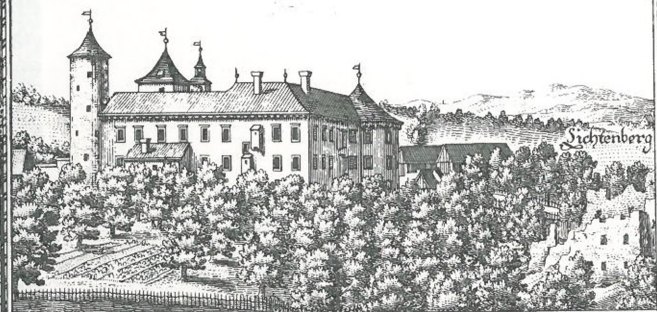

Branko Reisp

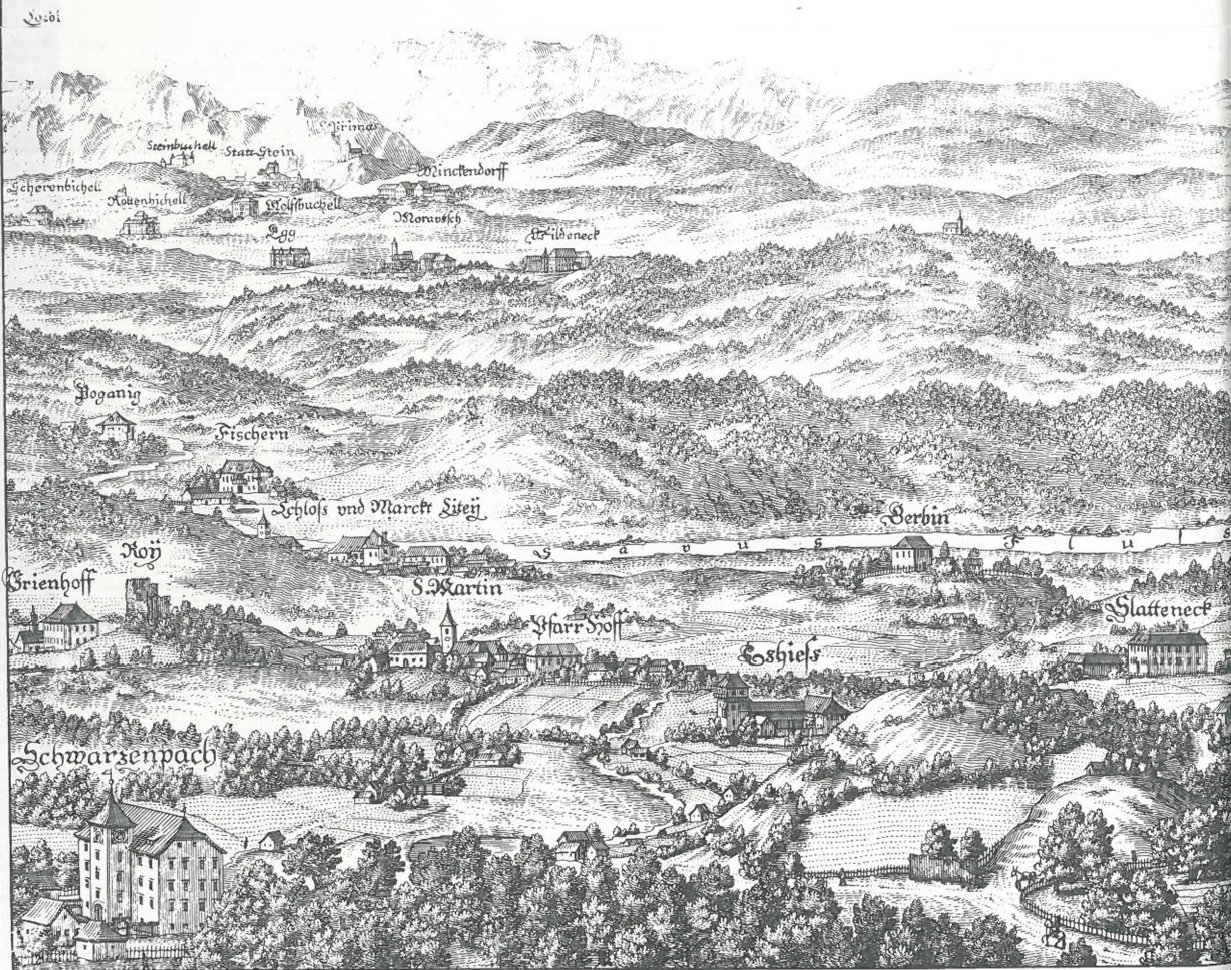
JANEZ VAJKARD VALVASOR

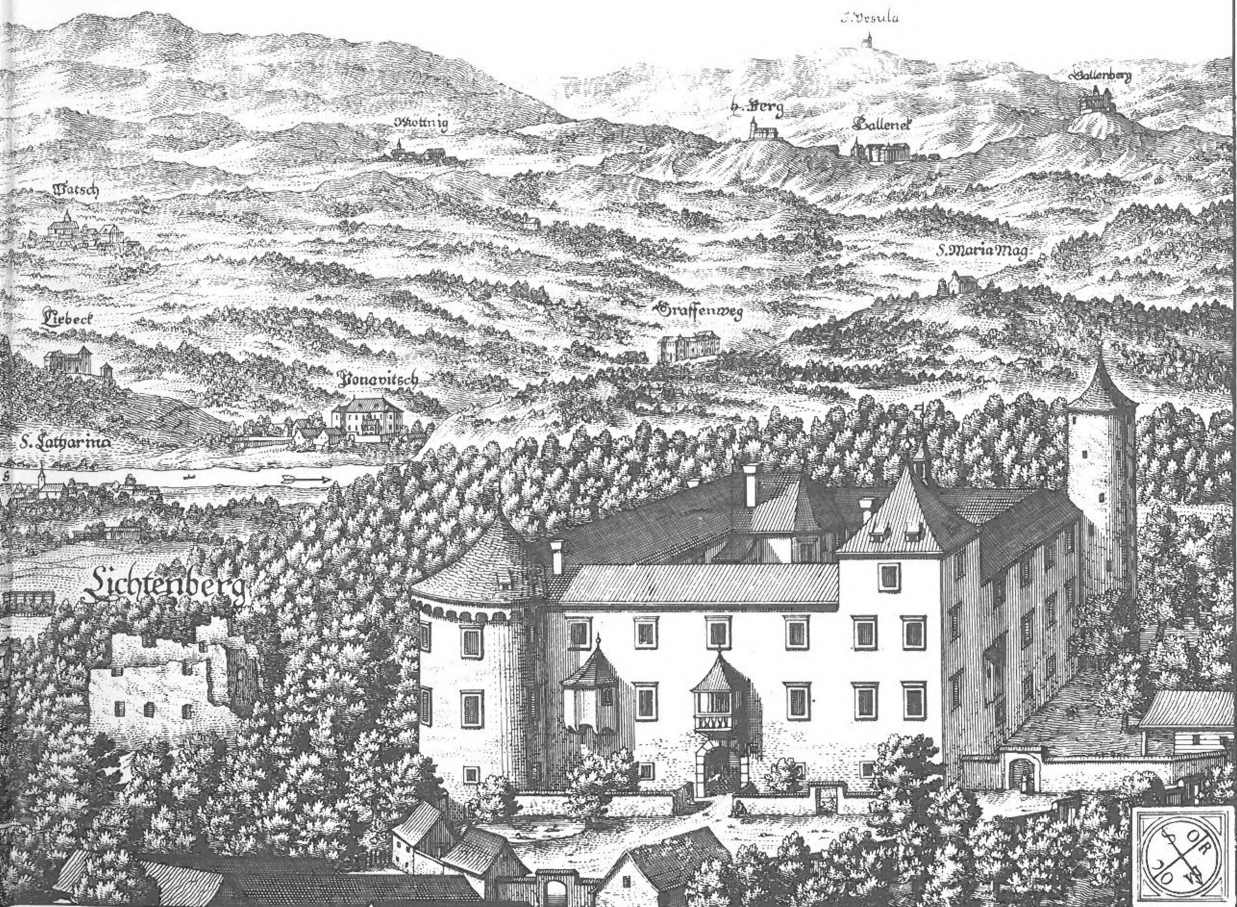
Wagensberg von draßintern Seiten

Wagen

Mit Seinen Prospect

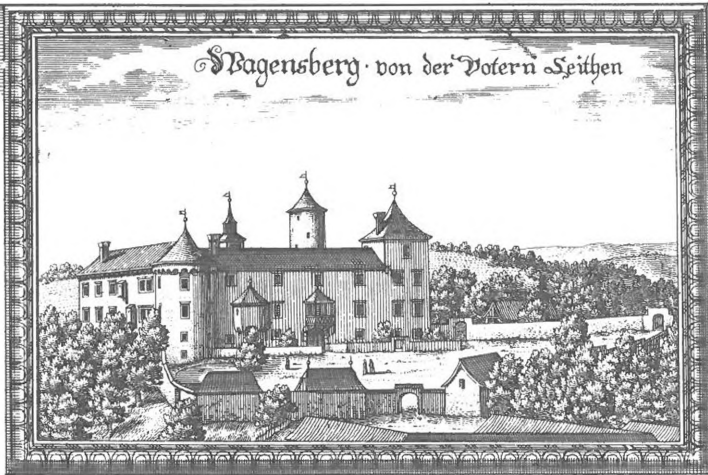

gehörnen
Herrn
Reichart
von Herrn
Neudorf
ensberg, und
s. Ein. Fol.
Houthumb
Herrn Vierd
n
idigen
s. 2
s. 106

sberg

Geographischen

ZBIRKA KULTURA

BRANKO REISP

Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor

SG: 31513

SLOVENSKI ŠOLSKI MUZEJ

knjižnica

inv. št.

31513

000007510

Mladinska knjiga
Ljubljana 1983

Matija Greischer, portret Janeza Vajkarda Valvasorja, Die Ehre deß
Hertzogthums Crain

Aspicere, quisquis ades, necumq; fateberis inse;
 Hæc satis Illustræ monstrat imago Virum.
 Quem sat Stemma vetus, quæ sat pulcherrima Virtus
 Illustrat meritis, Marte, et in Arte probis.
 Invidet Hunc Patriæ Parnassæ Turba, et Apollo
 Quis, quantusq; is sit? Scripta lege, Acta vide.

PREDGOVOR

Prvi prikaz življenja in dela kranjskega polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja je bil objavljen anonimno v Archiv für Geographie, Historie, Staats - und Kriegskunst leta 1815. Nekaj krajših člankov je iz 40-ih in 50-ih let 19. stoletja. V 60-ih letih je začel objavljati študije o Valvasorju Peter v. Radics. Raziskovanje te tematike je postalo predmet njegovega osrednjega življenjskega zanimanja. Sklenil ga je po predhodnih desetinah in desetinah bibliografskih enot z monografijo »Johann Weikhard Freiherr von Valvasor«, ki je izšla v Ljubljani v nemškem jeziku 1910. leta. Z raziskavami, ki jih je opravil Radics, je poznavanje osebnosti Janeza Vajkarda Valvasorja in rodbine Valvasorjev sploh na nekaterih področjih zelo napredovalo. V tem času je pisal o Valvasorju še Anton Kaspret. Njegova razprava »Valvasor als Historiker« v Mittheilungen des Musealvereines für Krain leta 1890 je do danes eno najboljših del s tega področja. Kasneje so obravnavali posamezna vprašanja zlasti Ivan Merhar, France Stele, Jože Rus in France Kidrič. Steletovi razpravi v tako imenovani »Valvasorjevi številki« Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo leta 1928 sta temeljni za dotlej slabo poznano področje Valvasorjevega grafičnega dela. V zadnjih letih je bilo napisanih nekaj spremnih besedil (Mirko Rupel, Emilijan Cevc, Branko Reisp) k prevodom in faksimiliranim izdajam Valvasorjevih del. Te objave se vsaj deloma opirajo na Radicsevo monografijo. Toda od njenega izida so se znanstvena spoznanja razvijala naprej, narodnostne in družbene okoliščine pri nas pa so od takratnih bistveno drugačne. Čeprav je pri tako vsestranskem avtorju, kot je bil Valvasor, seveda mogočih več znanstveno pomembnih ožjih obravnav, pa se je zaradi navedenih dejstev tako z znanstvenega kot tudi širšega kulturnega vidika kazala predvsem potreba po sodobni monografski obdelavi, kar je bilo med drugim razlog za nastanek pričujoče razprave.

Ta je morala dosedanja spoznanja o Valvasorju ovrednotiti in razširiti ter jih ustrezno interpretirati. Obdelava posameznih vpra-

šanj je v okviru celotne zgradbe uravnotežena, kajti cilj tako zastavljene razprave je zaokrožen prikaz življenja, dela in pomena Janeza Vajkarda Valvasorja. Začetno poglavje PROSTOR IN ČAS obsega pregled zgodovinskega dogajanja pri nas od konca 16. do začetka 18. stoletja, pri čemer je nekoliko obširneje prikazana kulturna zgodovina. Na koncu poglavja je dodan izbor literature. Osrednja poglavja so: RODBINA, MLADOST, GRAFIČNI ZAVOD, RAZŠIRJENI NAČRTI, SLAVA VOJVODINE KRANJSKE in ZADNJA LETA. Ta poglavja so opremljena z opombami. Zgradba osrednjega besedila raste časovno in problemsko skladno. OPOMBE pa vsebujejo navedbo virov in literature, nekatere popravke starejših trditev, druga pojasnila in podatke, to je, tisto, kar zaradi zgradbe ali pomena ne sodi v glavno besedilo, vendar bi utegnilo koristiti raziskovalcem in drugim, ki se za temo zanimajo. V opombah so tudi krajši analitični prikazi kasnejših izdaj in priredb Valvasorjevih del. Sledi še BIBLIOGRAFIJA del o Valvasorju, razvrščenih po časovnem zaporedju njihovega izida.

Razprava je v takem obsegu in zasnovi po več kot sedemdesetih letih drugo celovitejše delo o Valvasorju in prvo tako delo v slovenskem jeziku. Gradi na rezultatih prejšnjih raziskovalcev in prinaša svoje novosti, pri tem pa ne želi biti neprizadet zbir najzanesljivejših dejstev in spoznanj, ampak Valvasorjeve osebnosti vredno avtorsko dejanje.

Za naklonjenost pri uporabi gradiva ali posredovanju podatkov naj prejmejo mojo zahvalo naslednje institucije: Arhiv SR Slovenije, Ljubljana; Kabinet grafike Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb; Metropolitanska knjižnica, Zagreb; Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb; Nadškofijski arhiv, Ljubljana; Narodna galerija, Ljubljana; Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana; Narodni muzej, Ljubljana; The Royal Society, London; Semeniška knjižnica, Ljubljana; Steiermärkisches Landesarchiv, Graz; Universitätsbibliothek, Salzburg; Zgodovinski arhiv, Ljubljana.

Monografija je nastala kot doktorska disertacija, obranjena na Filozofski fakulteti Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani dne 28. decembra 1981. Za to gre zahvala mentorju akademiku prof. dr. Bogu Grafenauerju, prof. dr. Ferdu Gestrinu in prof. dr. Vasiliju Meliku. Posebej pa sem dolžan zahvalo arhivarju Narodnega muzeja Viktorju Plestenjaku za filološke nasvete in svoji ženi Sonji Reisp, prof. zgodovine, ki je veliko pripomogla k nastanku dela.

Ljubljana, maja 1982

Dr. Branko Reisp

PROSTOR IN ČAS

V drugi polovici 16. in v začetku 17. stoletja je bila Kranjska z njej priključenimi pokrajinami: Krasom, Slovensko marko, Metliko in avstrijsko Istro, kot del »svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti« v okviru posebne habsburške dinastične tvorbe Notranje Avstrije (1564–1619), ki ji je od 1564 do 1590 vladal nadvojvoda Karel II. Sem so spadale še dežele Štajerska, Koroška, Goriška ter mesti Trst in Reka. Gradec je postal prestolnica in tako kot na Dunaju so bili tudi tukaj ustanovljeni posebni centralni uradi (tajni svet, dvorni svet, dvorna komora, dvorna pisarna in regiment in dvorni vojni svet).

V meje Notranje Avstrije je bilo tako skoraj v celoti vključeno ozemlje, ki ga je naseljevalo slovensko prebivalstvo. Zunaj tega dinastičnega okvira so bili le Slovenci v Beneški republiki (v severozahodni Istri in v Beneški Sloveniji) in v Prekmurju, ki je bilo pod Ogrsko. Dejstvo, da so Slovenci v veliki večini živeli v Notranji Avstriji in da so bili pomemben sestavni del njenega prebivalstva, se je zrcalilo tudi v posebnih značilnostih nekaterih historičnih pojavov v tem prostoru. Slovensko ljudstvo, ki je v zgodnjem srednjem veku izgubilo svojo samostojnost in stoletja dolgo živelo brez lastnih političnih institucij v okviru nemške srednjeveške države, je prav v 16. stoletju, v bojih s Turki, v slovenskih kmečkih uporih in z reformacijskim gibanjem ponovno stopilo kot samostojen dejavnik na politično in kulturno prizorišče. Čeprav sta za 17. stoletje v tej smeri značilna zastoj in celo nazadovanje, so navedena zgodovinska dejstva kasneje odločilno vplivala na formiranje slovenskega ljudstva v moderno nacijo.

V mozaiku historičnih dogodkov in pojavov so torej na vse dogajanje za vlade nadvojvode Karla odločilno vplivali boj med reformacijo in protireformacijo, turška nevarnost in kmečka gibanja. Partikularistično razporejeno notranjeavstrijsko protestantsko plemstvo se je bojevalo proti katoliškemu deželnemu knezu za

ohranitev svojih stanovskih političnih pravic in terjalo versko svobodo. Zaradi turške nevarnosti, kmečkih gibanj in gospodarskih momentov pa sta imeli obe stranki, vsaka na svoj način, v tem boju zvezane roke in sta morali pogosto popuščati.

V nemških protestantskih pokrajinah je že povsod zmagala deželno knežja smer reformacije. Z augsburškim verskim mirom leta 1555, ki je postal temelj začasne verske pomiritve v Nemčiji, so si deželni knezi pridobili pravico, da odločajo o verski pripadnosti svojih podložnikov.

Boj notranjeavstrijskega plemstva proti katoliškemu deželnemu knezu je šel torej v dveh, med seboj povezanih prizadevanjih. Zunaj določil augsburškega verskega miru je terjalo plemstvo zase in za svoje podložnike versko svobodo, bojevalo pa se je obenem za ohranitev plemiških stanovskih političnih pravic, ki jih je ogrožal splošni razvoj v smeri absolutnejše vladarjeve oblasti.

Nadvojvoda je bil zaradi zunanje turške nevarnosti vezan na to, da so plemiči oziroma deželni stanovi kot predstavniki plemiškega razreda dovoljevali izredne davke. Le-ti so bili potrebni za plačevanje najemniške vojske in za vzdrževanje trdnjav. Vezan je bil tudi na sodelovanje plemstva pri obrambi dežele, zato je plemstvo v tem boju proti vladarju sprva uspevalo. Višek plemiških dosežkov v boju za versko svobodo pomeni bruška »verska pomiritev« leta 1578, ki je zagotovila vsemu notranjeavstrijskemu plemstvu svobodo vesti in bogoslužja, meščanstvu pa svobodo vesti. Nadvojvodove koncesije plemstvu in meščanstvu, dane v Brucku na Muri, so sicer povzročile velik vzpon in utrditev protestantske organizacije, so pa vzbudile tudi ostro nasprotovanje na katoliški strani. Zato je nadvojvoda Karel kljub dani besedi že v 80. in 90. letih začel ostreje ukrepati. Stanovi pa so mu sami dajali v roko orožje, ker so v svoji verski vnemi pogosto prestopali določila bruške verske pomiritve.

Prve temelje protireformacije je sicer postavil že tridentinski cerkveni zbor (1545—1563). Obnovili so cerkveno inkvizicijo, izdali seznam katoličanom prepovedanih knjig, v obliki »rimskega katekizma« so določili verske nauke za široke množice katoličanov, izenačili so obredne knjige v katoliški cerkvi, uvedli škofijske bogoslovne šole in župnijske knjige ter preuredili cerkveno organizacijo. Vse to je okrepilo papeževo vlogo, povečalo cerkveno disciplino in nadzorstvo cerkve nad verniki. Največji pomen pri izvedbi protireformacije pa je dobil jezuitski red (ustanovljen 1534 in potrjen od papeža 1540), zlasti zato, ker je prevzel organizacijo srednjega in visokega šolstva v katoliških deželah. Seveda so večino teh ukrepov začeli uvajati pri nas šele v 17. stoletju, po končani protireformaciji.

10 Nadvojvoda je poklical jezuite v Gradec že leta 1573 in leta 1585 je bila njihova ustanova tu povzdignjena v univerzo. Razmeroma

zgodaj je uspela nadvojvodi protireformacija na Goriškem. Zaradi šibkosti protestantizma in bližine Benetk, ki so grozile z vojno, so bili protestanti od tam izgnani že leta 1579. V drugih deželah pa se je nadvojvoda omejeval na manjše ukrepe v posameznih primerih ali krajih, naperjene predvsem proti predikantom, kolikor so mu to le dovoljevale razmere. Zelo zagrizen je bil boj med deželnim knezom in stanovi zaradi interpretacije bruške verske pomiritve. Da bi ločil posamezne stanove, zlasti pa meščane od plemstva, je vladar namestil močnejše udarce meščanstvu, ki po njegovi razlagi verske pomiritve ni imelo pravice do protestantskega bogoslužja. Zato so že za Karlove vlade verske komisije z oboroženim spremstvom skušale ponekod obnoviti katolicizem, vendar je moral vladar pogosto popustiti in uspehi niso bili posebno veliki.

Ko je nadvojvoda Karel leta 1590 umrl, je bil boj med reformacijo in protireformacijo še vedno neodločen. Do leta 1596 so namesto mladoletnega Ferdinanda vladali regenti. To so leta relativnega premirja, ki pomenijo zadnjo dobo razcveta protestantizma in politične moči plemstva oziroma deželnih stanov.

Na temeljih, ki jih je bil ustvaril že Karel, in zaradi splošnega razvoja, ki je šel v smeri krepitve vladarjeve oblasti ter je kasneje dozorel do absolutne monarhije, je mogel Karlov naslednik Ferdinand II. (1596—1637, od leta 1619 cesar) dokončno zlomiti politični odpor plemstva in izvesti rekatolizacijo notranjeavstrijskih dežel. Vzrokov za to, da je vladarju uspelo utrditi svoj položaj nasproti plemstvu in da mu je bilo ob koncu 16. stoletja, se pravi, na samem začetku vladanja omogočeno izpeljati protireformacijo, je več, so pa tesno povezani z novimi gospodarskimi gibanji. Spričo gospodarskega razvoja v zgodnji kapitalizem in povečane vloge denarnega gospodarstva je bila potrebna enotnejša pravna organizacija, s tem pa se je večala tudi vladarjeva zakonodajna oblast. Zaradi nove vojaške tehnike se je uveljavljala najemniška vojska, stara fevdalna plemiška vojska pa je vse bolj izgubljala pomen. Organizacijo stalne najemniške vojske in zbiranje denarnih sredstev zanj je mogel prevzeti le vladar in tako je postala ta vojska orodje v njegovih rokah. Plemstvo v notranjeavstrijskih deželah so ovirale v boju proti vladarju tudi zunanje in notranje nevarnosti. V njegovem interesu je bila organizacija obrambe proti Turkom, ki jo je vodil vladar. Plemiči so imeli od tega tudi precejšnje koristi, saj so kot častniki v vladarjevi vojski v obliki plače spravili v svoj žep veliko denarja, ki so ga za obrambo meja dajali meščani in kmetje. V vse večjo odvisnost od vladarja je spravila plemstvo tudi potreba krotiti uporne podložnike, saj so izkušnje ob velikih kmečkih uporih jasno pokazale, da jih plemstvo samo, brez pomoči vladarjeve najemniške vojske ne more obvladati.

Od vladarja so imele velike koristi tudi nekatere plasti meščan-

stva. Z dajanjem raznih privilegijev in zakupom regalnih pravic je vladar omogočal nekaterim meščanom, da so si pridobili veliko bogastvo, in najbogatejšim med njimi je podelil celo plemstvo. Širšo plast obrtniškega cehovskega meščanstva pa je vladarjeva zakonodaja varovala pred pritiskom velikih trgovcev in manufakturnistov.

Še pomembnejše za uspeh protireformacije je bilo gospodarsko nasprotje med plemstvom in meščanstvom zaradi kmečke in graščinske trgovine na podeželju. Ta se je namreč pod zaščito fevdalcev, ki so imeli od nje velike koristi, nenehno večala. V praksi in tudi pravno pa ni šlo le za notranjo podeželsko kmečko trgovino, temveč je ta prebijala obroče mestnega gospodarstva zlasti zato, ker se je razvijala v zunanjo trgovino na dolge razdalje in se usmerjala ne samo v habsburška in benečanska primorska mesta, ampak celo v srednjo in južno Italijo. Blizu resnice je trditev, da je bila kmečka trgovina po množini blaga vsaj tako velika kakor poklicna meščanska trgovina, če ne še nekoliko večja. Ovire, ki so stale na poti kmečki trgovini, pa so bile tudi med vzroki za kmečke upore. Zaradi gospodarske nuje je bil naš kmet prvi pomembni bojevnik za svobodno trgovino. Jasno je namreč, da kmečki upori niso bili le boj za »staro pravdo«, temveč tudi izraz teženj po širši in enakopravnejši vključitvi kmetov v celotno gospodarsko življenje dežele.

Pereča so postala ta nasprotja šele proti koncu 16. stoletja, ko se je začela gospodarska recesija. Z bankrotom nekaterih pomembnih trgovskih hiš se je zelo zmanjšala trgovina na dolge razdalje, ki je doslej prinašala meščanskim trgovcem velike dobičke. Benetke so kot trgovsko središče, s katerim je bila naša trgovina tesno povezana, začele zaradi francoske, angleške in nizozemske konkurence izgubljati svoj pomen. Neposredno pa so zadela notranjeavstrijsko trgovino turška osvajanja na Ogrskem, saj je tako odpadla vsa posredniška in tranzitna trgovina med Ogrsko in Italijo. Obseg trgovinske izmenjave se je do srede 17. stoletja manjšal, hkrati pa je padala vrednost denarja. Zato je za naša mesta postal notranji trgovinski promet, ki je bil v graščinskih in zlasti kmečkih rokah, v teh razmerah življenjsko pomemben. Katoliška stran je znala ta nasprotja spretno izrabit v svoj prid in vodilni predstavniki protireformacije, na primer, škof Hren leta 1602, so si prizadevali, da bi vladar podeželsko trgovino s patenti omejil. To se je sicer zgodilo, toda »generalni patent«, ki ga je izdal Ferdinand tega leta, ni niti tedaj niti pozneje spremenil dejanskega stanja, čeprav je ostal v veljavi v vsem 17. stoletju.

Gospodarska oslabelost mest in omenjena nasprotja med interesi plemstva in meščanstva so bili do neke mere vzrok za slab odpor meščanstva v zadnjem obdobju protireformacije. Če dodamo še, da je zmagala protireformacija v južnih nemških deželah že v 80. letih

16. stoletja, da se plemstvo zaradi načela »cuius regio, eius religio« v svojem verskem boju ni moglo politično opreti na nemške protestantske kneze, čeprav je imela naša reformacija z nekaterimi sicer tesne zveze, je ostala le pot v odprt upor proti vladarju. Dasi tudi takih misli ni manjkalo, do tega iz navedenih razlogov ni prišlo, in zmagala je protireformacija.

V zadnji, radikalni fazi protireformacije so odigrali pomembno vlogo trije cerkveni dostojanstveniki: lavantinski škof Jurij Stobej (Stobäus v. Palmburg), ki je leta 1598 izdelal spomenico o pokatoličanju Notranje Avstrije in jo predložil deželnemu knezu, dalje sekovski škof Martin Brenner in ljubljanski škof Tomaž Hren. Bistvo Stobejeve spomenice je bilo načelo, da ima vladar pravico odločati o veri podložnikov, svetovala pa je, naj to pravico uveljavlja postopoma. Najprej naj izžene predikante in odpravi protestantske šole, nato odpravi protestantizem med kmeti in meščani, plemstvo pa naj pride zadnje na vrsto. Obenem naj poskrbi za red in varnost, za dobro upravo in sodstvo in za cenena živila. Prehudo uporabo sile je spomenica odsvetovala.

Na ta način je protireformacija zares potekala, le da je bila tudi sila zelo pomembna. Konec leta 1598 je Ferdinand ukazal najprej na Štajerskem in malo kasneje na Kranjskem in Koroškem, da morajo v vseh deželnoknežjih mestih in trgih odpraviti protestantsko bogoslužje, predikanti pa zapustiti vse njegove dežele. V naslednjem, 1599. letu je ponovil ukaz, da se morajo meščani vrniti v katoliško vero ali pa se izseliti. Ukaz so izvajale verske komisije, ki so se razvile iz nekdanjih verskih vizitacij, z dodeljenimi močnimi oddelki vojske in nadvojvodovimi komisarji. Te komisije so v letih 1599 do 1601 prepotovale vse notranjeavstrijske dežele. Vodila sta jih na Štajerskem in Koroškem škof Brenner, na Kranjskem pa škof Hren.

Komisije so izganjale preostale predikante; v cerkvah, ki so jih nekoč protestanti prevzeli od katoličanov, so spet nastavljale katoliške duhovnike, rušile pa so cerkve, ki so jih zgradili protestanti sami; sežigale so protestantske knjige. Še mrtvi niso uživali miru, kajti uničevale so celo protestantska pokopališča. Od prebivalstva so zahtevale odpoved protestantski veri ter predpisovale ureditev verskega življenja in dolžnosti prebivalstva glede verskih obredov. Trdovratnejšim protestantom so nalagale visoke denarne kazni in jih zapirale. Če so pri svoji veri še vztrajali, so jih izgnale iz dežele.

Ne vemo natančnega števila vseh, ki so med verskimi preganjanji morali zapustiti domovino. Vemo le, da so bili med njimi prav najbogatejši meščani, ki so odnesli s seboj pomembne kapitale, kar je bilo v škodo domačemu gospodarstvu, predvsem pa že tako gospodarsko šibkim mestom. V splošnem so bili med izseljenci prav številni izobraženi, sposobni in načelni ljudje. Težko si predstavlja-

mo to razgibano dobo, polno junaške zavzetosti in težkih dilem med vestjo in koristjo.

Reformacijskega gibanja, ki je dalo slovenskemu ljudstvu knjižni jezik, mu odprlo pot do nadaljnjega kulturnega razvoja in je bilo obenem s kmečkimi upori in boji s turškimi napadalci po dolгих stoletjih močna afirmacija njegove bitnosti, je bilo s tem konec. Pretrgal se je tudi komaj začeti proces združevanja slovenskega naroda in se umaknil zavesti o pokrajinski pripadnosti.

Na začetku 17. stoletja so bili torej naši kraji na videz katoliški. Skrivaj pa se je reformacija ohranila med posamezniki še nekaj desetletij, dokler stara generacija ni pomrla. Le v nekaterih vaseh nad Podklošтром v Ziljski dolini na Koroškem so se protestanti skrivoma ohranili do tolerančnega patenta cesarja Jožefa II. (leta 1781), ko so spet smeli ustanoviti svojo versko občino. Ti ljudje, ki so dve stoletji skrbno hranili in prepisovali slovenske protestantske knjige, so bili med prvimi zametki bukovištva — posebnega kulturnega pojava, ki se je razvijal od srede 18. stoletja dalje in je v začetku 19. stoletja s Korošcema Miho Andreášem in Andrejem Šusterjem-Drabósnjakom dosegel svoj vrh. Le med prekmurskimi Slovenci, ki so bili v mejah ogrske države, se je protestantizem ohranil zaradi verske svobode, ki jo je v dunajskem miru leta 1606 doseglo ogrsko plemstvo. Značilno je, da so prekmurski protestantje v začetku 18. stoletja spet začeli izdajati slovenske knjige za svoje verske potrebe.

Nič manj pomembni niso bili dogodki na mejah. Tu ni šlo le za prevlado katolicizma ali protestantizma, temveč za obstoj krščanstva v teh krajih. Postavljalo se je vprašanje, ali se bodo naše dežele še razvijale v okviru zahodnoevropskih in srednjeevropskih institucij ali pa bodo postale plen turškega osvajalca.

Turški odgovor na hudi poraz, ki so ga pretrpeli pod Siskom, je bila tako imenovana »dolga vojna« (1593—1606). Mir, ki je bil sklenjen ob reki Žitavi (Zsitva-torok), je bil za Turke neugoden. Zaradi notranje krize, ki jo je doživljalo turško cesarstvo, je Habsburžanom na začetku 17. stoletja uspelo ustvariti proti Turčiji ravnotežje sil. S tem je bila od naših krajev odvrnjena neposredna turška nevarnost in prenehali so tudi skoraj dvesto let trajajoči turški vpadi, zaradi katerih je preteklo toliko naše krvi in bilo uničeno toliko gmotnih dobrin. Sklenili so se težki, toda junaški in skoraj legendarni časi, ki so se v spomin naroda z vso močjo vtisnili še za dolga stoletja.

Še enkrat se je tudi staro nasprotstvo na zahodnih mejah razvilo v pravo vojno. Dolgotrajni spopadi senjskih uskokov z Benečani, ki so nastali zaradi beneško-habsburškega rivalstva na Jadranu, so se namreč razvneli v tako imenovano »drugo beneško« ali »uskoško vojno« (1615—1617). V tej vojni sta trpeli predvsem zahodni pokraji-

ni Goriška in Istra. Z mirom v Madridu so bili senjski uskoki, ki so postali prenevarni benečanski oblasti na morju, žrtvovani in prese-ljeni z obale v notranjost. Posledice vojne so bile izredno hude. Zaradi obojestranskega pustošenja sovražnih krajev in večkratnih epidemij kuge in mrzlice je bilo prebivalstvo v Istri razredčeno na polovico ali celo na četrtino, naselja so bila opustošena in zemlja neobdelana. Begunci iz raznih krajev pod turško oblastjo, ki so jih kolonizirali na izpraznjeno zemljo, pa so nato spremenili etnično strukturo istrskega prebivalstva.

Čeprav po končani avstrijsko-beneški vojni, z izjemo manjših vpadov Turkov sredi 17. stoletja in vpadov upornih ogrskih »krucev«
konec 17. stoletja ob vzhodnih štajerskih mejah, Kranjska in sose-
dnje dežele do napoleonskih vojn niso bile več področje vojaških operacij, so tudi poslej nosile pretežni del stroškov za vzdrževanje Vojne krajine in za druge vojaške akcije proti Turkom. Z drugimi habsburškimi deželami vred so nosile bremena in posledice tride-setletne vojne v Nemčiji, kasneje pa so z denarjem in krvjo plačeval-e še številna habsburška vojna podjetja širom po Evropi.

Po koncu zunanje protireformacije so si oblasti prizadevale izve-sti tudi notranjo protireformacijo, to je, dograditi katoliško orga-nizacijo in utrditi versko življenje. Zaradi boljše izobrazbe duhov-ščine in zaradi potreb vedno močnejše državne organizacije po urad-nikih je bilo treba urediti predvsem višje šolstvo. Ker so menili, da je izobrazba za preprosto ljudstvo nepotrebna in celo škodljiva, saj ga lahko spodbuja k upornosti, so bile šole namenjene le tistim, ki so nameravali doseči višjo izobrazbo. Zato so bile v 17. stoletju osnovne šole prav redko posejane; bile so predvsem v župniščih, v samostanih in ponekod po mestih. Tudi na ozemlju, kjer je bil pogovorni jezik večine prebivalstva slovenski (na Kranjskem in Goriškem, na spodnjem Štajerskem in v južnem delu Koroške), je bil učni jezik nemški, le tu in tam so verouk poučevali v sloven-ščini.

Vse višje šolstvo pa so, razen nekaj izjem, organizirali jezuiti in ga kot monopol reda obdržali v rokah do srede 18. stoletja. V Ljubljano so jezuiti prišli leta 1597, v Celovec leta 1604, v Gorico leta 1615 in v Trst leta 1619 ter povsod ustanovili gimnazije. Tegimnazije so imele po tedanjih učnih načrtih šest stopenj: infima (elementaris ali parva), principia, grammatica, syntaxis, poetica in rhetorica. La-tinščina je bila ne le učni jezik, ampak navadno od drugega razreda dalje tudi občevalni jezik profesorjev in študentov. Ker so jezuiti sprejeli v šolski red različne pedagoške novosti in ker so spremljali razvoj vsakega učenca posebej, njihove šole sprva niso bile slabe, kasneje pa se niso več prilagajale potrebam časa. Jezuiti so imeli tudi razmeroma dosti učencev, tako v Ljubljani, Gorici in Celov-cu poprečno okrog 500, le v Trstu jih je bilo precej manj. Edina

ni Goriška in Istra. Z mirom v Madridu so bili senjski uskoki, ki so postali prenevarni benečanski oblasti na morju, žrtvovani in prese-ljeni z obale v notranjost. Posledice vojne so bile izredno hude. Zaradi obojestranskega pustošenja sovražnih krajev in večkratnih epidemij kuge in mrzlice je bilo prebivalstvo v Istri razredčeno na polovico ali celo na četrtino, naselja so bila opustošena in zemlja neobdelana. Begunci iz raznih krajev pod turško oblastjo, ki so jih kolonizirali na izpraznjeno zemljo, pa so nato spremenili etnično strukturo istrskega prebivalstva.

Čeprav po končani avstrijsko-beneški vojni, z izjemo manjših vpadov Turkov sredi 17. stoletja in vpadov upornih ogrskih »krucev« konec 17. stoletja ob vzhodnih štajerskih mejah, Kranjska in sose-dnje dežele do napoleonskih vojn niso bile več področje vojaških operacij, so tudi poslej nosile pretežni del stroškov za vzdrževanje Vojne krajine in za druge vojaške akcije proti Turkom. Z drugimi habsburškimi deželami vred so nosile bremena in posledice tride-setletne vojne v Nemčiji, kasneje pa so z denarjem in krvjo plačeva-le še številna habsburška vojna podjetja širom po Evropi.

Po koncu zunanje protireformacije so si oblasti prizadevale izve-sti tudi notranjo protireformacijo, to je, dograditi katoliško orga-nizacijo in utrditi versko življenje. Zaradi boljše izobrazbe duhov-ščine in zaradi potreb vedno močnejše državne organizacije po urad-nikih je bilo treba urediti predvsem višje šolstvo. Ker so menili, da je izobrazba za preprosto ljudstvo nepotrebna in celo škodljiva, saj ga lahko spodbuja k upornosti, so bile šole namenjene le tistim, ki so nameravali doseči višjo izobrazbo. Zato so bile v 17. stoletju osnovne šole prav redko posejane; bile so predvsem v župniščih, v samostanih in ponekod po mestih. Tudi na ozemlju, kjer je bil pogovorni jezik večine prebivalstva slovenski (na Kranjskem in Goriškem, na spodnjem Štajerskem in v južnem delu Koroške), je bil učni jezik nemški, le tu in tam so verouk poučevali v sloven-ščini.

Vse višje šolstvo pa so, razen nekaj izjem, organizirali jezuiti in ga kot monopol reda obdržali v rokah do srede 18. stoletja. V Ljubljano so jezuiti prišli leta 1597, v Celovec leta 1604, v Gorico leta 1615 in v Trst leta 1619 ter povsod ustanovili gimnazije. Tegimnazije so imele po tedanjih učnih načrtih šest stopenj: infima (elementaris ali parva), principia, grammatica, syntaxis, poetica in rhetorica. La-tinščina je bila ne le učni jezik, ampak navadno od drugega razreda dalje tudi občevalni jezik profesorjev in študentov. Ker so jezuiti sprejeli v šolski red različne pedagoške novosti in ker so spremljali razvoj vsakega učenca posebej, njihove šole sprva niso bile slabe, kasneje pa se niso več prilagajale potrebam časa. Jezuiti so imeli tudi razmeroma dosti učencev, tako v Ljubljani, Gorici in Celov-cu poprečno okrog 500, le v Trstu jih je bilo precej manj. Edina

ni Goriška in Istra. Z mirom v Madridu so bili senjski uskoki, ki so postali prenevarni benečanski oblasti na morju, žrtvovani in prese-ljeni z obale v notranjost. Posledice vojne so bile izredno hude. Zaradi obojestranskega pustošenja sovražnih krajev in večkratnih epidemij kuge in mrzlice je bilo prebivalstvo v Istri razredčeno na polovico ali celo na četrtino, naselja so bila opustošena in zemlja neobdelana. Begunci iz raznih krajev pod turško oblastjo, ki so jih kolonizirali na izpraznjeno zemljo, pa so nato spremenili etnično strukturo istrskega prebivalstva.

Čeprav po končani avstrijsko-beneški vojni, z izjemo manjših vpadov Turkov sredi 17. stoletja in vpadov upornih ogrskih »krucev« konec 17. stoletja ob vzhodnih štajerskih mejah, Kranjska in sose-dnje dežele do napoleonskih vojn niso bile več področje vojaških operacij, so tudi poslej nosile pretežni del stroškov za vzdrževanje Vojne krajine in za druge vojaške akcije proti Turkom. Z drugimi habsburškimi deželami vred so nosile bremena in posledice tride-setletne vojne v Nemčiji, kasneje pa so z denarjem in krvjo plačeva-le še številna habsburška vojna podjetja širom po Evropi.

Po koncu zunanje protireformacije so si oblasti prizadevale izve-sti tudi notranjo protireformacijo, to je, dograditi katoliško orga-nizacijo in utrditi versko življenje. Zaradi boljše izobrazbe duhov-ščine in zaradi potreb vedno močnejše državne organizacije po urad-nikih je bilo treba urediti predvsem višje šolstvo. Ker so menili, da je izobrazba za preprosto ljudstvo nepotrebna in celo škodljiva, saj ga lahko spodbuja k upornosti, so bile šole namenjene le tistim, ki so nameravali doseči višjo izobrazbo. Zato so bile v 17. stoletju osnovne šole prav redko posejane; bile so predvsem v župniščih, v samostanih in ponekod po mestih. Tudi na ozemlju, kjer je bil pogovorni jezik večine prebivalstva slovenski (na Kranjskem in Goriškem, na spodnjem Štajerskem in v južnem delu Koroške), je bil učni jezik nemški, le tu in tam so verouk poučevali v sloven-ščini.

Vse višje šolstvo pa so, razen nekaj izjem, organizirali jezuiti in ga kot monopol reda obdržali v rokah do srede 18. stoletja. V Ljubljano so jezuiti prišli leta 1597, v Celovec leta 1604, v Gorico leta 1615 in v Trst leta 1619 ter povsod ustanovili gimnazije. Te gimnazije so imele po tedanjih učnih načrtih šest stopenj: infima (elementaris ali parva), principia, grammatica, syntaxis, poetica in rhetorica. La-tinščina je bila ne le učni jezik, ampak navadno od drugega razreda dalje tudi občevalni jezik profesorjev in študentov. Ker so jezuiti sprejeli v šolski red različne pedagoške novosti in ker so spremljali razvoj vsakega učenca posebej, njihove šole sprva niso bile slabe, kasneje pa se niso več prilagajale potrebam časa. Jezuiti so imeli tudi razmeroma dosti učencev, tako v Ljubljani, Gorici in Celov-cu poprečno okrog 500, le v Trstu jih je bilo precej manj. Edina

nejezuitska šola, ki je imela naravo gimnazije, je bila pri nas med leti 1645 in 1758 župnijska šola v Rušah pri Mariboru.

V Ljubljani, Gorici in Celovcu so uvedli jezuiti tudi enoletna ali dveletna predavanja iz teologije, kasneje pa kot prvo stopnjo univerzitetnega študija (*studia superiora*) še dveletni ali triletni študij filozofije. Posamezni letniki se imenujejo logika, fizika in metafizika. Najbližja univerza s filozofsko in popolno teološko fakulteto je bila v Gradcu in so jo tudi vodili jezuiti. Naši študentje so odhajali na visoke šole še na Dunaj ali v Salzburg, vedno pogostejše pa tudi v Italijo, zlasti v Padovo in Bologno.

Poleg jezuitov je na kulturnem področju deloval škof Hren. Bil je med redkimi, ki so v prvih desetletjih 17. stoletja ohranjali leta 1550 s Primožem Trubarjem začeto slovensko literarno dejavnost. Reformacijo je skušal premagati z njenimi sredstvi in je zato nameraval izdati katoliški lekcionar, katekizem, molitvenik in pesmarico. Načrt mu je uspel le deloma. Leta 1613 je izdal v Gradcu lekcionar pod naslovom *Evangelia inu lystuvi*. Na stroške stolnega dekana Mihaela Mikca pa je izšel leta 1615 v Augsburgu mali *Catechismus Petra Kanizija*. Obe knjigi je priredil jezuit Janez Čandek. Zunaj Hrenovega kulturnega kroga je le servit Alessandro Alasia da Sommaripa, z redovnim imenom Gregorio, izdal 1607 v Vidmu prvo ohranjeno slovensko katoliško knjigo *Vocabolario Italiano e Schiauo*. Ker je Ljubljana po izgonu protestantskega tiskarja Janeza Mandelca leta 1582 ostala brez tiskarske delavnice, si je Hren leta 1613 in ponovno leta 1621 prizadeval, da bi v Ljubljani ustanovili tiskarno, v kateri naj bi natisnili tudi slovensko pesmarico. Jezuiti, ki naj bi tiskarno prevzeli, ga v teh načrtih niso podprli. Podoben poskus se je ponesrečil leta 1636 tudi Hrenovemu nasledniku škofu Rajnaldju Scarlichiju. Ker je bila reformacija v bistvu že premagana, so jezuiti vedno bolj opuščali rabo slovenščine. V Ljubljani so opustili slovenske deklamacije (leta 1607) in gojili le latinske in nemške, ohranili pa so slovenski krščanski nauk in tu, kakor tudi v Celovcu in Trstu, skrbeli še za slovenske pridige. Svoje delovanje so jezuiti usmerjali vedno bolj v univerzalni katolicizem ter uporabljali uradno latinščino in kvečjemu nemščino. Hren pa je ostal do konca svojega škofovanja leta 1630 zvest svoji jezikovni praksi, o čemer pričajo tudi njegovi ohranjeni slovenski rokopisi.

Nadalje je škof Hren kot zaslužen pospeševalec umetnosti skušal v nasprotju s protestantsko preprostostjo z okraševanjem in zidavo cerkva poudariti razliko med protestantskim in katoliškim pojmovanjem umetnosti. Sprva je pri novih stavbah še vedno prevladoval gotski slog, kasneje pa se začno pojavljati zgodnje baročne oblike. V tej dobi so nastali tudi za našo umetnost tako značilni »zlati oltarji«. Hren je prav tako pospeševal glasbeno umetnost, za katero ni skrbel le iz protireformacijskih nagibov, temveč tudi zato, ker je

bil sam ljubitelj glasbe. V prvi polovici 17. stoletja je bila glasba še pretežno cerkvena. Čas po reformaciji je bil za njen razvoj ugoden, ker je katoliška cerkev, drugače kot protestantska, ki je gojila predvsem ljudsko cerkveno petje, zelo pospeševala visoko vokalno in instrumentalno glasbeno umetnost. Med glasbenimi ustvarjalci od druge polovice 16. do srede 17. stoletja srečamo tudi domača imena: Jakob Gallus Carniolus, Gabriel Plavec (Plautzius), Izak Poš (Posch) in Janez Krstnik Dolar. Vendar so ti skladatelji, razen zadnjih dveh, delovali samo na tujem.

Žalosten kulturni premor pa je nastopil po Hrenovi smrti. Njegovi nasledniki na ljubljanski škofovski stolici, visoki aristokrati in večinoma tujci, niso imeli dovolj posluha za potrebe nižje duhovščine in vernikov. Vplivale so tudi slabe gospodarske razmere in tedanje gledanje na rabo ljudskega jezika. Tu so vzroki, da od leta 1615 do 1672 ni izšla nobena slovenska knjiga. Da pa je bila slovenščina potrebna ne le za cerkveno, ampak tudi za posvetno rabo, pričajo razmeroma številni ohranjeni rokopisi iz tega časa. Med njimi so verski teksti, pastirski listi, pravila raznih bratovščin, zbirke molitev in pesmi in razni teksti pravne narave. Važnejši so: Liber cationum Carniolicarum (Knjiga kranjskih pesmi), imenovan tudi Kalobski (Kalobški) rokopis, nastal med leti 1640 in 1651, dalje gorske bukve in fevdne prisege.

Čeprav višja duhovščina ni skrbela za potrebne verske priročnike, pa sta za versko življenje skrbela dva redova, ki sta bila zanj skoraj dve stoletji odločilna. Med višjimi sloji so delovali jezuiti in s šolami vplivali zlasti na plemstvo in meščanstvo. Med preprostimi ljudmi in širšimi sloji mestnega prebivalstva pa so delovali kapucini. Značilen za versko življenje te dobe je razmah vsakovrstnih ljudskih pobožnosti: številnih bratovščin, romanj, pompozni procesij in pasijonskih iger. Te pasijonske igre oziroma procesije so v nemškem jeziku prirejali kapucini v Ljubljani od leta 1617 dalje, izpričane so tudi v Novem mestu in Kranju. Za slovenski kulturni razvoj pa sta pomembni šele igra Paradiž, ki so jo uprizarjali študentje ljubljanskega jezuitskega kolegija vsaj že od leta 1657 dalje, in škofjeloška pasijonska procesija, ki jo je s pesniškim navdihom po nemški predlogi lepo poslovenil leta 1721 kapucin pater Romualdus — Lovrenc Marušič. Pesnitviz okrog tisoč rimani-mi stihi je dal naslov *Instructio pro processione Locopolitana in die parasceues* (Navodilo za škofjeloško procesijo na veliki petek). Kapucini so se uveljavili tudi kot pisci pridigar-skih priročnikov v slovenskem slovstvu konec 17. in v začetku 18. stoletja.

Število samostanov in duhovščine se je v tem obdobju zelo povečalo. Zaradi nalog, ki so jih prevzeli novi redovi, so samostane ustanavljali v mestih in ne več na podeželju kakor prej. Že od srede stoletja je imelo vsako pomembnejše mesto po več samostanov.

O kakšnih pomembnejših znanstvenih rezultatih v prvi polovici 17. stoletja ne moremo govoriti. Slovarska dela humanista in historiografa Hieronima Megiserja sodijo še v protestantsko dobo, patudi njegovo zgodovinsko delo *Annales Carinthiae* (Koroški letopis), ki je izšlo leta 1612 v Leipzigu, je le povzetek in predelava že konec 16. stoletja pripravljenega rokopisa koroškega predikanta Mihaela Gotharda Kristalnika (*Christallnick*). Zaradi protireformacije se je moral umakniti iz Ljubljane tudi zdravnik David Verbec (*Verbezius*). Deloval je v Nemčiji in tam izdal nekaj medicinskih del, ki so v stanovskih krogih vzbudila precej pozornosti. Po naročilu nadvojvode Ferdinanda se je zaradi vojaških potreb s kartografijo notranjeavstrijskih dežel ukvarjal med leti 1601 in 1605 avguštinec Ivan Klobučarič (*Clobucciarich*), čigar delo je zaradi avtorjeve smrti ostalo v osnutku. Nekaj vedut naših krajev in trdnjav, delo cesarjevega inženirja Janeza Krstnika Pieronija, pa je nastalo iz istih potreb okoli leta 1639. Sicer pa je bila literarna produkcija v nemškem in latinskem jeziku razmeroma skromna. Zaradi večjega doseljavanja italijanskih izobražencev in plemstva in zaradi omejitve študiranja na protestantskih nemških univerzah se je povečal vpliv italijanskega jezika in kulture. Uradni jezik posvetnih oblasti in uradov pa je bil in je ostajal nemški.

Oblast deželnega kneza se je po končani protireformaciji vedno bolj krepila. Po smrti cesarja Rudolfa II. (1576—1612) je postal nemški cesar Matija (1612—1619), ki je poskrbel, da so se habsburške dežele spet združile pod enim vladarjem. Za njegovega naslednika je bil izvoljen vladar notranjeavstrijskih dežel, nadvojvoda Ferdinand, ki je postal leta 1617 češki kralj, leta 1618 ogrski kralj in leta 1619 nemški cesar. Po Matiji je podedoval tudi oblast v Zgornji in Spodnji Avstriji in tako z izjemo Tirolske, ki se je priključila njegovim deželam šele sredi 17. stoletja (leta 1665), združil vse posesti avstrijske veje Habsburžanov. Leta 1621 je še posebej določil, naj se odslej dedujejo kot enoten in nedeljiv majorat. Notranjeavstrijske dežele so kot posebna dinastična tvorba prenehale obstajati — dvor se je preselil iz Gradca na Dunaj — ostale pa so še naprej posebna upravna enota.

Leta 1618 se je začela z uporom češkega protestantskega plemstva proti Ferdinandu tridesetletna vojna (1618—1648), ki ni nastala samo zaradi verskih nasprotij, temveč tudi zaradi teženj državnih stanov po večji moči in suverenih pravicah. Nasprotno pa je bil glavni cesarjev cilj politična in verska enotnost države. V vojno niso posegli le nemški katoliški in protestantski knezi, ampak tudi Danska, Švedska in Francija. Za razvoj tridesetletne vojne in posebej za razvoj v habsburških dednih deželah so bile pomembne posledice Ferdinandove zmage nad Čehi na Beli gori pri Pragi (leta 1620). Restavracija katolicizma, izselitev protestantov in uvedba

absolutizma na Češkem so tako okrepile Ferdinandov položaj, da je leta 1628 končal protireformacijo tudi v Notranji Avstriji. Tega leta je izdal ukaz, da se mora protestantsko plemstvo na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem povrniti v katolicizem ali pa se v enem letu izseliti iz njegovih dežel. Po prodaji svojih posestev se je iz Notranje Avstrije izselilo okrog 800 pripadnikov starih plemiških rodbin, ki so bile že stoletja tesno povezane z usodo te zemlje. Sestava in narava deželnih stanov sta se zato v naslednjem obdobju nekoliko spremenili, kajti novo plemstvo, ki je dobilo svoje mesto v deželnih stanovih, ni bilo v taki meri zakoreninjeno v deželi, ker je bilo deloma tujega rodu, deloma pa je izviralo iz plemenitenega uradništva in trgovstva.

Naraščanje vladarjeve oblasti je bilo znatno že med tridesetletno vojno. »Izredni davki«, ki so jih doslej dovoljevali deželni stanovi, so se pod novim imenom kontribucija ustalili in se redno odvajali. Uvedeni so bili tudi novi neustaljeni izredni davki, posredni davki na prehranske predmete (živino, meso, alkoholne pijače) in monopoli (morska sol). V obdobju tako imenovanega »dolgega denarja« je vladar izrabljajl regalno pravico in izdajal slabši denar, kar je povzročilo neke vrste inflacijsko krizo, ki ni bila brez gospodarskih posledic. Vladarjevi dohodki so v tem obdobju vedno bolj naraščali.

Leta 1648 se je z vestfalskim mirom končala tridesetletna vojna. Posledice vojnega kaosa in gospodarske katastrofe pa so bile tako daljnosežne, da so povzročile v zgodovinskem razvoju Nemčije preokret, ki ga je bilo čutiti tja do 19. stoletja. Od nemškega cesarstva je ostalo le še ime, dokončno je izgubilo prevladujoči položaj v Evropi in bilo samo še ustavni in državnoreprezentativni okvir za številne nemške državnice. Cesarjev vpliv v Nemčiji se je zmanjšal, zato pa so si Habsburžani v Avstriji in na Češkem zgradili temelje za absolutistično oblast. To je bila osnova za postopno oddeljevanje avstrijskih dežel od nemškega cesarstva. Za vlade cesarja Ferdinanda III. (1637—1657) se država gospodarsko in kulturno še ni posebno opomogla. Le počasi so bile premagane hude posledice tridesetletne vojne. Toda do konca stoletja se je Avstrija pod vlado Leopolda I. (1657—1705) že opomogla in se zaradi uspešnih vojn proti Turkom ozemeljsko celo zelo razširila, tako da se je razvila v evropsko velesilo. Vse dotlej pa so ostale državna organizacija in vladne institucije v bistvu nespremenjene.

Zmaga absolutizma je vplivala tudi na položaj podložnikov. Pod okriljem absolutne vladarjeve oblasti se je v prejšnjem stoletju zrahljali fevdalni red obnovil in začasno okrepil. Ker je v 16. stoletju vladar uveljavljajl svojo oblast proti plemstvu tudi tako, da je skušajl omejiti preveliko izkoriščanje podložnikov, so ti upali, da bo močnejša vladarjeva oblast olajšajla njihova bremena. Upanje pa se je izkazajlo za prazno, saj je bila utrditev fevdalnega reda podložni-

kom le v škodo, ker je plemstvo pod zaščito vladarjeve moči povečalo izkoriščanje. Država je namreč še vedno gledala na razmerje med podložnikom in fevdalcem kot na njuno privatno zadevo. Šele v drugi polovici 18. stoletja je začela zaradi gospodarskega razvoja in povečanih finančnih potreb uvajati reforme na tem področju.

Številna kmečka gibanja krajevnega in širšega obsega, pravde z gosposko in oboroženi upori so bili slika vladajočih razmer. Na Kranjskem je bilo močnejše žarišče upornosti na Kočevskem, kar je vplivalo tudi na sosednja gospostva. Dolgoletne pravde, tako na gospostvih Škofja Loka, Radovljica in Smlednik, so nastale zaradi zahtev po večji tlaki ali zaradi uvajanja novih dajatev. Na sosednjem Goriškem so bila ta gibanja redkejša, pomembnejši je le prvi tolminski upor leta 1627 zaradi na novo vpeljanih davkov. Na Štajerskem pa se je podložniški gnev obračal zlasti zoper samostanske fevdalce. Težišče uporniških pojavov je bilo v širšem zaledju Ptuja.

Spomladi leta 1635 je prišlo do zadnjega velikega kmečkega upora stare vrste, obrnjenega predvsem proti zemljiškim gospodom. Iz lokalnega, na gospostvo Ostrovia pri Vranskem omejenega gibanja se je v nekaj dneh razvil splošni spodnještajerski upor, ki se je razširil čez deželne meje in zajel tudi velik del Kranjske. Številni gradovi so padli kmetom v roke. Spričo bojnih demonstracij in vaj graničarskih čet pri Žalcu pod poveljstvom Jurija Ludvika Schwarzenberga pa je upornike zajel preplah. Medtem so prišli še novi najemniški oddelki in uporniki so se predali. Na Notranjskem je bila kmečka vojska premagana pri Šilentaboru in tudi drugod je plemstvo s pomočjo krajišnikov in najemnikov upor razbilo. Sledile so kazni. Nekaj voditeljev so obglavili in razčetrverili, druge poslali na galeje ali na prisilno delo na Ogrsko. Po uporuh so ostali podrti gradovi in opustošene vasi. Pustošili niso le kmetje, temveč še bolj najemniki, najbolj pa krajišniki. Tudi stroški za vzdrževanje čet, ki so zadušile upor, niso bili majhni. Škode je bilo dosti in nekaj let je trajalo, da sta si obe deželi za silo opomogli. Ob tem uporuh je postalo očitno, da se kmečka vojska ne more meriti z dobro izvežbano in oboroženo najemniško vojsko, ki ji je vojskovanje poklic. Še posebej pa je zmanjševala upanje na uspeh stalna navzočnost močnih vojaških sil v bližnji Vojni krajini, ki so, če je bilo treba, lahko hitro posredovale. Ker se bremena niso zmanjševala, ampak rasla, seveda tudi posledaj kmečke upornosti ni bilo mogoče zaječiti in so se manjši upori v posameznih krajih zato še ponavljali. Vedno bolj pa je raslo med kmeti spoznanje, da krivci težav niso le zemljiški gospodje, ampak tudi vedno hujši davčni pritisk države, kar se je povsem jasno pokazalo ob velikem tolminskem kmečkem puntu leta 1713.

20 Podoba 17. stoletja ne bi bila popolna brez prikaza vere v čarovni-

štvo, blodnje, ki jo od nekdaj najdemo v ljudskem vraževerju, ki pa je v visokem srednjem veku dobila mnogo hujšo obliko, ker so jo v zvezi s preganjanji krivoverstev akceptirale tudi oblasti. Sprva so pri čarovniških procesih še izrekli kazen na podlagi »konkretnega kaznivega dejanja«, od srede 17. stoletja dalje pa je zadoščala za smrt na grmadi že domnevna zveza s hudičem. Preganjanje čarovništva v naših krajih doseže višek v drugi polovici 17. stoletja, poslej število procesov naglo pada. Omeniti je treba, da čarovniški procesi niso samo stranski zgodovinski pojav, ampak so deloma povezani tudi s posebnimi družbenimi okoliščinami. Zato ni čudno, da se ti procesi pomnože ob koncu 16. stoletja zlasti v zvezi z nastankom plebejsko-kmečke sekte »novih štiftarjev«. Ta sekta, tako kot druge podobne, je namreč pomenila idejni upor proti vladajočim razmeram v času, ko drugačen upor zaradi prehudega pritiska ni bil mogoč. Sekta se je ohranila v naših krajih še do prvih desetletij 17. stoletja. Ponovni val hudih preganjanj je povezan z razrvanimi razmerami po tridesetletni vojni, ko je oblast hotela iztrebiti potepuške in beraške družbe, ki so imele trdno organizacijo, in sploh številne posameznike, ki so se izmikali nadzorstvu zemljiških gospodov.

Vera v čarovnice je seveda skrajna in najhujša oblika praznoverja. Tej žalostni zmoti se niso mogli upreti niti najbolj napredni in prodorni duhovi tedanjega časa. Poleg tega so bili vsi sloji prebivalstva nagnjeni še k vsakovrstnim razvadam in verovanjem. Med preprostim ljudstvom je bilo polno praznoverskih navad in vraž in tudi visoki in izobraženi sloji so razne prirodne pojave razlagali z delovanjem nadnaravnih moči. V modi sta bili posebno alkimija in astrologija. Šele razvoj naravoslovnih znanosti konec 18. stoletja je prinesel preobrat v mišljenju.

Bolezni pa se niso lotevale le človeške miselnosti, ampak tudi telesa. »Šiba božja«, huda morilka kuga, je pogosto gospodarila (leta 1598 in 1599 po vseh slovenskih deželah, prav tako 1624 in okoli 1645, ko je bilo najhujše, leta 1679 in 1680 na Štajerskem in 1682 na Goriškem). Pod zemljo je spravila več ljudi kot vojne in ohromila trgovski promet, da so bila nekatera mesta na robu propada. K splošni negotovosti so pripomogle še roparske in tatinske rokovnjaške družbe, plenjenja najemniških čet in hajduški napadi obmejnih uskokov.

Na politični in vojaški položaj druge polovice 17. stoletja je odločilno vplivalo prizadevanje Habsburžanov avstrijske veje, da bi si po zadnjem živečem Habsburžanu na španskem prestolu, Karlu II., zagotovili nasledstvo v Španiji. Francija, tedaj najmočnejša evropska država, se je ob teh načrtih avstrijskih Habsburžanov čutila ogroženo. V politično igro so zaradi lastnih interesov posegle tudi druge evropske sile. Različne protifrancoske koalicije in iz njih izhajajoče nenehne vojne na vzhodu in zahodu so presegle moči

Habsburžanov, s svojimi vojaškimi posledicami in političnimi kombinacijami pa vplivale na izid bojev s Turki. Do konca stoletja je tak položaj tudi omogočal ogrskemu plemstvu, da je ohranilo svoje stanovske pravice in politično moč, poskusi uvajanja absolutizma na Ogrskem in Hrvaškem pa so povzročali upore in zarote magnatov, ki so nekajkrat odmevali v naših krajih. Ogrski in hrvaški magnati so namreč menili, da je glavna naloga habsburške vladarske hiše osvoboditev vseh nekdanjih dežel krone sv. Štefana izpod turške oblasti. Mislili so tudi, da bo zedinjena Ogrska najboljše poročstvo proti absolutističnim načrtom dunajskega dvora. Vendar je bila omenjena naloga za Habsburžane le člen med številnimi načrti v njihovi zunanji politiki.

Nerešena vprašanja s Francijo so vplivala že v prvi Leopoldovi vojni s Turki (1663—1664). Kljub temu da sta hrvaški ban Nikolaj Zrinjski in Peter Zrinjski žela izredne vojaške uspehe in da je poveljnik glavne cesarske vojske Raimund Montecuccoli pri Monoštru (St. Gotthard) ob Rabi uničil turško vojsko, je bil v nasprotju s temi vojaškimi uspehi mir v Vasváru zaradi interesov dinastije in brez sodelovanja ogrskih stanov sklenjen v turško korist. To je bil zadnji povod za zaroto najvišjih ogrskih in hrvaških velikašev proti Habsburžanom. Najpomembnejšo vlogo v zaroti sta imeli rodbini Zrinjskih in Frankopanov. Zaradi osebnih zvez obeh rodbin so segale niti zarote tudi na Štajersko (Erazem Tattenbach) in celo na Goriško (Karel Thurn-Valsassina). Po zlomu upora leta 1670 je prešlo imetje upornikov v cesarsko posest, kar je omogočilo uvedbo absolutistične vlade v banski Hrvaški.

Leopoldove vojne s Francijo od leta 1673 do 1679 in ponovne upore ogrskih velikašev, ki so dobivali pomoč od Francije in Turčije, so izrabili Turki pod vodstvom bojevitega velikega vezirja Kara Mustafa za ofenzivo v srednjo Evropo. Z ogromnimi silami so leta 1683 prodrli do Dunaja in ga obkolili. Po letu 1529 je bil to njihov drugi in obenem zadnji poskus te vrste. Mesto so oblegali dva meseca. Potem pa je združena krščanska vojska, ki je prišla prestolnici na pomoč, pod poveljstvom poljskega kralja Jana III. Sobieskega in vojvode Karla Lotarinškega oblegovalce odločno porazila. Naslednje leto je bila pod protektoratom papeža Inocenca XI. sklenjena Sveta liga, ker so se avstrijsko-poljski protiturški zvezi pridružile Benetke in malo kasneje še Rusija. Sedaj so se vloge zamenjale in po več stoletjih so vojske krščanskih držav prešle v ofenzivo na raznih bojiščih. V šestnajstletni, tako imenovani »dunajski vojni« (1683—1699) so avstrijske armade po večjih zmagah zasedle vso Ogrsko, Slavonijo, Srem in dele Hrvaške. Avstrijska poveljnika Ludvik Badenski in general Giovanni Piccolomini sta po padcu Beograda (leta 1688) prodrli celo globoko na Balkan do Vidina in Skopja in še ob koncu te dolgoletne vojne je avstrijski vrhovni poveljnik princ Evgen Sa-

vojski po veliki zmagi pri Senti leta 1697 prodrli prav do Sarajeva. Nova vojna s Francijo (1688—1697) je sicer izničila avstrijske vojaške uspehe na Balkanu, vendar je z mirom v Sremskih Karlovcih leta 1699 Avstrija obdržala vse srednje Podonavje.

»Dunajska vojna« je imela izredno daljnosežne posledice. Odslej Turčija ni pomenila nobene resne nevarnosti več za svoje zahodne sosedo. Avstrija je postala evropska velesila, ozemeljske pridobitve pa so ji dale tisto obliko, ki jo je v bistvu ohranila do svojega propada. Čeprav se je Avstrija udeležila vojne za špansko dediščino (1702—1714), so razplet te vojne in druga dejstva premaknila težišče avstrijske politike bolj kot doslej proti jugovzhodu. Za nadaljnjo usodo Avstrije je pomembno, da je s tem povečanjem postala še izraziteje država narodov z različnimi interesi in različno zgodovino, kar je vplivalo na kasnejša dogajanja v monarhiji. Vendar se v tem času čuti težnja po močnejšem povezovanju vseh enot v celoto. To se v začetku 18. stoletja pokaže tudi z uvedbo naziva »Avstrijska monarhija«. Daljnosežne so bile posledice vojne tudi za jugoslovanske narode. V sodelovanju s protiturškimi koalicijami je prišlo do številnih osvobodilnih poskusov in v zvezi z njimi do obsežnih migracij prebivalstva, ki so v mnogočem osnova za današnjo etnično podobo nekaterih jugoslovanskih pokrajin. Za dogajanja v naslednjih desetletjih pa je važno dejstvo, da so bili z okrepitvijo Avstrije, osvoboditvijo Ogrske in Slavonije in s pomaknitvijo obrambne črte proti jugu ustvarjeni pogoji za uspešnejši gospodarski in kulturni razvoj tudi na Kranjskem in v soseščini.

V drugi polovici stoletja so še vedno delovale iste stare upravne in oblastne institucije. Vendar so deželni stanovi, sestavljeni sicer iz prelatov, gospodov, vitezov in predstavnikov mest in trgov, postajali v tej dobi vse bolj le predstavniško telo deželnega plemstva. S tem se je okrepil tudi deželni separatizem. Politični pomen deželnih stanov se je zmanjšal, ker so obdržali poleg pravice, da privoljujejo v nekatere davke, le nekaj funkcij v vojski in vpliv v upravi Vojne krajine. Važno pa je bilo, da so imeli stanovi oziroma plemiči v rokah skoraj vso upravo in sodstvo v deželi. Najvišji funkcionar je bil deželni glavar, ki ga je imenoval vladar iz vrst domačega visokega plemstva. Edini od stanov neodvisni višji funkcionar je bil vicedom, deželnoknežji uradnik, toda njegove kompetence so bile omejene le na vladarjeve posesti in regale, to je, na deželnoknežja mesta in trge, na vladarjeva gospostva, na rudnike in druge vladarju pridržane pravice.

Dežele so bile razdeljene v »četrti«, ki so nastale zaradi organizacije obrambe, pomembnejša in trajnejša pa je bila delitev na deželskosodna gospostva, ki so bila pristojna za hujše kriminalne primere. Priviligirani sloji (plemstvo, duhovščina) so imeli svoja posebna sodišča. Mesta in trgi so imeli nižje kazensko sodstvo, civilno sod-

stvo in svojo upravo domala v taki obliki kot v prejšnjih stoletjih. Zaradi ukinitve mutacije, to je, pravice širše korporacije (zunanji mestni svet), da odpokliče člana iz ožje korporacije (notranji mestni svet), pa je v tem času širši krog meščanov že izgubil vpliv na mestno upravo.

Swobodni so bili poleg meščanov še rudarji in redki svobodni kmetje. Velika večina kmečkega prebivalstva pa je bila podložna posvetnim ali cerkvenim zemljiškim gospodom. Ti so bili za podložnike upravna in sodna oblast, ki je v imenu države izterjevala tudi davke in kasneje izvajala vojaško konskripcijo. Le v redkih predelih so opravljali vaški župani in zbori kmetov nekatere javne funkcije, tako na Krasu in v Istri in ponekod na Goriškem, zunaj habsburškega ozemlja pa še v Beneški Sloveniji. Od posebnih pravnih institucij je treba omeniti gorska sodišča na Štajerskem in Dolenjskem, ki so ob sodelovanju gospoda ali njegovega zastopnika obravnavala vinogradniške zadeve.

Državni dohodki so se delili na kameralne dohodke in kontribucijo. Kameralni dohodki v kompetenci vladarja so bili razni regali: rudniki, kovnice, carina, mitnina, davki na potrošne predmete, monopoli, kolki itd. Kontribucija pa je bila direktni davek, ki so ga izterjevali zemljiški gospodje. Določena je bila na osnovi imenjskih knjig, po stopnji ocenitve vrednosti dohodkov, ki so jih imeli fevdalci od svojih podložnikov. Poleg rednih kontribucij so prišle v navado še izredne kontribucije, ki so bile prav tako odmerjene po višini imenjskih dohodkov, in še drugi direktni davki, kakor davek na hiše, premoženjski davek, glavarina itd.

Podložnikov položaj se celo stoletje ni izboljšal. Nasprotno, dajatve, ki jih je moral plačevati, posebno tiste, ki jih je terjala država, so se močno povečale. Relativno izboljšanje podložnikovega položaja proti koncu stoletja je bilo v zvezi z izboljšanjem splošnega gospodarskega stanja, zlasti zaradi požitve trgovine, prometa in obrti. To je prinašalo večje dohodke podeželskemu prebivalstvu, ki je le tako zmoglo naraščajoče dajatve. Boljše gospodarske možnosti pa so povzročile tudi povečano premoženjsko diferenciacijo vaškega prebivalstva. Med kmeti so se dvignili bogatejši, katerim so pri obdelovanju posestva pomagali hlapci. Značilno pa je še nadaljnje naraščanje števila kajžarjev, ki so se navadno naseljevali na nekdanjem srenjskem zemljišču. V poljedelski tehniki ni bilo posebnih sprememb, napredovala je le gojitev nekaterih kultur, tako ajde in koruze in na zahodu vinske trte. Tudi zunanja podoba naše vasi se tja do srede 18. stoletja še ni kdove kaj spremenila.

Od nepoljedelskih gospodarskih vej sta bili pomembni veji rudarstvo in fužinarstvo. Izjemen položaj je imel rudnik živega srebra v Idriji. Ker je vladar dajal črpanje rude v zakup tujim firmam, so šli bogati dohodki mimo naših dežel na mednarodna tržišča. Za naše

gospodarstvo je bilo zato važnejše fužinarstvo, kjer je bilo pridobivanje rude povezano s predelavo železa. Proizvodnja je bila v rokah fužinarskih in založniških družb. Razvite so bile tudi nekatere podeželske domače obrti, ki so delale za zunanji trg. Pomembno je bilo izdelovanje volnenega blaga, dalje platnarstvo, sitarstvo, svilarstvo, puškarstvo v Borovljah, lesni in lončarski izdelki zlasti okrog Kočevja in Ribnice in izdelovanje kordovanskega usnja v Tržiču. Podeželska obrt je bila navadno organizirana in povezana po trgovcih-založnikih. Mestna obrt je bila še naprej v starih cehovskih okvirih, ki so se vse bolj konservativno zapirali in omejevali proti novemu gospodarskemu razvoju.

Po razširitvi habsburške monarhije na Ogrsko in Hrvaško se je razvila zlasti trgovina na veliko in na dolge razdalje. V zvezi z grosistično trgovino, založništvom in delno s preskrbovanjem Vojne krajine so proti koncu stoletja nastajala v naših krajih prva res velika denarna premoženja. Zanimivo pa je, da je bilo pri tej akumulaciji kapitala udeleženih le nekaj oseb: Jakob Schell v. Schellenburg iz Tirolske, Italijana Peter Anton Codelli in Franc Rigoni in Janez Krstnik Isepp. Samo od zadnjega je dobivala državna blagajna letno še enkrat več, kot so plačevala vsa kranjska mesta direktnih davkov. Po bogastvu pa je te kapitalistične veletrgovce in založnike v 18. stoletju daleč presegel prišlek iz Italije, ljubljanski in tržaški grosist Michelangelo Zois. Trgovci grosisti so bili povečini doseljenci, vendar so bili med njimi tudi domačini, ki so izhajali iz fužinarstva, meščanstva in celo iz kmetov (Jugovic, Oblak v. Wolkensperg, Jenko v. Jenkinsheim, Demšar in drugi). Tudi ti so večinoma postali plemiči; to pri bogatih trgovcih ni bilo nič novega, novo je bilo le to, da so še naprej trgovali, čeprav samo kot grosisti. Ker sta bila veletrgovina in založništvo domena teh redkih kapitalističnih podjetnikov, so se poprečni mestni trgovci ukvarjali le s trgovanjem na drobno, še v skromnejšem obsegu pa so trgovali branjevci. Zato se mesta niso mogla izkupati iz gospodarske revščine. Značilno je tudi, da v 17. stoletju pri nas ni bilo manufakturnih podjetij. Po skromnih začetkih v 16. stoletju se namreč ponovno razvijejo šele v prvih desetletjih 18. stoletja na znatno širših gospodarskih in družbenih osnovah, ko se že močno uveljavlja merkantilna politika. Takrat razglasijo tudi svobodo Jadranskega morja (leta 1717), svobodni pristanišči Trst in Reko (leta 1719) in ustanovijo Orientalsko kompanijo (leta 1719), pri kateri je sodeloval tudi ljubljanski gospodarstvenik Franc Henrik v. Raigersfeld (Rakovec).

Dosti živi pa sta bili kmečka in graščinska trgovina s poljedelskimi in obrtnimi produkti. Enako živahen je bil promet, ki je bil zaradi slabih cest skoraj izključno tovorniški; vozni promet je bil izjema. Načrtno vzdrževanje cest, ki so ga hoteli vpeljati prek

mitninskih uradov, se ni obneslo. Državna uprava ni mogla zahtevati od mitničarjev, da bi popravljali ceste, ker je sama porabila večji del dohodkov od mitnine za druge potrebe. Vzdrževanje cest je bilo zato popolnoma kampanjsko. Kadar je bil potreben večji prevoz ali je bilo v načrtu vladarjevo potovanje, so poslali na ceste vso razpoložljivo delovno silo. Tako so na Kranjskem popravljali ceste za obisk cesarja Leopolda I. (leta 1660), da je mogla skozi deželo njegova suita, ne dolgo zatem pa je šlo spet vse po starem. Zato je imel ob tovarniškem veliko vlogo še rečni promet po Savi, Ljubljani, Dravi in Savinji. Promet je bil, poleg trgovine in obrti, za podeželsko prebivalstvo, tako kmete kot kajžarje, pomemben vir dodatnega zaslužka.

Mesta pri nas so bila v primerjavi z drugimi evropskimi mesti sorazmerno majhna. Največja je bila Ljubljana, ki je imela okrog 7000 ljudi, od tega 4000 znotraj obzidja. Prebivalstvo Trsta je naraslo od 3000 v začetku na 6000 ljudi ob koncu stoletja, Koper je v tem času zaostal za Trstom. Glavni mesti sosednjih dežel, Gorica oziroma Celovec, sta imeli 4000 do 5000 prebivalcev, Beljak, Maribor in Radgona okrog 2000; druga mesta so bila še manjša. Pravih meščanov je bilo nekako desetina vsega prebivalstva v mestih, z družinami vred pa približno polovica. Drugi del mestnega prebivalstva so sestavljali manj številna duhovščina in plemstvo in številnejši obrtniški pomočniki, dninarji in ljudje podobnih poklicev. Za hitrejšo naraščanje prebivalstva v mestih ni bilo gospodarskih pogojev, manjša mesta so celo nazadovala zaradi konkurence podeželske trgovine in veletrgovine kakor tudi zaradi pogostih epidemij in požarov.

V drugi polovici 17. stoletja so gradovi fevdalcev izgubili vsak vojaški pomen, zato so jih začeli razkošneje prezidavati in nekatere na višinah zaradi neudobnosti celo opuščati.

Pod vplivom gospodarskega razvoja se je začela proti koncu stoletja nekoliko spreminjati sestava prebivalstva v rudarskih in fužinarskih krajih. Vendar je delavski sloj, ki si je služil svoj kruh z rudarskimi in fužinarskimi deli, oglarjenjem in prevozništvom, postal pomembnejši šele dosti kasneje, z okrepitvijo kapitalističnega oblika gospodarstva. Podčrtati pa je treba, da se je oblikovala tudi posebna skupina prebivalstva — inteligenca. Ni raslo le število šolanih fevdalcev, čemur so bile vzrok vedno večje potrebe v stanovski deželni upravi in centralnih uradih, in resnično šolanih duhovnikov, ampak tudi število inteligentov iz meščanskih vrst, predvsem pravnikov, zdravnikov, lekarnarjev in tudi umetnikov, ki so se deloma doselili, in to zlasti iz Italije, deloma pa so bili domačini. Za pojave v kulturnem življenju druge polovice 17. in začetka 18. stoletja je to dejstvo posebno pomembno.

Po izboljšanju gospodarskih razmer so bili dani pogoji za obnav-

ljanje kulturnega delovanja, ki je zastalo s protireformacijo in še bolj s tridesetletno vojno in njenimi posledicami.

Najprej je mogoče opaziti izreden razvoj domoznanstva. Publikacije s tega področja so povečevale ugled dežele, obravnavale so zgodovino in geografijo, hvalile naravne in druge znamenitosti in posebnosti ter poudarjale odločilno vlogo deželnih dejavnikov, še posebej plemstva v preteklosti in sedanjosti. Razlago za deželni, partikularistični koncept teh del moremo iskati v tedanjih zgodovinskih okoliščinah in nemara tudi v odporu daljnovidnejšega deželnega plemstva proti centralistični in absolutistični državni politiki. V tem primeru bi bil namen teh publikacij utrditi propadajoči politični pomen deželnega plemstva ter ohraniti samosvojost in pravice dežele pred izenačujočo silo birokratsko-centralistične države. Kot vzori so vplivala tudi podobna tuja, iz takih ali drugačnih pobud ustvarjena dela.

Ne glede na različne motive in momente, ki so kakorkoli spodbujali k domoznanskim raziskavam, pa je predvsem важно dejstvo, da se je v tem času pojavilo nekaj nadpoprečnih mož, ki so vse svoje intelektualne sposobnosti in svojo ustvarjalno vnemo posvetili temu delu. Rezultat tega je nekaj edinstvenih domoznanskih izdaj, ki tudi kasneje niso našle posnemovalca in so ohranile svojo vrednost do danes. Ta smer, ki jo lahko po njenih nosilcih in tendencah imenujemo plemiška kultura, je bila iz zgodovinskih razlogov nemškega in severnoevropskega izvora ter je pri nas prevladovala do zadnjih desetletij 17. stoletja. Slogovno je bila še vedno obrnjena k severnjaškim umetnostnim idealom, katerih vpliv se je pri nas posebno povečal v dobi reformacije, spričo novih kulturnih smeri pa se je izoblikovala v nekakšno baročno izpeljanko severne renesanse in humanizma.

Kmalu nato se je zaradi razločkov v načelnih vprašanjih znanosti in kulture med delom višje duhovščine in nekaterimi akademsko izobraženimi fevdalci in meščani pokazala opozicija proti jezuitskemu duhovnemu sistemu in monopolu v znanosti, umetnosti in kulturi. Res da so jezuiti naravnavali kulturna prizadevanja k bogastvu italijanskega baroka, vendar po mnenju teh, večinoma v Italiji šolanih intelektualcev niso dovolj upoštevali novih dosežkov na kulturnem področju. Srednjeveško sholastično filozofijo, temelječo na naukih Aristotela in Tomaža Akvinskega, so jezuiti namreč le odevali v humanistične oblike, v šolah mehanično vadili latinsko slovnico in vztrajali pri preživelih teoloških razpravah.

Ti intelektualci sicer niso imeli enotnih ciljev in literarnih načrtov, pač pa jim je bila skupna težnja pretrgati pri nas vladajočo kulturno stagnacijo. Med njimi so bili duhovniki-pisatelji, ki so želeli podeželski duhovščini dati v roke najpotrebnejše verske priročnike v slovenskem jeziku in so zato po več desetletjih zastoja

obnovili slovensko literarno dejavnost. Značilno zanje je, da so delovali vsak zase, brez medsebojne povezave. Slovstvenozgodovinsko je duhovniška smer važnejša, kulturnozgodovinsko pa je zanimivejša druga, akademska smer, ki je stopila kot organizirana združba izobražencev v javnost zadnja, šele na prelomu stoletja.

Literarno delovanje je bilo omejeno na izobražence in njim tudi namenjeno. Celo slovenske verske knjige so bile v tej dobi napisane le za duhovščino. V tem so se načelno ločile od svojih protestantskih predhodnic, ki so bile napisane in izdane za predikante, plemiče, meščane in kmete. Izbor jezika, v katerem so bila dela pisana (latinščina, nemščina, slovenščina in italijanščina), je bil odvisen od snovi, avtorjevega vzornika ali predloge in od publike, ki naj bi delo brala. Vsa dela so bila še vedno v skladu s katoliško usmerjenostjo in v okviru univerzalne enotne evropske znanosti baročnega obdobja, zato so tudi prispevala k njeni bogatitvi in naši afirmaciji v tujini. Jezik znanosti je bila sicer praviloma latinščina. Drugo, kar je treba poudariti, pa je, da znanosti niso ločevali od literature, ki je bila v tem času in še kasneje, ne glede na zvrst in jezik, enotna celota. Iz tega izhaja, da se je tudi zgodovinopisje razvijalo v okviru literature (ali književnosti) kot njena posebna zvrst.

Pojem domovine je bil opredeljen fevdalno oziroma deželno, nikdar pa državno ali celo nacionalno. Tudi pojmovanje narodnosti ni bilo identično z današnjim.

Zgoraj navedeni motivi in dejstva, ki so dajali smer novemu kulturnemu delu, so razvidni že iz bibliografije prvega pisca, ki je pretrgal literarni molk, Janeza Ludvika Schönlebna, nekdanjega jezuita in kasneje visokega cerkvenega dostojanstvenika. Leta 1672 je v Gradcu izdal prirejeni Hrenov lekcionar, ki je prvi slovenski tisk po letu 1615 in tudi edino Schönlebnovo delo v slovenščini. Več desetih drugih latinskih in nemških tiskanih in rokopisnih del tega izredno izobraženega moža je s področja retorike, teologije, zgodovine, filozofije in dramatike. Vrsta teoloških razprav, v katerih je propagiral dogmo o brezmadežnem spočetju, je močno odjeknila že v njegovem času in celo v današnjih dneh, ko jim je bilo v mariologiji priznано odlično mesto. Od zgodovinskih del je napisal nekaj genealogij, predvsem domačih plemiških rodbin. Pomembnejši sta prvo domače arheološko delo *Aemona vindicata* (Uveljavljena Emona), ki je izšlo v Salzburgu leta 1674 in zagovarja kontinuiteto antične Emone v današnji Ljubljani, in nedokončana kranjska kronika *Carniolia antiqua et nova* (Stara in nova Kranjska), od katere je bil natisnjen le prvi del leta 1681 v Ljubljani. Za nadaljnji razvoj historiografije je važno, da je Schönleben pridobil za to delo Janeza Vajkarda Valvasorja in svojega nečaka Janeza Gregorja Dolničarja. Po Schönlebnovi zaslugi je Ljubljana po skoraj sto letih ponovno dobila tudi tiskarno. Leta 1678 je namreč tu odprl svojo »oficino« salz-

burški tiskar in knjigotržec Janez Krstnik Mayr in poslej se tiskarska tradicija v Ljubljani ni več pretrgala.

Od leta 1679 do 1689 je izdajal svoja dela znameniti kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor, čigar življenje in delo bo podrobneje prikazano v naslednjih poglavjih.

V drugi polovici 17. stoletja so delovali še nekateri pisci. Poleg Valvasorja se je s kartografskim in topografskim delom ukvarjal tudi Jurij Matevž Vischer. Njegova *Topographia Ducatus Stiriae* (Topografija vojvodine Štajerske) je, tako kot prve Valvasorjeve topografske izdaje, le slikovni album brez besedila. Izšla je v dveh izdajah, dunajski in graški. Čeprav nosi graška izdaja letnico 1681, so delo dokončali in izdali v posebni publikaciji Vischerjevi sodelavci in dediči šele po njegovi smrti (leta 1696). Pri Vischerjevi štajerski topografiji so sodelovali tudi nekateri Valvasorjevi grafiki, med njimi je prispeval glavni delež bakrorezec Andrej Trost.

Zgodovinopisec je bil še jezuit Martin Baučer, čigar deli *Historiarum Noricarum et Foroiuliensium* (Zgodovina Norika in Furlanije) in *Syllabus ducalium sacri Romani imperii Goritiae comitum* (Seznam pokneženih goriških grofov svetega rimskega cesarstva) pa sta ostali v rokopisu. Kot odgovor na kranjski patriotizem, ki je Trst uvrščal h Kranjski, je nastala tržaška historiografija, katere začetnik je bil leta 1698 Ireneus della Croce z delom *Istoria antica e moderna della città di Trieste* (Stara in sodobna zgodovina mesta Trsta).

Z alkimijo se je ukvarjal Janez Friderik Rain s Strmola, ki je imel somišljenike na Kranjskem in v Nemčiji. Leta 1680 je v Ljubljani izdal knjigo o kamnu modrijanov *Praeservativum universale naturale*, drugo svoje alkimistično, rokopisno in iluminirano delo *De Chymia* pa je poklonil cesarju. Novomeški zdravnik Janez Krstnik Gosjak (Ganser) je leta 1662 v Padovi izdal za tisti čas zelo originalno delo *Observationes circa morbos mulierum* (Opazovanja o ženskih boleznih).

Slovensko literarno tradicijo sta v drugi polovici 17. stoletja poleg Schönleba oživila dva književnika. Ker je Schönleben pripravil le eno slovensko knjigo, je bil pravi pobudnik nove slovenske slovstvene dejavnosti v baročni dobi šele novomeški kanonik Matija Kastelec. Obsežnega dela se je skušal lotiti načrtno. Tako je izdal leta 1678 v Gradcu in 1682 v Ljubljani Bratovske bukvice s. roshen-kranza, leta 1684 je izšla knjiga pobožnih premišljevanj *Nebeshki zyl*, ki je njegovo najbolj izvirno delo, in leta 1688 *Navuk christianski*. Še pomembnejše stvari, ki jih je pripravljal, so ostale v rokopisu, tako nujno potrebni latinsko-slovenski slovar in prevod svetega pisma.

Drugi slovenski pisatelj tega časa Tobija Lionelli, kapucin z redovnim imenom Janez Svetokriški (Ioannes Baptista a San[c]ta

Cruce), pa je zaradi obsega, vsebine in sloga svojega dela od protestantov Primoža Trubarja in Jurija Dalmatina do prosvetljencev Antona Tomaža Linharta in Valentina Vodnika, torej dobrih dvesto let, najimenitnejša oseba slovenske literature. Od leta 1691 do 1707 je izdal pet obsežnih zvezkov pridig pod naslovom *Sacrum promptuarium* (Sveti priročnik). Prva dva zvezka sta bila natisnjena v Benetkah, naslednji trije v Ljubljani, založili pa so jih visoki cerkveni in posvetni dostojanstveniki. S Svetim priročnikom se je razvila slovenska homiletika in v njem se je najbolje pokazal slovstveni barok v svojem polnem razcvetu.

V tej smeri je nekaj let kasneje deloval tudi kapucin pater Rogerius—Mihael Krammer. Z zbirko pridig *Palmarium empyreum* (Zmagovita nebesa) na čast raznih svetnikov je izpopolnil Sveti priročnik Janeza Svetokriškega, ki je vseboval nedeljske in priložnostne pridige. Zbornik so izdali avtorjevi sobratje po njegovi smrti, prvi zvezek leta 1731 v Celovcu, hkrati je to prvi slovenski tisk na Koroškem, drugi zvezek leta 1743 v Ljubljani.

Skoraj vsa slovenska slovstvena dela tega časa so torej nabožne narave in poleg tega namenjena le duhovščini. K znanosti v slovenskem jeziku moremo šteti samo jezikoslovna dela, to je nekaj rokopisnih slovarjev. Ti so nastali iz vsakdanje potrebe duhovnikov, ki so morali prirejati po tujih predlogah pridige in druga nabožna besedila. V Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske pa je izšla prva slovenska pesniška literarna poslanica *Zashtitno voshejne*, pozdravna pesem Slavi, katere avtor se je skril pod psevdonimom Jožef Sisentschelli. Prve verske knjige, ki so bile namenjene tudi preprostim ljudem, se pojavijo šele v prvih desetletjih 18. stoletja kot nasledek živahnega delovanja cerkve med ljudstvom in prizadevanj, da bi najpotrebnejše molitvene obrazce določili in širili v ljudskem jeziku. Prva slovenska publikacija posvetne vsebine in praktične narave, izdana prav za kmečke ljudi, pa je bila po augsburških koledarjih posneta Nova krainska pratica za leto 1726.

Vedno bolj so se utrjevali tudi nekateri materialni temelji za kulturno življenje. V Ljubljani je od leta 1678 delovalo odlično tiskarsko in knjigotrško podjetje Janeza Krstnika Mayrja. Takoj po prihodu v Ljubljano je tiskar izdal *Catalogus librorum qui nundinis Labacensibus autumnalibus in officina libraria Joannis Baptistae Mayr, venales prostant* (Katalog knjig, ki so na ljubljanskem jesenskem sejmu v knjigarni Janeza Krstnika Mayrja naprodaj), ki je prvi v Ljubljani izdani knjigotrški katalog. Čeprav je Mayr izdal ta katalog po običaju sejmskih knjižnih katalogov, vsebuje nad 2500 naslovov del iz različnih strok. Taki splošni katalogi knjižne zaloge pa so bili novost tistega časa in so jih izdajala le velika in največja knjigotrška podjetja. To dejanje

pomeni hkrati, da je Mayr pričakoval v Ljubljani in njenem širšem zaledju številne kupce in ljubitelje knjig in znanosti. Zanimivo je dalje, da je v letih od 1707 do 1709 zadnji predstavnik te tiskarske družine v Ljubljani, Janez Jurij Mayr izdajal celo prvi periodični časopis na Kranjskem, Wochentliche Laybacherische Ordinari und Extra-Ordinari-Zeitungen (Tedenske ljubljanske redne in izredne novice). Za naše razmere je bil to zgođen in širokopotezen poskus te vrste, vendar kratkotrajen. Periodični časniki so namreč pri nas ponovno začeli izhajati šele ob koncu tega stoletja. Tiskarna je opravila pomembno kulturno poslanstvo. Izdala je vrsto znanstvenih del v latinščini, razna nemška dela, pa tudi slovenska knjiga je našla v založniškem programu svoje mesto.

V Celovcu je bil razvoj tiskarstva postopnejši. Tiskarji so tu delovali sicer od leta 1640 naprej, vendar so tiskali le drobne uradne tiske. Prvi znani celovski tisk v knjižni obliki je iz leta 1647 in je delo tiskarja Avguština Burgerja, več jih je natisnil Jurij Kramer v letih 1658 do 1671, pravo tiskarsko podjetje pa se v Celovcu razvije šele z Matijem Kleinmayrjem od leta 1689 dalje.

Bogatilo so se graščinske in samostanske knjižnice, prav tako tudi knjižnice duhovskih in posvetnih izobražencev. Izjemni sta bili Valvasorjeva knjižnica na gradu Bogenšperk in turjaška knjižnica v Ljubljani, ki jo je sredi 17. stoletja zelo pomnožil deželni glavar Wolfgang Engelbert Auersperg in urejeval Schönleben. Valvasorjeva knjižnica je danes v Zagrebu, turjaško so po ljubljanskem potresu leta 1895 prepeljali v grad Losensteinleiten v Zgornji Avstriji in jo kasneje prodali v Ameriko. Od drugih pomembnih knjižnic 17. stoletja se je ohranila in doma tudi ostala knjižnica v frančiškanskem samostanu v Ljubljani.

Pomembna novost v kulturnem življenju Ljubljane so postale kmalu po sredi 17. stoletja gledališke predstave, ki so jih uprizarjale potujoče družine poklicnih komedijantov. O nemških igralcih slišimo že leta 1653 in zanesljiveje leta 1662, italijansko opero pa so prvokrat predvajali leta 1660 ob obisku cesarja Leopolda I. Od začetka 18. stoletja dalje postajajo taka gostovanja sezonska in več ali manj redna.

Zadnji v tem obdobju so stopili na prizorišče somišljeniki akademске smeri. Kulturni napredek med meščanstvom in delo Schönlebna in Valvasorja je sicer pripravilo tla za daljnosežni poskus nekaterih kranjskih plemičev, patricijev, meščanov in v kakem primeru tudi kmečkih sinov, učencev italijanskih univerz, da osnujejo svoje znanstvene družbe. Vendar v ničemer niso posnemali velikih predhodnikov, na primer, Schönlebna in Valvasorja in ne utečenih smeri, temveč so svoj kulturni in umetnostni program zavestno oprli na italijanske vzore. Iz še ne dovolj razjasnjenih razlogov je namreč na široki črti od Dubrovnika do Ljubljane prodril

v duhovno življenje literarni in umetnostni okus tedanje Italije.

Nekakšna predhodnica teh organizacij je bila leta 1688 ustanovljena Societas Unitorum (Družba Zedinjenih), navadno imenovana Bratovščina sv. Dizme. Imela je sicer le nabožne namene, vendar je značilno, da je bil sprejet vanjo samo, kdor je bil plemič ali doktor.

Leta 1693, ob stoletnici odločilne kranjske zmage nad Turki pri Sisku in prav v letu Valvasorjeve smrti, pa so po vzoru rimske Accademie degli Arcadi in drugih italijanskih učenih društev ustanovili v Ljubljani prvo znanstveno društvo z imenom Academia operosorum Labacensium (Akademija delavnih Ljubljančanov). Zanimivo je, da je akademija v prvih letih svojega obstoja delovala bolj tiho in da svet ni mnogo zvedel o njej. Šele konec leta 1701 je pod pokroviteljstvom škofa Ferdinanda grofa Kuenburga s sijajnim zborom, ki je bil v škofijski palači, izredno slovesno stopila pred javnost. Ob tej priložnosti so izdali tudi knjižico Apes Academicæ operosorum Labacensium (Čebelice ljubljanske akademije delavnih) z društvenimi pravili, imeni in simboli članov. Tega leta je bilo 23 akademikov: 12 pravnikov, 6 teologov in 5 zdravnikov.

V akademiji je bilo nekaj zelo delavnih članov.

Janez Krstnik Prešeren, stolni prošt in prvi predsednik akademije, je s svojimi zvezami in ugledom priskrbel akademiji zunanje priznanje. Spisal in izdal je v latinščini nekaj pravnih in govorniško-pesniških del, za prihodnost pa je važno, da je poleg ljubljanskega škofa Sigismunda Krištofa Herbersteina in Janeza Antona Dolničarja sopodpisnik ustanovne listine Semeniške knjižnice, prve, še danes ohranjene javne znanstvene knjižnice v Ljubljani. Leta 1701 ustanovljena knjižnica je začela delovati po premestitvi v poslopje novega semenišča. Kot kulturni in umetnostni spomenik je zaradi popolnoma samostojnega umetnostnega oblikovanja prostora in opreme vredna še posebne pozornosti.

Janez Gregor Dolničar (Thalnitscher v. Thalberg), mestni sindik in sodni svetnik, se je ukvarjal največ z zgodovino. V tisku je izdal 1714 v Ljubljani *Epitome chronologica, continens res memorabiles nobilis et antiquissimae urbis Labacensis* (Kronološki posnetek, vsebujoč znamenitosti žlahtnega in prastarega ljubljanskega mesta). Od del, ki so ostala v rokopisu, so najvažnejša *Annales urbis Labacensis* (Letopisi ljubljanskega mesta), vsebujoči dogodke od leta 1660 do 1718, *Ectypon bibliothecae publicae Labacensis* (Prikaz ljubljanske javne knjižnice), nekakšna bibliografija naših starih znanstvenikov in umetnikov, in *Historia cathedralis ecclesiae Labacensis* (Zgodovina ljubljanske stolnice), važen vir za umetnostno zgodovino.

Janez Anton Dolničar, stolni dekan, generalni vikar, upravitelj ljubljanske škofije v času treh škofov in soustanovitelj Semeniške knjižnice, je vodil tudi zidavo nove stolnice in semenišča.

Janez Štefan Florijančič (Floriantschitsch v. Grienfeld), odvetnik deželnih stanov, po čigar zaslugi so leta 1698 ustanovili Collegium juridicum Labacense, pravniško društvo, se je ukvarjal z numizmatiko in leta 1695 v Ljubljani izdal razpravo o zgodovini in teoriji denarja pod naslovom *Bos in lingua sive Discursus academicus de pecuniis vetero-novis* (»Bos in lingua« ali akademska razprava o starih in novih novcih).

Janez Bertold Höffer, prisednik deželnega sodišča, je imel mnogo zaslug, da so leta 1701 ustanovili glasbeno društvo *Academio philharmonicorum*. Zložil je več glasbenih del, predvsem oratorijev.

Marko Grbec (Gerbezius), deželni fizik, odličen zdravnik in znanstvenik z izredno obsežno strokovno bibliografijo je med drugim izdal *Intricatum extricatum medicum seu Tractatus de morbis complicatis* (Razvozlane zdravniške uganke ali razprava o zapletenih boleznih) v Ljubljani leta 1692, *Vindiciae physico-medicae aerae Labacensis* (Fizikalno-medicinska obramba ljubljanskega zraka) v Ljubljani 1710, njegova *Chronologia medica* (Zdravniška kronika) s svojimi petimi zvezki od 1699 do 1713 v Ljubljani, Augsburgu in Frankfurtu pa zasluži že ime našega prvega strokovnega časopisa.

Janez Krstnik Brložnik (Werloschnig), zdravnik v Riedu na Bavarskem, je spisal več medicinskih knjig in razprav.

Seveda so pisali in objavljali tudi drugi člani akademije. Zunaj tega kroga pa so publicirali še nekateri. Tako je objavil deželni fizik Wolfgang Andrej Vidmayer leta 1692 v Ljubljani delo *Hygiene seu Dissertationes philosophico-medicae de aere, cibo et potu* (Higiena ali filozofsko-zdravniške razprave o zraku, jedi in pijači). Izredno zanimiva in samosvoja osebnost je bil baron Franc Albert Pelzhoffer. Iz doslej neznanih pobud je ob koncu svojega življenja izdal velika dela o politiki: *Lacon politicus* (Na kratko o politiki) v Augsburgu leta 1706, *Arcanorum status libri decem* (Državnih tajnosti deset knjig), od teh prvih šest knjig leta 1709 v Ljubljani, naslednje zaradi cenzure do leta 1713 v Frankfurtu, *Neuentdeckte Staats-Klugheit* (Na novo odkrita državniška modrost) leta 1710 v Frankfurtu in Leipzigu. Navedena dela, v katerih je Pelzhoffer zgradil popoln sistem politike, imajo svoje mesto v razvoju politične znanosti.

Akademija je torej dvignila znanstveno raziskovanje na višjo stopnjo, kot je bila v jezuitskih šolah. Ustanovila je tudi prvo javno znanstveno knjižnico, ki deluje še danes, kajti knjižnica kranjskih deželnih stanov v Ljubljani, ki je nastala leta 1568 s knjižnim legatom Primoža Trubarja, je kot prva javna knjižnica na naših tleh nehala delovati že s protireformacijo. Na njeno pobudo je zaživela *Academia philharmonicorum*, ki je dala glasbeni umetnosti nove plodne spodbude. Omenjajo se še leta 1702 ustanovljeno risarsko društvo *Academia incultorum* in druga društva, med njimi celo

prava podružnica rimske Arkadije, osnovana leta 1709 pod imenom Academia Emonia. Nadalje so se operozi ukvarjali z načrti za organizacijo celotne filozofske in teološke fakultete. Prizadevanja tega kroga znanstvenikov in nekateri drugi kulturni pojavi pa kažejo tudi, da so se v Ljubljani na prelomu 17. v 18. stoletje prvič v zgodovinskem razvoju pokazali ugodni pogoji za ustanovitev popolne univerze. Jezuiti so splošnemu razvoju in želji ugodili le toliko, da so razširili filozofske in teološke študije, ki so bile slej ko prej monopol reda. Od leta 1704 dalje uvajajo v šole logiko in cerkveno pravo, nato fiziko in metafiziko, tako da se konča leta 1707 v Ljubljani prvi triletni kurz filozofije. Potrebe po pravnem znanju so pripeljale celo do tega, da je začel leta 1710 v Ljubljani privatno predavati civilno pravo vicedomov tajnik Franc Krištof Bogataj (Wogathai). Več o nadaljnji usodi teh predavanj pa ni znano.

Ob vodilnem delovanju operozov se je razvilo živo umetnostno delovanje v arhitekturi, slikarstvu in kiparstvu v stilu zrelega baroka. Namesto individualnega znanstvenega npora, ki je bil značilen za kulturne delavce še do zadnjih desetletij 17. stoletja, se je v novih organizacijah razodeval skupni napor družbe izobražencev, ki so želeli ustvariti trajnejšo podlago naši kulturi z načrtno zasnovanim delom. To se jim je do neke mere tudi posrečilo. Čeprav je bilo delovanje akademij, z izjemo filharmonične, ki deluje kot Slovenska filharmonija še danes, epizodne narave, in čeprav člani z nekaj izjemami niso zapustili pomembnejših znanstvenih in literarnih del, so pod njihovim vodstvom nastala stavbna in druga likovna dela, spomeniki trajne vrednosti, ki so preobrazili umetnostni okus. Ljubljana se je v nekaj desetletjih spremenila iz ozke gotske naselbine v cvetoče baročno mesto z lepimi cerkvami in posvetnimi stavbami, spomeniki, umetniškimi kipi in slikami. Zunanjo podobo, kakršno je mesto dobilo tedaj, je v svojem starem središču ohranilo do danes.

Pomembno pa je predvsem to, da se je Ljubljana, ki je za reformacije prvič postala kulturno središče slovenskega ljudstva, po zastoju v 17. stoletju sedaj ponovno začela razvijati v središče slovenskega kulturnega in kasneje tudi političnega življenja. Že v tem času pa se kulturni in umetnostni tokovi širijo iz Ljubljane na podeželje in še prek kranjskih deželnih meja.

Z nastopom in delovanjem akademije se je končalo obdobje, ko so v umetnosti prevladovali vplivi s severa. Prodor italijanskih akademij konec 17. stoletja je tudi prvi globlji stik naših dežel z italijansko kulturo, trajneje pa se je italijanski vpliv uveljavil le v likovnih umetnostih in v glasbi, manj v slovstvu.

Ob svojem največjem vzponu okoli leta 1714 je bila akademija pod pokroviteljstvom škofa Karla v. Kaunitza mednarodno učeno društvo z 42 člani iz raznih dežel, med njimi sta bila tudi pesnik in

literarni zgodovinar Giovanni Mario Crescimbeni, generalni varuh rimske Akademije arkadijcev, in hrvaški pesnik in učenjak, Valvasorjev sodelavec Pavel Ritter-Vitezović. Kmalu nato je akademija začela usihati in je okoli leta 1725 prenehala. Naslanjajoč se na zelo tanko plast meščanskega in aristokratskega izobraženstva, ni mogla pognati korenin v domači zemlji.

Za prihodnji razvoj pa je vendarle simptomatično, da je večina piscev in članov akademije slovenskega rodu in da ima slovenske priimke. Torej nista bila vzrok za kratkotrajno delovanje ljubljanske akademije le smrt najdelavnejših članov in morda še nasprotovanje jezuitov, ampak tudi to, da je v 18. stoletju z razvojem nacionalnih držav in kultur prihodnost pripadala živemu narodnemu jeziku. (Zato je leta 1781 v drugačnih razmerah oživiljena akademija kljub skorajšnjemu prenehanju in kljub nazorskim, stanovskim in morda narodnostnim trenjem, ki so že na začetku razdvojila člane, postala pomembna tudi za slovensko prerodno gibanje.) Vsekakor pa se je s koncem Akademije operozov sklenilo izredno in odlično poglavje naše kulturne zgodovine.

Ob vsem navedenem znanstvenem in kulturnem delu trajnejšega pomena pa ni moč mimo splošne ugotovitve, da najpomembnejši proces v evropskem miselnem razvoju 17. stoletja, postanek modernih naravoslovnih ved in s tem spremenjeni pogled na svet, tako pri jezuitih kot pri članih Akademije operozov pri nas in v Avstriji nasploh do srede 18. stoletja ni našel odmeva. Iz te splošne ugotovitve moremo izvzeti le Janeza Vajkarda Valvasorja, ki je tu s svojo izjemno osebnostjo, evropsko razgledanostjo in entuziastičnim znanstvenim prizadevanjem prehitel okolje in čas, tako da so ga mogli prav ceniti in upoštevati šele naši prosvetljenci.

Opisani politični, gospodarski in kulturni dogodki in pojavi so bili okvir Valvasorjevemu življenju in delu. Toda že so se kazali obrisi novega, 18. stoletja, za katero je značilen sicer počasen, vendar vztrajengospodarski in kulturni napredek, ki ni segal toliko po vrhovih, pač pa je začel zajemati bolj v širino. Želje so se uskladile z možnostmi, visoki ustvarjalni vzpon Valvasorja in operozov pa še dolgo ni bil ponovljen.

LITERATURA (IZBOR). Za prikaz celotnega obdobja pomembna dela: August Dimitz, *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813*, 3. Theil, Laibach 1875; 4. Theil, Laibach 1876. — Josip Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, 3. del, Celovec 1914—1916. — Slovenski biografski leksikon (pod ustreznimi gesli), 1. knj., Ljubljana 1925—1932; 2. knj., Ljubljana 1933—1952; 3. knj., Ljubljana 1960—1971. — France Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*, Ljubljana 1929—1938. — *Zgodovina slovenskega slovstva I*, Ljubljana 1956. — Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, III. zv., Ljubljana 1956; IV. zv., Ljubljana 1961. — *Zgodovina narodov Jugoslavije*, 2. knj., Ljubljana 1959. — Anton Slodnjak, *Slovensko slovstvo*, Ljubljana 1968. — Ivan Grafenauer, *Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva* (Znanstvena knjižnica, nova serija, 1), Celje 1973. — Širše posebne razprave: Viktor Steska, *Academia Operosorum*, *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko X 1900*. — Fran Zwitter, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*, Ljubljana 1929. — Janko Polec, *Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko univerzo*, *Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929*, Ljubljana 1929. — France Kidrič, *Razvojna linija slovenskega preporeda v prvih razdobjih*, *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani V/VI*, Ljubljana 1930. — France Kotnik, *Naši bukovniki, ljudski pesniki in pevci*, *Narodopisje Slovencev*, II. del, Ljubljana 1952. — Dušan Ludvik, *Nemško gledališče v Ljubljani do leta 1790*, Ljubljana 1957. — Dragotin Cvetko, *Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem*, 1. knj., Ljubljana 1958. — Bogo Grafenauer, *Kmečki upori na Slovenskem*, Ljubljana 1962. — Vlado Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem I*, Ljubljana 1963. — Marijan Smolik, *Odmevi verskih resnic in kontroverz v slovenski cerkveni pesmi od začetkov do konca 18. stoletja*, Ljubljana 1963. — Ferdo Gestrin, *Oris zgodovine Ljubljane od XVI. do XVIII. stoletja*, *Kronika XI 1963*. — *Umetnost XVII. stoletja na Slovenskem I*, Ljubljana 1968. — Branko Berčič, *Tiskarstvo na Slovenskem*, Ljubljana 1968. — Fran Zwitter, *Višje šolstvo na Slovenskem do leta 1918*, *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani*, Ljubljana 1969. — Nace Šumi, *Arhitektura sedemnajstega stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1969. — Vlado Valenčič, *Ljubljanska trgovina v 16. in 17. stoletju*, *Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane* (Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega. Razprave, zv. 2), Ljubljana 1971. — Primož Simoniti, *Sloveniae scriptores Latini recentioris aetatis*, Zagreb—Ljubljana 1972. — Ferdo Gestrin, *Kmečka trgovina kot ozadje kmečkih uporov*, *Situla 13* (Kmečki punti na Slovenskem. Razprave in katalog dokumentov), Ljubljana 1973. — Stanko Škerlj, *Italijansko gledališče v Ljubljani v preteklih stoletjih* (SAZU, Razred za filološke in literarne vede. Dela 26), Ljubljana 1973. — France-Martin Dolinar, *Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje 1597—1704*, Ljubljana 1976. — Dela z ožjo tematiko: Viktor Steska, *Dolničarjeva »Bibliotheca Labacensis publica«*, *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko X 1900*. — France Kidrič, *Opombe k protiref. (katol.) dobi v zgodovini slovenskega pismenstva*, *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino III 1921/22*. — Melita Pivec-Stelè, *Naše knjižnice*, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XIII 1932*. — Viktor Steska, *Najstarejši časnik v Ljubljani*, *Kronika slovenskih mest III 1936*. — Avgust Pirjevec, *Knjižnice in knjižničarsko delo*, Celje 1940. — France Kotnik, *Verske ljudske igre*, *Narodopisje Slovencev*, II. del. Ljubljana 1952. — Janez Logar, *idr.*, *130 let Blasnikove tiskarne*, Ljubljana 1959. — Mirko Rupel, *Slovenski katekizem iz leta 1615*, *Slavistična revija XII 1959/60*. — Mirko Rupel, *Novejše raziskave starejšega slovenskega slovstva*, *Jezik in slovstvo VI 1960—1961*. — Branko Reisp, *Mayrjev Catalogus*

librorum, prvi v Ljubljani tiskani knjižni katalog, spet v evidenci, Kronika X 1962. — Branko Reisp, Višje šole na slovenskem ozemlju v XVII. in XVIII. stoletju, Kronika X 1962. — Ivan Stopar, Georg Matthäus Vischer in njegova Topographia Ducatus Stiriae, (spremna beseda k faksimilirani izdaji) Georg Matthäus Vischer, Topographia Ducatus Stiriae, Ljubljana 1971. — Helmut W. Lang, Die Buchdrucker des 15. bis 17. Jahrhunderts in Österreich (Bibliotheca bibliographica Aureliana, XLII), Baden-Baden 1972. — France Koblar, Spremna beseda (k faksimilirani izdaji), Oče Romuald — Lovrenc Marušič, Škofjeloški pasijon (Monumenta litterarum Slovenicarum, 11), Ljubljana 1972. — Lino Legiša, Liber cantionum Carniolicarum. Kalobški rokopis (SAZU, Razred za filološke in literarne vede. Dela 27), Ljubljana 1973. — Marijan Smolik, Semeniška knjižnica v Ljubljani (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 54), Ljubljana 1975. — Ferdo Gestrin, Italijani v slovenskih deželah od 13. do 17. stoletja, Zgodovinski časopis XXXV 1981.

RODBINA

Kranjska plemiška rodbina Valvasorjev, tudi Vavas(s)orjev, Vavis(s)orjev, Valvisorjev in podobno, tako namreč včasih beremo v starejših dokumentih, izvira iz pokrajine Bergamo v severni Italiji. To potrjuje tudi Janez Vajkard Valvasor sam v delu *Die Ehre deß Hertzogthums Crain (Slava vojvodine Kranjske)*, ko govori o svoji rodbini: *Ich mache den Anfang nur / von der Zeit an / da unser Geschlecht / zum ersten aus Italien / von Bergamasco, in Crain gelangt... (začenjam samo od časa, ko pride naš rod prvič iz Italije z Bergamaškega na Kranjsko...)*.¹

Beseda vavassor v srednjeveški latinščini oziroma valvassore ali varvassore v italijanščini in vavasseur v francoščini je izpeljana najverjetneje iz latinskega izraza *vassus vassorum*, po drugi verziji *vassalus vassorum*, in pomeni v širšem smislu nosilce fevdov v visokem srednjem veku, v ožjem smislu nižje vazale, nižje plemiče, odvisne od višjega gospoda. Označba, ki je imela množico oblik, se je uporabljala v zahodnoevropskem fevdalizmu, še zlasti pogosto v Franciji in Italiji od 11. stoletja dalje. Iz nje se je kasneje razvilo rodbinsko ime, ki je v različicah v omenjenih deželah še živo.² O nekaterih nosilcih tega priimka v Italiji in Franciji govori že Janez Vajkard Valvasor v svojem delu. Njihova imena je črpal iz »Milanske kronike«. Omenja celo svoja sodobnika, Hieronima Valvasorja, generala avguštincev v Rimu, kasnejšega škofa v italijanskem mestu Pesaru, umrlega leta 1687, in njegovega brata Dominika Valvasorja, za katerega pravi, da je škof v Caravini.³ Vendar srečujemo tudi danes, in to celo zelo pogosto, rodbinsko ime Vavassori in Valvassori v provinci Bergamo.⁴ V slovenski literaturi pa se kasneje pojavlja tudi slovenizirana oblika priimka. Ko so namreč Slovenci Janeza Vajkarda Valvasorja sprejeli za svojega, se je to pokazalo tudi v pisavi priimka. Zanj, kakor za kranjske Valvasorje sploh, so uporabljali od druge polovice 19. stoletja dalje včasih, pač v skladu z izreko, pisavo Valvazor.

Prvi tega imena na Kranjskem, Janez Krstnik Valvasor, je prišel v naše kraje nekaj pred sredino 16. stoletja iz kraja Telgata pri mestu Bergamu.⁵ Sodil je med tiste italijanske doseljence — predvsem so bili to Benečani in Lombardi — ki so kot fužinarji, stavbeniki, le-ti zlasti pri graditvi obmejnih protiturskih trdnjav in plemiških gradov, zdravniki, lekarnarji, trgovci, finančniki in ljudje drugih poklicev dali z znanjem, podjetnostjo in organizacijsko sposobnostjo gospodarstvu notranjeavstrijskih dežel zaželeni in potrebni pollet. Pri tem pa so si tudi sami znali ustvariti velika premoženja. Nekateri med njimi, ki so imeli več sreče in talenta, so postali ne le posestniki meščanskih hiš in zemljišč, temveč tudi zakupniki in posestniki gospostev in gradov ter dosegli celo plemstvo in deželanstvo.

Med njimi je bil Janez Krstnik Valvasor. Ljubljanski meščan je Baptista Vavisor, kakor so ime takrat zapisali v zapisnik mestnega sveta, postal 11. marca 1547.⁶ Trgovina z majoliko, železom in drugo robo mu je cvetela tako, da je po nekaj uspeh denarnih poslih segel še višje in že leta 1554 postal zakupnik deželnoknežjega gospostva Laško na spodnjem Štajerskem, enega največjih gospostev v naših deželah. Ko je nadvojvodi Karlu ponovno posodil večji znesek denarja (7000 goldinarjev leta 1564 in še 5000 goldinarjev leta 1566), mu je vladar laško gospostvo zastavil z vsemi dohodki za vrsto let.⁷ Kot zastavni imetnik je na račun svojega posojila užival vse dohodke od gospostva in sodišča (podložniške dajatve, tlako in sodne globe), deželni vladar je obdržal le lastninsko pravico. Med leti 1560 in 1570 si je Janez Krstnik pridobil še nekaj gradov, gospostev in drugih posesti na spodnjem Štajerskem in Kranjskem, med njimi Konjice, te je sicer obdržal le nekaj let, Šrajbarski turn pri Krškem, kjer je najraje prebival, in Medijo pri Zagorju, ki je postala kasneje rodbinski grad prednikov Janeza Vajkarda Valvasorja.⁸ Okoli leta 1570 je prevzel tudi izredno donosno deželno službo vrhovnega proviantnega mojstra, to je glavnega preskrbovalca živil za slavonski, hrvaški in morski del Vojne krajine.⁹ Leta 1571 so ga s posredovanjem notranjeavstrijske vlade kranjski deželni stanovi sprejeli med deželane. S tem mu je bilo priznano plemstvo in se je lahko udeleževal sej deželnega zbora, konec 1571. leta pa je bil celo član deželnega odbora.¹⁰

Janez Krstnik Valvasor je bil poročen z Emerencijano, hčerjo ljubljanskega župana Vida Khisla, graščaka s Fužin pri Ljubljani. Kot za Valvasorja je tudi za Khisle, priseljene iz Bavarske, značilno, da so dosegli izreden družbeni vzpon, si pridobili plemstvo in visoke naslove v deželni upravi in vladarjevi službi.

Khisli so bili iz Bavarske priseljena rodbina meščanskega izvora. Prvi tega imena, ki se je priselil na Kranjsko v začetku 16. stoletja, je bil Vid Khisl. Kot tipičen predstavnik zgodnjega kapitalizma je

uspešno posegel v grosistično trgovino in manufakturno podjetništvo ter hitro obogatel. Že leta 1528 je začel zidati grad Fužine ob Ljublanici v vasi Studenec na levem bregu reke. Od leta 1530 do 1546 je bil večkrat izvoljen za ljubljanskega sodnika in župana in bil tudi deželni odbornik. Njegov sin Janez, svak Janeza Krstnika Valvasorja, se je še naprej ukvarjal s pridobitniškimi posli, pridobival pa si je vedno več veljave in naslovov tudi v deželni stanovski upravi in v vladarjevi službi. Bil je zakupnik gospostva Višnja gora, blagajnik Vojne krajine, vrhovni dedni točaj goriški, deželni upravitelj in deželni odbornik na Kranjskem, cesarski in nadvojvodski svetnik in predsednik dvorne komore. Sredi stoletja so Khisli dobili plemstvo in dosegli viteški stan ter prevzeli predikat von Kaltenbrunn, kakor se je namreč rodbinski sedež, grad Fužine, imenoval v nemškem jeziku. Konec stoletja so bili povzdignjeni v baronski stan. V nekaj desetletjih je torej rodbina dosegla izreden gospodarski in družbeni vzpon, ki se je s sinovi Janeza Khisla Vidom, Jurijem, Janezom Jakobom in Karlom sicer še nadaljeval ter z grofom kočevskim, omenjenim Janezom Jakobom, lastnikom gospostev Kočevje, Poljane in Ribnica, državnikom v službi nadvojvode in cesarja Ferdinanda II., dosegel vrhunec. Nato so nekatere veje rodbine ali izumrle ali se preselile v druge avstrijske dežele, njihova posestva pa prešla v tuje roke.¹¹

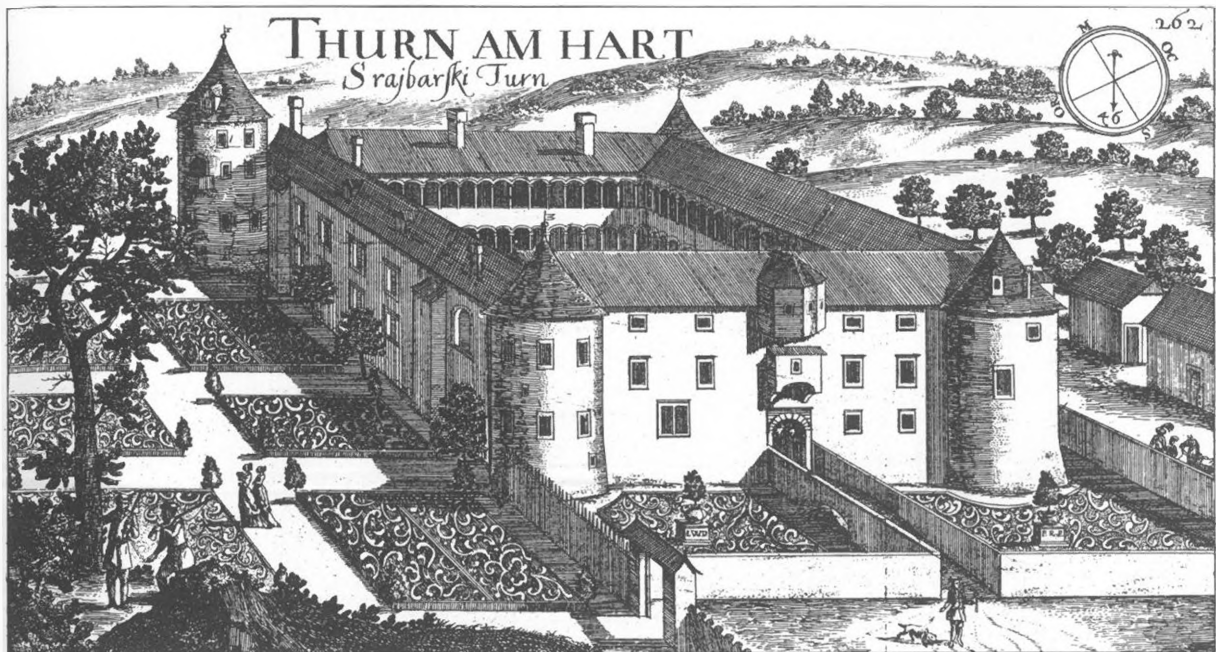
Bilo je torej mnogo skupnih potez in značilnosti, ki so družile Janeza Krstnika Valvasorja in rodbino Khisl. Vendar se je v nasprotju z Valvasorjem rodbina Khisl obdržala skozi več rodov in je zelo močno posegla v kulturno življenje dežele. Ker je bil Valvasor najožje povezan s to rodbino in ker to nedvomno ni ostalo brez vpliva na njegovo delovanje in odločitve, bi kazalo nekaj povedati tudi o teh prizadevanjih rodbine Khisl.

Khisli so pomembni za našo kulturno zgodovino kot vodilni kranjski protestanti in podporniki znanosti in slovenske protestantske književnosti. Že Vid Khisl je bil med prvimi somišljeniki nove vere v naših krajih, sin Janez (tudi Janž) ter izobraženi in literarno delujoči vnuk Jurij pa sta bila med vrhovi kranjskih protestantov. Od vsega začetka so bili Khisli v tesnih stikih z vodilnimi slovenskimi reformatorji, zlasti s Primožem Trubarjem in nato Jurijem Dalmatinom. Njim so posvečeni nekateri slovenski protestantski tiski, posebej pa je pomembna vloga Janeza in Jurija Khisla pri nastajanju slovenskega prevoda biblije in v zvezi s tem tudi pri ustanovitvi prve ljubljanske tiskarne. Khisli sodijo torej med tiste kranjske fevdalce, ki jih je verska agitacija naših reformatorjev za več desetletij pritegnila v slovensko jezikovno-kulturno območje.

To splošno ugotovitev potrjuje vrsta dejstev. Že leta 1535, ko je prišel Primož Trubar v slovensko središče, je tu med vnetimi

privrženci novega nauka našel tudi mestnega sodnika Vida Khisla. Odslej se vezi niso pretrgale. Tako je, na primer, leta 1567 Trubar posvetil drugo izdajo svoje pesmarice »Eni psalmi, ta celi katehismus inu...pejsni« mlademu Juriju Khislu. Njemu so posvečene tudi vse naslednje izdaje slovenske protestantske pesmarice — poleg biblije za protestantsko bogoslužje najpomembnejše knjige — do zadnje izdaje iz leta 1595. Janez Khisl je bil naročnik slovenskega prevoda biblijske Sirahove knjige, tudi Jezus Sirah ali Ekleziastik imenovane. Prevod je napravil Jurij Dalmatin kmalu po svojem prihodu v Ljubljano leta 1572 in se je nato v rokopisni obliki nekaj let uporabljal v Khislovi družini. Po zaslugi Janeza Khisla je nastal tudi prvi doslej znani slovenski uradni dokument. Kot deželni upravitelj je namreč leta 1570 izdal deželni patent o vinski nakladi v slovenščini. S tem je bilo slovensko slovstvo obogateno s prvim uradnim tekstom, ki je dokazoval, da je bila slovenščina zmožna izraziti uradne zadeve in zahteve. Še tehtnejša v teh prizadevanjih je vloga Jurija Khisla, barona na Fužinah in Konjicah, deželnega vicedoma in upravitelja na Kranjskem in dednega deželnega lovskega mojstra na Kranjskem in v Slovenski marki. Ko se je ljubljanska skupina protestantov pripravljala na najvišji književni polet naše reformacije in je Jurij Dalmatin potreboval za izvedbo svojega življenjskega načrta o prevodu celotne biblije v slovenščino tehnično primerno in v prikladnem kraju delujočo tiskarno, je bil Jurij Khisl med najvplivnejšimi zagovorniki prošnje Janeza Mandelca, da mu deželni stanovi dovolijo urediti v Ljubljani tiskarno. Že v začetku svojega tiskarskega delovanja leta 1575 je Mandelc Dalmatinov prevod Sirahove knjige tudi natisnil. Razumljivo je, da je tiskar svojo prvo knjigo posvetil prav naročniku prevoda Janezu Khislu. Kot prvi ohranjeni ljubljanski tisk in prva v Ljubljani natisnjena slovenska knjiga pomeni Jezus Sirah temelj slovenskega tiskarstva, hkrati pa tudi začetek epohalnega dela, na katerega koncu stoji Dalmatinova Biblija, ki je temelj slovenske književnosti. V zvezi s tiskarno je verjetno nastala tudi papirnica na Fužinah. Jurij je leta 1579 uredil nasproti gradu mlin za papir, v katerem je mojster Pankrac izdeloval papir z graščakovim grbom nekako do leta 1596. To je bil prvi mlin za papir na današnjem slovenskem in tudi na jugoslovanskem ozemlju. To kaže, kako smotrno so naši protestanti gradili svojo organizacijo in kako na široko so zasnovali svoje delovanje.

Vendar Jurij Khisl ni bil le podjetnik in meceni, ampak tudi avtor. Leta 1575 je pri Mandelcu izdal pod naslovom »Herbardi Avrspergy baronis... vita et mors« biografijo tega slavnega kranjskega junaka, deželnega glavarja in vrhovnega poveljnika Vojne krajine, ki se je odlikoval v vrsti vojaških akcij proti Turkom in padel 22. septembra 1575 pri Budačkem na Hrvaškem. Delo je pisa-

no v dobri latinščini in stvarno, daleč od praznega in napihnjenega hvaljenja obravnava življenje in konec Herbarda Turjaškega in tezo njegove izgube za domovino. Naslednje leto pa je Mandelc izdal še Hansa Khratzenpacherja nemški prevod Khislovega latinskega spisa.

Jurij Khisl je bil v zvezi tudi s Hieronimom Megiserjem. Ta nemški lingvist in polihistor iz Stuttgarta se je kot sošolec in prijatelj Dalmatina in obeh Trubarjevih sinov s slovenščino nekoliko seznanil že med študijem v Tübingenu, podrobneje pa še v Ljubljani, kjer je bil okoli leta 1581 vzgojitelj v družini Janeza Khisla, in v Celovcu, kjer je bil po letu 1593 rektor stanovske gimnazije. Juriju Khislu je posvetil prvo izdajo svojega dela Paroimologia Polyglottos, ki je izšla v Gradcu leta 1592 in vsebuje nekaj slovenskih pregovorov. V Paroimologiji je prvič upošteval slovenščino, njegov Dictionarium quatuor linguarum (prva izdaja Gradec 1592, druga Frankfurt 1608, tretja Celovec 1744), prvi večji slovar, v katerem je sistematično obdelan slovenski besedni zaklad, je že pomemben tudi za kasnejši razvoj slovenske lingvistike. Najpomembnejše delo poleg Dictionaria iz leta 1592 pa je Thesaurus poly-

glottus (Frankfurt 1603), v katerem je slovenščina enakopravna s številnimi svetovnimi jeziki in ki ima najobsežnejše slovensko besedje.¹²

Krogu teh kranjskih protestantov, ki so mu v tem času pripadali poleg Vida Khisla in njegovega sina Janeza še protestantski veri naklonjeni kanonik Pavel Wiener, tajnik deželnih stanov Matija Klombner, okrog katerega je nastajal po letu 1529 prvi protestantski krožek ljubljanskih meščanov, in nekaj drugih, je bil zaradi osebnih, družinskih in poslovnih zvez blizu tudi Janez Krstnik Valvasor.¹³ Omenjena dejstva so za prikaz okolja, v katerem se je Janez Krstnik Valvasor gibal, zanimiva in vredna pozornosti.

Emerencijana Valvasor, rojena Khisl, je umrla 19. januarja 1572, devet let pred možem. Datum njene smrti je v napisu na nagrobniku zakoncev v Laškem. Za čas po letu 1572 o kakšni novi zakonski zvezi Janeza Krstnika sicer ni neposrednih podatkov, vendar pritegne pozornost določilo v njegovi oporoki, v katerem izraža željo biti pokopan ob strani prve žene Emerencijane.

Z drugo ženo iz stare kranjske plemiške rodbine Vernek (Werneckh) se Janez Krstnik Valvasor namreč ni skladal, tako da sta živela ločeno. Ker je tudi v oporoki ne omenja, bi sklepali, da so bila njuna zakonska in premoženjska razmerja do takrat že urejena.¹⁴

V tem času je nekaj podatkov o Janezu Krstniku Valvasorju v zvezi z dogodki v hrvaško-slovenskem kmečkem uporu leta 1573, ki je zajel tudi njegovo gospostvo Šrajbarski turn pri Krškem.¹⁵

Mož, ki je začel svojo življenjsko pot kot trgovec z manjšim kapitalom, je umrl 2. novembra 1581 na svojem gradu Šrajbarski turn kot ugleden in vpliven podjetnik, zemljiški gospod in član deželnih stanov. Ob smrti ni imel potomcev. Pokopan je bil na lastno željo v špitalski cerkvi pri svoji ustanovi »novi špital« v Laškem, na svojem prvem gospostvu, ki mu je bilo morda zato od nekdaj bolj pri srcu, ob strani prve žene Emerencijane. V skladu z določili oporoke so postavili dediči Janezu Krstniku in Emerencijani Valvasor v cerkvi nagrobnik. Izdelal ga je anonimni kamnosek v slogu, ki se izmika natančnejši opredelitvi. Nagrobnik je v Laškem ohranjen še danes. Po podrtju špitalske cerkve so ga leta 1839 vzdali v severno steno kaplanije na Glavnem, danes Aškerčevem trgu št. 2. Napisi na nagrobniku so že močno poškodovani in se težko berejo, znani pa so po starejših prepisih.¹⁶

Poleg glavnega napisa z biografskimi podatki so na nagrobniku še verski citati, ki izražajo v duhu dobe zaupanje v odrešenje, vstajenje in božje varstvo. Če nagrobnik razdelimo v štiri pasove, je v prvem pasu zgoraj v reliefu levo v ozadju na skalovju klečeči Mojzes, ki na Sinaju sprejema od Boga tabli postave, in desno križ z bronasto kačo, naprej pomaknjena pa je ikonografsko posebno vabljiva kompozicija Kristusovega vstajenja. Nad vsem se vije trak z napisom »Confidi-

te ego vinci (!) mundum«. V drugem, okoli 20 cm širokem pasu je citat »Ich bin die Auferstehung und das Leben, wer an mich glaubt, wird leben, ob er gleich stürbe, und wer da lebt und glaubt an mich, der wird nimmermehr sterben. Johann. XI.« (citat iz Janezovega evangelija 11, 25–26). V tretjem pasu je relief klečečih zakoncev Janeza Krstnika in Emerencijane Valvasor. Ob glavah obeh postav sta rodbinska grba Valvasorjev in Khislov, nad glavama pa napisa »Christus ist mein Leben und Sterben ist mein Gewinn. Philipp. I.« (izrek iz Pavlovega pisma Filipljanom 1,21) in »Ich liege und schlafe und erwache, der Herr halt mich. Psalm III.« (citat iz psalma 3, 6). V četrtem, spodnjem pasu je napis z biografskimi podatki:

HIE LIGT BEGRABEN DER EDL VND ERNVEST HERR IOHAN BAPTISTA VAVASOR ZVM THVRN AM HART VND PHANT-INHABER DER HERRSCHAFT TIFFER DER GESTARBEN IST AM 2. TAG NOVEMBRIS DES 1581 IAR VND SEIN HAVSFRAV EMERENTIANA DIE EINGEBARNE KISLIN SO GESTARBEN IST AM 19 TAG IENVARI DES 72 IAR DERN PEDER SELL GOT GENEDIG VND BARMHERZIG SEIN WELLE AMEN

(Tu leži pokopan plemeniti in pošteni gospod Janez Krstnik Vavasor s Šrajbarskega turna, zastavni imetnik gospostva Laško, ki je umrl dne 2. novembra leta 1581, in njegova žena Emerencijana rojena Khislova, ki je umrla dne 19. januarja 72. leta. Dušama obeh naj bo Bog milostljiv in usmiljen. Amen). Avtentičnih besedil na nagrobniku ni mogoče ugotoviti zaradi nekaterih, čeprav nebistvenih razlik v starejših zapisih.¹⁷

Že omenjene tesne osebne in sorodstvene vezi bi dopuščale celo domnevo o protestantski ali vsaj protestantom naklonjeni verski usmerjenosti prvega Valvasorja na Kranjskem, medtem kogovorijo v oporoki izražena želja, naj ga pokopljejo po katoliškem obredu, in določila o mašah in miloščini o nasprotnem.¹⁸

Vse to je po svoje zanimivo, vendar v verskih zmedah 16. stoletja prav nič nenavadno. Bistveno pri tem je, da se ljudje Valvasorjevega in Khislovega kova niso usmerjali le na pridobivanje denarja. Bolj, kot se splošno misli, so, ne glede na nazorske oziroma verske razlike, v medsebojni povezavi in s široko prepletenimi zvezami, s svojo gospodarsko močjo in vplivom, ki je iz nje izhajal, pospeševali gospodarski in kulturni razvoj pri nas, kar ni bilo brez dobrih posledic in sadov tudi za prihodnost.

Tri mesece pred smrtjo, 2. avgusta 1581, je Janez Krstnik Valvasor na Šrajbarskem turnu napravil oporoko. Ta je značilna za bogataša tedanje dobe, najprej trgovca, nato plemiča, ki se je moral zato, ker ni zapustil potomcev, prav potruditi, da je raznim ljudem razdelil svoje veliko premoženje. Vendar so bila nekatera določila tega dokumenta zelo pomembna za kasnejše Valvasorje na Kranjskem, torej tudi za najznamenitejšega med njimi, Janeza Vajkarda, in s

+

i

In nomine Sanctissime Individue Trinitatis, Dei Patris,
 Dei Filii, Dei Spiritus Sancti Amen. Ego Baptista Valvasor ad arcem
 Thurni in Hartt Calnek Pignoratitius possessor Dominii Tiffen
 salutor et notum omnia facio, singulariter ex persona mea, et nomine
 heredum meorum. Dum Saluator noster Unicus Filius Dei, ex
 voluntate Dei Patris sui celestis, pro humano genere saluando certam
 amare passionis et mortis in fine crucis subire voluit: Similiter post
 sanctissimam triumphalem victoriam suam resurrectionis, omnino se fidelibus
 domum acceptabile, plenum gratia instituit, et reliquit. Pacem, ad certam
 et firmam notam, hominem pacificum in conspectu dei acceptum esse.
 Quandoquidem totum genus humanum, ex propria culpa nature corruptioni,
 et morti obnoxium, natum sit, nil nisi certam mortem, et nil incertum homi-
 nis, et mortis mortis: Et dum ex singulari gratia dei, bona mea, in regionibus
 Archiducis Caroli Clementissimi domini mei, sita et extra regiones suas
 propria diligentia, industria, et sedulo labore, a parentibus meis
 cum periculo corporis, et vite mee acquisivi, elaboravi, et nacti
 sum, minima pars hereditate mihi cecidit: Ideo plane libere hac in salutem
 anime et corporis distribuere, dare dono et legare pro libitu meo proprium,
 id iuris, equitatis et potestatis totaliter habeo. Pro autem post mortem
 meam in bonis meis acquisitis et Interimis, intra sanguine mihi inunctis
 et post recessis, ac proximis heredibus contentis, his, et discordia aliqua
 emergat, ob id ex singulari motu, mente, et animo sano, consilio maturo,
 deliberatione certa, Tempore quo ego sine omni impedimento resistencia,
 et disceptatione facere potui, subsequentem dispositionem constitui,
 Ego, et Testamentum conficio, ut in punctu hunc, dum mihi ex hoc lachrimarum
 Valle transcendum, sepositis temporalibus, eo firmitus, ad Deum Patrem
 celestem spem, et refugium meum figere possem.

Quandodem Hieronimus Vauasor, licet cognomine mei, nil tamen sanguine
 coniectus p. alia. Amos diligenter, et fideliter mihi inseruuit, p. sepe
 in agritudinibus meis a deo datis, et adhuc, a sicut summa cum sollicitudine
 mei curam habuit: Id id Lego, et ordino sibi et hereditibus suis ex libera
 bene instituta, et sana mente Hec Calmet penes Madoj sitam cum omni
 p. tinctus, bonis mobilibus pecoriis et alia quae iam ibi reperiuntur
 exceditis, tum quoque Colonos trebertanen: bona ista proprietaria,
 scilicet ueluti hae a me empta sunt nullis segregatis subsequenti
 uia et statu.

Uorem in his prouincijs, uel extra ducat Tamen in regionibus his uiti
 degat. Et si deo dante, filios masculini sexus, habuerit Tunc
 tres Nepotes mei Petrus, Michael, et Marcus Anto: adhuc decem
 Millia florum p. eccliam prompta sibi deponat, cum ye ipse, et
 heredes sui Viriles, ueluti cum bonis proprijs disponere, ordinare,
 et legare pro libitu proprio sine heredu meore, et omni in=
 =pedimento et obstaculo, poterit, id iuris, et potestatis habeat,
 literas et privilegia his bonis p. tinctibus sine omni lesione et
 macula haeredes mei sibi dare, temeretur.

Quandodem prior mea chara Coniux Dna Emerentiana de familia
 Wychoff in Xenodochio Tiberij se uolta est, eo me sepehri, Cui
 in ordine iam dictum ordino, Mili et in honore dictae Coniugi
 meae in perpetuam memoriam illi Nepotes mei tres Petrus, Michael,
 et Marcus Anto: Epitaphium honestum erigant:

Quoniam in hoc Xenodochio p. pauci pauperes aluntur, nam pro=
 =uictus et bona eo sudata pauper pars in uisum et commodum
 proprium pschierent (qui p. fecti Xenodochij dici uolunt) deputat,
 Deo p. plures in eiusmodi Xenodochia ubi bona abutuntur fundare
 declinat: Haec omnia animo p. lustram meo optime:

tem v končnih posledicah za našo kulturo in znanost. Oporoka je temeljni vir, ki pojasnjuje domovinstvo, izvor, zakonske in sorodstvene zveze, našteva posesti in drugo premoženje prvega Valvasorja na Kranjskem, Janeza Krstnika, in pojasnjuje tudi okoliščine nastanka nove plemiške družine Valvasorjev pri nas.¹⁹

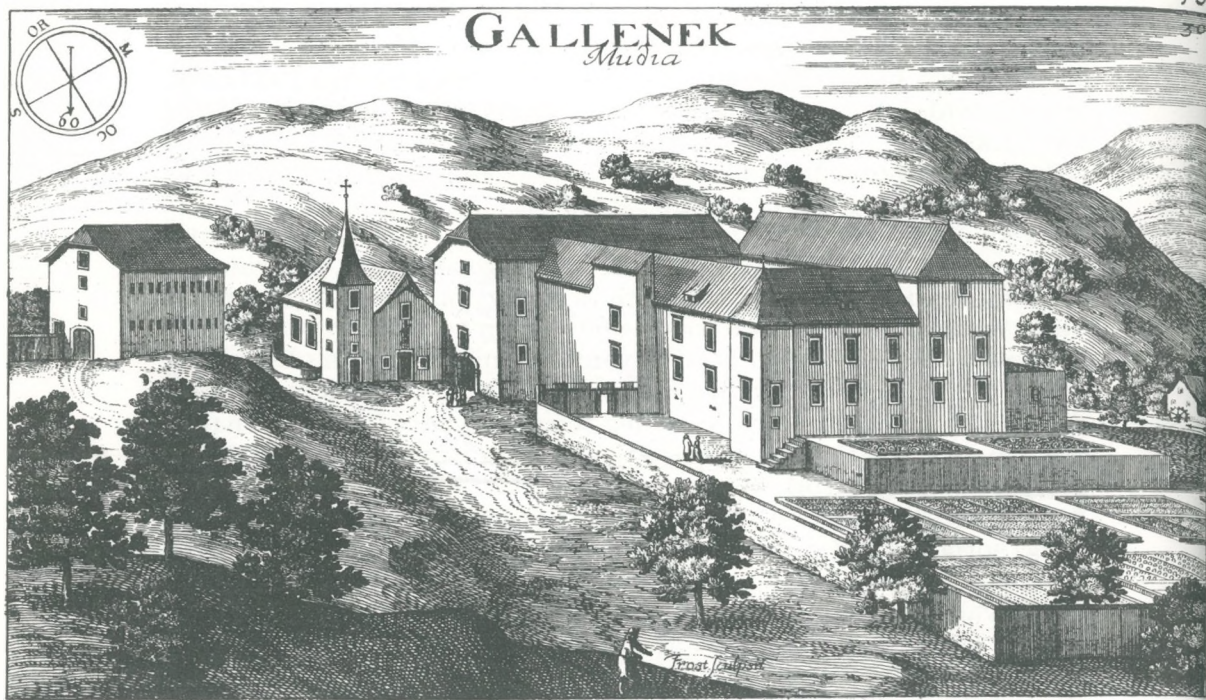
Zaradi daljnosežnih posledic te oporoke je primerno, da o njeni vsebini spregovorimo nekoliko izčrpnije.

Uvodoma pravi Janez Krstnik Valvasor, da je le manjši del svojega premoženja podedoval (v Italiji), vse drugo je nabral, prihranil in pridobil s pridnostjo, trdim delom in mnogimi tveganji (kot trgovec). V nadaljevanju oporoke, razdeljene na šestnajst točk, najdemo vrsto nadrobnosti o sorodstvenih razmerjih, premoženjskem stanju, osebnih zvezah in lastnostih testatorja. V tem delu oporoke določa svojo poslednjo voljo. Poleg tega da je odredil kraj in način pokopa, je razdelil svoje premoženje. Nekaj gotovine je zapustil starejši sestri Surmoniki, ki je kot nuna živela v stari domovini. Razna denarna volila so prejeli poleg svojcev pokojne sestre Elizabete še drugi sorodniki. Manjši znesek je volil celo soimenjakom v svojem rojstnem kraju Telgatu s pripombo, da je v Italiji sicer povsod mnogo Valvasorjev, vendar pa z njim nihče ni v takem sorodstvu, da bi imel pravico dedovati ali od njegovih dedičev karkoli zahtevati.

Dalje je obdaril oba špitala, ki sta delovala na njegovih gospodstvih, špital v Krškem in še posebej svoj, okoli leta 1560 ustanovljeni »novi špital«, imenovan tudi »Valvasorjev špital« v Laškem, za katerega je že za življenja zelo skrbel. Oba špitala sta od Valvasorjevih časov naprej delovala še skoraj tristo petdeset let.²⁰ Tako je del premoženja na način, ki je bil za tiste čase primeren in mogoč, vrnil kraju, kjer si ga je bil pridobil.

Spomnil se je svojih »ubogih podložnikov«, kakor jih imenuje v oporoki, v Laškem, na Šrajbarskem turnu in v Mediji ter jim odpustil vse dolgove v žitu, obrestih in davkih; tistim, ki mu niso bili ničesar dolžni, pa je spregledal polovico davščin v letu po svoji smrti.

Glavni dediči Janeza Krstnika Valvasorja so bili nečaki, sinovi njegove sestre Katarine, poročene s Francem Mosconom. Tega sta z Valvasorjem družila ista narodnost in poklic. Kot ljubljanski meščan in trgovec se je Franc Moscon z Janezom Krstnikom Valvasorjem spoznal najbrž v Ljubljani in se nato tudi poročil z njegovo sestro. Vendar je od petih bratov Mosconov najstarejši, Janez Aleksander, ker ni imel moških naslednikov, prejel le 10.000 forintov v gotovini in od nepremičnin vrt in travnike pri Ptuj; Inocenca pa je Janez Krstnik od dediščine izključil, ker ga je od mladosti vzgajal, mu preskrbel najboljši pouk in mu kasneje dovolil, da je nekaj let gospodaril v Konjicah in Laškem, ne da bi od tega zahteval kak obračun. Inocenc je tudi sam izjavil, da ne po-

trebuje stričevega imetja. Zato so dobili največ, se pravi, glavino velikega premoženja ostali trije bratje Peter, Mihael in Mark Anton. Po stricu so podedovali gospostvo Šrajbarski turn, zastavno gospostvo Laško, posest in graščino Sperkenturn (Sperckhenturn) na Bergamaškem, še nekaj drugih nepremičnin, razne dragocenosti in precej gotovine.

Bratje Moscon so s stričevo dediščino zelo obogateli. Podedovana gospostva in denar so bila gospodarska osnova nove plemiške rodbine, ki se je razdelila v več vej. Ena teh je dosegla že v začetku 17. stoletja baronski in v začetku 18. stoletja tudi grofovski naslov. Člani rodbine so imeli krajši ali daljši čas v posesti številne gradove in gospostva na Kranjskem in Štajerskem. Kot lastnike ali upravnike raznih gospostev in tudi na drugih mestih in položajih navaja vrsto Mosconov na Kranjskem že Janez Vajkard Valvasor v svojem delu. Trajneje so Mosconi obdržali nekatera gospostva na Štajerskem. S podedovanim denarjem so leta 1588 kupili od deželnega kneza grad in trg Planino pri Sevnici. Leta 1620 so dotlej njim zastavljeno gospostvo Laško od deželnega kneza odkupili. Laško so

sicer leta 1665 prodali grofu Janezu Vajkardu Vettru von der Lilie, kljub temu pa so se čutili odgovorne za špitalsko ustanovo svojega starega strica Janeza Krstnika Valvasorja in nad 170 let zvesto izpolnjevali njegovo naročilo. Špital so z vsem potrebnim oskrbovali iz Planine, dokler je bila v njihovi lasti. Po smrti Franca Antona Moscona, ki je umrl leta 1763, so namreč njegovi dediči Planino leta 1769 prodali na dražbi. Baron Janez Jakob Moscon, lastnik graščine v Marijagradcu pri Laškem, ki je umrl leta 1671, pa je bil v špitalski cerkvi poleg Valvasorja in njegove prve žene tudi pokopan.²¹

Daljši čas so Mosconi obdržali gospostvo Pišce pri Brežicah, ki je postalo leta 1753 rodbinsko fidejkomisno posestvo. Tu sta kasneje delovala dva člana rodbine, ki ju je vredno omeniti: Anton Albert (1782—1822), znani pomolog, in Albert (1839—1927), poslanec v deželnem in državnem zboru, zaslužen za gospodarski napredek brežiškega okraja.²²

Za nas najpomembnejši, enajsti določbi v oporoki pa je botrovala želja Janeza Krstnika, da bi tudi po njegovi smrti ime Valvasor še ostalo na Kranjskem. Zaradi te želje je namreč zapustil gospostvo in grad Medijo z vsem, kar je spadalo zraven, Hieronimu Valvasorju in njegovim dedičem. Za Hieronima pravi testator izrecno, da je samo njegov soimenjak in ne sorodnik, da pa mu je nekaj let zvesto in pridno služil in mu v telesnih slabostih stregel, kar bo delal še v prihodnje. Zato ga želi obdariti in s tem še posebej poskrbeti, da bo ime Valvasor v deželi živelo še naprej.

Hieronimu, ki je moral biti ob sklenitvi oporoke precej mlajši od svojega dobrotnika, saj je umrl enaintrideset let za njim, in samski, je iz navedenih razlogov postavil pogoj, da se poroči in da ostane na Kranjskem. Če pa bo imel moške potomce, kar Janez Krstnik upa, da se bo po božji volji zgodilo, mu morajo bratje Peter, Mihael in Mark Anton Moscon izplačati še 10.000 forintov v gotovini. Z naročilom, da morajo njegovi univerzalni dediči in sorodniki Mosconi izročiti Hieronimu ustrezna kupna in fevdna pisma, je Janez Krstnik pravico do zapuščine Hieronimu še dodatno zavaroval in zagotovil.

Skopi izvleček iz oporoke Janeza Krstnika Valvasorja, ki ga je objavil Janez Vajkard Valvasor v Slavi vojvodine Kranjske, se glede nastanka in izvora nove rodbine Valvasorjev ne ujema z besedilom enajste točke obeh znanih prepisov omenjene oporoke. Pisec pravi namreč, da sta Janez Krstnik in Hieronim Valvasor prišla iz Italije v vojvodino Kranjsko okoli leta 1550, v nadaljevanju pa še, da je Janez Krstnik zapustil: *Seinem Vettern / Hieronymo Valvasor (von welchem wir abstammen) 10000 (sage zehen tausend) Gulden / samt dem Schloß und der Festen Gallneck / und noch andre Gülte mehr (Svojemu bratrancu Hieronimu Valvasorju, od katerega mi izhajamo, 10000, reci deset tisoč, goldinarjev skupaj z gradom in utrdbo*

Medijo in še več drugih imenj). Nato potrdi ponovno: Von obbenanntem Hieronymo Valvasor, haben wir / anjetzo in Crain wohnhaffte / unsere Ankunfft (*Od imenovanega Hieronima Valvasorja mi, sedaj na Kranjskem stanujoči, izhajamo*).²³ Morda je beseda Ankunfft tiskovna napaka in bi smiselno bolj ustrezala beseda Abkunfft, to je izvor, pokolenje. Tudi rodovnik Valvasorjev začena Janez Vajkard Valvasor s Hieronimom. Pisec Slave torej nedvoumno izjavlja, da izvira njegova rodbina prav od tega Hieronima Valvasorja. Če pa navedene podatke časovno razčlenimo, nastane vrzel ene generacije.²⁴ To nejasnost razrešuje enajsta točka oporoke Janeza Krstnika. Mladega Hieronima je Janez Krstnik pritegnil v službo po vsej verjetnosti šele na svoja stara leta. Tako kot Hieronim so prihajali v službo Janeza Krstnika še mnogi drugi njegovi rojaki iz okolice Bergama in zato najdemo še danes v laškem okolišu hišno ime Bergomaš.²⁵

Iz obeh znanih prepisov oporoke pa je povsem jasno razvidno, da Janez Krstnik in Hieronim nista bila v sorodu. Šele tako postanejo tudi določila na koncu enajste točke oporoke — s temi je Janez Krstnik posebej zavaroval Hieronimu dediščino nasproti svojim pravim sorodnikom Mosconom — utemeljena in smiselna. Citat v Slavi vojvodine Kranjske s temi dejstvi ni v skladu. Če se Janez Vajkard Valvasor ni opiral na morebiti že prirejeni prepis oporoke, ki ga je hranil, pa je v želji povečati ugled svoje rodbine zavestno zapisal, da je bil njegov prednik in ded Hieronim sorodnik — torej ne služabnik — svojega bogatega in veljavnega soimenjaka. Sicer pa je treba še pripomniti, da sorodstveno razmerje, izraženo z besedo Vetter, v tistem času ni natančneje opredeljeno; izraz lahko pomeni ne le bratranca, ampak tudi daljnega sorodnika sploh.²⁶

Veliko premoženje Janeza Krstnika Valvasorja je tako postalo gospodarski temelj močne fevdalne rodbine Mosconov, del tega premoženja pa je omogočil tudi razvoj in obstoj rodbine Valvasorjev. Razmerje med Mosconi in Valvasorji je bilo zato najbrž nekoliko tesnejše, saj sta obe rodbini dolgovali svoj družbeni in gmotni položaj istemu viru. Na takšen sklep navajajo tudi nekatera posredna dejstva. Tako je bil, na primer, že Hieronim Valvasor leta 1602 z Markom Antonom Mosconom solastnik majhnega rudnika bakra pri Radečah, rodbina Moscon pa je v času, ko je imela Planino, omogočila Volfgangu Jerneju Valvasorju, bratu Janeza Vajkarda, da je v letih 1678 do 1680 kot vikar upravljal župnijo Št. Vid pri Planini, pod katero sta spadala tudi grad in trg Planina.²⁷

V enajsti točki oporoke izražena želja Janeza Krstnika Valvasorja, da bi se njegovo ime na Kranjskem ohranilo, se je v kratkem in v celoti izpolnila. Hieronim se je oženil, dobil dva sinova, Jerneja in Adama, in postal začetnik nove plemiške rodbine Valvasorjev, ki je živela v naših krajih še približno dve stoletji. Hieronimov sin Jernej pa je bil oče Janeza Vajkarda, ki je vse svoje, po prednikih oziroma

Janezu Krstniku Valvasorju podedovano premoženje porabil za izdajanje knjig o zgodovinskih in naravnih znamenitostih naše domovine. Torej je bil del bogastva, ki ga je bil Janez Krstnik v svojem življenju zbral v naših deželah, ravno sto let kasneje po zaslugi najslavnejšega člana rodbine nadvse koristno za te dežele tudi porabljen. Zato sta ime in delo Janeza Vajkarda Valvasorja živa še danes.

Hieronim Valvasor se je poročil verjetno kmalu po smrti Janeza Krstnika Valvasorja z Nežo (Agnes) v. Scheyer (tudi Scheyr).²⁸ Premoženje si je medtem povečal z raznimi nakupi, ukvarjal pa se je še s podjetniškimi posli. Dne 12. aprila 1602 so mu kranjski deželni

stanovi priznali plemstvo in deželanstvo.²⁹ Od tega časa dalje je rodbina pripadala kranjskemu plemstvu, in to je ostalo v veljavi, dokler ni izumrla.

Plemiški grb, ki kaže v zgornjem, rumenem (ali tudi zlatem) polju črnega orla z razprostrtimi perutmi, v srednjem, rdečem polju tri bele stolpe, v spodnjem, modrem polju pa zlati šah, je Hieronim prevzel od Janeza Krstnika Valvasorja. Opisani grb je vklesan na nagrobniku Janeza Krstnika in Emerencijane Valvasor v Laškem. Rodbinski grb je bil do nedavna dobro viden tudi v sestavi skulpture in napisa nad vrati sicer demolirane kapele gradu Medije. Skulptura je bila namreč leta 1978 odstranjena. Janez Vajkard Valvasor je grb prikazal v bakrorezu med grbi baronskih rodbin v Slavi vojvodine Kranjske, lepše izdelan pa je grb v obrobju avtorjevega portreta, uvezanega v Slavi za posvetilom deželnim stanovom. Heraldičen je tudi motiv ekslibrisa Janeza Vajkarda Valvasorja. Za naročnika ga je v dveh različicah, datiranih z letnicama 1679 in 1685, v baker vrezal Andrej Trost. Pri tem gre, kot pri večini plemiških ekslibrisov tedanje dobe, za baročno stiliziran grb z grbovnim okrasjem. Od čelade, izpopolnjene tudi s cimirom, se spušča široko razrasel akant, ki obdaja ščit. Zgoraj je dodan še trak z začetnicami lastnikovega imena in posesti: I.W.V.Z.G.V.N.W.L.V.S., to je, Johann Weichard Valvasor zu Galleneck und Neudorf, Wagensperg, Lichtenberg und Schwarzenbach. Od drugih nahajališč in hranilišč je nekaj primerkov grbov tudi v Valvasorjevi zbirki v Kabinetu grafike Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti v Zagrebu in v heraldični zbirki Janeza Vajkarda Valvasorja v albumu z naslovom *Opus insignium armorumque*, ki ga hrani v fondu Metropolitane Nacionalna in vseučiliška biblioteka v Zagrebu. Dva barvna grba Valvasorjev sta v iluminirani rokopisni knjigi *Dizmove bratovščine* (*Societas Unitorum*), katere člana sta bila Janez Karel, sprejet leta 1704, in sin Karel Jožef, sprejet leta 1740. Grb Karla Jožefa Valvasorja je v knjigi *Dizmove bratovščine* v akvarelu na pergament izredno lepo naslikal miniaturist Tržičan Simon Grahover ali Grahovar, po poklicu sicer deželni registraturni adjunkt.³⁰

Valvasorji, med njimi tudi Hieronim, so se že od prej šteli med plemenite.³¹ Vendar jim je bilo na Kranjskem plemstvo pravno priznано, kot rečeno, leta 1602. Od takrat pa so med pripadniki te nove kranjske plemiške rodbine očitne težnje po povečanju ugleda in starosti rodu na tak način, da povezujejo in istovetijo svojo rodbino z rodbino Janeza Krstnika in Emerencijane Valvasor iz 16. stoletja. Prevzem rodbinskega grba Janeza Krstnika je dokaz tega prizadevanja, ki se kaže tudi pri Janezu Vajkardu in še kasneje.³²

V zakonu Hieronima in Neže Valvasor sta se rodili hčerki Lukrecija in Zofija in sinova Jernej in Adam, ki sta rodbinsko deblo razdelila v dve liniji.³³ Hieronim je umrl v začetku leta 1612.³⁴

Od obeh Hieronimovih sinov je bil okoli leta 1596 rojeni Jernej (Bartholomäus) kot prvorojeni sin začetnik starejše rodbinske linije. Po očetu je prevzel tudi grad in gospostvo Medijo. Poročen je bil dvakrat. V prvem zakonu, z baronico Marijo Elizabeto v. Dornberg, je imel sedem otrok, štiri sinove in tri hčere. Za nas pa je seveda pomembna njegova druga zakonska zveza, in sicer z baronico Ano Marijo Rauber s Krumperka pri Domžalah.

Rauberji, slovensko Ravbarji, so bili stara kranjska plemiška rodbina. Vendar pa so trditve starejše historiografije, češ da sega rod Rauberjev v dobo karantanskih vojvod, ko naj bi bili imeli od smrti prejšnjega pa do ustoličenja novega vojvode pravico ropati po deželi — zaradi te pravice naj bi se jih bilo prišlo omenjeno ime — po novejših ugotovitvah brez zgodovinske podlage in le plod etimologiziranja 18. stoletja. V literaturi se pojavijo šele od cerkvenega zgodovinarja Marka Hansiza dalje.³⁵

Ena od rodbinskih vej je leta 1433 dobila od celjskih grofov v fevd grad Kravjek na Dolenjskem, druga je gospodovala na Malem gradu pri Planini. Grad Krumperk na Gorenjskem, kjer je bila doma tudi Ana Marija, mati Janeza Vajkarda Valvasorja, so Rauberji pridobili leta 1517. Navedbe o delovanju posameznih rodbinskih članov so v zgodovinski literaturi številne.³⁶ V 15. in 16. stoletju so se Rauberji razširili tudi na Nižjeavstrijsko in Štajersko, kasneje celo na Erdeljsko in Frankovsko, na Kranjskem pa je bila takrat rodbina med najodličnejšimi. Iz delovanja nekaterih njenih predstavnikov lahko sklepamo, da je bila v tem rodu nadpoprečna telesna moč čudovito združena z duševno.

Tako je tržaški glavar Gašper Rauber leta 1484 oblegal in uničil roparskega viteza Erazma Luegerja ali Erazma iz Jame (Predjam-skega). Zaradi teh dogodkov sta oba med redkimi osebami iz naše srednjeveške zgodovine, ki so prešle v ljudsko izročilo ter nemško in slovensko literaturo.³⁷

Krištof Rauber, drugi ljubljanski škof, je bil kot državnik in vojak skoraj pol stoletja odločujoča osebnost v naši zgodovini. V svojem rodoljubju se je, ljudstvu v prid in v skladu z njegovim čustvovanjem, boril proti beneškim in turškim naklepom zoper našo zemljo. Močno se je upiral Benečanom, ki so segali po našem Primorju. Pospesheval je sodelovanje s Hrvati in skupaj z njimi reševal njihovo in našo zemljo pred obema sovražnikoma. Večkrat je tudi sam posegel v bojni metež, kjer se je odlikoval s telesno močjo in iznajdljivostjo. V nasprotju z izredno zavzetostjo za obrambo domače zemlje pred zunanjimi sovražniki pa je pokazal do kmečkih upornikov sorazmerno strpnost.

Posebnež in izjema med vsem avstrijskim plemstvom je bil gotovo Andrej Eberhard Rauber, ki je slovel po svoji izredni velikosti, nenavadni telesni moči in še posebej po svoji dolgi bradi. O Andreju

Eberhardu Rauberju poroča podrobno že Janez Vajkard Valvasor v Slavi vojvodine Kranjske. Tu navaja med drugim, kako si je na dvoru cesarja Maksimilijana II. v dvoboju s španskim velikašem, kate-rega je premagal tako, da ga je vtaknil v vrečo, pridobil prvo ženo Heleno, cesarjevo nezakonsko hčerko. Zgodba je zašla tudi v ljudsko izročilo.³⁸

Eden tega rodu, poveljnik kranjskih plemiških konjenikov Adam Rauber, pa si je s svojim deležem v zmagi nad Turki v bitki pri Sisku pridobil odlično mesto ne le v naši zgodovini, temveč tudi v slovenski ljudski pesmi. Čeprav so imeli drugi poveljniki v bitki odločilnejšo vlogo, je slovenska ljudska pesem s »pesniško svobodo« napravela za glavne junake teh dogodkov poveljnika kranjskih čet Adama Rauberja in »Kranjce«, kar značilno kaže na slovenski vojaški ponos, ki je bil za tiste čase razumljivo kranjsko pokrajinsko obarvan, saj so v drugih vojaških formacijah prevladovali Hrvatje in Nemci.³⁹ Omenjeni dogodki pa niso spodbudili le ljudske pesniške ustvarjalnosti, ampak umetniško ustvarjalnost še v današnjem času.⁴⁰

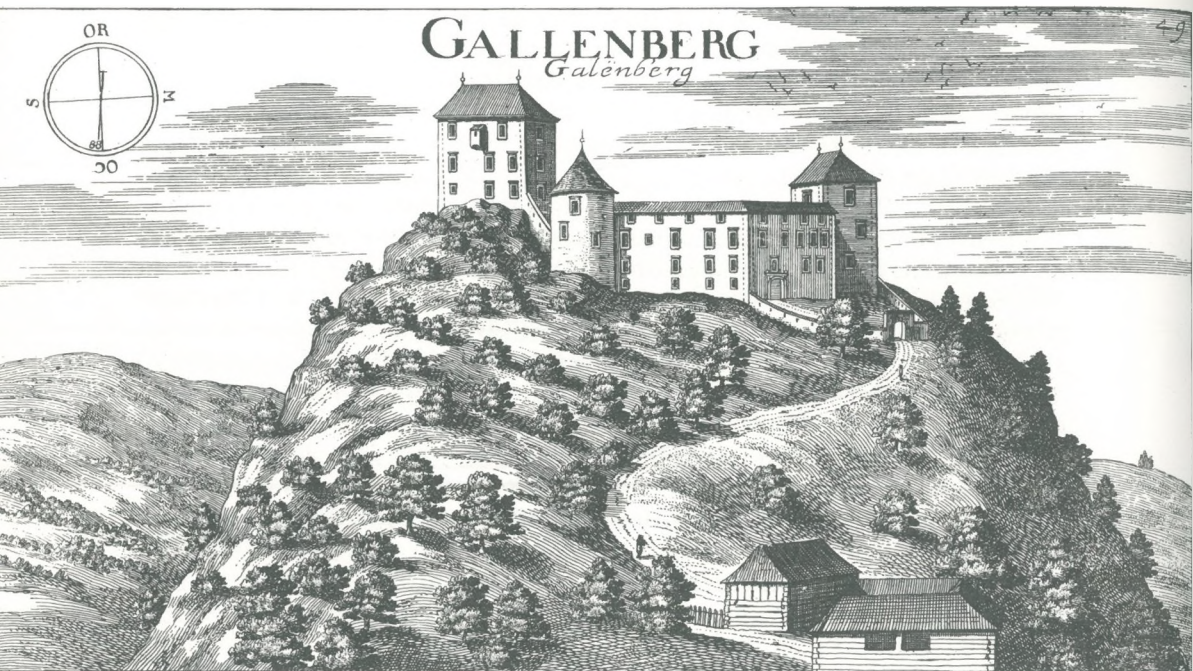
Iz rodu teh Rauberjev je bila torej Ana Marija, ki se je poročila z Jernejem Valvasorjem 20. aprila 1632 v Ljubljani, kot je zapisano v poročni knjigi župnije sv. Nikolaja: April 1632 20 huius matrimonio iuncti sunt Nobilis et generosus Dominus Bartholomaeus Valuasor quaestor provinciae Carnioliae et Virgo Nobilis Anna Maria Rauberin in Kreiberg Praesentibus Illustribus Baronibus Reinprecht Händl Commendatore Teutonici Ordinis et Valerio Moscon (*April 1632, 20. tega [meseca] sta sklenila zakonsko zvezo plemeniti in žlahtni gospod Jernej Valvasor, kranjski deželni blagajnik, in plemenita mladenka Ana Marija Rauber s Krumperka, s spoštovanima gospodoma baronoma Reinprechtom Händlom, komendatorjem nemškega reda, in Valerijem Mosconom kot pričama*).⁴¹

Od sedemnajstero otrok iz tega zakona, desetih sinov, petih hčera in dvojčkov, katerih spol ni naveden, je bil Janez Vajkard dvanaajsti.⁴² Kasnejše njegovo ustvarjalno delo in življenje kažeta, da je bil prav ta sin Ane Marije Rauber v mnogočem dedič intelektualnih kvalitet te znamenite rodbine. S tem v zvezi je zanj značilno še to, da se je sam čutil ne le Valvasorja, temveč tudi potomca Rauberjev, saj je tej rodbini na Kranjskem in celo njenim vejam v tujini posvetil v svojem delu izjemno pozornost.

Zelo tesen odnos med Janezom Vajkardom Valvasorjem in Rauberji razberemo iz same Slave vojvodine Kranjske, predvsem iz XI. knjige o gradovih, kjer je pri Kravjeku odstopil od sicer običajnega popisnega vzorca. Besedilo je razširil z daljšim prikazom življenja in dogodivščin Andreja Eberharda Rauberja, v celoti je objavil listino o potrditvi — zaradi pomanjkanja pismenih dokazov dotlej včasih spornega — baronskega naslova Rauberjev, natančno je poznal in

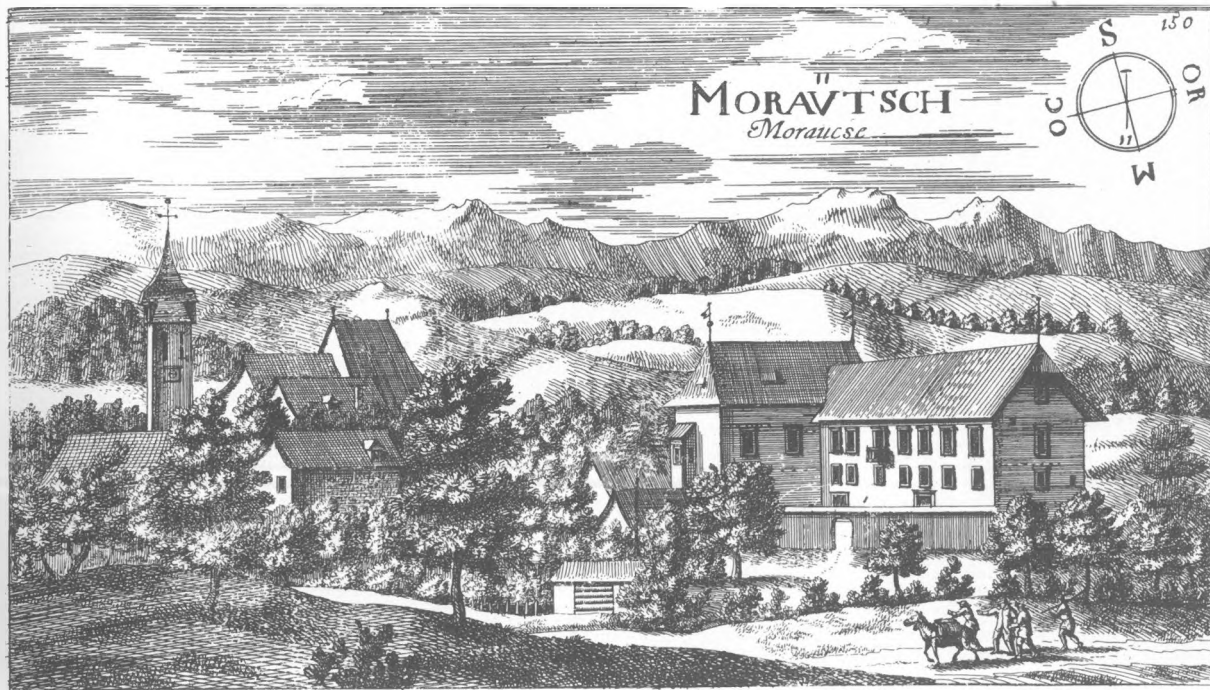
tudi navedel nekatere z družinskimi dogodki zvezane datume. Za povsem nenavadno pa lahko štejemo, da je vključil v Slavo portret Andreja Eberharda Rauberja in da je detajlno opisal s širšega vidika povsem nebitvene in nepomembne družinske zadeve Vida Krištofa Rauberja, ki je po vojaški službi najprej živel v Nürnbergu, nato pa se ustalil na gradu Steinhard pri Oettingenu. Janez Vajkard Valvasor je bil z njim vse do izida Slave tudi v pisмениh stikih, ni pa izključeno, da ga je obiskal v času svojega bivanja v Nürnbergu, ko se je dogovarjal za natis tega dela. V zvezi z odnosi med Rauberji in Valvasorji je izredno zanimivo tudi, da je leta 1687 Vid Krištof prezentiral od Rauberjev leta 1499 ustanovljeni beneficij pri oltarju sv. Barbare v ljubljanski stolnici župniku Volfgangu Jerneju Valvasorju. Nekajkrat izjavlja Janez Vajkard Valvasor, da so Rauberji stara in ugledna plemiška rodbina, izjemna pa je formulacija, kakršno je uporabil za označitev pomena škofa Krištofa Rauberja. Zanj pravi: Noch mehr Ruhm-würdige Sachen liessen sich von diesem grossen und ungemeinem Fürsten schreiben; wann meine historische Feder allhie sich unterstehn dorffte / ein so weites Feld so vieler Ehren-Wercke dieses Herrn durchzulauffen. Ich achte aber es sey gnug / wann ich spreche / daß / bey seinen Lebzeiten / er kaum seines gleichen in gantz Teutschland gefunden / an Activitet und Klugheit (*Še mnogo hvalevrednih stvari bi se o tem velikem in izrednem knezu dalo napisati, če bi se moje zgodovinsko pero tukaj upalo lotiti tega, da bi preletelo tako široko polje mnogih slavnih del tega gospoda. Toda menim, da je dovolj, če rečem, da bi v njegovem času v vsej Nemčiji komaj našli koga, ki bi mu bil po delavnosti in modrosti enak*). Takšne pohvalne besede so pri Valvasorju izredno redke, značilno pa je, da jih je rabil, seveda v drugačni zvezi, še pri oznaki dela in osebnosti Jurija Dalmatina.⁴³

Rodbinska povezava Valvasorjev z Rauberji, s to v mnogih pogledih znamenito in po več deželah razširjeno plemiško rodbino, je močno vplivala tako na samega Jerneja Valvasorja kot na njegove potomce, po njegovem delu sodeč, pa še posebej na Janeza Vajkarda. Nekako od te povezave dalje je Jernej Valvasor, ki je bil tedaj tudi v najaktivnejši življenjski dobi, svoje delovanje še bolj kot prej usmerjal v gospodarski dvig družine in se posvečal javnim zadevam. Iz dediščine po Krištofu Obritschanu, umrlem okoli leta 1615, mu je pripadel Stari grad pri Otočcu na Dolenjskem, vendar ga je prodal in leta 1641 kupil deželskosodno gospostvo Gamberk pri Zagorju — v območje tega deželskosodnega gospostva je spadalo tudi gospostvo Medija — ter opravljal na Gamberku upravne in sodne dolžnosti, zvezane z lastništvom gospostva. Na Štajerskem je prevzel leta 1630 posestvo Širje pri Zidanem mostu in ga obdržal tudi le krajši čas: Pač pa so bili omenjeni gradovi na puntarskem udaru v drugem velikem slovenskem kmečkem uporu leta 1635.⁴⁴

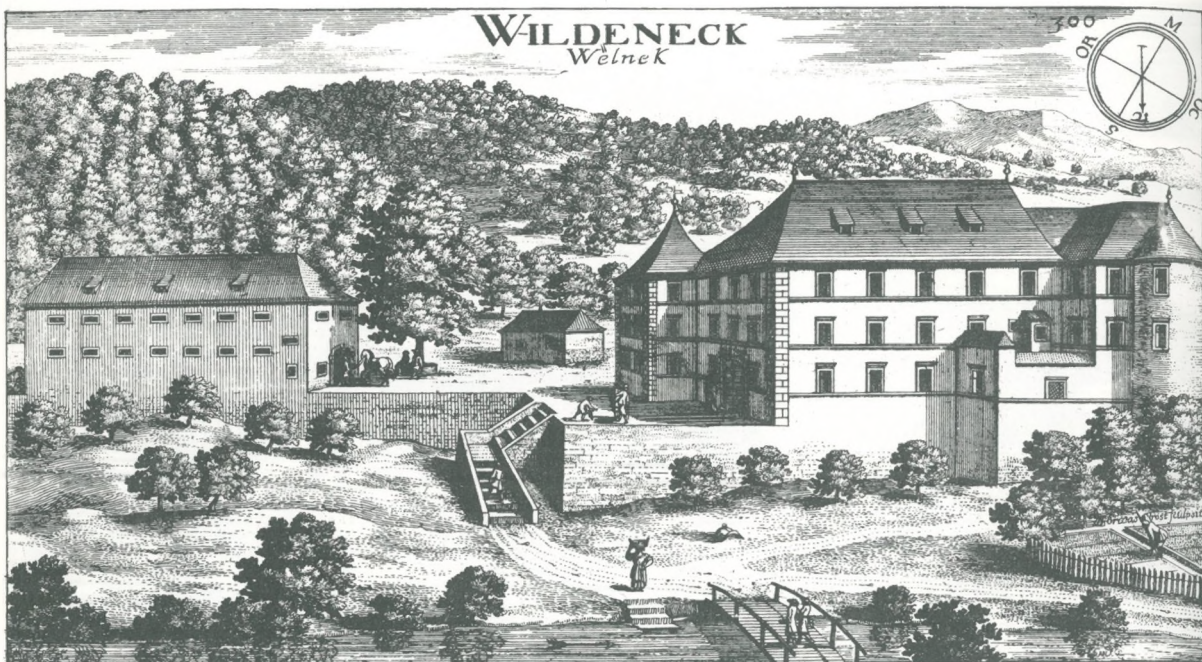
Ukvarjal se je tudi z drugimi gospodarskimi posli. Zelo je izboljšal dedni grad Medijo, ob katerem je postavil nova gospodarska poslopja in kapelo. Pri kapeli je 2. avgusta 1650 napravil »trajno« ustanovo v tej obliki, da se berejo tedensko tri maše, od teh pri nedeljski maši evangelij v slovenskem jeziku, ob ponedeljkih pa maša zadušnica za umrle iz Valvasorjeve družine. Pravico do ustanove je imel najstarejši rodni dedič, vendar pa je imel prednost pred starejšim tisti, ki bi izmed moških rodnih dedičev stopil v duhovski stan. Nosilec te ustanove je imel užitek štirih kmetij brez vsakršne naklade, in sicer ene kmetije v Koprivnici pri medijskem grajskem polju in treh v Podgorici v moravški fari. Iz ustanove je moral vzdrževati duhovnika, ki je bil zato dolžan v kapeli opravljati naštete obrede. Odslej je bila v kapeli tudi rodbinska grobnica. V njej so bili pokopani številni pripadniki rodbine, med njimi starši, nekaj bratov in sestrâ Janeza Vajkarda, pet njegovih otrok in njegova prva žena.⁴⁵

58 Jernej Valvasor se je dejavno udeleževal sej kranjskega deželnega zbora in deželnega odbora. Bil je namreč prvi iz rodbine, ki je imel

tudi funkcije v organih deželnih stanov. Od leta 1630 dalje je nekaj časa opravljal zaupno in odgovorno službo glavnega prejemnika, rekli bi, glavnega blagajnika deželnih stanov. Nato je bil nekaj let zapovrstjo, natančneje, od leta 1640 do 1642 in od 1646 do vključno 1648 deželni odbornik.⁴⁶ Medtem je Ana Marija Valvasor skrbno in po stari šegi vodila grajsko gospodinjstvo na Mediji.⁴⁷ Jernej je umrl konec leta 1651 ali v začetku 1652.⁴⁸ Janez Vajkard je bil takrat v enajstem letu starosti.

Od štiriindvajsetero otrok iz obeh zakonov Jerneja Valvasorja jih je veliko umrlo že v otroških letih. Rodbinsko linijo so nadaljevali le trije, sin Karel iz prvega zakona kot začetnik starejše veje, Janez Vajkard in Janez Herbard iz drugega zakona pa kot začetnika srednje oziroma mlajše veje. Od številnih bratov in sestrâ Janeza Vajkarda so bili leta 1689, ob izidu Slave vojvodine Kranjske živi le polbrat Karel, polsestra Elizabeta, nuna v Mekinjah, in mlajši brat Volfgang Jernej, župnik in komisar v Žalcu. Pred tem letom sta namreč umrla tudi Janez Dietrich, najstarejši sin Jerneja in Ane Marije Valvasor, ki pa je rodbino zapustil že v mladosti. Zaradi

zveze z žensko, ki je bila po plemiških nazorih zanj neprimernege stanu, je bil razdedinjen in se je umaknil iz dežele.⁴⁹

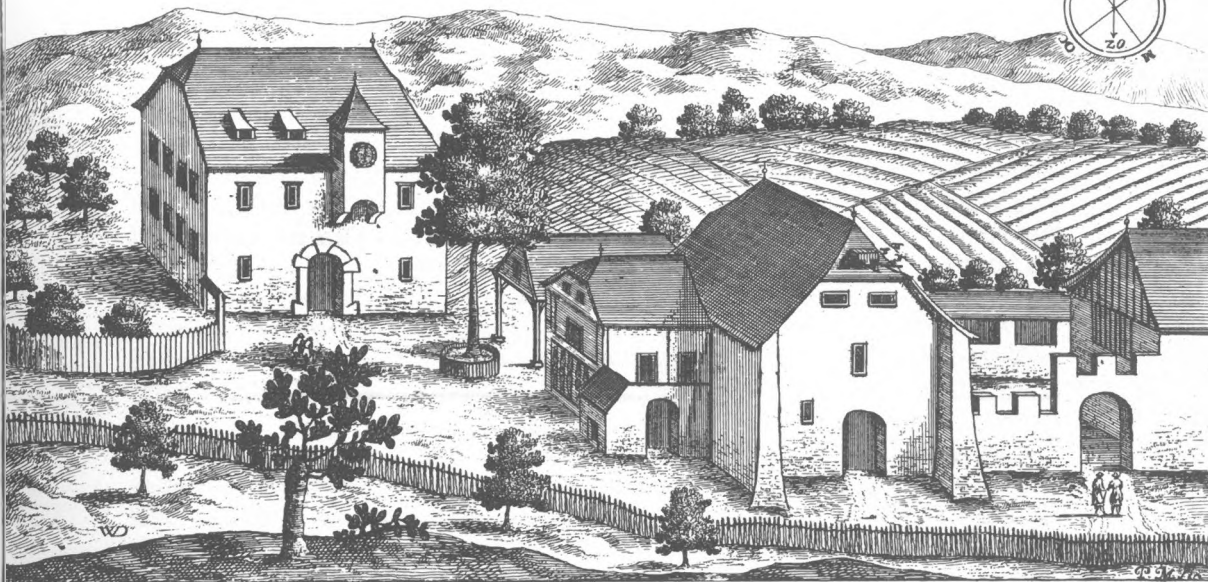
Po poti Jerneja Valvasorja je začel hoditi tudi sin Karel iz prvega zakona. Pred očetovo smrtjo je prevzel deželskosodno gospodstvo Gamberk. Ko je leta 1657 umrla Ana Marija Valvasor, je Karel prevzel še Medijo in postal varuh svojih mlajših bratov in sestrâ, katerim je kasneje izplačal tudi njihov delež. Vendar je Medijo okoli leta 1670 prodal polbratu Janezu Herbardu, kupil Belnek pri Moravčah najbrž že nekaj pred letom 1667, ga imel vsaj do leta 1679 in tega leta kupil grad Moravče. Prodajal je tudi gospodstvo Gamberk.⁵⁰

Ker je rodbina številčno naraščala, se je črpalo in cepilo prvotno premoženje. Tudi navedene menjave in prodaje posesti so morda vsaj delno posledica obveznosti, ki jih je imel Karel kot senior starejše rodbinske linije do mlajših rodbinskih članov. O tem poroča Janez Vajkard Valvasor pri popisu Gamberka takole: *mein ältester Bruder / Baron Carl Valvasor / welcher damals diese Herrschafft regierte / und unser Gerhab (oder Vormund) war ... (moj najstarejši brat, baron Karel Valvasor, ki je takrat vladal temu gospo-*

NEUDORF

Zavrh

189

stvu in je bil naš varuh ali skrbnik...); glede izplačila dediščine pa pravi pri popisu Medije: handelte es unser ältester Bruder / Carl / an sich / und gab uns Andren unsren Theil heraus (*si jo je pridobil naš najstarejši brat Karel in dal nam drugim naš del*).⁵¹

Tako kot oče se je Karel uveljavljal v javni upravi in bil v letih 1665 do 1667 in ponovno od 1682 do 1685 deželni odbornik.⁵² Leta 1667 je bil povzdignjen tudi v dedni baronski stan. Hkrati si je ta naslov pridobila še mlajša rodbinska linija, natančneje, vdova po pokojnem Adamovem sinu Janezu Krstniku Regina Sidonija (tudi Sidonija Regina), rojena Barbo, njun sin Adam Seifried (tudi Siegfried) in hči Ana Elizabeta. Po svojih posestvih so Valvasorji kot baroni dobili predikat: Freiherren und Freiherrinnen von Galeneck, Herrn und Herrinnen zu Wildeneck und Neudorf.⁵³ Omenjeni pripadniki mlajše rodbinske linije, ki so takrat dobili baronski naslov, so namreč imeli v posesti grad Zavrh (Neudorf) v bližini Dol pri Litiji.

Grad Zavrh v vasi istega imena je bil tako rekoč drugi rodbinski sedež Valvasorjev. Kdaj natančno ga je mlajša rodbinska linija

pridobila, iz ohranjenih arhivskih virov ni mogoče ugotoviti. Janez Vajkard Valvasor pravi v Slavi vojvodine Kranjske: *Dieses Schloß ist schon / viel und lange Jahre / Valvasorisch gewesen (Ta grad je bil že veliko in dolgo let valvasorski)*. Pač pa vsebuje že zapuščinski inventar Adama Valvasorja iz leta 1625 popis njegove zapuščine na Mediji, Zavrh in v Ljubljani. V tem inventarju so navedene tudi tri listine v zvezi z rodbino Valvasorjev, datirane na Zavrh leta 1623. Naslednji Valvasor na Zavrh je bil Janez Krstnik, kar izhaja iz zapuščinskega inventarja, sestavljenega na Zavrh po njegovi smrti leta 1650. Nato ga je imela v posesti vdova Regina Sidonija, za njo pa sin Adam Seifried, ki ga je zamenjal z otroki Janeza Herbarda za Medijo.⁵⁴

Poleg navedenega baronskega predikata, ki je vseboval vse tri glavne rodbinske posesti, je bil v rabi tudi krajši naslov: zu Galleneck und Neudorf. Ta je bil kasneje običajen pri Janezu Vajkardu, morda zato, ker Belnek prav v času njegove publicistične dejavnosti ni bil v rodbinski posesti.

Kdaj je baronski naslov prešel na Janeza Vajkarda Valvasorja in njegovo rodbinsko vejo, je vprašanje. Valvasor, ki v Slavi vojvodine Kranjske pogosto objavlja marsikatero popolnoma nebistveno podrobnost take ali drugačne narave, o tem, kako je rodbina pridobila baronstvo, iz nepojasnjene razloga molči.⁵⁵ Ko sta Karlova veja in mlajša rodbinska linija dobili ta naslov, je bilo Janezu Vajkardu šestindvajset let. Že dalj časa je bil v tujini, na Kranjsko pa se je vrnil šele čez dobra štiri leta. Še leta 1679 dodaja v kazalu gradov in njihovih lastnikov k albumu *Topographia Ducatus Carnioliae modernae* baronski naslov le pri Adamu Seifriedu in Karlu Valvasorju, ne pa pri Janezu Herbardu in sebi. Kot kratka L. B., to je, *liber baro*, pa se pojavi baronski naslov za njegovim imenom prvič leta 1681 v pozdravni pesmi Pavla Ritterja-Vitezoviča v albumu *Topographia Archiducatus Carinthiae modernae*, v posvetilu k izdaji *Topographia Carinthiae Salisburgensis* in v naslovu zemljevida Kranjske, Krasa, Istre in Slovenske marke, priloženega Schönlebnovemu delu *Carniolia antiqua et nova*, ki je prav tako iz leta 1681. Brez izjeme so Valvasorji uvrščeni med baronske rodbine v njegovi Slavi vojvodine Kranjske leta 1689.⁵⁶

Po smrti Janeza Herbarda, umrl je leta 1681, je dedni grad Medijo z zamenjavo za grad Zavrh in za nekaj dodatka v denarju pridobil od njegovih dedičev leta 1683 Adam Seifried, sin Janeza Krstnika iz mlajše rodbinske linije.⁵⁷ Potomci Adama Seifrieda so obdržali Medijo, potomci Janeza Herbarda Zavrh, Karlova veja je imela tačas in vsaj še do leta 1689 Moravče, kasneje pa si je ponovno pridobila gospostvo Belnek.⁵⁸

62 Mimo že omenjenih gradov so imeli posamezni člani rodbine daljši ali krajši čas v lasti še nekatera gospostva in druge posesti. Tako je

imel Jurij Žiga Valvasor, mlajši sin Adama Valvasorja, enajst let v lasti gradič Klevišče v Tepah pri Polšniku. Zanj pravi bratranec Janez Vajkard lakonično, da je zapustil deželo. To se je zgodilo gotovo zato, ker si je bil izbral zakonsko družico iz nižjega stanu. Seveda se tudi ženske članice rodbine, poročene v druge kranjske plemiške rodbine, in žene oziroma vdove po Valvasorjih omenjajo kot lastnice nekaterih kranjskih gradov, med njimi Motnika pri Kamniku, ki ga je kupila okoli leta 1624 Zofija Valvasor, vdova Adama Apfalterja, Sel v Črnem potoku pri Litiji, ki ga je kupila Marija Saloma Moscon, vdova Janeza Herbarda Valvasorja, in Volčjega potoka pri Kamniku, ki ga je imela v posesti Ana Elizabeta Valvasor, vdova Janeza Herbarda Posarella. Sporadično se pojavljajo člani rodbine tudi na Štajerskem.⁵⁹

Dejstvo pa je, da so bile posesti Valvasorjev, med njimi tudi Janeza Vajkarda, razmeroma blizu prvotnega rodbinskega sedeža Medije, v glavnem torej v širšem Zasavju na vzhodnem Kranjskem. Dlje v deželo s svojimi posestmi niso segli. Med zemljepisnimi prospekti gradov, ki jih je bil objavil Janez Vajkard Valvasor, je prospekt Bogenšperka po kvaliteti morda najboljši. Širok razgled z Bogenšperka zajema proti severu pokrajino od Ljubelja do Uršlje gore (Plešivca) in Gamberka. Razen gradu Zavrha, ki leži vzhodno od Bogenšperka in ga prospekt ni mogel zajeti, so od vrisanih krajev in gradov številni v tesni zvezi z rodbino Valvasorjev. Najbrž ni brez osnove misel, da je hotel Janez Vajkard Valvasor bralcu Slave vojvodine Kranjske tudi na tak način pokazati ne le svoje posesti, ampak tudi celotno ožjo domovino svojega rodu.⁶⁰

V drugi polovici 17. stoletja je rodbina dosegla najvišji družbeni vzpon. Sorodstveno se je povezala s številnimi starimi, predvsem kranjskimi plemiškimi rodbinami: Apfalter, Auersperg, Barbo, Dornberg, Gabelkoven, Gaisruck, Gall, Graffenweger, Gusitsch, Hohenwart, Juritsch, Lamberg, Lazarini, Lichtenberg, Moscon, Posarell, Rasp, Rauber, Scarlichi, Scheyr, Schrattenbach, Stürkh, Zetschker itd. Nosilci imena in rodu so se poročali s hčerkami iz baronskih in celo grofovskih rodbin. Formalno so uveljavili baronski naslov za vse rodbinske veje in se tako uvrstili med tistih dvainštirideset baronskih rodbin, ki so imele ob koncu 17. stoletja kranjsko deželanstvo.⁶¹ V tem pogledu je bila zlasti uspešna Karlova veja, kar se je na zunaj morda izrazilo s tem, da se je njegov sin Janez Karel poročil leta 1690 z grofico Ano Elizabeto Auersperg in se tako povezal s plemiško rodbino, ki je bila tedaj na Kranjskem najveljavnejša.⁶²

V zvezi s to poroko je nastala galerija rodbinskih portretov, ki je bila na gradu Plankenwart pri Gradcu.⁶³ Okoli leta 1900 je kot dar lastnika gradu prišla v Ljubljano; kot edini tovrstni vir je zanimiva za rodbinsko zgodovino tudi v splošnem. Galerija portretov prika-

zuje Emerencijano roj. Khisl in člane starejše veje starejše rodbinske linije: Nežo roj. Scheyr, Jerneja Valvasorja, Marijo Elizabeto roj. Dornberg, Ano Marijo roj. Rauber in Ano Kristino roj. Schrat-tenbach, ter se časovno sklene z Janezom Karlom Valvasorjem in njegovo ženo Ano Elizabeto Auersperg.⁶⁴ Nastala je po vsej verjetnosti iz ambicij, ki jih je vzbudila leta 1690 sklenjena zakonska zveza Janeza Karla. Z vključitvijo Emerencijane Khisl v galerijo prednikov se pokaže ista težnja po povečanju ugleda in starosti rodu, kot jo zasledimo že pri Hieronimu in Janezu Vajkardu Valvasorju, namreč povezovanje nove plemiške rodbine Valvasorjev s starejšo. V vrsti upodobljenih prednikov manjkajo le Hieronim in Karel Valvasor ter Ana Rosina roj. Barbo, mati Janez Karla. Brez dvoma je bila galerija nekoč popolna, to je še toliko bolj gotovo, ker se portret Ane Rosine leta 1877 še omenja, kasneje pa se je izgubil iz evidence.⁶⁵ Po analogiji je moral biti poleg ohranjenega portreta Emerencijane Khisl v tej galeriji še portret Janeza Krstnika Valvasorja.

Toda od srede 18. stoletja je rodbina naglo izgubljala svojo gospodarsko moč, tembolj, ker so njena posestva že tako sodila med srednja ali celo manjša, pa tudi ležala so bolj v stranskih dolinah in ob lokalnih poteh, proč od glavnih prometnih zvez. Gospodstvo Medijo so leta 1672 ocenili na 47 goldinarjev (gld.), 2 krajcarja (kr.) in 2½ denariča (den.), leta 1683 na 74 gld., 43 kr. in 1½ den. in leta 1746 na 64 gld., 2 kr. in ½ den. imenja, toliko je namreč po lastni cenitvi in napovedi zemljiškega gospoda znašal dohodek od podložniških zemljišč in urbarialnih dajatev. Gospodstvo Belnek so leta 1669 ocenili na 37 gld. in 2 kr., leta 1699 na 80 gld., 31 kr. in 1 den. in leta 1744 na 77 gld., 48 kr. in 3 den. imenja. Skromnejše je bilo odročno, visoko v hribovju nad dolino Sopote ležeče gospodstvo Zavrh, ki so ga leta 1676 ocenili na 7 gld., 28 kr. in 1½ den., leta 1683, potem ko so ga prevzeli otroci Janeza Herbarda, na 32 gld. in 43 kr., prav toliko leta 1707, leta 1737 pa na 16 gld. in 58 kr. imenja.⁶⁶ Za primerjavo z navedenimi so takrat največje gospodstvo na Kranjskem, Škofjo Loko, ocenili na 1752 gld. in 3 kr. imenja, nekatera druga večja cerkvena in plemiška gospodstva pa takole: Stično na 964 gld. in 7 kr., Turjak na 547 gld., 21 kr. in 1 den., Bled na 417 gld., 54 kr. in 2 den., Šrajbarski turn na 263 gld. in 43. kr. imenja.⁶⁷

Seveda je bilo na gospodstvih Valvasorjev v teh in naslednjih desetletjih poleg omenjenih še nekaj sprememb, predvsem so se večali davki, posebej kontribucija. Gospodstvo Medija je po vpisu iz leta 1794 plačevalo za gosposčinsko (dominikalno) zemljo 136 gld., 31 kr. in 2 den., za podložniško (rustikalno) zemljo 183 gld., 12 kr. in 3 den. zemljiškega davka in 239 gld. in 5 kr. kontribucije; obsegalo je 39⅓ hube, to je, stvarne ali računske zemljiške enote, kasnejšega grunta oziroma cele kmetije. Gospodstvo Belnek je po vpisu iz leta

FORMOSIUS RENASCENS.

Der Verneuerte

Karl Joseph
Baron Balasor
den 1740.

Simon Tadej Volbenk Grahovar, rodbinski grb Valvasorjev, Knjiga
Dizmove bratovščine (Arhiv SR Slovenije, Ljubljana)

BARTHOL OMIEVS VALLASOR
DE GALLENE K. OLIM STAT VVTV
CARINOLIN SVR RETVS GVNSTOR
POSTEA DE PVTA TVS

Jernej Valvasor, rodbinska galerija portretov (Narodna galerija,
Ljubljana)

ANNA MARIA VALISOL DE
S. J. ENK. KATA L. B. RAVFER

Ana Marija Valvasor, rodbinska galerija portretov (Narodna galerija,
Ljubljana)

Rojstna hiša Janeza Vajkarda Valvasorja na Starem trgu v Ljubljani s
strani proti Ljubljanici
Rojstna hiša Janeza Vajkarda Valvasorja na Starem trgu v Ljubljani z
vhodne strani

1763 plačevalo za gosposčinsko zemljo 138 gld., 33 kr. in 2 den., za podložniško zemljo 274 gld. in 1 den. zemljiškega davka in 340 gld., 45 kr. in 2 den. kontribucije; obsegalo je 56³/₄ hube.⁶⁸

V petdesetih in šestdesetih letih 18. stoletja pa so vsa posestva Valvasorjev drugo za drugim prešla v tuje roke. Zavrh je leta 1753 od Jurija Seifrieda (Siegfrieda) Valvasorja kupil Jožef Ernest Scarlichi, Belnek je leta 1763 kupil na dražbi za 17.220 gld. grof Karel Gottfried Lichtenberg, Medija pa je prešla leta 1765 v roke barona Jožefa Janeschitza.⁶⁹

Rodbina je izgubljala tudi življenjsko moč in izumrla v moški črti najbrž konec 18. stoletja. O tem so v literaturi različne, navadno zmotne navedbe, tako na primer, da je bil zadnji moški potomec rodbine 15. marca 1759 umrl Jurij Siegfried, deželni mostninar (prejemnik mostnine) na Črnučah.⁷⁰ Podatek o poklicu, ki ga je opravljal, pa je vendar zanimiv, ker dovolj nazorno označuje velike spremembe v socialnem položaju, ki so jih doživljali zadnji poganjki rodbine. Obstajajo pa razlogi, ki govorijo za to, da je kanonik Franc Jožef, sin Janeza Karla in Ane Elizabete roj. Auersperg, preživel svoje nečake, sinove brata Karla Jožefa, in kot zadnji Valvasor umrl v Ljubljani leta 1795, star 90 let. Iz mrliške knjige stolne župnije v Ljubljani je namreč razvidno, da je 17. sept. 1795 umrl v hiši št. 253: Der hochwürdige hochwolgebohrne Herr Josef Freiherr von Valvasor gewester Domherr des Chorherrenstiftes Seckau in Steir. Jahr 95.(!) an der Entkräftung (*prečastiti preblagorodni gospod Jožef baron v. Valvasor, bivši kanonik ustanove Seckau na Štajerskem, v 95. letu, zaradi opešanosti*).⁷¹ Značilen za položaj rodbine je tudi njegov štiri kratke vrstice obsegajoči, dan pred smrtjo (16. sept.) sestavljeni testament, v katerem izroča svojo dušo nebesom, svoje telo posvečeni zemlji, svoje malo premoženje pa voli nečakinji grofici Gaisruck (Mariji Antoniji, hčeri brata Karla Jožefa).⁷²

V uradnem šematizmu za Kranjsko in Goriško se Valvasorji zadnjikrat navajajo v seznamu svetnega plemstva na Kranjskem leta 1808.⁷³ To je tudi zadnji, pred nastankom Napoleonovih Ilirskih provinc publicirani šematizem, kasnejši, po restavraciji avstrijske oblasti izdani šematizmi takega seznama sploh nimajo več. Popolne genealogije Valvasorjev ni in je iz več razlogov tudi ne bi bilo mogoče sestaviti.⁷⁴ To niti ni namen te razprave, ki želi prikazati predvsem življenje, delo in pomen Janeza Vajkarda Valvasorja, seveda tako, da ga ustrezno postavi v čas, prostor, v rodbinsko in širše okolje.

Od številnih potomcev Hieronima Valvasorja so, poleg že omenjenih, še nekateri delovali v javnih ali tudi cerkvenih službah, bodisi kot deželni odborniki, prisedniki deželnega sodišča in na podobnih mestih ali kot župniki, redovniki in redovnice.⁷⁵

Posamezna imena se pojavijo tudi na slovstvenem področju. Če tu 65

izvzamemo Janeza Vajkarda in njegove sinove, se omenjajo v bibliografski in drugi literaturi še nekateri Valvasorji.

Prvi med njimi, Janez Karel Valvasor, je bil član Dizmove bratovščine, zelo zavzet ljubitelj leposlovja in pisec sicer neobjavljene (in tudi neohranjene) filološke razprave: *Quaestio Philologica. An sapientia in agendo magis, an in loquendo elucescat?* (*Filološko vprašanje, ali modrost bolj zablesti v dejanjih ali v besedah?*)⁷⁶

Mladi Volfgang Franc Valvasor je bil govornik v Ljubljani leta 1710 pri Janezu Juriju Mayrju tiskanega panegirika z naslovom: *Centrum universi in puncto juris demonstratum ex codice vitae sancti Yvonis... et in erecto sub Aemonae pergamis odaeo divae Rosaliae ad aram sancti promulgatum, dum inclytum collegium juridicum Labacense panegyrico applausu annuos honores recole-ret, oratore illustrissimo adolescente Wolffgango Francisco a Valvasor lib. barone de Wildenegg, eloquentiae studioso, die 19. Maii anno MDCCX* (*Središče vesolja v točki prava, pokazano iz življenjepisa sv. Ivona... in razglašeno pri svetnikovem oltarju v odeonu sv. Rozalije, pozidanem pod emonskim gradom, ko je slavni ljubljanski juridični kolegij ob panegiričnem pritrjevanju obhajal letno čaščenje. Govoril je presvetli mladenič Volfgang Frančišek Valvasor, svobodni baron belneški, študent govorništva, dne 19. maja leta 1710*).⁷⁷

Najviše se je povzpel jezuit Volfgang (Jožef) Valvasor, doktor teologije, profesor in večkratni rektor jezuitskih kolegijev in graške univerze. Rodil se je v Ljubljani 17. maja 1695 (krščen je bil 18. maja) očetu Janezu Karlu in materi Ani Elizabeti roj. Auersperg. V red je bil sprejet 28. oktobra 1713. Svojo službeno pot je začel leta 1716 v Ljubljani, kjer je bil do 1718 magister na jezuitski gimnaziji (professor inferiorum scholarum), potem pa je deloval na drugih jezuitskih učnih zavodih. Poučeval je slovnico, humanistične vede in govorništvo, nato pa štiri leta filozofijo, dve leti moralno teologijo, eno leto cerkveno pravo, štiri leta sveto pismo, sholastiko. Od očeta barona Karla Valvasorja dobljenih 1000 gld. je 14. avgusta 1728 odstopil ljubljanskemu jezuitskemu kolegiju. Leta 1737 je kot promotor objavil v Trnavi na Slovaškem delo: *Regni Christi sempiterna stabilitas, authore Petro Ludovico Danes Casletano, sacrae theologiae in alma universitate Lovaniensi doctore... reverendis... dominis aa. 11. et philosophiae magistris pro prima ss. theologiae laurea candidatis, dum per r. p. Wolffgangum Valvasor, e Societate Jesu, ss. theologiae doctorem, ejusdemque in alma archi-episcopali universitate Tyrnaviensi professorem ordinarium, in aula ejusdem universitatis prima ss. theologiae laurae ornamentur, a theologis Tyrnaviensibus dicata anno MDCCXXXVII, mense Junio, die 25. Tyrnaviae, typis academicis, per Leopoldum Berger* (*Kristusovega kraljestva trdnost na veke, ki jo je spisal Peter Ludvik Danes iz Cassela, svete teologije na blagodarni leuvenski univer-*

CENTRUM UNIVERSI
IN PUNCTO JURIS

Demonstratum ex Codice vitæ

SANCTI

YVONIS I.V.D.
ET ADVOCATI.

Ad L. Omnium. C. de Testam :

ET

In erecto sub Æmonæ Pergamis odæo

Divæ ROSALIÆ ad Aram Sancti

promulgatum

DUM

Inclutum Collegium Juridicum Labacense

panegyrico applausu annuos honores

recoleret.

ORATORE

JLLUSTRISSIMO ADOLESCENTE

WOLFFGANGO FRANCISCO à VALVA-

SOR Lib. Barone de Wildenegg. Eloquentiæ

Studioſo.

Die 19. Maij Anno M.DCC.X.

L A B A C I,

Typis Joannis Georgij Mayr, Inclut. Duc. Carniol. Typogr.

zi doktor, od trnavskih bogoslovcev posvečena častitim gospodom magistrum svobodnih umetnosti in filozofije, kandidatom za prvi venec presvete teologije, ki so bili od častitega patra Volfganga Valvasorja iz Družbe Jezusove, doktorja presvete teologije in taiste teologije na blagodarni nadškofijski trnavski univerzi rednega profesorja, ovenčani s prvim vencem presvete teologije v avli taiste univerze leta 1737, 25. dne meseca junija. V Trnavi, v akademski tiskarni, po Leopoldu Bergerju). Naslednjega leta je prav tam izšlo delo: Assertiones ex universa theologia, quas in alma archi-episcopali Soc. J. Universitate Tyrnaviensi a. S. MDCCXXXVIII mense... die... publice propugnandas suscepit p. Nicolaus Laurenchich S. J. religiosus praeside r. p. Wolfgango Valvasor... Tyrnaviae, typis academicis, per Leopoldum Berger (Teze iz obče teologije, ki jih je na blagodarni nadškofijski univerzi Družbe Jezusove v Trnavi v letu odrešitve 1738 meseca... dne... javno zagovarjal duhovnik pater Nikolaj Lavrenčič D. J. pod predsedstvom častitega patra Volfganga Valvasorja... V Trnavi, v akademijski tiskarni, po Leopoldu Bergerju). Dne 27. septembra 1741 je postal Wolfgang Valvasor rektor jezuitskega kolegija v Ljubljani, 23. decembra 1744 v Celovcu, 21. novembra 1751 v Passauu. Od 13. januarja 1754 je bil v Gradcu in tu od 16. decembra 1754 rektor kolegija in univerze. Dne 5. maja 1757 je bil postavljen za predstojnika redovne hiše (domus professa) na Dunaju. Umrli je v Loretu (na Gradiščanskem?) 27. maja 1758.⁷⁸

V splošnem torej lahko povzamemo, da je kranjska plemiška rodbina Valvasorjev nastala in uspevala v obdobju ponovno utrjenega fevdalnega reda med koncem 16. in 18. stoletja. Prve generacije so bile gospodarsko pridobitnejše od zadnjih, kajti te se očitno niso mogle prilagoditi gospodarskim spremembam v drugi polovici 18. stoletja, ki so ogrožale rentabilnost zemljiških gospodstev. Kot podeželsko plemstvo so bili Valvasorji dosti v stiku s kmečkim ljudstvom. Poznali so njegovo življenje, delo in težave, dva med njimi, Janez Dietrich in Jurij Žiga, brat in bratranec Janeza Vajkarda, pa sta sklenila celo takšno zakonsko zvezo, da sta se morala zaradi pojmovanja tistega časa odreči plemiškemu načinu življenja in svoji rodbini ter zapustiti domovino.

Od rodbinskih vej je bila ambicioznejša starejša, Karlova veja starejše rodbinske linije, lahko bi ji rekli tudi belneška rodbinska veja, kateri pripadajo poleg Karla še sin Janez Karel in njegovi sinovi Wolfgang, Franc Jožef, Karel Jožef in bržkone tudi Wolfgang Franc, o katerih je bil že govor. Vendar naštetih in drugi člani rodbine s svojim delovanjem niso presegli okvira in poprečne ravni plemiškega oziroma baronskega stanu.

Visoko nad to raven pa se dviga enkratna osebnost Janeza Vajkarda Valvasorja, kajti samo njegovo delo je ohranilo vrednost in pomen za kasnejše čase.

R. P. WOLFFGANGO VALVASOR, ex eadem Societate JESU, SS. Theologiae Doctore,
Ejusdemque Professore Ordinario.

Janez Vajkard (Johann Weichard) Valvasor se je rodil leta 1641 v Ljubljani. Krstili so ga 28. maja v stolni župni cerkvi sv. Nikolaja, kot je razvidno iz vpisa v tamkajšnji krstni knjigi: Maius 1641 28. Baptizatus est Joannes Waichardus legitime natus ex patre perillustri et generoso Domino Bartholomaeo Valuasor etc. et ex matre Maria. Patrini erant generosus Dominus Conradus Rues L: B: Et Regina Dorothea Raspin (*Maj 1641. 28. je bil krščen Janez Vajkard, zakonski sin imenitnega in plemenitega gospoda Jerneja Valuasorja itd. in matere Marije. Botra sta bila plemeniti gospod Konrad Rues, baron, in Regina Doroteja Raspora*).¹ Rojstni dan ni zabeležen, ker pa je po običaju tedanjih dni rojstvu skoraj sledil tudi krst, med obema dogodkoma gotovo ni večjega presledka. Kot že rečeno, je bil Janez Vajkard dvanajsti otrok od sedemnajstih iz drugega zakona Jerneja Valvasorja, lastnika gospostva Medije, deželnega odbornika in glavnega prejemnika kranjskih deželnih stanov, to je, iz zakona z baronico Ano Marijo, potomko stare kranjske plemiške rodbine Rauber z gradu Krumperka. Krstna botra malemu Vajkardu sta bila baron Konrad Ruess v. Ruessenstein z gradu Strmola pri Kranju, sicer zavzet ljubitelj alkimije, in starejša sestra Vajkardove matere, Regina Doroteja Rasp rojena Rauber, s Krumperka oziroma z gradiča Veselka, ki ga je dala zgraditi prav v tem letu.²

Za verjetno rojstno hišo kasneje tako znamenitega rojaka imamo hišo na Starem trgu v Ljubljani, v kateri sta bila prvotno mestna tehlnica in skladišče, poleg tega pa tudi mestna kruharna. Po prvem oštevilčenju 1770. leta je hiša do 1805 nosila številko 113, od 1805 do 1876, ko se je uveljavilo poimenovanje po ulicah, številko 167, od tega leta dalje pa ima označbo Stari trg štev. 4.³

Mesto Ljubljana je imelo namreč skladiščno pravo, po katerem so bili tuji trgovci dolžni svoje blago uskladiščiti v mestu za določen čas, običajno za šest tednov, in šele tedaj, če ga v tem času niso kupili ljubljanski meščani, je smel trgovec svoje blago ponuditi

162
23. Baptizata est Vitula
legitime nata ex patre Geo-
rgio Strahar et ex matre
Marion. Ceuantibus Dns. Sime-
on, et Dna. Susanna
Stark.

24. Baptizata est Helica
legitime nata ex patre Jacobo
Staroan, et ex matre Gertruda
Leuanti. Ceuantibus Dns. Simeon
et Maronetta Kasperm.

25. huius Baptizatus est filius
legitim. Joannes, ex patre
Nicolo Boscher, et ex matre
Margaretha, patrini fuerunt
Petrus pidero et Catharina
Lerka, et Bashanik.

Eodem die Baptizata est filia
legit. Margaretha, ex patre
Luca Varbach, et ex matre
Margaretha, patrini vero
fuerunt Joannes Lheroy et
Maria Vichanik.

28. Baptizatus est Joannes Wai-
chens legitime natus ex patre petro
frit et ex matre Dns. Bartholomaeus
Valvasor et ex matre Anna.
Patrini erant Joannes Dns.
Conradus Dns. L. G.
et Regina Dorotea Dns. P.

29. Baptizatus est Joannes Bapt.
legitim. natus ex patre Joanne
de Albrich et ex matre Magda-
lena. Ceuantibus nobilib. Dns.
Martino Wunak et Dns. Marg.
Tropin.

Die et supra baptizata est
Margaretha legitime nata ex
patre Joanne Sektin et ex
matre Agneta. Ceuantibus Va-
lentibus Pistoris Ceuantibus et
Maria Geborn.

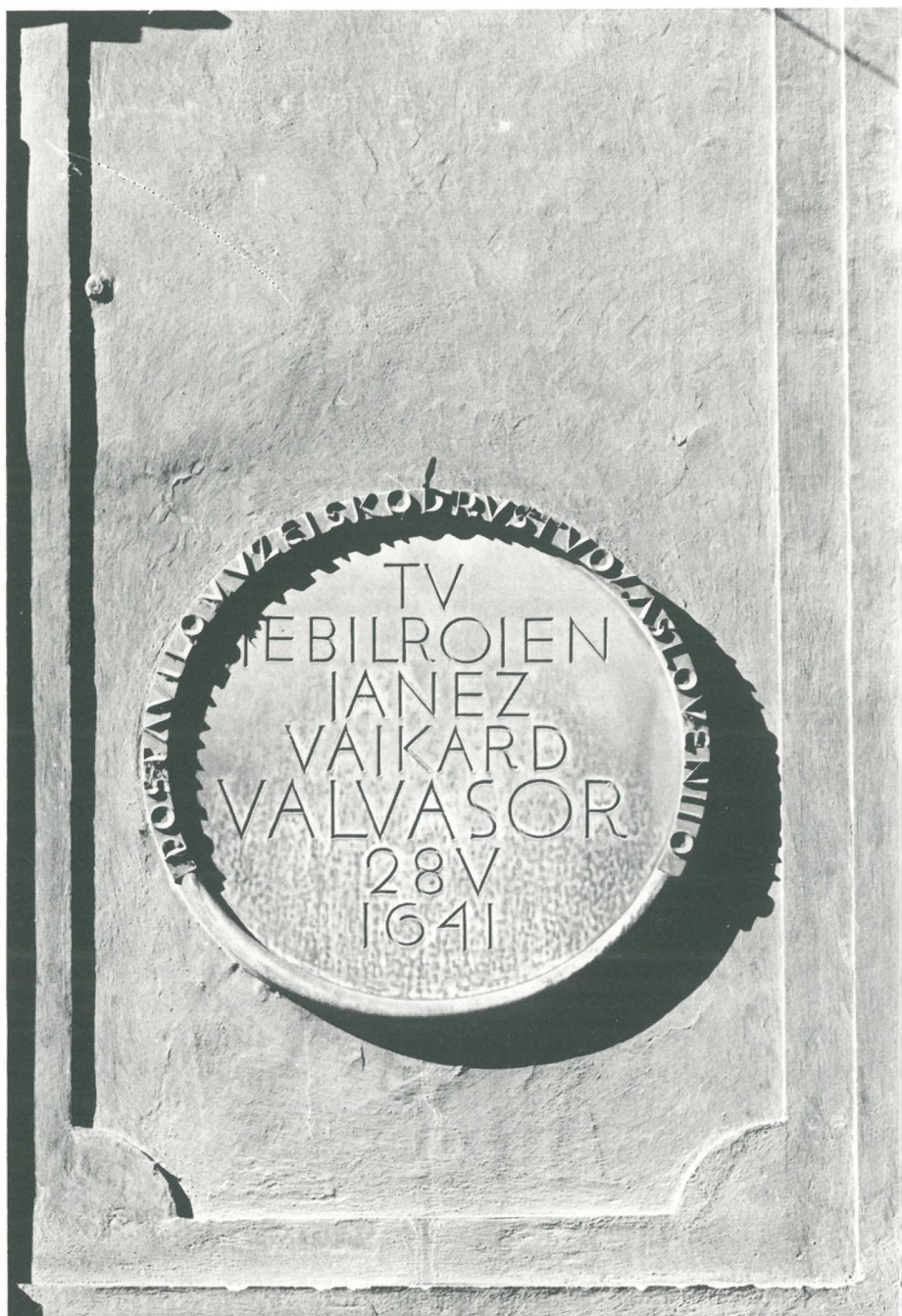
Ultima die Maij 1671. bapti-
zatus est Simeon legitime natus ex
patre Adam Herde, et ex
matre Anna. Ceuantibus Nico-
las Simolz et Marg. Dns. P.

Junij 1671.
2da ceuantibus baptizatus est Simeon
legitim. natus ex patre Laurence
Pider, et ex matre Anna. Ceuantibus
Dns. Andreja Leuanti et Marg.
Lerka Potokan. et Dns. P.

drugim ali ga odpeljati dalje. S tem je bila povezana mestna tehtnica, kjer so blago uradno tehtali in od tega pobirali pristojbino. Ta pravica je ščitila koristi ljubljanskih trgovcev, bila pa je tudi izdaten vir mestnih dohodkov. V stavbi je bila še kruharna in samo tu so smeli ljubljanski peki pod nadzorstvom mestnih oblasti prodajati svojo vsakodnevno peko kruha.

Hiša je imela torej v mestni gospodarski politiki pomembno vlogo, kar se kaže tudi v njeni legi. Medtem ko stoje druge hiše v strnjeni vrsti, je ta ločena od sosednjih po dveh uličicah, Kleparski in Vodni stezi, pa tudi prostor pred hišo je nekoliko večji kot drugod na Starem trgu. Hiša je ohranila starinski videz. V Valvasorjevem času je imela na strani proti Ljubljani dva balkona, kasneje pa je dobila značilne, po vsej dolžini hiše izpeljane mostovže, ki so se ohranili do danes.

Leta 1636 je sklenil mestni svet, da se stavba, v kateri sta bila mestna tehtnica in skladišče, prezida in razširi. V tem in naslednjem letu so postavili novo kruharno, tehtnico in skladišče (die neue Brott Camer, Wag-und Niderlag Haus). V spodnjem, prvem nadstropju je bilo uradno stanovanje predstojnika mestne tehtnice in kruharne. Novo poslopje pa so tedaj, z namenom, da bi stanovanje oddajali v najem, dvignili še za eno nadstropje. Od leta 1637 do 1639 je bil v stanovanju advokat Andrej Vidmair (Vidmayr), med leti 1640 in 1643, torej v času, ko se je rodil Janez Vajkard, pa sta navedena kot najemnika Janez Stieff in Jernej Valvasor. Ta podatek se opira na objavljeno literaturo in ga sedaj ni mogoče podpreti z izvirno listino, ker je urbar mestnega računovodstva za navedena leta izgubljen oziroma nekako od leta 1900 dalje ni več v evidenci.⁴ Pač pa je imel Jernej Valvasor po podatku v urbarju mestnega računovodstva za leta 1648 do 1656 to stanovanje v najemu (za 42 goldinarjev) še v podrobneje neugotovljenih letih po 1648, seveda najdlje do svoje smrti konec leta 1651 ali v začetku 1652. V letih 1648 do 1656 so kot najemniki stanovanja vpisani zapovrstjo advokat Andrej Vidmair, Jernej Valvasor, nizalec biserov Janez Stieff in zlatar Peter Wabl.⁵ Dodatni vir, ki potrjuje, da je družina Jerneja Valvasorja stanovala nad mestno tehtnico in skladiščem, časovno pa tega ne opredeljuje, je zapis v zapuščinskem inventarju Ane Marije Valvasor iz leta 1657, kjer se med listinami omenja šest različnih pobotnic o plačilu stanovanjske najemnine prav za to stanovanje.⁶ Ker je bil Jernej Valvasor deželni odbornik v letih od 1640 do vključno 1642 in zatem od 1646 do vključno 1648, se leta njegovega odborništva nekako ujemajo s časom, ko je družina stanovala v tej hiši. Zato bi k osvetlitvi vprašanja morda pripomogli še podatki iz urbarja za leti 1646 in 1647, ki pa je, žal, tudi izgubljen. V mestnih listinah tudi sicer ni opozorila, po katerem bi mogli iskati rojstno hišo kje drugje v Ljubljani.⁷ Zato po primerjavi in presoji podatkov lahko izključimo dvom,

ki je nastal zaradi sedanjega pomanjkanja primarnega vira, in z dokajšnjo upravičenostjo ostanemo pri tem, da je hiša na Starem trgu števil. 4 rojstna hiša Janeza Vajkarda Valvasorja.

Spominsko ploščo na rojstni hiši je Janez Vajkard Valvasor zaslužil že davno. Zaradi narodnostnopolitičnih bojov, s katerimi so bile desetletja prežete prav vse panoge javnega življenja na Slovenskem in ni bilo pred njihovo moro obvarovano niti časovno tako oddaljeno Valvasorjevo ime, pa je bil ta dolg poravnani šele 288 let po njegovem rojstvu, ali natančneje, po njegovem krstu. Dne 28. maja 1929 so na Starem trgu števil. 4 slovesno odkrili okroglo spominsko ploščo s premerom 90 cm iz belega lazenskega marmorja. Slogovno izhaja plošča iz šole arhitekta Jožeta Plečnika in je delo študenta arhitekture Cirila Tavčarja. V notranjem polju ima napis:

TV
JE BIL ROJEN
JANEZ
VAJKARD
VALVASOR
28 V
1641,

na obrobju pa besedilo: POSTAVILO MVZEJSKO DRVŠTVO ZA SLOVENIJO.⁸

Otroška leta in mladost je Janez Vajkard preživel najbrž podobno kot večina njegovih plemiških vrstnikov. O tem sicer manjkajo kakršnakoli poročila, razen nekaj drobcev iz spominov na mladost, ki jih je ohranil tu in tam v različnih zvezah v svojem glavnem delu. Med najzgodnejše dogodke, ki so otroku čez mero razburili dušo in se mu zato vtisnili globlje v spomin, sodi nenavadni dogodek na gradu Gamberku. Nekoč, še za očetovega življenja, se pravi, pred letom 1651, je namreč prišel na grajsko dvorišče velik in divji medved, ki pa so ga s kroglo na mestu ubili.⁹

Ko je bil Janez Vajkard v enajstem letu, mu je umrl oče. Nekako v tem času se je začel šolati na jezuitski gimnaziji v Ljubljani. V svojem delu govori o očetih jezuitih in posebej o njihovih šolah zelo pohvalno, vendar le na splošno. Pravi, da so v deželi ustanovljeni prav imenitni seminarji in šole, zlasti si hvalno prizadevajo gospodje patri jezuiti, da bi v svojih kolegijih šolsko mladino mojstrsko izpopolnili v humanističnih študijah, posebno v latinščini, elokvenci in logiki, ter uporabljajo pri svojem pouku poseben način in spretnost. V izvirniku se glasi njegovo mnenje takole: *Wie dann /im Lande/ zu solchem Zweck gar feine Seminaria und Schulen eingerichtet seynd /auch sonderlich die Herren Patres Jesuitae, in ihren Collegiis, die studirende Jugend in humanioribus, bevorab in der Latinitet /Eloquentz/ und Schluß-Kunst (oder Logic) meisterlich*

abzuführen /einen lob-würdigen Fleiß anlegen/ und in solcher Unter-
terrichtung sonderbare Manier und Geschicklichkeit brauchen.¹⁰

Sicer pa svoje ljubljansko šolanje omenja le mimogrede in posredno, ko razpravlja o povsem drugih stvareh. Pri razpravljanju o raznih zapletenih, neočitnih zvezah s hudičem in podrobneje o »pactum implicitum pseudo-sanctum« in »pactum implicitum naturale« navaja dejanja svojega sošolca v četrtem in petem razredu (v sintaksi in poetiki), ki si je, po slabem zgledu zapeljan, z iglo prebadal telo, ne da bi pri tem krvavel ali občutil bolečine. Kasneje, ko se je ukvarjal z naravoslovjem, pa je Valvasor to sam prakticiral brez svetih besedi in molitev, saj se poskus opira na naravne zakone in lastnosti medeninaste igle, ki je za to edino primerna.¹¹ Pri popisu reke Ljubljance, čolnarskega prometa, poplav, tekem in zabavnih voženj po njej poroča tudi o povodnem strahu ali povodnem možu, ki se tu večkrat prikazuje. Tako je sam videl, ko je pred kakimi štiriintridesetimi leti (okoli 1655) še marljivo študiral v Ljubljani, da se je ta prikazen dvignila iz vode in skušala pahniti v reko meščana, ki se je mimo kruharne vračal ponoči domov z ženitovanja.¹² Vsiljuje se misel, da je Valvasor v bližini, kjer se je to dogajalo, kot študent tudi stanoval.

Janez Vajkard Valvasor je v Ljubljani absolviral tako imenovana »studia inferiora«. Namreč »studia superiora« se jim kot prva stopnja univerzitetnega študija pridružijo v Ljubljani šele v začetku 18. stoletja, edini višješolski kurz v 17. stoletju pa so bila predavanja iz kazuistike.

O profesorjih Janeza Vajkarda bi lahko rekli, da so se po jezuitski praksi menjali pogosto, magistri skoraj vsako leto, le patri so ostali dlje. Med redkimi izjemami je bil v Preddvoru rojeni in v Ljubljani umrli pater Franc Harrer, ki je bil, razen leta 1652, profesor, običajno prefekt ali preceptor, več kot eno desetletje, se pravi, v času Valvasorjevega šolanja. Pater Janez Ludvik Schönleben, ki je kasneje močno vplival na Valvasorjevo znanstveno delo, je bil prefekt samo v letu 1650/1651. Tedaj je spisal dramo v petih dejanjih »Haeresis fulminata seu Anastasius Orientis Tyrannus haereticus« (*Od strele kaznovano krivoverstvo ali Anastazij, krivoverski tiran vzhoda*), ki so jo v dragocenih novih kostumih z velikim bliščem in stroški uprizorili v ljubljanskem jezuitskem kolegiju 2. in 3. maja 1651. Dne 22. junija 1651 je Schönleben še vodil slovesnosti v spomin bitke pri Sisku, julija so ga spet poklicali na Dunaj, že leta 1653 pa je zapustil jezuitski red. Zato je težko reči, koliko in kako je že tedaj Janez Ludvik Schönleben kot profesor osebno vplival na mladega študenta. Med profesorji, ki so učili na ljubljanski gimnaziji v petdesetih letih, je bil tudi znani jezuitski dramatik Dunajčan Henrik Söldner.¹³

Temeljit pouk, izvrstni profesorji, med njimi so bili tudi pisatelji,

in celotno okolje, v katerem je živel mladi šolar, so ustvarili dobro podlago za razvoj Valvasorja v patriota in znanstvenika.

Nadaljnje izobrazbe Valvasor ni iskal na univerzi, kar je morda tudi eden od razlogov, da je ohranil in razvil značilne lastnosti samosvoje, duhovno neodvisne osebnosti. Stopnja njegove izobrazbe je bila namreč le tolikšna, da se ni usmeril v kabinetno, od življenja odtrgano učenjaštvo. Svoje znanje je izpopolnjeval in življenjskih izkušenj nabiral na potovanjih po tujini in v vojaški službi. V tem je sledil tedanjim navadam plemiških sinov, ki so se z namenom, da bi kasneje dosegli ugledne vojaške položaje ali visoka uradniška dostojanstva, izpopolnjevali v vojaških veščinah, nato pa potovali v tuje dežele, predvsem v Italijo in Francijo. Pri nas so imeli za taka potovanja zaradi bližine Italije še posebej lepo priložnost.¹⁴

Z več vidikov zanimivo delo »Speculum generosae juventutis — Newbeglantzter Zucht-Spiegel der Adelichen Jugendt« (*Na novo osvetljeno vzgojno zrcalo plemiške mladine*) uradnika kranjskih dežel-nih stanov Adama Boštjana Siezenheima (Sietzenheimba), ki ga je avtor sam založil, natisnjeno pa je bilo leta 1659 v Münchnu, daje dobro sliko tedanjega ravnanja in izčrpen pouk o tovrstnih didaktičnih prizadevanjih. Po vsej verjetnosti je Janez Vajkard avtorja in to njegovo delo že poznal, preden se je odpravil na svoje veliko potovanje. Delo vsekakor zelo obsežno in najlepše komentira v dodatku k VI. knjigi Slave vojvodine Kranjske, ki obsega učene pisatelje, doma s Kranjskega. Iz komentarja bi sklepali, da je bil Valvasor nekoliko seznanjen tudi z osebnimi razmerami avtorja, kasneje pa je utegnil biti povezan z njegovim sinom, jezuitom Francem Siezenheimom.¹⁵

Po neki zapleteni zgodbi, o kateri beremo pri popisu Gamberka, bilo je to približno 29 ali 30 let pred izidom Slave, bi sklepali, da se je Janez Vajkard odpravil na prvo potovanje leta 1659 ali morda že leto prej. Ko je bilo namreč deželskosodno gospostvo Gamberk še v posesti družine, je imel Karel Valvasor, ki ga je takrat upravljal in bil skrbnik svojim mlajšim bratom in sestrām, posla tudi s sodnimi zadevami. In v zvezi s tem pripoveduje Janez Vajkard daljšo zgodbo, ki jo sklene z opisom nenadnega izginotja mladega kmečkega fanta iz ječe v grajskem stolpu. Takrat je bil ravno doma in se z drugimi gledalci vred ni mogel dovolj načuditi, kako so okrog stolpa letali vrani — hudobni duhovi, ki so kmetu pomagali pri begu. To se je zgodilo nekega jesenskega dne; kmalu nato je odpotoval za nekaj let, zato mu nadaljnji razplet zgodbe ni znan. Navedeno se docela ujema tudi z Valvasorjevim pisanjem tajniku Kraljevske družbe v Londonu Thomasu Galu, kjer izjavlja, da je prebil na potovanjih v celem 14 let.¹⁶ Iz tega lahko izračunamo, da je Janez Vajkard končal šolanje v svojem sedemnajstem letu in bil nato od jeseni 1658 do 1672

v glavnem zdoma. Žal pa o prvih potovanjih ni konkretnjših podatkov.

V letih 1663 in 1664, morda pa tudi še za dalj časa, se je Valvasor — poleg mnogih kranjskih plemičev — z dvanajstimi tovariši, ki so vodili s seboj tudi svoje služabnike in hlapce, kot prostovoljec udeležil avstrijsko-turške vojne. Čeprav je vso XII. knjigo Slave vojvodine Kranjske posvetil popisu Vojne krajine in krajev ob hrvaško-turški meji, je v knjigi o njegovi udeležbi v tej vojni le nekaj skromnih drobcev, v XV. knjigi, ki je namenjena letopisom tega časa, pa se je opisu vojne sploh odrekel z razlago, da je to storjeno že v mnogih drugih delih in da se pri letopisih usmerja v glavnem v to, kar se nanaša na Kranjsko.¹⁷

Iz vsega je mogoče povzeti, da se je Janez Vajkard Valvasor z nekaterimi drugimi kranjskimi plemiči in njihovim spremstvom »pred dvajset in nekaj leti« v tej vojni pod osebnim poveljstvom izkušenega in slavnega vojaka, hrvaškega bana grofa Nikolaja Zrinjskega, v Slavoniji oziroma Slavonski vojni krajini pogosto udeleževal raznih spopadov s sovražnikom v Testa-Piccolomini-jevem regimentu, kjer je bil konjiški stotnik Adam von Albendorff. Da je služil pod komando grofa Nikolaja Zrinjskega, pove vedno s posebnim poudarkom, lepo opiše njegov junaški značaj in osebne vrline, ki so Zrinjskemu pripomogle do takih vojaških uspehov in slave. Za Valvasorjevo prosvetljeno in humano pojmovanje stvari je namreč značilno, da je zavračal med vojaki močno razširjeno mnenje, češ da so priljubljeni poveljniki in mnogi podobni, tako tudi Valvasorjev konjeniški stotnik, na nadnaraven, hudičev način zaščiteni ali utrjeni pred kroglo in sabljo. Ni res, pravi, njihovo srce ne pozna strahu in se ne boji sovražnika, to jim je srečno pomagalo vsak čas, njihovemu hrabremu zgledu pa so v boju sledili tudi drugi oficirji in vojaki.

Le posredno pa je mogoče razbrati, da se je Valvasor bojeval v Slavoniji. Na tem vojnem pohodu se je nekoliko seznanil s to pokrajino, ko pa je sestavljal svoje delo, je imena nekaterih krajev že pozabil, tudi oficirji in poveljniki v tamkajšnjih področjih so se menjali. V XII. knjigi Slave, v 7. poglavju Von den Windischen Grentzen (*O Slavonski krajini*) piše tole: Sintemal es allbereit zwantzig Jahre seynd / daß ich* unter Herrn Grafens Niclaus von Zerín seel. Angedenckens / Commando war / und mir selbige Lands- Gegend etlicher Massen bekandt machte (*Zlasti ker je že dvajset let tega, kar sem* služil pod poveljstvom gospoda grofa Nikolaja Zrinjskega blagega spomina ter se nekoliko seznanil s tistimi kraji*).¹⁸ Sicer pa v zvezi s to vojno omenja le nekatere stvari, ki so se mu zdele pretresljive in grozne, na primer, da je videl, kako so odsekanim turškim glavam na kolih po nekaj tednih zrasli lasje in brada, ali pa, da Senjani, Vlahi ali Uskoki, kadar odsekajo Turku glavo, to dvig-

nejo in pustijo z veliko poželjivostjo, da jim kaplja v usta še vroča kri, v čemer se kažeta njihovo zagrizeno sovraštvo do Turkov in brezmejna krvoločnost.¹⁹

Iz te vojske se je Valvasor za krajši čas vrnil domov. Kaj posebnega tedaj gotovo ni počel. Tako je, kot sam pravi, na Kalu nad Medijo nekoč lovil gada, debelega kot njegova roka, a le tri pedi dolgega, zato ga sploh ni mogel obdržati in mu je ušel v luknjo. Nekako v tem času je moralo biti, da je Valvasor sam večkrat govoril z nekdanjo slepo ženo njihovega oskrbnika v Mediji, Anžeta Peina (Pajna, Panja ?) po imenu, ki je po zaobljubi čudežno spregledala na romanju na Zasavsko (Sveto) goro, kot v svoji globoki, za človeka tistega časa razumljivi vernosti zavzeto poroča v Slavi vojvodine Kranjske, v knjigi o svetnikih, redovih in župnijah.²⁰ V splošnem pa je radovedno obiskoval bližnjo in daljno okolico rodbinskega gradu in njihovega gospostva ter se seznanjal s kraji, ljudmi in običaji, kajti o teh krajih poroča pogosto v II. knjigi, kratki topografiji, ki je zamišljena kot uvod v naslednje, obsežnejše knjige Slave.

Nato se je Janez Vajkard Valvasor odpravil na svoje veliko potovanje, ki je trajalo nekaj let. V Slavi vojvodine Kranjske priložnostno tu in tam raztreseni drobci in časovno le približne oznake (na primer, »pred 20 in nekaj leti«, namreč pred izidom Slave vojvodine Kranjske ali morda tudi pred toliko in toliko leti, kar je posamezne knjige Slave sestavljal) dajejo za prikaz Valvasorjevih potovanj in analogno tudi za marsikaj drugega iz njegovega življenja le skromno oporo. Razmeroma dosti oziroma še največ je takih podatkov v 55 strani obsegajočem vrinku ali dodatku k popisu Cerknice v XI. knjigi Slave vojvodine Kranjske, ki ima naslov: *Weitere Erklärung deß Herrn Haupt-Authors / wegen deß Igeln-Ruffs in der Cirknizer See-Gruben / samt einem ausführlichem curioseem Schalt-Discurs von den Pactis expressis und implicitis (Nadaljnje pojasnilo gospoda glavnega avtorja zaradi klicanja pijavk na jamah Cerkniškega jezera z vključenim izčrpnim zanimivim razpravljanjem o »pactis expressis« in »implicitis« [o jasnih ali očitnih in zapletenih ali neočitnih zvezah]).*²¹

To besedilo se veže na IV. knjigo o naravnih redkostih dežele Kranjske, zlasti na 50. poglavje, in je nastalo zato, ker Valvasorja vsebina opomb, ki jih je dodal urednik Erazem Francisci, ni zadovoljila. Francisci si je namreč pri raznih pojavih, za katere Valvasor razlaga, da nastanejo po naravni poti, in tudi pri naravoslovnih poskusih, ki jih je Valvasor sam opravljal, izmišljeval nenaravno razlago in povzročitelje ter povsod videl hudičev vpliv, še več, razumeti je bilo, kot da je Valvasor stopil v zvezo s hudičem. Seveda bi utegnile biti take izjave glavnemu avtorju in njegovemu delu v škodo. Valvasor se v odgovor na to bolj odprto razpiše o svojih doživljajih in je zato v tej razpravi še nekaj prispevkov k njegovemu

življenjepisu. Poleg življenjepisnih podatkov, ki nas tu zanimajo, bi bil vrinek dragocen vir tudi za raziskovalce tedanjega praznoverja; zaradi specifičnosti njegove vsebine pa bi ga mogel s pridom uporabljati predvsem strokovnjak za to področje.

Prvi podatek o tem velikem potovanju sega v jesen leta 1666. Tako je oktobra tega leta tedaj petindvajsetletni Janez Vajkard na Dunaju v bližini Rdečega stolpa (Roter Turm) — na koncu današnje Rotenturmstrasse, ki pelje od Štefanovega trga proti kanalu Donave — v Arnoldovi hiši, v kateri je bil pri gospodu Meintzerju tudi na hrani, brez kakršnekoli prevare lastnoročno tingiral funt svinca z granom tinkture v najzlahtnejše zlato. Tinkturo je napravil Johann de Monte Sniders (Snyders), ki je bil prav tam na hrani. Omenjeni alkimist je izdal v tisku dve kemijski razpravi. Zaradi teh razprav in dveh uspehov pri zdravljenju so mu nekateri ugledni Dunajčani tembolj zaupali. Ko pa so se prepričali, da je njegova alkimistična umetnost varljiva, je Sniders, da bi si rešil glavo, izginil skupaj s svojo v moškega preoblečeno ženo; toda z Valvasorjem je ostal v korespondenčni zvezi, dokler je živel.²² V svoji vedoželjnosti se je Valvasor tačas na Dunaju zanimal tudi za početje nekega Tomaža Damascena, astronoma, astrologa in ljubitelja podobnih ved, ki naj bi bil za nekega češkega grofa izdelal iz raznih kovin tri magična zrcala, v katerih lahko vidiš vse, kar si poželiš. Sicer pa je na Dunaju napravil na Janeza Vajkarda izreden vtis zvonik Štefanove cerkve, za katerega pravi, da po višini, okrasju in popolnosti prekaša vse cerkvene stolpe v rimskem cesarstvu, izvzemši stolpa v Straßburgu in Landshutu.²³

Nadaljnje smeri Valvasorjevega potovanja ni moč natančneje rekonstruirati. Tak poskus bi bil zaradi skromnih podatkov prezahteven in rezultat dvomljive vrednosti. Kot rečeno, se je Valvasor jeseni 1666 zadrževal na Dunaju. Iz podatkov v njegovih objavah, predvsem v Slavi vojvodine Kranjske, se da razbrati, da je bil zatem v Nemčiji, na Holandskem, v Franciji, v Švici in Italiji. Potoval je prek takrat zaradi gusarjev zelo nevarnega Sredozemskega morja celo v severno Afriko. V pismih tajniku Kraljevske družbe v Londonu pa navaja zapored, da je potoval po Nemčiji, Angliji, Danski, Franciji, Španiji, Italiji in Afriki.²⁴ Nekatere od naštetih dežel je ponovno obiskal. Od številnih mest in krajev, ki jih je prepotoval, omenja le redke, skopje tudi v poročilih, kaj je tu in tam počel ali videl.

Vrsto krajev ali objektov, ki jih je Valvasor v tujini videl, omenja povsem naključno ob primerjavi tujih in domačih znamenitosti, nekatere pa tudi v zvezi z drugimi panogami svojega zanimanja.

Tako pravi, da se plovba po Renu, Donavi ali Lechu ne more vzporejati s truda polno in nevarno vožnjo po Savi. Okoliščine v soteski Save in posebej pri Belem slapu (od Prusnika proti Zidane-

mu mostu) so mnogo težje kot pri vrtincu na Donavi (med Greinom in Ybbsom na meji med Zgornjo in Spodnjo Avstrijo). Stanje na Savi je po njegovem enako kot na slapovih Rena pri Schaffhausnu (v Švici), kjer pa se, v nasprotju z izkušenimi brodniki na Savi, čez slap nihče ne upa peljati. Sam je videl v različnih deželah in kraljestvih ne le v Evropi, ampak tudi v Afriki mnogo prečudnih podzemeljskih jam, nikjer pa tako izjemnih in občudovanja vrednih kot v svoji domovini. Pred dvajsetimi leti si je ogledal tako imenovano Baumannovo jamo v grofiji Stollberg v Braunschweigu, kot lokalizira že v 16. stoletju znano in kasneje zelo obiskovano kapniško jamo v pogorju Harz na levem bregu reke Bode pri kraju Rübeland, toda na notranjem Kranjskem je mnogo čudovitejših, predvsem v Jami in Postojni. Prav to so mu pred petimi leti (okoli 1684) potrdili tudi trije izvedeni popotniki, Anglež in dva Holandca, ki jih je sam spremljal. Čez vsako mero izredna je Jama, že zaradi gradu, ki je večji in ima lepšo lego kot grad Kofel ali Covolo (tudi Cogolo) na Tirolskem (v dolini reke Brenta na prehodu iz pokrajine Trento v Benečijo). Toda jama v Postojni ima najlepše in najčudovitejše odre, ki bi utegnili skalnatemu gledališču v Salzburgu in v Hölebrunnu (grad Hellbrunn v najbližji južni okolici Salzburga) odvrniti vse gledalce. Ko primerja višino Bistriških snežnikov, se pravi, Kamniških Alp, z višino gora v salzburški deželi in Berghthalsgadnu (Berchtesgaden), pa ne dvomi, da so kranjski snežniki mnogo višji. Pred približno dvajsetimi leti, ko se je nekaj dni zadrževal v Bambergu, je Valvasor dobil pri korarju Hansu Adamu Coglu v branje del sodnega protokola, ki ga je bil napisal oče omenjenega korarja v času, ko so v Bambergu sežgali veliko coprnikov in čarovnic. »Pred nekaj in dvajset leti«, računano od izida Slave vojvodine Kranjske ali od tedaj, ko je to delo pisal, je bil Valvasor tudi v Amsterdamu na Holandskem. Posredno omenja Holandsko — in obenem Vestfalsko — tudi ko primerja slabi sirkov kruh, kakršnega pečejo na Pivki in Krasu, s podobnim, vendar boljšim holandskim kruhom in znanim vestfalskim rženjakom »pumperniklom«, zatem pa še enkrat, ko govori o bloških smučarjih, ki v hitrosti nič ne zaostajajo za holandskimi drsalci na ledu. V zgornjefrankovsko mesto Bamberg se je ponovno vrnil čez nekaj let. V seznamu njegovih izdaj navaja urednik Erazem Francisci, da je leta 1671 dal brez navedbe svojega imena Valvasor tu natisniti neko knjižico, za katero pove le, da je bila prevedena iz francoščine v nemščino.²⁵

Pri raziskovanju naravnih redkosti ali skrivnosti pa je Valvasorja neizmerna vedečnost vodila nekaj let ne le po Evropi, ampak celo po Afriki. Razen tega, da je obiskal ta kontinent, izvemo iz njegovih izjav o tem potovanju zelo malo, in sicer le, da si je tu ogledal nekaj podzemeljskih jam in da se je pogovarjal v Tunisu o pripravljanju nekega skrivnostnega strupa. Voščilo v uvodu Slave vojvodine

Kranjske, ki ga je po duhu in okusu časa spesnil Krištof Wegleiter, protestantski teolog in od leta 1688 profesor univerze v Altdorfu pri Nürnbergu, pa s posebnim poudarkom slavi Valvasorjeva potovanja in med njimi tudi uspešno pot v puščavo Libije.²⁶

Katero pereče vprašanje, katera nerešena uganka sta Valvasorja gnala v Afriko, zaslutimo šele pri prebiranju njegovega opisa gradu Grabna pri Novem mestu, kjer govori o nesrečni usodi kranjskih plemičev, ki so se bili odkupili iz turškega ujetništva. Tu v deželi, pravi Valvasor, splošno verjamejo, da prejmejo odlične osebe in izkušeni vojščaki, ko se odkupijo, od Turkov popotnico, to je, strup, ki začne delovati po dveh, treh, štirih, petih ali desetih mesecih ali celo po enem letu. Tako so morali kmalu po prihodu iz ujetništva umreti ne le gospod Rut z Grabna, ampak tudi Volf Engelbreht Auersperg in prav tako neki gospod Lamberg, Rauber, Obritschan, Gall, Kozjak, Mordax, Mündorffer in mnogi drugi. Menim pa, pravi dalje, da znajo Turki, s katerimi se tu vojskujemo, ta strup pripravljati prav tako kot Afrikanci. Ko se je namreč leta 1669 zadrževal v Afriki, mu je odličen in učen mohamedanec, Ali Haisa po imenu, ki je užival velik ugled, 15. julija tega leta v Tunisu odkril način priprave in delovanja tega strupa kot veliko tajno, ki je malokomu znana. V zameno pa mu je Valvasor povedal druge, Afrikancem neznane skrivnosti. Čim je Valvasor za to skrivnost zvedel, je zaznal, da je res tako, in se je moral čuditi, da tako sredstvo v naravi obstoji. Težko si je tudi predstavljal, da bi si bilo mogoče izmisliti protisredstvo, ki bi ta potuhnjeno delujoči strup oslabilo ali pregnalo, ker deluje bolj na osnovi antipatije kakor na drugih načelih. Iz raznih krajev so ga že naprošali, naj bi odkril pripravo tega strupa. Vendar mu vest ne dovoljuje, da bi ta skrajno škodljiva stvar, ki ogroža mnoga človeška življenja, postala splošno znana. Na tem mestu je razprava o turškem strupu zapeljala Valvasorja v poročilo o še večji, na podobni osnovi delujoči skrivnosti, o simpatetičnem vžigalnem in strelnem smodniku; če ta smodnik razdelimo na posamezne dele in jih podtaknemo na raznih mestih, lahko s tistim delom, ki smo ga obdržali pri sebi, povzročimo, da začne smodnik na vseh mestih ob istem času delovati. Ker pa je želel, da ne bi v današnjem svetu, ki je naklonjen bolj uničevanju kot ohranjanju, ne eno ne drugo postalo zares očitno, je sklenil diskurz z izjavo, da je pripoved o teh stvareh še tisto uro, ko jo je prenesel na papir, v svojem popotnem dnevniku, kamor je s skrivno pisavo beležil vse, kar se je bil na potovanjih naučil, sedaj izbrisal.²⁷ Pripomniti je treba, da skrivnostni strup gotovo ni bil edini razlog, zaradi katerega si je Valvasor zastavil za tisti čas tako izreden popotni cilj, kot je Afrika, je pa vsekakor edina stvar, o kateri sploh kaj pove.

Več kot iz katerekoli druge dežele je Valvasor poročal o svojih

potovanjih in dogodivščinah iz Francije. Tu se je tudi najdlje zadrževal, iz česar bi sklepali, da ga je morala ta tedaj najrazvitejša evropska država iz določenih razlogov še posebej zanimati. Politična in kulturna premoč Francije v drugi polovici 17. stoletja je premamila številne evropske vladarje, da so sledili njenemu zgledu. Nič čudnega ni, da je tako vplivna država privlačila tudi radoznale popotnike, kot je bil Valvasor.

Od kod naj bi bil Valvasor prišel v Francijo, s severa ali juga, je težko reči. Videz je, da je na svojem prvem potovanju po Franciji ubral smer Amsterdam — (Lille) — Pariz — Lyon — in dalje proti morju, ki je še danes os in hrbtenica francoskega cestnega omrežja. Ta smer je v njegovih poročilih tudi časovno povezana. Isto časovno opredelitev kot pri Amsterdamu, namreč »pred nekaj in dvajset leti«, uporablja Valvasor tudi pri Parizu. Takrat (okoli leta 1667) je tu pri nekem odličnem vojvodu, ljubitelju vsakovrstnih znanosti, videl različne redkosti, tako naravne kot nadnaravne. Ker je bil ta visoki gospod priljuden in je videl Valvasorjevo gorečo vneto za redkosti, čeprav naravne, mu je izkazal veliko zaupanje s tem, da je pri njem z uspehom preizkusil tudi kovinsko zrcalo, v katerem je videl, kar si je pozelel. Ko je Valvasor pred šestimi leti (okoli 1683) v Nürnbergu o tem pripovedoval nekemu svojemu dobremu prijatelju, pa je izvedel od njega, da je prav to zrcalo videl v Parizu pri istem visokem gospodu tudi znameniti naravoslovec in filozof Franc Mercurius van Helmont.²⁸ Da se je za tako magično zrcalo Valvasor zanimal že prej na Dunaju, nato v Parizu in kasneje, po mnogih letih še v Benetkah, vzbuja posebno pozornost. Časovno še natančneje opredeljuje Valvasor svoje prvo bivanje v Lyonu, ko govori o iznajdbi nekega revnega trgovca, s katero dobe taft in druge vrste svilenega blaga posebno lep lesk. O iznajdbi, ki je veljala nekaj let za veliko skrivnost in so jo šteli med hudičeva razodetja ali odkritja, pravi Valvasor, da je povsem naravna in da jo povzroči boraksova voda. Ko se je sam pred 22 leti (torej leta 1667) zadrževal v Lyonu, pa je bila ta iznajdba že vsakomur znana.²⁹ Ob tem zgodba lahko služi še za primer, kako počasi se je tedaj kakšna, pri tem celo koristna tehnična iznajdba uveljavljala v zavesti ljudi kot nekaj povsem naravnega, nekaj, kar ni v zvezi s skrivnostnimi silami, in to v mestu, ki je od 15. stoletja dalje veljalo za središče svilarstva.

Iz navedenih podatkov je mogoče razbrati, da je Valvasor prišel v Francijo že okoli leta 1667; od mest, ki jih je obiskal, navaja Pariz in Lyon. Tedaj — pred približno 22 leti — je v Franciji v kraljevskem francoskem švicarskem pehotnem regimentu izpopolnil tudi svoje vojaško znanje, ki si ga je bil pridobil pod poveljstvom grofa Nikolaja Zrinjskega v Slavoniji med avstrijsko-turško vojno.

O tej Valvasorjevi življenjski epizodi ne bi ničesar izvedeli, če bi ne bil objavil različnih »hudičevih umetnij« svojih vojaških tovari-

šev iz regimenta, in sicer le za ponazoritev tega, kar je predmet že omenjenega njegovega diskurza o raznih zvezah s hudičem, dodanega k popisu Cerknice. Govori o nekem Hesu in nekem Poljaku plemenitega rodu, dveh starih dobrih tovariših, čeprav ne vedno v dobrih stvareh, ki sta služila zdaj cesarju v Španiji v vojni s Portugalsko, pa spet v francoskih pomožnih četah na strani Portugalske, kamor so ju pač zanesle vojaške peripetije. Valvasor se je z njima seznanil, ko je bil med Španijo in Portugalsko končno sklenjen mir. Francoske zavezniške enote so zatem po morju prepeľjali v Rochelle (La Rochelle) in jih tam odpustili. Tedaj so mnogi korenjaški nemški jezdec in pešci, z njimi tudi Hes in Poljak, vstopili v kraljevski francoski švicarski pehotni regiment, v katerem je služil Valvasor. Nova vojaška tovariša sta, tako poroča Valvasor, na nenaraven način prakticirala nekatere preklete umetnije. Poljak je namreč, če je le imel tri lase neke osebe, ženske ali moške, to osebo s čarovnim postopkom po mili volji priklical k sebi, kar je počel zlasti z ženskami. Naučil pa je te čarovnije še Hesa, da bi drug drugega po potrebi mogla rešiti iz ujetništva, kar se je enkrat tudi res zgodilo.³⁰

O tem poroča Valvasor prav resno, vse skupaj pa dobro osvetljuje značilnosti soldaškega življenja tistega časa. Ker omenja Valvasor, da je imel priložnost z obema tovarišema govoriti šele po sklenjenem miru med Španijo in Portugalsko, lahko določimo čas njegove vojaščine v Franciji v leto 1668; mir med obema državama je bil namreč sklenjen v Lizboni 13. februarja 1668. Ugotovitev se ujema tudi z drugimi dejstvi, kajti naslednje leto je bil Valvasor že kot popotnik nekaj časa v Afriki, leta 1670 pa zagotovo spet v Franciji.

Od kod je Valvasor leta 1669 potoval v Afriko, kako in kam se je vrnil nazaj v Francijo, v njegovih delih ni nikakršnega sledu. Ker pa piše Thomasu Galu, da je bil v Španiji, je mogel biti tu ali v zvezi z zgoraj omenjeno vojaščino ali s potovanjem v Afriko. Morda se je nazaj grede izkrcal v Toulonu, ki je bil vse od 16. stoletja dalje pomembno francosko vojno пристanišče v Sredozemlju. Vsekakor je v Toulonu stanoval, in sicer v gostišču »Pri zlatem levu« v ozki ulici blizu pristanišča, kar omenja v zvezi s svojimi poskusi s čarovnim lističem, popisanim z izrekom iz svetega pisma in skrivnostnimi znaki, ki ga je dobil tu od nekega Francoza. Ker je poleti 1670 obiskal več krajev in prirodnih znamenitosti v bližini Toulona v Massif de la Sainte-Baume, bi mogli tudi njegovo bivanje v Toulonu datirati v ta čas.³¹

Dne 6. julija 1670 je prišel Valvasor v božjepotni Saint-Maximin-la-Sainte-Baume, kraj, ki izvira iz stare rimske naselbine in je po provansalski legendi v najtesnejši zvezi z začetki krščanstva v Provansi. Velika provansalska legenda se namreč krajevno veže na Les Saintes-Maries-de-la-Mer v Camargui, močvirni pokrajini

ob izlivu reke Rhône, na Massif de la Sainte-Baume in na mesto Tarascon. Po tej legendi naj bi Marija Jakobeja, »sestra« Matere božje, Marija Saloma, mati apostolov Jakoba starejšega in Janeza, Sara, črna služabnica obeh Marij, Lazar, njegova sestra Marta, Marija Magdalena, ki velja po legendi tudi za njegovo sestro, dalje Maksimin in Sidonij bili izgnani tam, kjer je danes kraj Les Saintes-Maries-de-la-Mer, na kopnino. Napotili so se oznanjat krščanstvo po raznih krajih Provanse. Romanja v kraje, kjer naj bi bile njihove relikvije, so se začela že v zgodnjekrščanski dobi in se gode še sedaj vsako leto, predvsem v mesecih juniju ali juliju.³²

Tu v Saint-Maximin-la-Sainte-Baume naj bi bila pokopana sveta Magdalena in sveti Maksimin, prvi škof v Aix-en-Provence. Ker si je Valvasor še isti dan ogledal baziliko in relikvije, je 7. julija v družbi štirih spremljevalcev — iz kasnejšega besedila bi se razumelo, da so bili med njimi tudi pripadniki reformirane vere — nadaljeval romanje do Grotte de la Sainte-Baume (ali Grotte de Sainte-Madeleine), v kateri naj bi bila po provansalski legendi spokorniško živela biblična Marija Magdalena. Vzhičeno popisuje lepoto rastlinja in slikovitost pokrajine, po kateri so potovali, malodane domotožje pa se ga je lotilo, ko so na poti do Magdalenine jame prekoračili čudovit gozd vitkih smrek in jelk, košatih hrastov in bukev in vsakovrstnega drugega »divjega« drevja, kakršno ni običajno v primorski pokrajini. Njegovo navdušenje pa je toliko bolj razumljivo, saj velja Forêt de la Sainte-Baume še danes za izredno botanično znamenitost. Povzpел se je tudi na 998 m visoki Saint-Pilon, kamor so po legendi angeli vsak dan nosili sveto Magdaleno, da se je v miru poglobila v molitev, Valvasor pa je od tu užival najčudovitejši razgled.³³

Poročilo o potovanju k Magdalenini jami v Provansi je Valvasor podobno kot še nekaj drugih, samo da tokrat izjemno podrobno in živo, napisal zaradi primerjave tujih in domačih znamenitosti. Grotte de la Sainte-Baume ga je v mnogočem spominjala na legendarno bivališče tržaškega mučenca sv. Socerba iz 3. stoletja, na Sveto jamo pri gradu Socerbu, ki jo je štel med velike kranjske znamenitosti in je njen opis vključil v Slavi vojvodine Kranjske v knjigo o naravnih redkostih dežele.

Poleg omenjenih si je Valvasor v Provansi, eni najlepših kulturnih pokrajin Evrope, nedvomno ogledal še druge kraje in znamenitosti, ki pa jih ne omenja. Potoval je po južni Franciji tudi zunaj Provanse, zagotovo vemo le, da je bil v pokrajini Languedoc, v mestu Boccaine (Beaucaire) na desnem bregu reke Rhône, nasproti znamenitega Tarascona. Tu je nad vrati ene najlepših mestnih palač pritegnil njegovo pozornost lepo oblikovani kamniti rodbinski grb Valvasorjev z imenom in napisom. Bil je tudi v Toursu ob reki

gradov v dolini te reke, ki sodijo med največje francoske znamenitosti. V bližini si je ogledal »les caves gouttières«, kapniške jame, v katerih so, kot pravi, podobne tvorbe kot v škofjeloškem gospostvu v neki globeli pri Poljšici nedaleč od Kroke. Časovno teh obiskov ni mogoče določiti, pač pa se je leta 1670 Valvasor ponovno pojavil v Lyonu in se v tem po velikosti drugem francoskem središču ob so-točju rek Rhône in Saône in enem najpomembnejših zahodnoevropskih mest sploh zadržal najbrž nekaj več. V isti sapi, ko ognjevitost zavrača, da bi v naravi obstajal kamen modrijanov, verjame v transmutacijo manjvredne kovine v zlato s tinkturo ali ekstraktom. V dokaz navaja med drugim poskus, ki ga je videl z lastnimi očmi leta 1670 v Lyonu na velikem, tudi danes zelo znamenitem trgu Bellecourt (Bellecour) v hiši, imenovani »la maison du Pin« ali Smrekov storž, ko je neki Anglež poldrugi funt bakra z enim granom tingiral v najboljše zlato brez kakršnekoli sleparije. Meni pa, da s tem še daleč ni dokazan kamen modrijanov, zakaj take tinkture ali spremembe niso nič drugega kot skoncentriran ekstrakt zlata in se ne pripravljajo z dobičkom, ampak v veliko škodo, ker gresta v nič trud in delo in povrhu še nekaj zlata. Sam pa je tu v Lyonu napravil poskus z zrcalom, v katerem vidi ženska sebe golo, če se pogleda vanj z določenega mesta in razdalje. Poskus, boljše trik, za katerega ni podatkov, kdaj ga je Valvasor izvedel, med prvim ali drugim bivanjem v Lyonu, je sam po sebi čisto nedolžen in ga Valvasor prizadevno razlaga z lomom in odsevom svetlobe pri ogledalih s preračunanim nagibom in rezom, v katerih se kažeta slika gole ženske in glava žive osebe, ki se v zrcalu ogleduje. Po njegovem torej delujejo tu naravni zakoni, ne pa hudičeve moči, kot razlagajo nekateri. V Lyonu kakor tudi v drugih krajih, ki jih je bil prepotoval, si je Valvasor pridobil določen krog znancev, s katerimi je očitno ostal v zvezi še kasneje. Eden teh, »Monsieur Henry Garbusat«, je znan po imenu, ker poroča Valvasor, da mu je poslal v Lyon primerke okamnin s Kranjskega, več takih redkih okamnin pa je poslal tudi v Benetke in v nekatere druge, neimenovane kraje.³⁴

Leta 1671 je bil Valvasor v Nemčiji, posebej, kot že omenjeno, v Bambergu, kjer je izdal neko iz francoščine v nemščino prevedeno knjižico. Leta 1672 pa je bil, po skoraj šestih letih nepretrganega popotovanja, spet v domovini. Ko se je vračal iz Nemčije domov, ali po stari trgovski poti mimo Salzburga in prek Alp na Koroško in Kranjsko ali čez Tirolsko v Beneško republiko, to je, v smeri po Val Sugani in Canalu di Brenta, torej mimo gradu Kofla, ki ga v svojem delu omenja, se ne da ugotoviti. Toliko manj je seveda mogoče z zadostnimi dokazi obnoviti ali sestaviti smer celotnega potovanja.³⁵

Kljub temu da podrobnosti o Valvasorjevih potovanjih niso znane, lahko postavimo nekaj ugovitev, ki pripomorejo k popolnejšemu

razumevanju njegove osebnosti in njegovega dela. Na potovanjih se je najbližje seznanil s severnimi pokrajinami, predvsem z Nemčijo, močno pa je treba poudariti njegovo dolgo bivanje v Franciji. Sam sicer trdi, da sodi Francija poleg Italije med glavne popotne cilje mladih kranjskih plemičev, bolj pa drži, da so bila potovanja v Francijo, vsaj tako razgibana kot pri Valvasorju, prej izjema kot pravilo. Kranjska je bila vedno v živahnih trgovskih stikih z Italijo, v tem času pa so se tu zelo krepili tudi italijanski kulturni vplivi, vendar se zdi, da Italija Valvasorja skoraj ni privlačevala, morda z izjemo Benetk, ki jih je bil obiskal še okoli leta 1679, niti ni v močnejši meri vplivala na oblikovanje njegovih pogledov na svet in delovnih načrtov. Prav tako so bila vsa njegova kasnejša potovanja, razen raziskovanj na Kranjskem in v soseščini, vojaških nalog in omenjenega potovanja v Benetke, usmerjena na Dunaj in v Nemčijo.³⁶

Potovanja so bila med važnimi temelji v zorenju in razvoju Valvasorjeve osebnosti. S svojim velikim potovanjem, ki je že po samem trajanju in popotnih ciljih, ne glede na raziskovalno zavzetost, presegalo modna študijska potovanja plemiških sinov, pa je Janez Vajkard Valvasor izrazito pokazal, da bo šla njegova življenjska pot nad običajnim poprečjem. Potujoč iz kraja v kraj, je skrbno opazoval življenje, navade in uredbe, se pogovarjal z učenimi možmi in zbiral tuje znanje, pri tem pa ni vsega slepo sprejemal, temveč si je prizadeval za razumno, samostojno sodbo.

Odtlej je kot svetovljansko razgledan kavalir 17. stoletja s svojo življenjsko izkušnostjo in ustaljenimi nazori, s svojimi odločitvami, znanjem, strpnostjo in skoraj prosvetlenskim presojanjem stvari ponovno presenečal svoje okolje in sodobnike; če upoštevamo tedanje zgodovinske razmere in kulturno zmogljivost, pa nas preseneča še danes.

Na tem dolgem potovanju so se v bistvu že izoblikovale Valvasorjeve lastnosti in nagnjenja, ki so mu začrtala tudi življenjsko pot in delo v zrelih letih. O tem, kaj ga je na potovanjih zanimalo in s čim se je ukvarjal, nismo natanko poučeni. Dnevnik, kamor je po lastni izjavi s tajno pisavo zapisoval vsa svoja opazovanja in doživetja, se ni ohranil. Vendar govori o tem Valvasorjevo kasnejše delo, tu in tam pa tudi sam v svojih spisih, kot smo videli.

Predvsem so ga zanimala narava in njene redkosti. Tu pa še posebej izstopa njegovo veliko zanimanje za podzemeljske jame, ki so imele tudi kasneje, po vrnitvi v domovino prednost v njegovem raziskovalnem delu. Ponovno poudarja, da mu ni bilo žal ne časa ne truda, da bi kaj nenavadnega videl ali kaj novega spoznal. Gotovo se je ukvarjal z matematičnimi in fizikalnimi vedami, saj si je priskrbel vrsto matematičnih instrumentov, ki jih je uporabljal pri kasnejšem kartografskem in topografskem delu. Otroka svoje dobe

pa se kaže v tem, da so ga privlačile tudi alkimija, magija in podobne modne »vede«, ki so vznemirjale tedanje duhove. Za kasnejšega avtorja tako pomembnih topografskih in zgodovinskih del je vendarle nenavadno, da med potovanjem, vsaj tako je razvidno iz njegovih zapisov v Slavi vojvodine Kranjske, za zgodovino še ni kazal enakega zanimanja kot za naravoslovje. Prvotno naravoslovec, se je Valvasor v zgodovinarja, za kar ga danes priznavamo, razvil šele pod vplivom okoliščin, ki so ga pripeljale k pisanju Slave vojvodine Kranjske.

Seveda pa je upravičena domneva, da je veljalo njegovo polihistorsko zanimanje vsem panogam, s katerimi se je pozneje v svojih delih izkazal, in da je na tujem že pridobil del svojih kasnejših zbirk, zlasti instrumente, grafične liste in risbe. Še najbolj avtentično in povedno pa nam vse obrazloži Valvasor sam v izjavi, ki se glasi: Ich bekenne / ohne eitle Ruhm-Sucht und Jactantz / daß mich alle meine Lebtag die Curiositet / oder Wiß-und Erfahr-Lust / zwischen ihren Sporen gehabt / und auf möglichste Untersuchung natürlicher Rariteten / oder Geheimnissen stets angehauen / als einen grossen Liebhaber aller freyen / und natürlichen Künste. Wo ich nur einen curiosen Mann in Erfahrung bringen können / da bin ich hingereiset / und ist mir kein Weg zu weit / noch die Gefahr zu groß / noch die Mühe zu verdrießlich gewest: die Hoffnung / etwas Ungemeines zu erlernen und erkündigen / hat alles Saure versüßt: also gar / daß mich solche blossе Curiositet / nicht allein in Europa / sondern auch in Africa / etliche Jahre lang / weit und breit herumgeführt / um den natürlichen Wissenschaften nachzujagen. Wie ich dann auch manches Stücklein / mit eignen Augen und Händen / experimentirt habe (*Priznam brez ničemnega slavohlepja in brez precenjevanja samega sebe, da me je kot ljubitelja vseh svobodnih in naravnih umetnosti moj živi dan radovednost ali vedoželjnost spodbadala k raziskovanju naravnih redkosti ali skrivnosti. Kjerkoli sem mogel zvedeti za vedoželjnega moža, tja sem se napotil in nobena pot mi ni bila predolga, nobena nevarnost prevelika, noben trud prenaporen; upanje, da se utegnem česa nenavadnega naučiti in kaj takega zvedeti, mi je sladilo vse bridkosti. Gola vedečnost me je nekaj let vodila daleč naokoli ne le po Evropi, ampak tudi po Afriki, da sem se gnal za prirodnimi znanostmi. Tako sem marsikatero stvarco z lastnimi očmi in rokami spoznal*).³⁷

Skratka, značilni za Valvasorja so velika vedoželjnost in raziskovalna vnema, vsestransko znanstveno zanimanje in tudi dobršna mera samostojnosti, zdrave presoje in odločnosti, pri čemer ljubezen do dela in vztrajnost nista manj pomembni. Označuje pa ga še ena lastnost, ki diha iz vsega njegovega dela in je včasih kar ganljivo poudarjena — velika ljubezen do domače dežele.

Važna in odločilna spodbuda za prihodnje delo je zato prišla iz spoznanja, pridobljenega v tujini, da njegovo ljubljeno domovino

Kranjsko tujci malo ali nič ne poznajo in je zato tudi ne cenijo. Razni učeni možje v tujih deželah so se v pogovoru z Valvasorjem smejali, ko je tekla beseda o pojavih na Cerkniškem jezeru, kakor jih opisuje Sebastijan Münster (v svojem znamenitem delu »Cosmographie« [Cosmographia], ki je izšlo v Baslu prvič leta 1544 in do 1628 doživelo 21 nemških, skupaj pa 36 izdaj). Sebastijan Münster je pisal o Cerknškem jezeru v četrti knjigi Kozmografije v poglavju: Sclauonia oder Windisch Land, ko opisuje koroško deželo. Obravnavano besedilo se v izdaji iz leta 1578 glasi: Nicht weit von Laibach im Windischenland / am orth das do heißt Zircknitz / ist ein See der ist zu Winter zeiten vol Wasser / vnd hat grosse vnnd viel Fische. Ich hab mir lassen sagen man finde Hecht darinn eines Klaffters lang / aber zu Sommers zeiten verleürt sich das Wasser vnnd die Fisch / vnd mansäyet Korn in die See / vnd so es zeitig wirt vnnd abgeschnitten / kumpt gegen dem Winter ein Fluß der bringt Fisch mit im vnd fült die See mit Wasser. Ist ein groß wunderwerck Gottes (*Ne daleč od Ljubljane v slovenski deželi, na kraju, ki ga tu imenujejo Cerknica, je jezero, ki je pozimi polno vode ter ima velike in mnoge ribe. Rekli so mi, da se dobe tu ščuke, dolge en seženj, toda poleti se izgubijo voda in ribe, na jezeru sejejo žito in zrelo požanjejo; na zimo pa pride reka, ki prinese ribe s seboj in napolni jezero z vodo. Je velik čudež božji*).³⁸

Drugi pisci, ki so si za svoje področje izbrali popis sveta in dežel, pa Kranjsko v svojih delih omenjajo le mimogrede in povrhu; tako so ustvarili napačno mnenje, da je ta vojvodina le majhen in nevreden košček evropske zemlje. Iz tega spoznanja se je rodila misel predstaviti tujcem Kranjsko v sliki in besedi in tako odpraviti krivo mnenje o njeni vrednosti.³⁹ Zaradi navedenih lastnosti pa je bil Valvasor mož, ki je bil sposoben to misel tudi uresničiti.

GRAFIČNI ZAVOD

Leta 1672 se je dejansko končala mladost Janeza Vajkarda Valvasorja. Tedaj enaintrideset let star se je vrnil s svojih potovanj domov z namenom, da se ustali, si ustvari dom in družino ter začne uresničevati svoje študijske načrte.

Življenjsko družico, Ano Rosino Graffenweger v. Graffenau, hčerko Boltežarja (Balthasar) Graffenwegerja in Ane Marije, rojene v. Scharffenegk, si je izbral blizu svojega doma v okolici Litije. Graffenwegerji so tu imeli manjša gospostva oziroma gradove Slatno v Šmartnem pri Litiji, Knežji pot ali Knežijo nad naseljem Sava in Poganeč ali Pogonik v Podšentjurju pri Litiji.¹ Poročil se je 10. julija 1672 v Šmartnem pri Litiji. V cerkveni matični knjigi piše: 1672 Julius 10. hujus copulatus est Illustrissimus Dominus, Dominus Joannes Waichardus Valuasor de Gollenekh cum sua sponsa Illustrissima Domicella Anna Rosina nata Groffenbegerin de Graffenhau (1672 julija 10. je bil poročen presvetli gospod, gospod Janez Vajkard Valvasor de Gollenekh, s svojo nevesto presvetlo gospodično, gospodično Ano Rosino, rojeno Groffenbegerin de Graffenhau).² Prve dni po poroki sta oba živela na gradu Slatni.³ Po podatku v krstni knjigi stolne župnije sv. Nikolaja v Ljubljani je bila Ana Rosina Graffenweger krščena v Ljubljani 11. oktobra 1658. Vpis se glasi: 1658 october 11. baptizata est Anna Rosina filia legitima Patris Perillustris Domini Balthasari Graffenbeger, et eius Dominae Coniugis Mariae. Lenantibus Perillustri Domino Joanne Carolo von Samburg, et Illustrissima Domina Anna Raunachin (1658 oktobra 11. je bila krščena Ana Rosina, zakonska hči očeta presvetlega gospoda Boltežarja Graffenbegerja in njegove gospe soproge Marije. Botra sta bila presvetli gospod Janez Karel v. Samburg in presvetla gospa Ana v. Raunachova).⁴ Nevesta na dan poroke torej še ni izpolnila štirinajst let, ali natančneje, stara je bila — računano od krsta — 13 let, 8 mesecev in 29 dni.⁵ Neobičajna mladost neveste takrat ni bila tako izjemna kot danes; medicinsko gledano, je bila v tej starosti za zakon sposobna, s

cerkvenega stališča pa je za manjkajoči čas do štirinajstih let lahko dobila spregled.

Ne dolgo po poroki, 27. septembra 1672, sta zakonca Valvasor kupila na Dolenjskem od barona Franca Albrehta Khaysella ali Kheysella pri Litiji gradove oziroma gospostva Bogenšperk (Wagensperg), Črni potok (Schwarzenbach) in takrat že podrti Lichtenberg ali Liechtenberg. Po ohranjenem konceptu kupoprodajnega pisma je kupnina za vse skupaj znašala 20.000 goldinarjev kranjske deželne veljave, dalje 200 zlatnikov v gotovini (morda za ključarino, to je posebno pristojbino, ki jo je po običaju plačal kupec prodajalcu ob izročitvi gradu), in 100 državnih tolarjev prav tako v gotovini, ki jih je morala plačati Ana Rosina za likof. Vrednost posameznih delov gospostev je bila naslednja: Daß Geschlos Wagensperg, Mahr-genhof, Walder, Akher und Wismatter, P(er): fl(orint) 4000; Von 30 gantzen und ein 1/2 Hueben fl 2600 (popravljen na 2200); 34 gantzen Hueben zur Bestreitung des Paufelts, Item in aine die zum haimbschen Wismaten eingezogen werden P: fl 7000; sodan die Aufgab über die 20 fl auf ein Hueben fl 500; Schwarzenpah mit sambt

eine Hueben fl 2200; die Vogtheß fl 500; Weineinkhombnus fl 700; zwo Müllen eine P: 200 fl ist fl 400; Fischwässer und Teicht und ein Wisen Item Walt Dobautz fl 500. Suma fl 20600 (popravljenno na 20200).

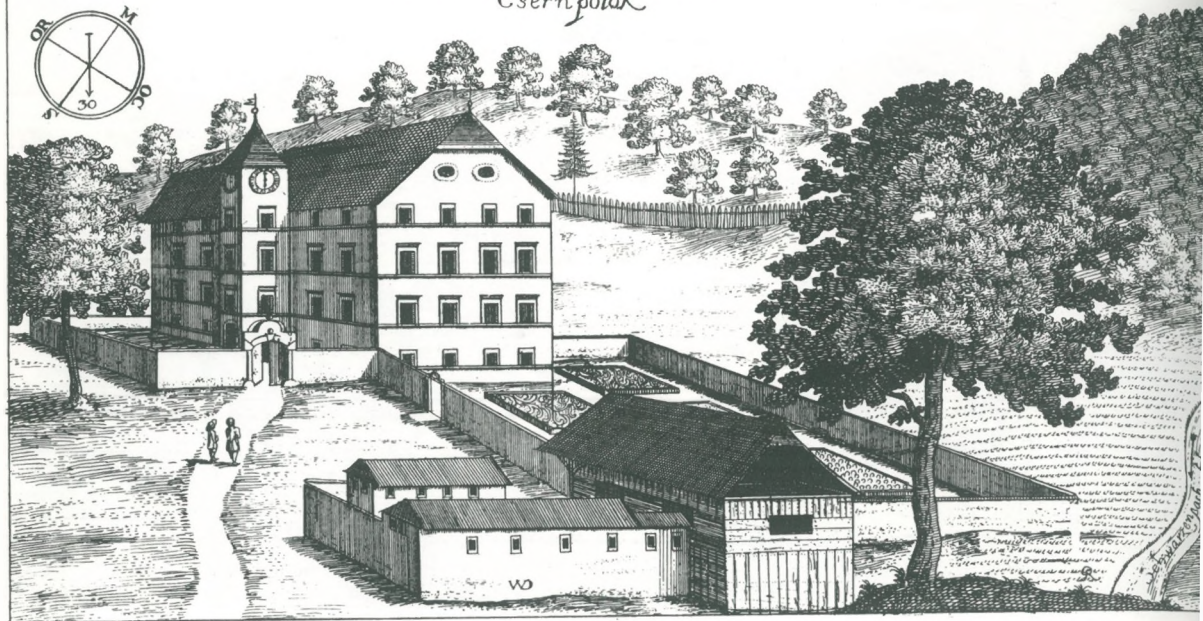
Ob nakupu sta zakonca Valvasor predložila tri dolžna pisma za 9000 goldinarjev, in sicer eno grofov Blagajev in dve Wazenbergov. Za ostanek sta se obvezala dati Khaysellu sredstva, kakršna bi ta hotel akceptirati, ali zadolžnice s klavzulo deželne obveze za škodo in posebno hipoteko na Bogenšperk z obrestmi, ki so običajne v deželi. Kupljeno posest sta zakonca Valvasor začela uživati 1. oktobra 1672. V imenjsko knjigo so bila gospostva vpisana s 64 goldinarji imenja in 28 hubami (za obračun kontribucije), davek je znašal 260 goldinarjev.⁶

Navedena posestva so bila sicer last Janeza Vajkarda Valvasorja in njegove žene, niso pa bila, kot smo videli, takoj in tudi ne v celoti plačana, ker kupca nista razpolagala z dovolj gotovine ali z drugimi finančnimi sredstvi. Dediščina, ki jo je bil Janezu Vajkardu izplačal polbrat Karel, in ženino premoženje ali dota sta pokrila le slabo polovico kupnine. Iz listin tudi ni razvidno, kolikšen je bil vlozeni

SCHWARZENPACH

Csörn'potak

228

delež enega ali drugega od zakoncev. Iz nekaterih drobnih pravnih formulacij in postopkov, kakor so razvidni iz arhivalij, pa bi mogli sklepati, da je bil prispevek Ane Rosine oziroma rodbine Graffenweger znaten.

Ob pomanjkanju izvirnih dokumentov najdemo nadaljnje podatke o denarnih obveznostih v zvezi z Bogenšperkom in ostalimi posestmi v povzetkih listin, naštetih v zapuščinskih inventarjih pogodbenih strank.⁷ Glede na svoj namen in način nastanka so seveda taki kratki povzetki manj zanesljivi in neprimerno manj popolni od originalnih listin, vendar tudi po njih lahko ugotovimo, da Valvasor in njegova žena za tak nakup nista imela dovolj denarja. Upniku sta izročila dolžna pisma, tako, na primer, sta bila leta 1673 dolžna 10.241 gold., 40 kr. in 2 den., s tem da so obresti od 17. septembra dalje še ostale za poravnavo, dne 2. junija 1677 pa je bila v zvezi z dvorcem Črni potok in imenji, pripadajočimi deloma Črnemu potoku, deloma Bogenšperku in Lichtenbergu, ki so bili dani v zastavo (!) zaradi 9773 gld. 58 kr., sestavljena poravnava med Khaysellovo

vdovo Katarino Sidonijo (Franc Albreht Khaysell je leta 1674 umrl) ter Janezom Vajkardom Valvasorjem in njegovo ženo, ki pa, kot izhaja iz njenega povzetka, ni bila podpisana.⁸

Do poravnave — potemtakem ne do celotnega izplačila — med Janezom Vajkardom Valvasorjem in upnikom Jurijem Krištofom Khaysellom je prišlo, kot bi sklepali iz kratkega povzetka v zapuščinskem inventarju Jurija Krištofa Khaysella navedene originalne listine, 9. februarja 1689 v Ljubljani. Šele tedaj sta se Janez Vajkard Valvasor v svojem imenu in v imenu svojih otrok iz prvega zakona (z Ano Rosino) in Jurij Krištof Khaysell zase in za svoje brate poravnala glede kupnine za Bogenšperk, Lichtenberg in Črni potok. Tudi iz nedavno odkritega, doslej neznanega izvirnega potrdila o denarnih obveznostih Janeza Vajkarda jasno izhaja, da je ob nakupu omenjenih gradov ostal dolžan 10. 241 gld., 40 kr. in 2 den., za kar je dal Francu Albrehtu Khaysellu 12. oktobra 1672 zadolžnico. Ob poravnavi 9. februarja 1689 je Janez Vajkard plačal 5464 gld. in 6 kr. kranjske deželne veljave, druga žena Ana Maksimila Zetscher pa je prispevala v gotovini še 947 gld. iz svojih sredstev (a jih je od kupcev Bogenšperka, zakoncev Gandin, dobila 8. oktobra 1692 povrnjene).⁹ Očitno je bila ta poravnava pravno nujna, saj so jo sklenili takrat, ko je Valvasor prodal Črni potok, za katerega pa je dobil skoraj natanko toliko, kolikor sta on in Ana Maksimila plačala pri poravnavi.

Ni torej čudno, da je Valvasor zaradi tega dolga in obveznosti, ki si jih je bil nakopal z ambiciozno zbirateljsko, izdajateljsko in znanstveno dejavnostjo, po izidu Slave vojvodine Kranjske odločilno presegel svoje finančne zmožnosti. Porabil je svoj kapital do tolike mere, da mu je ostalo po prodaji zbirk in vseh nepremičnin le še za nakup hiše v Krškem, tekoči dohodki od gospostev pa so s tem usahnili.

Sorazmerno velik nakup kar treh gradov in gospostev kaže na neko značilno širokopoteznost v Valvasorjevem ravnanju, kar bo mogoče opaziti tudi na drugih področjih njegovega delovanja. Vendar je z opisano finančno transakcijo z razmeroma nevelikimi sredstvi dosegel velik učinek. Od dohodkov gospostev je živela njegova družina dvajset let in od tod je v glavnem črpal sredstva tudi za svoje študijsko in publicistično delo.

Čeprav zaradi pomanjkanja virov o dohodkih in izdatkih oziroma stroških ni mogoče dati popolnega odgovora na eno ključnih vprašanj, kako in s čim je plačeval omenjene svoje dejavnosti, je tu vsaj del odgovora.

Črni potok je grad blizu poti iz Šmartnega pri Litiji proti Bogenšperku v prijetni dolinici Črnega potoka, po katerem se poleg gradu imenuje tudi vas. Grad je še ohranjen. Valvasor pa si je za svojo rezidenco izbral nekoliko večji »gorski« grad Bogenšperk,

danes v vasi Dvor pri Bogenšperku, na prevalu ob cesti, ki povezuje litijsko okolico z dolino Temenice in osrednjo Dolenjsko.

Bogenšperk so sezidali konec 15. ali v začetku 16. stoletja, najverjetneje pa po velikem potresu leta 1511 gospodje Wagni, ki so dotlej imeli v posesti z ženitvijo pridobljeni grad Lichtenberg. Morda je bil tedaj zaradi potresa poškodovan tudi Lichtenberg ali pa je postal zaradi značilne srednjeveške lege premalo udoben in zaradi razvoja vojaške tehnike ni več ustrezal tedanjim obrambnim zahtevam.¹⁰

Značilen je položaj obeh gradov. Tako so prvotni, starejši Lichtenberg sezidali na naravnem pomolu v zelo strmem pobočju, streljaj pod kasnejšim, današnjim Bogenšperkom. Dodatno so izkopali še umeten jarek prek strmine. Za zgodnj srednjeveške obrambne zahteve in napadalne možnosti je bila taka utrdba dobro zavarovana, saj je bila pristopna le na ozkem prostoru proti pobočju in je sploh ni bilo mogoče obkoliti. Šele ko se je vojna tehnika spremenila, je bilo potrebno sezidati novo utrdbo nad staro tam, kjer je strmina prešla v vrh in od koder so lahko z gradu obvladovali zemljišče okrog sebe.

Na Kranjskem je še nekaj gradov, ki so nastali na tak način. Podobno lego imajo namreč spodnji Stari Turjak in Turjak, ki sta največja predstavnika te zvrsti, in izredno zanimiva srednjeveška utrdba stari Čretež in novi grad Čretež nad vasjo Dolenje Laknice pri Mokronogu.

Lichtenberg je dal podreti njegov lastnik Jurij Khaysell kmalu po letu 1630. Razvaline so uporabljali kot gradivo pri zidavah na Bogenšperku, kakor pravi Valvasor: *damit dieses aus jenem weiter erwachsen mögte (da bi ta iz onega mogel naprej rasti)*.¹¹ O Lichtenbergu sedaj skoraj ni sledov. Na mestu, kjer je stal, so postavili kapelico. Bogenšperk pa je ohranil v bistvu tako zunanjo podobo, kakršno so imeli kranjski gradovi v 16. in 17. stoletju, do danes. Grajska stavba je skoraj pravokotna, z notranjim dvoriščem, vogali so obrnjeni proti štirim stranem neba. Glavni vhod je sredi jugozahodnega pročelja, ki ima z levega zahodnega boka okrogel, le malo nad višino stavbnega trakta segajoč stolp, z desnega, južnega, pa pravokoten, nekoliko višji stolp; vzhodni vogal zaključuje vitkejši okrogel stolp.

Najstarejše ohranjene podobe in opis Bogenšperka so Valvasorjevo delo in delo njegovih risarjev in bakrorezcev. Sam pravi, da je to še eden tistih starih gorskih gradov, sezidanih na visokem hribu sredi gozdov. Ima razgled daleč na visoke snežnike proti Koroški in Štajerski (na Karavanke in Kamniške ali Savinjske Alpe), čist in zdrav zrak, sicer nobene ravnine, kljub temu pa polja po hribih, preizvrstno sadje — po štiri ali pet češenj na enem peclju. V bližini so vinske gorice in nedaleč od gradu lep črn in rumen marmor. Dalje omenja, da sta prav blizu studenec, ki je poleti ledeno mrzel, in

ribnik. Poudarja, da leži grad na višini, zato doživiš tu najmočnejšo nevihto, posebej pa je izpostavljen strelj visoki okrogli stolp, kajti strela vanj mnogokrat udari. Od gradbenih izboljšav, ki se jih je bil lotil, se mu je zdelo vredno povedati, da je osem sežnjev globoki vodnjak, izklesan v najtršo skalo, dal poglobiti še za dva sežnja in da je iz vinske kleti dal izpeljati do dna vodnjaka hodnik ter spodaj napraviti klet, ki je bila poleti nadvse hladna in prijetna. To daje slutiti, da je bil lastnik gradu ljubitelj in poznavalec raznih poslastic in specialitet, kar potrjujejo tudi mnoge v Slavi vojvodine Kranjske raztresene omembe.

Kakor je poskrbel za dobro telesno počutje, tako ni zanemarljivo duševnih blagov. Zato je dal v gradu urediti kapelo Matere božje z Jezuškom na begu v Egipt. Sicer pa skromno meni, da je v gradu malo ogleda vrednega in posebnega, razen morda zbirke matematičnih instrumentov, ki bi utegnili zanimati ljubitelja, ali pa njegove male knjižnice poleg nekaterih drugih reči, med njimi magneta, ki dvigne železo, dvainštiridesetkrat težje od lastne teže. Preden začne opisovati zgodovino gradu, pa vendarle z dvema kratkima stavkoma dokumentira eno od pomembnih svojih dejanj, ustanovitev bakroreznice in bakrotiskarne na Bogenšperku leta 1678.

Tu ga dopolnjuje še urednik Francisci, ki pripominja, da je Valvasorjeva zbirka odlična, da je kaj takega težko najti ne le na Kranjskem, temveč tudi v drugih deželah, in da je Valvasor izdal zanj precej denarja. Tudi njegova biblioteka obsega nekaj tisoč zvezkov in vsako leto bolj in bolj narašča, kar ni neznano najimennejšim knjigarnarjem v Nürnbergu in Frankfurtu. Zato pravi, da imamo ta »gorski« grad Bogenšperk lahko z vsemi častmi za nekaj Parnas.

Valvasorjeva delovna soba, v kateri naj bi bil, kot je ohranjeno v izročilu, pisal Slavo vojvodine Kranjske, je bila v prvem nadstropju južnega, pravokotnega stolpa.¹² Značilnost te sobe so štirje črni, marmorju podobni apnenčasti stebri, na katere se opira obok. Naprej od tod, v istem nadstropju jugovzhodnega trakta, vendar nekaj stopnic više naj bi bila tudi grafična delavnica. Knjižnica je bila v drugem nadstropju severovzhodnega trakta. Od tod je mogoče priti v tako imenovano »skrivno sobo« v severnem vogalu, od koder je lep pogled na planine. V njej naj bi bil Valvasor sprejemal samo najboljše prijatelje. Značilno za grad in okolico je, da napravita na obiskovalca tudi danes prav prijeten vtis, poln harmonije in prijaznega miru.¹³

Ob prikazu Valvasorjevih posesti bi omenili tudi njegov nazorni opis Bogenšperku in Črnemu potoku najbližjega večjega naselja in farnega središča, Šmartnega pri Litiji. V kraju so bili sicer samo štirje kmečki grunti, toda vsi razdeljeni v majhne hiše. Prebivalcev je bilo nad sto, med njimi mnogo tovarnikov in vsake vrste

obrtnikov, zlasti je bilo mnogo usnjarjev ali strojarjev, ki so izdelovali črno usnje. Tu je bilo tudi precej gostiln, v letu, ko je Valvasor pisal topografijo — mišljena je II. knjiga Slave vojvodine Kranjske — kar osemnajst. Tem ljudem namreč mnogo bolj diši vino kot voda, piše v topografiji, kljub temu pa imajo ribe, ki prihajajo iz vode, tako radi, da ne morejo nekateri pustiti pri miru nobene vode, ki so v njej ribe, pri tem pa se ravnaajo po pregovoru »piscis in tertia aqua venenum« (*riba je v tretji vodi strup*).¹⁴ Vse kaže, da je Valvasor to hudomušno poanto dosti prizanesljivo ošvrknil Šmarčane, ki so mu, kot bi se dalo brati med vrsticami, tudi že praznili grajski ribnik.

Ko si je tako ustvaril dom, je prišla tudi družina. Z Ano Rosino je imel devet otrok. Najprej so se rodile štiri hčere, od katerih pa so prve tri umrle že v najnežnejši otroški dobi: Marija Sidonija, rojena 16. aprila 1674, je umrla 17. julija 1676; Maksimila Kordula, rojena 10. aprila 1675, je umrla 13. junija 1677; Ana Terezija, rojena 15. februarja 1677, je umrla 27. novembra 1681; odrasla je le četrta hči Ivana (Johanna), rojena 11. junija 1678. Deklicam je sledilo zapovrstjo pet dečkov: Volf Vajkard (Wolff Weichard), rojen 25. septembra 1679; Janez Gottlieb, rojen 16. julija 1681, umrl 4. marca 1687; Janez Ludvik (Johann Ludwig), rojen 18. aprila 1683; Janez Volf Engelbreht (Johann Wolff Engelbrecht), rojen 25. julija 1684, in Franc Jožef, rojen 13. junija 1686, umrl 14. marca 1687.

Ker sta drugorojeni in najmlajši sin Ane Rosine in Janeza Vajkarda Valvasorja umrla v presledku nekaj dni, 4. in 14. marca 1687, bi sklepali, da je bila vzrok nalezljiva bolezen, morda epidemične narave; pogosto so bile to črne koze. Zapovrstna smrt dveh sinov je mater nedvomno hudo prizadela, vmes je bila tudi izčrpanost po številnih porodih in kot posledica morda celo tuberkuloza, ki je takrat močno pustošila, ali druga bolezen — šest tednov za najmlajšim sinom, 25. aprila 1687, je umrla še ona, komaj v devetindvajsetem letu starosti. Umrli iz družine so bili pokopani v rodbinski grobnici na Mediji. Od devetih otrok iz prvega zakona Janeza Vajkarda so torej odrasli štirje, hči in trije sinovi.¹⁵

Omenjeni družinski dogodki sežejo že daleč v življenje Janeza Vajkarda Valvasorja, ki se je v teh letih intenzivno posvečal študiju in raziskovanju domovine, na Bogenšperku množil svoje zbirke in izdajal grafična dela.

Da bi svoje založniške in znanstvene načrte lahko uresničil, je zbral tudi knjižnico in dragoceno grafično zbirko. Oboje je bilo takrat na Kranjskem po vrednosti in obsegu nekaj izjemnega. Knjižnica je z leti narasla na nekaj tisoč zvezkov z vseh področij duhovnega ustvarjanja, posebno dobro pa je bila založena z zgodovinskimi, potopisnimi, geografskimi, kartografskimi in matematičnimi deli. Množila se je z nakupi v glavnih nemških knjigotrških

Trost

102 *A. Trost, f. 1885*

Različici Valvasorjevega ekslibrisa

središčih Nürnbergu in Frankfurtu, toda med dotlej zbranimi knjigami je bilo najti dela in avtorje, ki niso bili vsakdanji in ki jih drugod ni bilo videti tako pogosto.¹⁶ Knjige so bile v različnih jezikih in pisavah, sam Valvasor namreč pravi izrecno, da ima tudi take, ki so natisnjene s cirilskimi črkami.¹⁷ Večina Valvasorjevih knjig je bila opremljena z ekslibrisom, ki je bil, kot običajno pri plemstvu, heraldičen, dodan je bil trak z začetnicami lastnikovega imena in posesti. V dveh različicah ga je leta 1679 in 1685 izdelal bakrorezec Andrej Trost. Na manjšem številu matematičnih in vojaških del je bil Valvasorjev ekslibris prilepljen nad ekslibrisom prejšnjega lastnika. To je bil cesarski svetnik in topniški oficir Winkhler v. Erichheim.¹⁸ Njegovemu grbu pridano geslo »Plus être que paroistre« (= paraître) pa je med nekaterimi ljudmi in plastmi, zlasti v Nemčiji, kjer se izrek glasi »Mehr sein als schein(en)« (*Več biti, kot je videz*), še danes zelo cenjeno življenjsko pravilo.

Upravičeno lahko domnevamo, da je Valvasor tako kot grafično zbirko sistematično uredil tudi svojo knjižnico. Vsekakor so obstajali knjižnični sezname ali katalogi, ker so navedeni v inventarjih njegove zapuščine.¹⁹ Verjetno je tudi, da je bila knjižnica urejena enako ali podobno kot druge domače in tuje knjižnice tedanje dobe, morda tako kot znamenita turjaška knjižnica v Ljubljani, ki jo je urejal Janez Ludvik Schönleben. V tem primeru so bile knjige razdeljene v devet tematskih področij, in sicer teologijo, jurisprudence, politiko in etiko, zgodovino, filozofijo, medicino, matematiko, humanistiko, filologijo.

V okviru knjižnice je bila tudi zbirka umetniških grafičnih listov, okoli 8000 po številu, ki jih je lastnik tematsko uredil in dal vezati leta 1685 v 18 zvezkov velikega formata (40 × 31 cm). Ti obsegajo v poprečju 300 do 400 listov, na katerih so nalepljene grafike. Vsi zvezki so enako vezani v rjavo usnje, na hrbtu je odtisnjena pozlačena ornamentika, na notranji strani platnic pa je prilepljen Valvasorjev ekslibris. Tiskani naslovi, ki jih je za naročnika izdelal najbrž ljubljanski tiskar Jožef Tadej Mayr, označujejo vsebino posameznih zvezkov in nadaljujejo v ponavljajočem se besedilu, da je grafike, ki so jih zamislili, narisali ali v baker vrezali razni slikarji, bakrorezci in drugi umetniki, s posebnim trudom zbral baron Janez Vajkard Valvasor z Bogenšperka na Kranjskem leta 1685. Tako se na primer naslov 1. zvezka v izvirniku glasi: Tomus I. Vnderschiedliche Biblische Alt-vnd Neues Testaments / Auch Allerley andere Geistliche Kupfferstich / Welche Von Vnderschiedlichen Mahlern / Kupfferstechern vnd andern Künstlern inventirt, gezeichnet / vnd ins Kupffer gestochen. Mit Sonderbahrem Fleiß zusamben gebracht Durch Johann Weychard Valvasor / Freyherrn etc. zu Wagensperg in Crain. Anno 1685. Navedena letnica označuje seveda čas tematske ureditve celotne zbirke, ki jo je lastnik zbral že prej, in

to deloma v tujini, del pa je pridobil doma od Jurija Wubitscha (Bobiča), slikarja iz Most pri Kamniku, kakor izpričujejo podpisi na hrbtni strani mnogih listov Valvasorjeve zbirke.²⁰ Nekateri listi so tudi domače, bogenšperške provenience.

Kulturnozgodovinsko dragocena, še daleč ne dovolj vsestransko raziskana zakladnica lesorezov, bakrorezov in risb nad 400 starih mojstrov iz mnogih dežel je vsebinsko zelo pestra. Obsega motive iz starega in novega testamenta, prizore iz Marijinega življenja in Kristusovega trpljenja, čudeže, podobe svetnikov in puščavnikov, noše, grbe, zemljevide, arhitekturo, topografijo, prikaze iz ljudskega življenja, bitke, lov in ribolov, naravo in, najdlje od bibličnih scen na začetku zbirke, ljubezenske motive iz Ovida in podobno, v 12. zvezku pa portrete znamenitih oseb. Krog predmetnega zanimanja se torej začne pri veri, gre prek znanosti in umetnosti k naravi in vsakdanjemu življenju ter se na koncu obrne k človeku in njegovi podobi. Naslednji zvezki niso urejeni po takem sistemu. Deloma so izraz Valvasorjevega osebnega razmerja do sodobne umetnosti, vsebujejo namreč razne originale ali kopije del tedaj znanih umetnikov; bogato sta zastopana na primer Jacques Callot in Albrecht Dürer. Za domače umetnostne razmere je zanimivejši 17. zvezek, ki je nastal po Valvasorjevih osebnih zvezah. V njem je vrsta originalov njegovega risarja Janeza Kocha, Nizozemca Almanacha, Jerneja Ramschüssla, Wolfa Weisskirchnerja, Justusa van der Nypoorta in drugih. Zadnji, 18. zvezek zbirke vsebuje le preproste sličice sadežev, rož, zelišč, ptic, rib itd.

V splošnem prevladuje v Valvasorjevi grafični zbirki severna umetnost, nemški in holandski mojstri, italijanskih je malo. Vsebinsko je zbirka nekakšen umetnostni kompendij svojega časa in značilno osvetljuje smeri in okuse, kot so bili na Kranjskem v veljavi še v drugi polovici 17. stoletja. Zato torej ni značilna samo za Valvasorjevo umetnostno usmerjenost, ampak tudi za usmerjenost umetnosti na Kranjskem in v soseščini v njegovem času. Zbirka, ki je sicer nastala pretežno iz ljubiteljskih nagibov, pa je imela velik praktičen pomen za Valvasorjevo grafično delo, zlasti še kot vir vzorcev za netopografske, umetnostne izdaje bogenšperškega grafičnega zavoda.²¹

Zadnjemu zvezku grafične zbirke je po vsebini nekoliko sorodna majhna (15,5 × 9,7 cm), v bel pergament vezana skicna knjižica z raznimi predlogami na 162 listih. Skice s svinčnikom in kolorirane perorisbe so bržkone služile grafikom pri oblikovanju podob in drugih takih tiskov, sicer pa so brez umetniške vrednosti.²²

Med zbirke grafične narave sodi tudi vezan zbornik velikosti 31 (hrbet) × 20 cm s 388 listi, na katerih je s krijočimi barvami naslikanih okoli 2000 grbov. Naslov se glasi: *Opvs Insignium Armorumq(ue) Regum et Regnorum, nec non tam aliorum quam et Carnioliae*

T O M U S I.

Underschiedliche Biblische

Alt vnd Neues Testaments/

Auch

Allerley andere Geistliche Kupffer-
stich /

Welche

Von Underschiedlichen Mehlern / Kupfferstechern vnd andern Kün-
stlern inventirt, gezeichnet / vnd ins Kupffer ge-
stochen.

Mit

Sonderbahram Fleiß zusamben gebracht

Durch

Johann Weinhard Walvoß / Freyherrn u. zu Wagensperg in Crain.

Anno 1685.

Principum, Baronum, nobilium, Ciuitatum, et Oppidorum S. S. Das ist Das Grosse Wappenbuch, in welchen der Königen und Königreichen, wie auch sowoll anderer als auch dieses Herzogthumbs Crain Fürsten, Graffen, Freyherrn, ritter, Edelleit, Städt und Märkht ss. Wappen, Schilde, Helm, Klainodien, wie auch deroselben namen und Heroldsfarben zufinden. — Solches zusammen gebracht, und durch den bartl ramschissl mahlen lasen zu Wagensperg in Crain im 1687. und im 1688. iahr H. Johann Weichart Valvasor Freyh. zu Galleneggk und Neüdorff s. H. zu Wagensperg und Liechtenberg s. des Herzogthumbs Crain im Untren Viertel des Fuessvolks haubtman, und ein mitglied der Königlichen Societet in Engelandt. Iz naslova je razvidno, da je »grbe kraljev in kraljestev, tako drugih kakor tudi te vojvodine Kranjske knezov, grofov, baronov, vitezov, plemičev, mest in trgov« zbral Janez Vajkard Valvasor in da jih je v letih 1687 in 1688 poslikal Jernej Ramschüssl. Gradivo iz »Knjige grbov« je uporabil Valvasor zlasti pri pripravi IX. knjige Slave vojvodine Kranjske, kjer obravnava ustavno in upravno ureditev dežele ter plemstvo in grbe plemiških družin.²³

V zvezi z Valvasorjevim publicističnim delom so nastali in se ohranili še skicna knjiga za topografijo Kranjske, skicna knjiga za topografijo Koroške, knjiga poskusnih odtisov za topografijo Kranjske, knjiga poskusnih odtisov za Slavo vojvodine Kranjske in osnutki za Theatrum mortis humanae. Zaradi namena in načina nastanka pa seveda to gradivo ne sodi neposredno med Valvasorjeve zbirke.

Po izidu Slave vojvodine Kranjske je bil Valvasor primoran tako knjižnico kot grafično zbirko prodati. Oboje se je ohranilo v Zagrebu in je last zagrebške nadškofije. Knjižnico in drugo našteto gradivo hranijo v okviru Metropolitanske knjižnice v Narodni in vseučiliški biblioteki, grafično zbirko pa v kabinetu grafike Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti. Pogrešajo le 4. zvezek grafične zbirke, in to od leta 1815.²⁴

Narobe pa se je Valvasorjeva morda enako dragocena zbirka matematičnih in kartografskih instrumentov po njegovi smrti raznesla in porazgubila. Zbirka ni mogla biti skromna tudi zato, ker omenja Valvasor pri popisu Bogenšperka svoje matematične instrumente celo pred knjižnico, urednik Erazem Francisci pa v opombi njihovo odličnost in dragocenost posebej poudarja.²⁵ Tisti instrumenti, ki jih je Valvasor ohranil do smrti, so našteti v njegovih zapuščinskih inventarjih.²⁶ Zaradi pomanjkljivega oziroma nestrokovnega in nerodnega opisa zapisnikarja pa more tudi poznavalec tedanjih instrumentov le s težavo in dvomom določiti, katera orodja je Valvasor imel in uporabljal. Poleg risarskega in kartografskega pribora so našteti tudi zemljemerski pripomočki: Jakobov križ, več kompasov, dioptr s kompasom (del Pretorijeve

merilne mizice), deklinacijski kompas, merilne letve, redukcijska šestila, najbrž vsaj dva kvadranta in dvojni diopter z busolo (astrolab), korakomer (pedometer) in sferični obroč.²⁷ Instrument viatorio astrolabio (ali zvezdomer), s katerim je povsod zmeril deželo, omenja tudi Valvasor sam v zvezi s svojo namero, da bi izdelal veliko zemljepisno karto Kranjske. Z matematičnim merilnim instrumentom, ki ga sicer uporabljajo v rudnikih in ga imenuje »das Schünzeug«, je leta 1685, čeprav z velikim trudom, ugotovil, da ležita podzemeljski jezери v Kompoljski in Podpeški jami (v Dobropoljski dolini) v istem horizontu. Pri meritvah, ki jih je bil opravil na Cerkniškem jezeru, da bi utemeljil svoj sistem delovanja jezera, pa je uporabljal veliki dobri nizozemski astrolabij in na novo iznajdeni matematični instrument »metropas geometricum«.²⁸

Valvasorjeva zbirateljska vnema se pri knjižnici, grafični zbirki in matematičnih instrumentih nikakor ni ustavila. Na svojih študijskih potovanjih širom po deželi je zbiral tudi rudnine in okamnine. O tem svojem zanimanju poroča v Slavi vojvodine Kranjske na več mestih, bolj izčrpno pa v 30. poglavju III. knjige, kjer obravnava drago kamenje in marmor na Kranjskem in primerja njegovo kakovost s tujim, in v 1., 2. in 20. poglavju IV. knjige, kjer razpravlja o raznih okamninah.²⁹ Zanimivo in hkrati razumljivo je, da ima največ podatkov prav iz krajev okoli Medije, Zavrha, iz širše okolice Litije in iz moravške doline, se pravi, iz ožje domovine svojega rodu, seveda pa ni prezrl ljubljanske okolice in drugih krajev na Kranjskem. Posamezne zanimive primerke okamnin je pošiljal tujim zbiralcem, tako gospodu Henryju Garbusatu v Lyon, v Benetke in še drugam.³⁰ V tujino je razposlal tudi več stotin klopotcev ali klopotnih kamnov, o katerih pravi, da jih je na Kranjskem veliko in da imajo iste lastnosti in učinke kakor tisti, ki jih prinašajo iz Neaplja.³¹

Poleg rudnin, kamnin in podobnega so obsegale Valvasorjeve zbirke vsekakor tudi redke tvorbe žive narave. Za eno takih redkosti, znamenite »gamsje kroglice«, kot imenuje Valvasor bezoare, prav tako poroča, da jih je nekaj, med njimi primerek, velik kot kurje jajce, poslal dobremu prijatelju v tujino.³² Od antikvitet pa je, na primer, v Trebnjem, nekdanji rimski naselbini Praetorium Latobicorum, dobil iz »poganskega« groba lončeno oljenko in čudovito medeninasto sponko.³³ Gotovo je imel takih predmetov, nabranih po deželi med ljudmi in v naravi, na Bogenšperku lepo število.

Večkrat omenja stare novce, predvsem rimske, pridobljene od kmetov na domačih arheoloških najdiščih. Nekaj tisoč kosov je pridobil, kot pravi, v vasi »Sedy« med Podpečjo (pri Lukovici) in Vranskim na gori Trojane.³⁴ Kraja ne moremo lokalizirati drugam kot v današnjo vas V zideh ali ljudsko Zidé, ki je imenovana tako po ostankih obrambnega zidu, oklepajočega nekdanjo rimsko posto-

janko Atrans (Trojane). Nadalnjih nekaj tisoč kosov rimskih novcev je dobil v Drnovem pri Krškem, na kraju, kjer je nekoč stal municipij Flavium Latobicorum Neviodunum.³⁵

Na Bogenšperku je torej nastal neke vrste muzej, značilen za tedanjo stopnjo zbirateljstva, kjer je lastnik polihistorsko združeval eksponate z vseh mogočih področij in vsakovrstne redkosti in posebnosti. Čeprav kratkotrajen, je bil to eden prvih »muzejev« na slovenskih tleh.

Pri podatkih o zbiranju in zbirkah pa vzbujajo pozornost Valvasorjeve omembe njegovih pošiljk naravnih in podobno temu verjetno tudi drugih, zgodovinskih redkosti v tuje dežele. O takih pošiljkah poroča tudi mladi Valvasorjev sodobnik in znanec Janez Gregor Dolničar (Thalnitscher) leta 1693 v svojem rokopisnem delu *Antiquitates urbis Labacensis* v očitajočem tonu naslednje: Io. Weichardus Valvasorius, L. B., Histor. Carn. tantam horum copiam habuit, ut una solum vice aliquid milia (non absque dispendio Patriae, quae uno tractu tantum Thesaurum omisit) in imperium Germaniae transmisit (*J. Vajkard Valvasor, baron, kranjski zgodovinar, je imel tolikšno množino teh stvari, da jih je sam v eni menjavi — ne brez škode za domovino, ki je na mah pogrešila tolik zaklad — poslal v nemško cesarstvo nekaj tisoč*).³⁶ Še določnejša, vendar nepodprta z dokazi je trditev anonimnega pisca Valvasorjeve biografije v *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* leta 1815. Piše, da je bil Valvasor do ljubiteljev in poznavalcev umetnosti zelo darežljiv in da je nekemu svojemu prijatelju v Frankfurtu ob Maini dal nad 8000 rimskih novcev.³⁷

Ali je šlo pri omenjenih pošiljkah za zamenjave med zbiralci, za darove iz ljubeznivosti in širokopoteznosti ali morda za prodaje, je iz teh nedoločenih podatkov težko presoditi. Tudi v morebitnem zadnjem primeru pa je bil denar namenjen glavnemu cilju, uresničevanju Valvasorjevih študijskih in publicističnih načrtov.

Pri izvedbi svojega ambicioznega programa, s katerim je želel svojo domovino tujini vsestransko prikazati, se je Valvasor oprl na severne vzore. V Nemčiji je od konca 16. stoletja in v 17. stoletju delovala struja, ki je posebno prizadevno gojila topografsko slikarstvo. Ta prizadevanja so rodila evropsko slavne izdaje ilustriranih krajepisov. Izdelki te vrste so imeli veliko kulturno, a manjšo umetniško vrednost, ker avtorji niso težili toliko za potrpežljivim in umetniškim oblikovanjem, ampak bolj za obilnostjo in dokumentarnostjo, saj je postalo pravilo, da se izdelujejo bakrorezi le po originalnih predlogah, risanih v naravi pred predmetom samim.

Iz tega kroga izhaja tudi slavní nemški topografski publicist Matevž (Matthäus) Merian mlajši (1621–1687) iz Frankfurta ob Maini, ki je bil Valvasorjev neposredni pobudnik in vzornik. Kako tesno je bil Valvasor kot bakrorezni topograf povezan s to strujo,

dokazuje njegova izjava v kratkem predgovoru k XI. knjigi Slave vojvodine Kranjske, kjer govori najprej o razlogih, zaradi katerih se je odločil za svoje delo, potem pa nadaljuje: Am meisten aber hat mich angespornet / ein Genügen dem rechtmässigen Begehren Matthaei Merians zu thun / welcher / in seiner Topographia Provinciarum Austriacarum, oder Beschreibung derer / dem Hause Oesterreich unterworffenen / Landschafften / am III. Blat in diese Wort herausbricht: Es bedarff das Hochlöbl. Hertzogthum Crain einen Mann / und derselbe Hülffe und Verlag dazu / daß er eine Chronic / oder doch wenigst eine Beschreibung / davon verfertigte / und solches edle Land / so nicht in einem kleinen Winckel / wie ihnen theils Fremde einbilden / gelegen / den Ausländern und Inwohnern selbst besser bekandt machte: weil auch viel / unter denen Crainern / einem Durchreisenden wenig / von diesem ihrem Lande / zu sagen wissen' (*Najbolj pa me je gnalo, da bi ustregel upravičeni želji Matevža Meriana, ki je v svoji Topografiji avstrijskih dežel ali popisu avstrijski vladarski hiši podložnih dežel na III. listu vzkliknil: 'Slavna vojvodina Kranjska potrebuje moža, a ta pomoči in podpore, da bi sestavil kroniko ali vsaj opis ter s to plemenito deželo, ki ne leži v kakem majhnem kotu, kakor si to predstavljajo nekateri tujci, bolje seznanil inozemce in tudi tuzemce, zakaj celo mnogi Kranjci vedo malo povedati popotniku o svoji deželi'*).³⁸

Kmalu je spoznal, da svojih želja in načrtov brez bakroreznice in tiskarne za plosče ne bo mogel uresničiti. Oviro je velikopotezno odpravil, tako da je 12. aprila 1678 ustanovil na Bogenšperku lastno grafično podjetje, prvo te vrste na naših tleh. O tem govori tudi sam: Ich bin auch / ohne Ruhm zu sagen / der erste gewesen / der in dieses Hochlöbl. Hertzogthum Crain / die Kupffer-Drückerey eingeführet. Ja ich habe hier / in Wagensberg / im 1678 Jahr selbst ein solches Werck aufgerichtet / und etliche Jahre Kupfferstecher und Drucker bey mir im Schloß unterhalten (*Bil sem tudi — ne da bi se hvalil — prvi, ki je vpeljal v to preslavno vojvodino Kranjsko bakrotisk. Da, tukaj na Bogenšperku sem 1678. leta sam napravil tako delavnico in pri sebi v gradu vzdrževal nekaj let bakrorezce in tiskarje*).³⁹ Delavnica je bila torej na gradu in prav tako njeno osebje. Glede tega je besedilo nedvoumno in bi nobena druga lokacija ne bila v skladu z gornjimi podatki. Do dneva natančen datum ustanovitve grafične delavnice z dostavkom, da Valvasor vzdržuje bakrorezce na svoje stroške, pa sporoča urednik Erazem Francisci v »pristavku o mnogovrstnih spisih gospoda glavnega avtorja« v VI. knjigi Slave.⁴⁰ Začelo se je prvo veliko poglavje v zgodovini grafične umetnosti na Slovenskem.

Sprva je kazalo, da se bo iz bogenšperškega podjetja razvila celo grafična založba z določenim založniškim in kulturnim programom. Valvasor namreč ni izdeloval le topografskih slik, ampak je

izdajal tudi grafična umetnostna dela religiozne in poučno literarne narave, v načrtu pa je imel poleg teh še kartografske, zgodovinske in prirodoslovne izdaje, kot je razvidno iz tematike objavljenih in rokopisnih del, ki se sicer niso ohranila, in iz nekaterih drugih podatkov in izjav.

Lahko bi trdili, da je prvi na Slovenskem postavil založniški program, in to prav za dela iz tistih strok, ki pri nas niso bile obdelane, a so bile potrebne za kulturni razvoj. Ko pa se je posvetil pripravi Slave vojvodine Kranjske, ki je zahtevala vse njegove moči, zamišljenega programa seveda ni mogel več izpeljati do kraja.

Om njena dejstva potrjuje avtor sam na tistih mestih v Slavi, kjergovori o svojih najstarejših načrtih: Wiewol ich* dazu Mal noch keine Gedancken gehabt / eine völlige Beschreibung dieses Hertzogthums heraus zu geben; sondern nur die Topographische Zeichnungen in Kupffer bringen lassen / ohne Beschreibung. Massen ich selber* alle Städte / Märckte / Klöster / und Schlösser / abgezeichnet / auch darneben überall das Land abgemessen / mit meinem Viatorio und Astrolabio (oder Stern-Netze:) willens / eine grosse Land-Karte zu verfertigen. Welche auch dem curiösen Leser / so fern mir Gott die Lebens-Frist dazu verleihet / und es meine Zeit / als an welcher mirs bißhero zu sothaner Ausfertigung gemangelt / zugiebt / ins künfftig will vor Augen stellen (*Sicer takrat še nisem nameraval izdati popolnega opisa te vojvodine, ampak sem hotel le v baker spraviti topografske risbe brez opisov. Tako sem sam prerisal vsa mesta, trge, samostane in gradove, poleg tega povsod zmeril deželo s svojim viatorio astrolabio (ali z zvezdomerom), ker sem hotel izdelati veliko zemljepisno karto. In jo tudi bom prihodnjič kdaj radovednemu bralcu postavil pred oči, če mi bo Bog življenje dal in če bo dopuščal čas, ki mi ga je do zdaj za izdelavo primanjkovalo*).¹¹ Kasneje, pri popisu fare Hrušica (pri Podgradu) na Krasu ponovno izjavlja: Als ich vor eyloff oder zwölff Jahren diese Oerter durchreisete / war ich annoch nicht gesonnen / eine so genaue Beschreibung der Pfarren aufzusetzen: weßwegen ich* damals nicht eben Alles aufgezeichnet. Welches mich aber / nach der Zeit / hat gereuet (*Ko sem pred enajstimi ali dvanajstimi leti te kraje prepotoval, še nisem nameraval sestaviti tako natančnega popisa fará, zato takrat nisem prav vsega zabeležil, sčasoma pa sem se tega kesal*).¹²

Najpomembnejše in hkrati največje delo Slava vojvodine Kranjske, taka, kot se nam kaže v svoji končni obliki in vsebini, torej na začetku ni bila v Valvasorjevem načrtu. Hotel je pripraviti le bakrorezne topografske slike brez opisov. Za drugo takrat začeto delo, veliko zemljepisno karto Kranjske, pa mu je kasneje zmanjkalo časa in sredstev.

Valvasor je torej začel z izdajanjem umetnostnih in topografskih del. Da bi mogel opraviti načrtovano delo, je zbral okrog sebe

risarje in bakrerezce, domače, nemške in holandske mojstre ter jih v širši ali ožji sestavi vzdrževal na svoje stroške na Bogenšperku do izida Slave vojvodine Kranjske. Glavni sodelavci so bili: bakrerezec Andrej Trost, risar Janez Koch iz Novega mesta, hrvaški pesnik in učenjak Pavel Ritter-Vitezović, Matija Greischer (tudi Greyscher), Peter Mungerstorff (tudi Mungerstorf), Johann Wirix (tudi Wierix, Werex) in domačin Jernej Ramschüssl (tudi Ramschissl, Rambschissel). Sporadično se pojavljajo v delih Janeza Vajkarda Valvasorja še Johann Alexander Boener (tudi Böner), Johann Azelt (tudi Atzelt ali Axelt), Fl. Schnabell in dva monogramista; grafična zbirka pa kaže na neko zvezo z Nizozemci: slikarjem in grafikom Justusom van der Nypootom, slikarjem Almanachom in morda Ygidiusom van der Heydenom, ki pa sicer niso bili Valvasorjevi sodelavci.

Biografski podatki o nekaterih iz pisane umetniške družbe na Bogenšperku so skromni, o drugih je podatkov nekaj več. Neugodno pa je, da se tudi podatki, kar jih je v objavah, v posameznostih ne ujemajo in da se sicer nepreverjene trditve rade ponavljajo.⁴³

Bakrerezec Andrej Trost, po prevladujočem mnenju iz Deggen-dorfa na spodnjem Bavarskem, po drugih pa štajerski rojak iz gornjegrajske okolice oziroma iz Hotinje vasi pri Mariboru, kjer naj bi bil rojen 29. novembra 1634, učenec župnijske šole, gimnazije v Rušah pri Mariboru, se je bakrorestva učil v Gradcu in na Dunaju. V Gradcu se je po letu 1675 tudi naselil in začel sodelovati s kartogra-fom in topografom Jurijem Matevžem Vischerjem. Med leti 1678 in 1688 je bil v grafični delavnici na Bogenšperku Valvasorju desna roka. Bil je edini, ki je sodeloval pri vseh njegovih izdajah, od prve do zadnje. Slike kranjskih in koroških krajev in gradov je izdeloval po Valvasorjevih risbah, zgodovinske in druge slike pa v glavnem po predlogah Janeza Kocha. V baker je vrezal tudi večino prilog in zemljevidov v Slavi vojvodine Kranjske in — po Valvasorjevih risbah — obe veliki panorami Ljubljane in Celovca. Po obsegu je Trost opravil na svojem področju za Valvasorja ogromno delo, po kakovosti pa bi o samostojni umetnostni ustvarjalnosti pri njem sicer težko govorili. Bil je tehnično zelo izurjen bakrerezec z zanj značilno čisto, v nekem smislu geometrično izvedbo, po kateri lahko njegove izdelke skoraj na prvi pogled razločimo od drugih; to velja predvsem za izdelke topografske zvrsti. Vrhunec njegove večšine, ki ga poslej ni več presegel, pa so prav gotovo gravure pasijonskega cikla. Podpisoval se je Andreas Trost sculpsit, Andr. Trost sculpsit, Trost sculpsit, Andreas Trost f., A. Trost fecit, An. Trost f., A. Trost f., Trost f., Andr. Trost, ATrost, Ārost, Trost in podobno, ali pa tudi samo z monogrami ATS, A.T.f., Ā f., Ā, T. Valvasor je nedvomno cenil njegovo spretnost, zanesljivost in zvestobo, zato ga je obdržal v svoji službi prav do konca. Nekako po

letu 1688 je Trost spet intenzivneje delal pri Vischerjevi štajerski topografiji in to delo po avtorjevi smrti 1696 sam nadaljeval še deset let. Poleg tega je vrezoval geografske karte, diplome, naslovne strani za knjige in koledarje, portrete, verske podobice, spominske liste in drugo. Zlasti velik kulturni pomen imajo njegovi listi — z grbi in simboli članov — v Apes Academiae operosorum Labacensium iz leta 1701. Širšega pomena pa je dejstvo, da je bil Trost kot glavni bakrorezec udeležen pri edinstvenem kulturnem dejanju 17. stoletja v naših deželah, pri izdajah omenjenih albumov notranjeavstrijskih dežel Štajerske, Koroške in Kranjske. Umrl je v Gradcu 8. junija 1708.⁴⁴

Slikar Janez (Ivan) Koch je bil domačin iz ugledne meščanske družine v Novem mestu. Rodil se je okoli leta 1650 in umrl 1715, petinšestdeset let star. Od srede 17. stoletja se v Novem mestu omenjajo nekateri tega imena, med njimi Joannes Koch, v letih 1655 ter 1658 in 1659 mestni sodnik, ki utegne biti oče našega slikarja. O mladosti in šolanju Janeza Kocha ni podatkov. Stalno pa je živel v Novem mestu vsaj od leta 1680 dalje in je bil leta 1689 že v tolikih časteh, da so ga izvolili za mestnega sodnika. To, zaradi hude gospodarske krize, v katero je zašlo mesto, gotovo ne lahko funkcijo je opravljal še nekajkrat, zadnjič leta 1713. Bil je znan kot bataillist — slikar vojaških prizorov oziroma bitk, ukvarjal se je tudi s cerkvenim slikarstvom. Omenja se nekaj njegovih tovrstnih del, ki pa niso ohranjena.⁴⁵

Za Valvasorja je Koch začel delati leta 1681. Najprej je napravil predlogi za naslovni strani obeh koroških albumov (*Topographia Archiducatus Carinthiae modernae*, *Topographia Carinthiae Salisburgensis*). Za *Theatrum mortis humanae tripartitum* pa je izdelal ilustracije za 2. in 3. del. Poleg bakrorezca Trosta je bil Koch edini, ki ga je Valvasor obdržal do konca za pripravo ilustracij v Slavi vojvodine Kranjske. Za to Valvasorjevo izdajo je Koch narisal skoraj vse slike raznih, predvsem zgodovinskih prizorov in dogodkov ter noš v II., III., V., VI., VII., VIII., IX., X., XIII., XIV. in XV. knjigi. Večidel se je podpisoval Jo. Koch del(ineavit) ali J. Koch d. Njegove slike nimajo velikega oblikovnega razpona, zlasti zgodovinske so umetnostno neambiciozne in manieristične, kot zgodovinski vir pa brez vrednosti. Valvasor slikarjevega dela najbrž ni stalno nadzoroval, zdi se, da je Koch sprejemal naročila kar na dom v Novem mestu, kajti le tako je moglo priti do nekaterih anahronizmov na slikah, na katere je Valvasor (ali Francisci) v besedilu Slave vojvodine Kranjske sicer opozoril in jih bralcu pojasnil, pustil pa jih je nespremenjene, ker so bile po njegovem izvedene čedno in v dobrem slogu.⁴⁶ O posebni umetniški moči torej pri Kochu ne moremo govoriti. Po domišljiji, kompoziciji in slikarski problematiki se njegovi izdelki niso povzpeli nad solidno,

Grad Bogenšperk, Valvasorjeva delovna soba
Grad Bogenšperk, rekonstruirana grafična delavnica

istam vniuersitatem saluam fieri
in goburgis et in ducatu
in regno et in principatu
et in ducatu et in principatu
et in ducatu et in principatu
et in ducatu et in principatu

skoraj obrtniško raven in nad poprečna estetska merila svojega časa in okolja.

Pavel (Pavao) Ritter-Vitezović je bil kot zgodovinar, slovničar, leksikograf, pesnik in pisatelj najpomembnejši iz kroga Valvasorjevih sodelavcev. V odnosu do Valvasorja se od drugih razlikuje v tem, da z njim ni sodeloval le kot grafik, ampak tudi kot književnik. Oba moža je vseskozi vezalo trdno in trajno prijateljstvo, morda zato, ker sta bila po življenjskih nagnjenjih in zanimanju za književnost in znanost sorodni duši. Valvasor piše dobesedno, da mu je Ritter ljub zaradi svoje odločnosti, bistrega uma in učenega peresa. Rojen je bil 7. januarja 1652 v Senju očetu Antonu Ritterju, potomcu nemške družine iz Alzacije, in materi Doroteji Lučkinić iz Senja. Prav tega leta je družina od kralja in cesarja Ferdinanda III. za zvesto službo v senjski trdnjavi dobila ogrsko-hrvaško plemstvo in grb. Ritter se je šolal sprva v rodnem mestu, jezuitsko gimnazijo pa je končal v Zagrebu. Po letu 1670 je šel v svet — menda je bil tudi v Rimu, kjer naj bi bil spoznal zgodovinarja Ivana Lucića — in se prepustil nemirnemu življenju človeka brez trdne eksistence, čigar edino trajno opravilo sta bili odslej književnost in znanost. Od leta 1676 je bival pri Valvasorju na Bogenšperku — po Valvasorjevi izjavi je bil pri njem v letih 1676 in 1677 — študiral v njegovi knjižnici, mimogrede pisal latinske pesmi in vrezoval plošče za album *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*. Na ploščah se je podpisoval Paul Ritter fecit, P. Ritter fecit, Ritter fecit, Paulus Ritter sculpsit, P. Ritter sculp., še pogosteje pa z monogramom P. R. fecit, PR fec., P. R. F., PRf., Rf, PR sculpsit, PR sculp., PR scul., PR, R. Konec leta 1678 ali v začetku 1679 se je sicer vrnil v Senj, toda v Valvasorjevih delih je tudi poslej več sledov njegovega sodelovanja. Pozdravne pesmi v latinščini je objavil v Topografiji sodobne vojvodine Kranjske, Topografiji sodobne nadvojvodine Koroške, Prizorišču človeške smrti v treh delih, kjer je Valvasorju priskrbel tudi gradivo za nekatere zgodbe in mu morda pomagal pri latinskih verzih, dalje v Popolni topografiji stare in sodobne nadvojvodine Koroške in v Slavi vojvodine Kranjske, kjer je zapel tri hvalnice, eno v svojem imenu v latinščini, drugo in tretjo v imenu Hrvaške in Dalmacije v hrvaščini in latinščini. V Slavi je objavljena tudi Ritterjeva čestitka ob Valvasorjevi drugi poroki. Za Slavo vojvodine Kranjske je gotovo prispeval podatke o šegah in navadah Hrvatov, zlasti Senjanov v VI. knjigi in o hrvaških obmejnih krajih v XII. knjigi. Valvasor pa omenja Ritterja med kranjskimi pisatelji v VI. knjigi ter obširno in nadvse pohvalno še pri popisu Senja v XII. knjigi Slave. Vseskozi je ostal z njim v pismeni zvezi, o čemer priča tudi podatek o Ritterjevi korespondenci (Ein Paquet Sändtschreiben des Paull Ritters) v Valvasorjevem zapuščinskem inventarju.⁴⁷

Leta 1681 je Ritter tiskal v Ljubljani svoje prvo delo, bilo je 113

historiografske narave, začelo pa se je tudi njegovo politično delovanje. Kot poslanec Senja je šel na sabor v Sopron in nato na Dunaj. Tu je prišel v stik s topografom Jurijem Matevžem Vischerjem. V Linzu, kamor je prišel kot odposlanec bana Nikolaja Erdödyja, je tiskal 1684 svojo prvo hrvaško pesnitev *Odiljenje sigetsko*, v katerem že nastopa s prevedenim priimkom Vitezović. Imenovan je bil za kapetana hrvaške polkovnije grofa Ricciardija — zaradi reformiranja polka pa službe ni nikdar nastopil — postal je zlati vitez, vitez reda sv. Jurija, naslovni podžupan Like in Krbave, dvorni svetnik in končno baron. Vsi ti naslovi pa mu niso prinesli stalnih dohodkov in službe. Zaman se je obračal na razne velikaše in jim pisal anagrame in latinske hvalnice. Neuspešno se je končal tudi zadnji poskus ustvariti si kolikor toliko umirjeno eksistenco, ko je leta 1694 postal s pomočjo svojega sošolca škofa Ignacija Aleksandra Mikulića upravitelj zagrebske deželne tiskarne, kjer je tiskal tudi nekaj svojih del, na primer, *Kroniko* 1696, *Croatia rediviva* 1700, *Stemmatographia* 1702. Medtem je sodeloval tudi v komisiji za razmejitve s Turčijo in Benetkami. Leta 1706 je tiskarno močno poškodoval požar. V nadaljnjem je prišel Ritter zaradi spornega zakupništva gospostva Šćitarjevo in zaradi skrbništva nad bolnim kanonikom grofom Ivanom Jonatom Ivanovićem v hudo nasprotje z večino plemstva in duhovščine. Bistvo spora je bilo v tem, da je Ritter po propadu zrinjsko-frankopanske zarote vnesel v koncepcijo hrvaške samosvojesti novega duha meščanskega razreda, ki je bil pripravljen na sodelovanje z avstrijskim dvorom, medtem ko je hrvaški sabor čuval ostanke fevdalnih privilegijev kraljestva. Sabor mu je zato odvzel upravništvo tiskarne, in Ritter je leta 1710 zapustil Zagreb ter kot pregnanec reven in osamljen umrl na Dunaju 20. januarja 1713.⁴⁸

Pomen Ritterjevega dela je za Hrvate precejšen. Po obsegu in številu je njegov opus v tedanjem času in okolju brez primere, delo pa preveča želja po političnem in kulturnem zedinjenju južnoslovanskih narodov pod enotnim hrvaškim imenom, kajti po njegovem so pojmi ilirski, slovinski in hrvaški sinonimi in so vsi južni Slovani pravzaprav Hrvati. Zato se je trudil ustvariti tudi enoten hrvaški knjižni jezik z enostavnejšim pravopisom in bil v tem predhodnik ilircev. V političnem ozadju Ritterjevega delovanja so bile protiturške osvobodilne vojne, ki so se začele po letu 1683. Kazalo je, da se bo pod habsburškim žezlom združil velik del balkanskih dežel. Ritter si je prizadeval dokazati, da so te dežele nekdanj pripadale hrvaškemu kraljestvu, po drugi strani pa je skušal — kar je za Senjana razumljivo — s svojimi spisi razbiti pretenzije Benetk na Dalmacijo.

Precej je nanj vplival Valvasor. Tako naj bi največje delo, ki ga je bil zamislil in komaj začel, nikdar pa pripeljal do konca, *De aris et focus Illyriorum*, posnemalo in celo prekosilo Valvasorjevo *Slavo*

vojvodine Kranjske. Za nas je važno tudi, da je najbrž po Ritterjevem posredovanju zagrebški škof Mikulić leta 1690 kupil Valvasorjevo knjižnico in grafično zbirko, ki sta se na ta način ohranili in ostali v Zagrebu.

Tako kot za Trosta, tudi za naslednjega Valvasorjevega sodelavca, Matijo Greischerja, ni ugotovljeno, ali je bil domačin ali tujec. Sodobnik Janez Gregor Dolničar je zapisal, da je bil rojen v Ljubljani, kar so povzeli še nekateri avtorji, pogosteje pa se bere, da je bil iz Frankfurta ob Maini. Okoli 1670 naj bi bil prišel na Dunaj. Sam se na izvršenih delih imenuje »Accadem. Kupferstecher und Kunsthandler nächst bey der Kayser. Burg zu finden« ali »Acad. Kupferstecher und Kunstführer bey dem Kay. Baalhaus«. Za Valvasorja je delal v letih 1680 in 1681, najprej pri Ovidovih Metamorfozah in nato pri albumu *Topographia Archiducatus Carinthiae modernae*. Podpisoval se je Matthias Greischer fec., M. Greischer fecit, M. Greischer f., M. Greischer sculp., M. Greischer scul., M. Greischer, M. G. fec., M. G. f., MGf, MG sculp. Njegov je tudi Valvasorjev portret, priloga v Slavi vojvodine Kranjske, ki je edina sočasna upodobitev in hkrati predloga za kasnejše. Portret je nastal na Dunaju, kar dokazuje podpis: Matthias Greischer Calchographus Viennae Austriae. Greischer je sodeloval tudi pri Vischerjevem delu *Topographia Ducatus Stiriae*, izdeloval topografske slike in vojne prizore z Ogrskega in drugo. Umrli je baje v Budimpešti 1689 ali 1712.⁴⁹

O Petru Mungerstorffu razen tega, kar lahko ugotovimo iz Valvasorjevih del, ni drugih poročil in podatkov. Domačin ni bil, po imenu bi mu pripisovali nemško poreklo. Pri Valvasorju je z znatnim deležem sodeloval pri obeh krajepisnih albumih, kranjskem in koroškem, in s tem seveda tudi pri izborih iz obeh albumov, pri Topografiji lamberskih gradov in Topografiji salzburgške Koroške, prav tako s ponatisi plošč v Popolni topografiji stare in sodobne nadvojvodine Koroške in v Slavi vojvodine Kranjske. Podpisoval se je Petrus Mungerstorff fec., P. Mungerstorff fec., P. Mungerstorff fe., Petr. Mungerstorff, P. Mungerstorff, Mungerstorff, Petr. Mung. f., Pet. Mung. fe., P. Mung. f., P.M. fec., P.M. fe., P.M., P.M. Pri koroški topografiji je rad in pogosto uporabljal posebno obliko monograma, značilno po tem, da je črka P postavljena v sredino nad črko M, s katero je spojena še črka F.

Tudi osebnost risarja Johanna Wirixa ni razvozlana, podatki o njem kakor tudi o slikarju Petru Werexu iz Antwerpna, ki je umrl v Ljubljani 13. februarja 1715, so prav protislovni. Odprto je tudi vprašanje, v kakšnem sorodstvu bi utegnili biti oba »kranjska« Wirixa (ali Werexa) z znano družino risarjev in bakrorezcev Were-xov (tudi Wierx, Wierix, Wirix, Wiricx, Wiericx) iz Amsterdama, ki je delovala v drugi polovici 16. in v začetku 17. stoletja. Ne glede na zmedene in zmotne podatke v literaturi pa je bil Johann Wirix

mojster svojega dela z veliko kompozicijsko in figurativno originalnostjo. Vsekakor pomeni v Valvasorjevem krogu kvalitetni vrh, ki se mu niso mogli približati niti boljši iz te skupine. Pri Valvasorju je Johann Wirix sodeloval izključno kot risar pasijonskega cikla, prve izdaje na Bogenšperku sploh.⁵⁰

Priznati moramo, da tudi o drugih Valvasorjevih sodelavcih, ki jih omenjamo, nismo bolje poučeni. Jernej Ramschüssl bi utegnil biti iz kranjske plemiške rodbine, s katero so bili Valvasorji tudi drugače v zvezi, za Janeza Vajkarda pa je naslikal grbe v heraldičnem zborniku *Opus insignium armorumque*.⁵¹ Zanimivo je, da je več oseb s tem priimkom vključenih v nekatera specialna umetnostnozgodovinska leksikalna dela, po čemer bi sodili, da je bila rodbina slikarsko nadarjena.⁵² Bakrorezca Johann Alexander Boener, rojen v Nürnbergu 1647 in umrl 1720, in Johann Azelt, rojen 1654, ki sta zastopana v Popolni topografiji stare in sodobne nadvojvodine Koroške in v Slavi vojvodine Kranjske, sta živela in delovala v Nürnbergu, kjer sta pač lahko prišla z Valvasorjem v zvezo.⁵³ Oba monogramista in Fl. Schnabell bodo omenjeni na ustreznem mestu pri obravnavi Ovidovih Metamorfoz oziroma Topografije sodobne nadvojvodine Koroške.

Delo in usodo večine Valvasorjevih sodelavcev je bilo torej mogoče zaradi skromnih podatkov le skromno očrtati. Valvasor jih je pritegnil k sebi na Bogenšperk. Tu je bila za krajši ali daljši čas postaja na njihovi življenjski poti, ki jih je vodila nato naprej, običajno v druge habsburške dežele in vladavine, pogosto v Avstrijo in na Ogrsko, kjer so se z osvoboditvijo izpod turške oblasti odprle nove možnosti delovanja. Vemo tudi, da so bili posamezniki iz Valvasorjevega kroga še kasneje povezani med seboj in da so sodelovali pri nekaterih delih drugih prominentnih sodobnikov iz umetniških in založniških vrst. Pri tem je zanimivo, da Valvasor topografskega in kartografskega dela Jurija Matevža Vischerja, s katerim so dokaj tesno sodelovali njegovi bakrorezci Trost, Greischer in Ritter, sploh ne omenja.

Po predstavitvi njegovih sodelavcev je prav, da doženemo vlogo samega Valvasorja kot risarja. Agilni baron v svojem grafičnem zavodu namreč ni bil le organizator, naročnik in plačnik, ampak predvsem glavni delavec. Zrisal je slike krajev, gradov in samostanov za vse topografske izdaje, ki jih je imel v načrtu, kasneje pa še slike za dodane ali spremenjene topografske upodobitve v Slavi vojvodine Kranjske, veliki panorami Ljubljane in Celovca, zemljevide in nekatere druge priloge. V razmeroma kratkem času je moral po dolgem in počez prepotovati Kranjsko in Koroško in je že tako opravil izredno in zaradi tedanjih potovalnih možnosti komaj predstavljivo dejanje.

116 O tem ne more biti nobenih dvomov, ker tako nekajkrat izjavlja

Valvasor sam. Povsem jasno v II. knjigi na koncu 2. poglavja, kjer pravi, da je vse sam prerisal in nato dal napraviti bakroreze. Še jasnejši je tam, kjer govori o svojih najstarejših načrtih: *Massen ich selber* alle Städte / Märckte / Klöster / und Schlösser / abgezeichnet (Tako sem sam prerisal vsa mesta, trge, samostane in gradove)*, ali pa pri razlagi sicer nesigniranega velikega bakroreza Cerkniškega jezera: *Zu welchem ich selbst* die Zeichnung gemacht / und darinn dem curiosen Leser den gantzen See / samt Allem und Jeden / was darinn oder herum zu sehen ist / nach dem Leben vor Augen gestellt habe; nachdem ich vorher Alles / soviel möglich / selber in Augenschein gezogen / aufs fleissigste gemerckt und aufgezeichnet (Za katerega sem sam napravil risbo in po naravi postavil radovednemu bralcu pred oči jezero z vsem in vsakim, kar se da videti v njem in okoli njega, potem ko sem kolikor mogoče vse pregledal, najmarljiveje zabeležil in zaznamoval)*. Isto trdi tudi v pismih Kraljevski družbi v Londonu.⁵⁴

Signiral je z monogramom WD (W, ki mu je prislonjen D), kar pomeni W(eichard) V(alvasor) d(elineavit), ali tudi WD s piko na prvi črti, kar je J(ohann) W(eichard) V(alvasor) d(elineavit), in to nad dve tretjini upodobitev v Topografiji sodobne vojvodine Kranjske (izjemni sta enkrat signatura W, list 38, in I.W.D., list 262), skoraj vse upodobitve v Topografiji sodobne nadvojvodine Koroške (tu kdaj tudi WDelin.) in nekatere nove topografske slike v Slavi vojvodine Kranjske. Priloga Mesto Reka v XII. knjigi Slave vojvodine Kranjske ima podpis I.W.V. del., zemljevid stare Kranjske v Schönlebnovem delu Carniolia antiqua et nova podpis W. delin., zemljevida sodobne Kranjske v istem delu in v II. knjigi Slave pa neskrajšani podpis: *delineata et recens edita per Ioem. Weichardum Valuasor (narisana in pravkar izdana po J. Vajkardu Valvasorju)*.⁵⁵

V enajstih letih izdajateljske dejavnosti je Valvasor izdal šest topografskih ali historično-topografskih del in troje umetnostnih, z bakrorezi opremljenih del. Od tega so na Bogenšperku izšla naslednja dela: *Dominicae passionis icones*, *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*, *Topographia arcium Lambergianarum*, *Ovidii Metamorphoseos icones*, *Topographia Archiducatus Carinthiae modernae*, *Topographia Carinthiae Salisburgensis*. Za *Theatrum mortis humanae tripartitum*, zadnjo umetnostno izdajo, so odtisnili na Bogenšperku le bakroreze, besedilo pa so natisnili pri Janezu Krstniku Mayrju v Ljubljani. V tej novi ljubljanski tiskarni, ki je začela delovati jeseni 1678 po prizadevanju Valvasorjevega starejšega učenega prijatelja Janeza Ludvika Schönlebna, so Valvasorju natisnili tudi nekaj malega besedil, ki jih vsebujejo njegovi topografski albumi.

Že pred tem, med svojim potovanjem po tujini, je dal Valvasor brez navedbe svojega imena natisniti leta 1671, kakor omenja njegov sodelavec Erazem Francisci, v Bambergu neko danes neohranjeno

ali neevidentirano knjižico, o kateri vemo le, da je bila nemški prevod francoskega izvirnika.⁵⁶

Popolnoma v duhu dobe in iz svojega verskega prepričanja, z željo za srečen začetek dela v svoji založbi je Valvasor izdal leta 1679 kot prvo delo **Dominicae passionis icones** (*Pasijonska knjižica*). Delo ima poleg naslova še 16 bakrarezov s prizori iz Kristusovega trpljenja od zadnje večerje do smrti na križu. Slike se vrste takole: Zadnja večerja, Jezus umiva apostolom noge, Jezus na Oljski gori, Jezusa ujamejo na Getsemanskem vrtu, Jezus pred velikim duhovnom Anom, Jezus pred Kajfom, Jezusa zasmehujejo, Jezus prvič pred Pilatom, Jezus pred kraljem Herodom, Jezusa bičajo, Jezusa s trnjem kronajo, »Ecce homo«, Pilat izreče sodbo, Jezus pade pod križem — prizor je med najboljšimi kompozicijami v tem grafičnem ciklu, Jezusa pribijejo na križ, Jezus umira na križu. Pogrešamo pa prizore, ki so običajni na koncu starejših ciklov s to vsebino, namreč Snemanje s križa, Polaganje v grob in Jezusovo vstajenje. Posamezne prizore obkrožajo dekorativni okviri, drobne umetnine

z živalskimi figurami, porazdeljenimi med drevjem, cvetjem in drugim rastlinjem. Bakrorezni odtisi so majhni in po velikosti nekoliko različni. Višina se giblje od 5,8 do 6,1 cm, širina pa od 7,5 do 8 cm, notranje polje je zaradi okrasnega okvira veliko komaj $3,6 \times 5,6$ cm. Listi sami so razmeroma veliki, zato je okrog odtisov širok bel rob.

Vsebina cikla ni terjala posebne spremne razlage, zato je edino besedilo na prvem listu, ki je hkrati naslov in posvetilo. Besedilo oziroma posvetilo se v celoti glasi: *Celsissimo et Illustrissimo Domino Domino Iosepho ex Comitibus de Rabatta Dei et Apostolicae Sedis gratia Episcopo Labacensi et Principi Ordinis S. Iohannis Hierosolymitani Equiti Commendatori in Lossen Oberlübich et Grosstüntz etc. Sac. Caes. May. Consiliario Arcano etc Domino Domino suo gratiosissimo Has Dominicae Passionis Icones a Iohanne Wirix inuentas et delineatas D.D.C. q. demississimus Servus Iohannes Weichardus Valvasor W: excudit Wagenspergi in Carniolia 1679. And. Trost Sculp.* Knjižici o Kristusovem trpljenju, ki se »per

traditionem« navaja kot »Pasijonska knjižica« ali po nemško »Passionsbüchlein«, razberemo iz tega besedila naslov: Dominicae passionis icones. Pravilneje bi se torej naslov v prevodu glasil: Slike Gospodovega trpljenja.

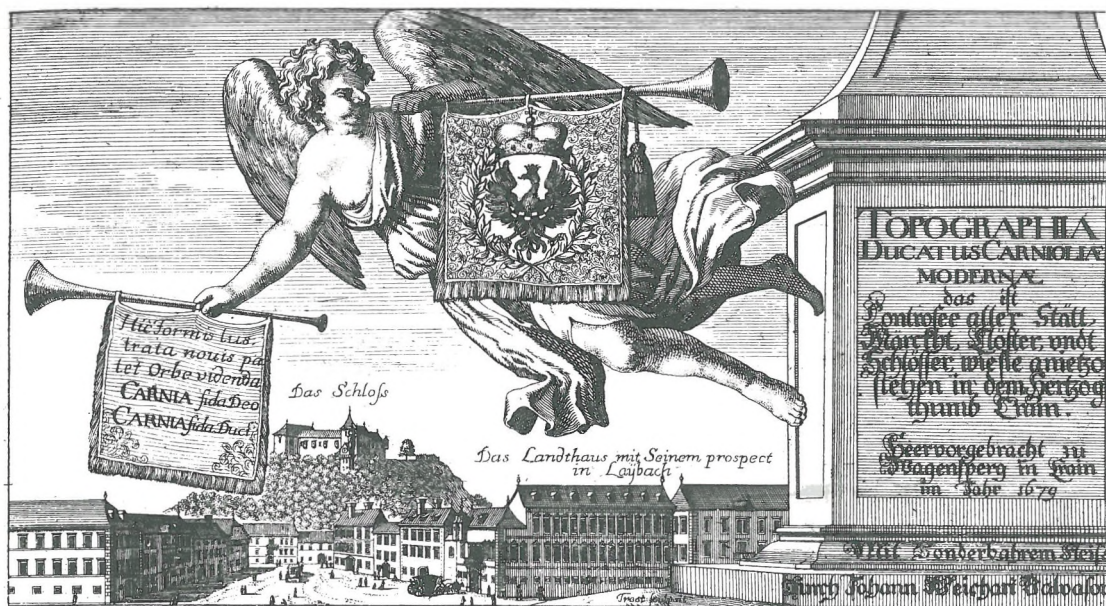
Delce ni bilo po naključju prvo na vrsti. To pojasnjujejo že besede Erazma Franciscija v seznamu Valvasorjevih del in izdaj: Den Anfang hat Er / in Betrachtung / daß Gottes-Furcht nach dem Ausspruch deß Prophetischen Königs / der Weisheit Anfang / und aller andren Tugenden Grund und Wurtzel sey / von der Pietet gemacht / und allererst ein saubres Passion-Büchlein / mit schönen und zierlichen Einfassungen in Kupffer stechen / und in Quart drucken lassen / auf seinem Schloß Wagensperg / im Jahr 1679. Gezeichnet von Johann Wirix, mit unglaublichem grossem Fleiß / und Gedult (*Ker je strah božji po besedah preroškega kralja začetek modrosti ter temeljin korenina vseh drugih kreposti, je začel s pobožnostjo in dal najprej vrezati v baker čedno Pasijonsko knjižico z lepimi in umetelnimi okviri ter jo v četverki natisnil na svojem gradu Bogenšperku leta 1679. Risbe je narisal Janez Wirix z neverjetno velikim trudom in potrpljenjem*).⁵⁷ Valvasor je morda želel s to izdajo pridobiti naklonjenost visokih duhovniških krogov na Kranjskem, zato jo je posvetil tedanjemu ljubljanskemu škofu grofu Jožefu Rabatti. Še bolj razumljivo postane posvetilo zaradi škofovih osebnih lastnosti; umetnostno razgledan in za barok vnet je z druge strani krepil tudi domača izročila, kar je ustrezalo tako Schönlebnovim kakor Valvasorjevim intencijam.⁵⁸ Iz naslova je razvidno še, da je podobe zasnoval in narisal Johannes Wirix, v baker pa vrezal Andrej Trost.

Po umetnostni kvaliteti moramo »slikam Gospodovega trpljenja« prisoditi v celotni Valvasorjevi izdajateljski dejavnosti najvišje mesto, obenem so tudi najboljši poznani dosežek obeh umetnikov, ki sta jih ustvarila. Pripomniti pa je treba, da drugih Wirixovih del ne poznamo. Izdaja je nadalje prvi znani grafični ciklus na slovenskih tleh.

Nenavadno je, da sta se do danes ohranila oziroma sta poznana le dva nepopolna primerka tega drobnega grafičnega albuma, ki pa se po srečnem naključju med seboj dopolnjujeta. Prvi primerek v grafični zbirki Narodnega muzeja v Ljubljani je ohranjen v posameznih listih (manjkajo listi 3, 4 in 9), drugi, v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani, pa je podolžna, v rdeče rjavo usnje vezana knjižica formata 14,8 × 19 cm (tu manjka list 8). Platnice so knjigoveško okrašene z vtisnjenimi, nekoč pozlačenimi okviri in rombičnim renesančnim ornamentom v sredini, listi imajo zlato obrezo.⁵⁹

To redko delo je izšlo leta 1970 tudi v faksimiliranem ponatisu.⁶⁰

Leta 1679 je Valvasor izdal tudi dvoje topografskih del. **Topographia Ducatus Carnioliae modernae** (*Topografija sodobne vojvodine Kranjske*) je album, ki ima poleg naslovnega bakroreza še 319

bakrorezov mest, trgov, samostanov in gradov na tedanjem Kranjskem. Redki primerki izdaje imajo dodan še s številko 39 označeni list Ehrenav, ki pa sicer ni vključen v noben seznam v albumu. Z naslovom vred bi v takem primeru topografija obsegala torej 321 bakrorezov. Ker ima zadnji list v albumu številko 316, so v starejši literaturi, neupoštevajoč nedoslednosti pri oštevilčenju in ureditvi, zmotno navajali 316 listov kot obseg albuma.⁶¹ Po velikosti se slike nekoliko razlikujejo, na naslovnem listu, na primer, meri $11,3 \times 21$ cm.

Na naslovnem listu je upodobljena deželna hiša na Novem trgu v Ljubljani in pogled od tu proti Ljubljanskemu gradu. Nad mestom plava angel, ki drži dve trobenti z zastavama. Na eni zastavi je kranjski grb, na drugi pa distihon »Hic formis lustrata novis...« Na desni strani slike je naslov dela, ki se v celoti glasi: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae das ist Controfee aller Stätt, Märckht, Clöster, vndt Schlösser, wie sie anietzo stehen in dem Hertzogthumb Crain. Heervorgebracht zu Wagensperg in Crain im Jahr 1679. Mit sonderbahrem Fleiß durch Johann Weichart Valvasor* (*Topografija sodobne vojvodine Kranjske, to je, podobe vseh mest, trgov,*

samostanov in gradov, kot sedaj stoje v vojvodini Kranjski. Izdano na Bogenšperku na Kranjskem v letu 1679. S posebno prizadevnostjo po Janezu Vajkardu Valvasorju). Naslovni list je v baker vrezal Andrej Trost. Za naslovom je na dveh straneh Valvasorjevo latinsko posvetilo deželnim stanovom Kranjske in prav tako na dveh straneh latinsko voščilo Pavla Ritterja-Vitezovića.

Sledi 319 oziroma 320 po abecednem redu nemških krajevnih imen urejenih listov. Nemškim imenom krajev so z malo izjemami dodana tudi slovenska imena. Listi so sicer oštevilčeni, toda nedosledno, saj so nekatere številke izpuščene (11, 123, 212, 309), druge se ponavljajo (39 sta Egg in Ehrenav, 40 sta Egkh bey Putpetsch in Faistenberg, 49 je Gallenberg, 235 je Schärffenberg, 237 pa Sibenegg, vsi v treh variantah), nekatere, sicer iste upodobitve pa so včasih različno oštevilčene (list 40 Faistenberg ima v nekaterih izvodih številko 41, list 108 Ketizh številko 58, list 137 Lveg an der Porckh [! Poickh] številko 136 in list 243 Smvckh številko 120). Zaradi navedenih anomalij pa bi pričakovali v posameznih izvodih, ki v raziskave niso bili pritegnjeni, tudi še druge podobne individualnosti.

Skupaj je upodobljenih čez 300 gradov, samostanov, fužin, rudnikov, trdnjav, ruševin in podobno, 32 trgov in 19 mest, nekaj tega celo v dveh ali treh variantah. Poleg glavnih objektov so dragoceni slikovni viri tudi upodobljena graščinska in kmečka gospodarska poslopja in stavbni detajli, včasih pa so zanimivi še drobni prizori ob robovih slik, kakor na listu 20 Bilichgraz graščak in kmet, na listu 62 Gimplhoff čolnarji na Savi, na listih 99 Iamma, 105 Kazenstein in 119 Kroriseneck (! Kroiseneck) gosposke ekvipaže, na listu 125 Landstrass parček, ki se objema, na listu 135 Lovrana promet v pristanišču, na listu 136 Lveg dekla, ki molze kravo, na listu 237 Sibenegg (ena od variant) risar Valvasor?, na listu 252 Stermol mož s krošnjo, morda čebelar, na listu 262 Thurn am Hart lovca in dami, na listu 278 Tybein tovarnik, in podobno.

Tudi na koncu albuma je besedila malo. Objavljen je »Index«, sestavljen iz nemškega in slovenskega dela. Obsežnejši nemški seznam na dvanajstih straneh po abecedi navaja gradove in kraje, pove, v katerem delu dežele leže in kdo je lastnik gospostva. Istro, ki je kot peti del dežele v tem času spadala h Kranjski, je Valvasor v seznamu uvrstil k Notranjski. Zaradi tiskovne napake bi morali stati ob imenih Wartenberg in Watsch namesto številki 188 in 189 pravilni številki 288 in 289. Seznam se konča s številko 312 Ydria. Bakrerezov, ki v albumu nosijo številke 313 do 316, Valvasor v tem seznamu ni navedel. Na koncu nemškega seznama je še impresum salzburškega in ljubljanskega tiskarja Janeza Krstnika Mayrja, ki je ta spremna besedila k albumu tiskal. Publikacijo zaključuje dve strani obsegajoči seznam gradov in krajev v slovenskem jeziku. Tu

je kot zadnji naveden bakrorez, ki ima številko 313 Loibl. Prav zato, ker pogrešamo pri tej prvi Valvasorjevi topografski izdaji stroge sistematičnosti, pride njena pionirska narava tembolj do izraza.

Podobe je risal Valvasor sam, s svojim monogramom WD ali WD s piko, izjemoma W in I. W. D. je signiral nad dve tretjini upodobitev v albumu.⁶² Bakrorezci so bili Andrej Trost z 81, Pavel Ritter-Vitezović s 60 in Peter Mungerstorff s 36 signiranimi bakrorezi. Vrsta bakrorezov je nesigniranih, izmed njih izstopa skupina na videz nekoliko manj skrbno, toda v svojevrstnem, slikovitejšem in svobodnejšem slogu z značilno risbo in morda v drugačni tehniki (jedkanica ?) izdelanih podob, na primer: list 25 Burgstall, 33 Draskhoviz, 35 Dvorizhoff, 36 Dvpplach, 45 Forst, 48 Freihoff, 51 Gallenfels, 53 Gallenstein, 59 Gerlachstein, 61 Gimpelhoff, 66 Graben, 90 Hochstrass, 101 St. Iörgenberg, 104 Kazenberg, 110 Khlevisch, 131 Liechteneck, 145 Matscherolhoff, 147 Minckendorff, 149 Mokriz itd. Za skupino teh, na videz površno izdelanih podob je značilno, da izražajo svojevrstno razporeditev. Posebej pa je treba poudariti, da so v Valvasorjevem grafičnem opusu brez primere.

Nad dve tretjini slik iz tega albuma je Valvasor kasneje uporabil za Slavo vojvodine Kranjske. Ker so bile plošče predolge za njen format, so jih morali na levi ali desni strani, včasih tudi na obeh odrezati za 4 do 5 cm. Nekatero signature in marsikatera zanimiva podrobnost z robov slik so s tem seveda odpadle, do neke mere je bila porušena tudi kompozicija slike.

Originalnih izvodov Topografije sodobne vojvodine Kranjske je ohranjenih — v primerjavi s Slavo vojvodine Kranjske — manjše število. Ker tudi ti po večini niso popolni, so kompletni izvodi resnično knjižna redkost. Topographia Ducatus Carnioliae moderna je izšla leta 1970 tudi v faksimiliranem ponatisu v Ljubljani in Münchnu.⁶³

Pod naslovom **Topographia arcium Lambergianarum** (*Topografija lamberskih gradov*) — celotni naslov je sicer daljši in se glasi: Topographia arcium Lambergianarum, id est arces, castella et dominia in Carniolia habita ad vivum iconizata quae olim aedificabant possidebant et partim ad praesens possident Comites a Lamberg — je Valvasor izdal leta 1679 tudi izbor iz Topografije sodobne vojvodine Kranjske, in to 28 »po naravi upodobljenih gradov, trdnjav in gospostev na Kranjskem, ki so jih grofje Lamberski nekoč zgradili, jih imeli v lasti in jih deloma še danes imajo«. Izboru je dodal naslovni list, ki ga je vrezal Andrej Trost, in list s tiskanim latinskim posvetilom in anagramom (na hrbtni strani) tajnemu cesarskemu svetniku grofu Janezu Maksimilijanu Lambergu. S tem je nastala samostojna bibliografska enota. Ohranjena je v dveh znanih primerkih: v Royal Society Library v Londonu in v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani.⁶⁴ Za odtise v tem dedikacijskem

albumu je Valvasor odstranil s plošč, razen pri šestih, slovenska imena gradov, odstranil je tudi številke, ki jih nosijo listi v matični Topografiji sodobne vojvodine Kranjske. Ponekod manjka tudi signatura WD. Zaporedje listov v albumu je naslednje: Altgvetenberg, Draskhoviz, Drogembl, Egkh bey Putpetsch — Berdo, Gimpl — Kumpole, Gvetenberg, Habach, Hallerstein, Hoffdrogembl, Hoffmanspvrgr, Die Statt vnd Schloss Laas, Manspvrgr — Mengush, Neßdeck, Neßmarcktl, Ortteneegg, Reßttenbvrg, Rottenbichell, Savenstein, Saverch — Zaverh, Scherenbichell, Schneeperg — Snerperg, Smreck — Smrekha, Stain, Stain Uon Der hinern Seiten, Steinvchell, Törmesh, Waissenstain, Willingrain.

Leta 1680 je Valvasor izdal svojo drugo umetnostno publikacijo, **Ovidii Metamorphoseos icones** (*Ovidove Metamorfoze*).⁶⁵ Starodavne in znamenite bajke, razne lokalne pripovedke, herojske epizode, podeželske idile, novelice in druge zgodbe od nastanka kozmosa do pesnikove dobe z nepregledno galerijo oseb vseh slojev in poklicev, od antičnih herojev in mogočnih kraljev do lovcev in pastirjev, je latinski pesnik Publius Ovidius Naso z raznimi stilnimi

prvinami in neizčrpno domišljijo oblikoval v svoje najpomembnejše delo, v pesniško umetnino Metamorfoze ali Preobrazbe, obsegajočo 15 knjig, 12000 heksametrov in 230 zgodb. Že kmalu je pesnitev veljala za nedosegljiv vzor pripovedne umetnosti, zakladnico literarnih motivov in priročnik antične mitologije. Ovid je bil slaven že v svojem času, toda največji uspeh je doživel v srednjem veku, zanj so se navduševali tako provansalski trubadurji kot nemški minnesängerji, krščanski mistiki in filozofi, pa tudi v času renesanse in baroka se njegova priljubljenost ni zmanjšala. Številne ilustrirane, komentirane in druge izdaje pričajo o trajni navzočnosti pesnika na evropskem zahodu in vzhodu.⁶⁶

Podobno velja za naš kulturni prostor. Sem sodi Valvasorjeva izdaja, s katero se je potrudil, da na to malodane najboljšo stvaritev rimske literature na svoj način opozori izobražene rojake. Zato je v že vpeljani obliki izdal na Bogenšperku album, kjer ilustrira iz Metamorfoz izbrane prizore 96 bakrorezov. Kratke latinske razlage in nemški rimani dvostihi, ki podobe pojasnjujejo, so prav tako vrezani v plošče. Črke so okrašene s kaligrafskimi spiralami, rastlinskimi viticami, stiliziranimi cvetovi in ptički. Plošče merijo v poprečju $8,5 \times 13$ cm in so, razen prve, na kateri je naslov, vse po vrsti oštevilčene. Pri izdaji so sodelovali Andrej Trost (podpisan na naslovnem listu), Matija Greischer (signiral 2. list) in monogramista ASE (signiral 45. in 89. list) in MS (signiral 50. list).⁶⁷ O obeh monogramistih sicer ni nič znanega. Vprašanje, na čigave predloge so se bakrorezci pri tej izdaji naslonili, pa še čaka raziskave in odgovora.⁶⁸

Delo je posvečeno grofu Volfgangu Engelbertu Auerspergu. Kot pri Pasijonski knjižici je tudi tu prvi list hkrati naslov in posvetilo, ki se v tem primeru glasi: *Illustrissimo Domino Domino Wolfgango Engelberto S. Rom. Imp. Comiti ab Auersperg et Gottschee Domino in Schön-et Seisenberg, Supremo et Haereditario Incltyti Carnioliae Ducatus et Marchiae Sclauoniae Mareschalco ac Domino Domino Suo gratioso Has Ouidij Metamorphoseos Icones D.D.C.q. Deutotissimus Cliens Ioannes Weichardus Valuasor 1680* (*Presvetlemu gospodu, gospodu Volfgangu Engelbertu, Svetega Rimskega cesarstva grofu Turjaškemu in Kočevskemu, gospodu v Šumberku in Žužemberku, vrhovnemu in dednemu maršalu slavne vojvodine Kranjske in Slovenske marke in svojemu milostnemu gospodu gospodu posveča te slike Ovidovih Metamorfoz najvdanejši varovanec Janez Vajkard Valvasor 1680*). Bese-dilo in posvetilo obrobљаjo ilustracije štirih elementov: vode, ognja, zraka in zemlje.

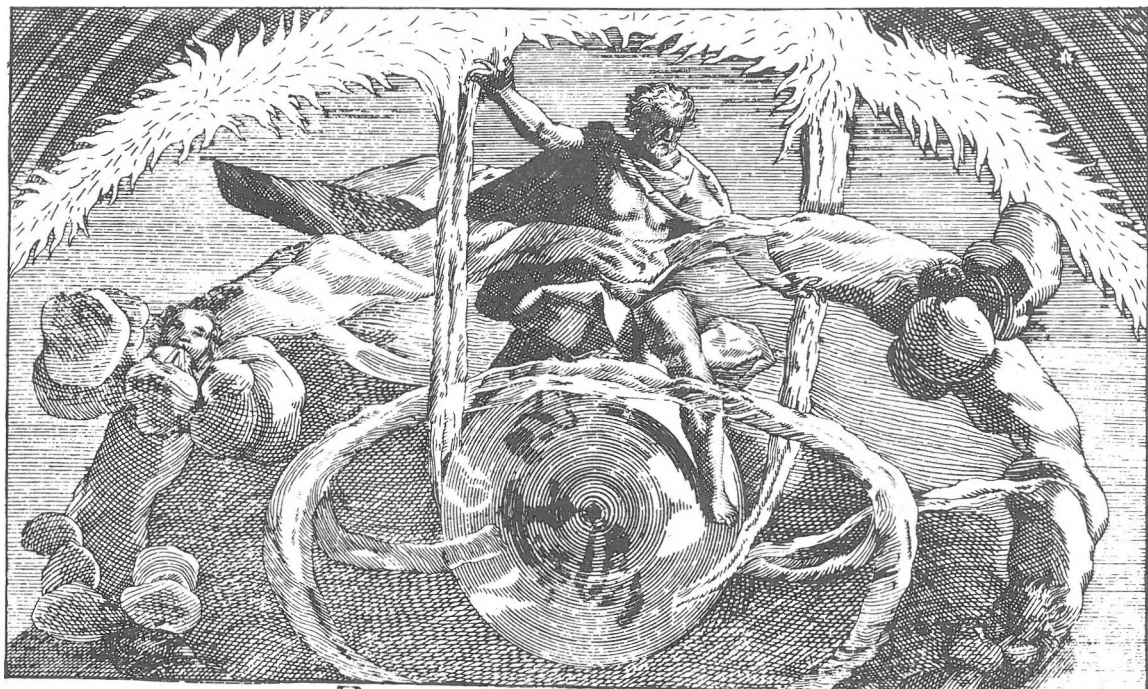
Izvod te bogenšperške izdaje, znan v strokovni literaturi, je shranjen v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani. Na spodnjem desnem robu naslovnega lista je žig, ki priča, da je bilo delo nekoč v biblioteki odličnega zbiralca kranjskih starin in umetnin, kulturne-

Compo ña ex 4 Elementis in diuersa Corpora mutantur.
Dup vier Elementen was endficht in vielle Leiber das zergeht.

ga zgodovinarja in mecena barona Jožefa Kalasanca Erberga v Dolu pri Ljubljani.⁶⁹ Knjižica je velika 14,4 × 20,3 cm, vezana je v svetlo rjavo usnje in ima olivno zeleno obrezo. Vezava je prvotna, z lepimi, slepo v usnje vtisnjenimi renesančnimi vzorci.⁷⁰

Kmalu po izidu albuma je Valvasor podaril, prodal ali prepustil za poravnavo morebitnih svojih obveznosti bakroreze Ovidovih Metamorfoz tiskarju in založniku Janezu Krstniku Mayrju, ki jih je leta 1685 ponovno izdal v Salzburgu z dodanim komentarjem pod naslovom: P. Ovidii Nasonis Deß Uralt-berühmten / vortrefflichen / und Aller-Sinnreichsten / Lateinischen Poëten Metamorphoses. Obsežna knjiga v formatu četverke ima na začetku dvobarvni naslov, okrašen z Mayrjevim tiskarskim ekslibrisom, bakrorez cesarskega princa Jožefa Jakoba Ignacija Janeza Antona Evstahija, kasnejšega cesarja Jožefa I., ki je delo bakrorezca Filipa Kiliana, Mayrjevo

Rerum distinctio. *M. Greischer fecit lib. i*
 Disz gånke ründ hat Gatt gemacht. Auß einem Klumpen aufgebracht.

dedikacijo princu, anagram in kratek prikaz življenja, izgnanstva in smrti pesnika Ovida z njegovo sliko. Sledi 113 z rimskimi številkami označenih poglavij, vsako na svojem listu, ki vsebuje podobo, njeno razlago in na hrbtni strani lista moralo te zgodbe. Avtor komentarja je P. C. B. H., čigar začetnice pa niso razrešene.

V knjigi so uporabili vse bakroreze iz bogenšperške izdaje, vendar niti ta izdaja niti Valvasor sam nista omenjena. Pri tem ponovnem odtisu so bakrorezom iz bogenšperške delavnice odrezali latinske in nemške glose, kar se na ploščah po ostankih črk tu in tam še opazi. S tem so bile odstranjene tudi signature Matije Greischerja in obeh monogramistov. Zaporednih števil na ploščah, ki so v okviru podobe, pa niso odstranili, čeprav se niso več ujemale z zaporedjem poglavij. Novi založnik je dodal vmes še 18 novih bakrorezov, ki pa so nekaj slabši od prejšnjih. Brez posebne umetniške vneme jih je po

P. OVIDII NASONIS

Des
Prakt = berühmten / vortreflichen / und
Aller-Sinnreichsten /

Lateinischen Poeten

METAMORPHOSES

Oder
Wunder = würdige

Gestalt-Veränderungen

Der
Menschen / Thier und anderer Creaturen /

Samt
Solcher Wandlungs-Bedichte / des Ovidianischen ver-
blümten Sinns / gründlichen Argumenten und Auflegungen /
mit reinen Inhalts-Verfen und kurzen doch nughchen Mo-
ralibus und Lehr-Sätzen illustriret und erkläret :

Auch mit CXIII. schönen Kunst-Risen und Kupfer-Fi-
guren gezieret :

So daß sich deren so wol

Hohe Stands-als andere Personen / Gelehrte und Angelehrte / mit nur
zur Gemüths-Belustigung und Zeit-Verreib ; sondern auch nebens denen Liebhabern
der Poeterey / die studirende Jugend / als ferner wegen der / auß H. Schrift und H. H. Wärtten ge-
zogenen / angeführten / schönen und nughchen Moralien und Sitten- Lehren / die angehende Herren Prediger ; als
sonderlich aber / die Bildhauer / Mahler / Goldschmidte / Formschneider / Eisen- Schneider / Ager /
u. a. m. dergleichen Künstler / zu ihrer Profession , nughch und nachrichtlich bedie-
nen können.

Wobey auch die Edlen und vortreflichen Poeten

P. OVIDII NASONIS Leben / Exilium , und Tod ;

zwar kurz / doch deutlich und ausführlich gleich

Anfangs zu lesen ist.

Durch

P. C. B. H.

M. DC.

LXXXV

Salzburg /

Gedruckt und verlegt durch Johann Baptist Mayr / Hoch-Fürstlichen
Hoff- und Academischen Buchdrucker und Händler.

vsej verjetnosti izdelal Matija Greischer, saj je pet teh plošč signiranih z monogramom M.G.f.⁷¹

Zaradi navedenih dejstev je Mayrjeva izdaja Ovidovih Metamorfóz iz leta 1685 v osnovi rezultat grafičnega zavoda na Bogenšperku oziroma Valvasorjevih izdajateljskih prizadevanj ter sodi zato do neke mere tudi v njegov opus.⁷²

Valvasor sam pa se po izdaji iz leta 1680 še ni nameraval ločiti od te snovi. Kot poroča Erazem Francisci, je pripravil v rokopisu Satiričnega Ovida z nemškim opisom in nad 170 bakrorezi v velikosti dvanajsterke.⁷³ Delo pa zaradi spremenjenih načrtov in kasnejšega finančnega zloma v Valvasorjevi založbi ni izšlo in o njegovi usodi ni nič znanega. Da je Ovid vseskozi pritegoval Valvasorjevo pozornost, pričajo ne samo njegova grafična zbirka, zlasti 10. in 11. zvezek, ampak tudi podatki v njegovem zapuščinskem inventarju. Po prodaji svoje knjižnice je med tistimi knjigami, ki jih je ohranil do konca, več različnih izdaj Ovidovih del oziroma del o Ovidu v francoščini in nemščini, s slikami in brez njih.⁷⁴

Naslednje leto je Valvasor, kot sam pravi v posvetilu k izdaji, iz vljudnosti ustregel sosednji deželi Koroški. **Topographia Archiducatus Carinthiae modernae** das ist Controfee aller Stätt, Märckht, Clöster, vndt Schlösser, wie sie anietzo stehen in dem Ertz-Hertzogthumb Khärndten (*Topografija sodobne nadvojvodine Koroške, to je, podobe vseh mest, trgov, samostanov in gradov, kot sedaj stoje v nadvojvodini Koroški*) iz leta 1681 je album z naslovnim bakrorezom in z 223 bakrorezi koroških krajev in gradov. Izdaja je podobna Topografiji sodobne vojvodine Kranjske iz leta 1679 in tudi besedilo je enako urejeno. Naslovni list je narisal Janez Koch, v baker ga je vrezal Andrej Trost. Od besedil sta na začetku nemško posvetilo koroškim deželnim stanovom, datirano na Bogenšperku 3. januarja 1681, in latinska pesem Pavla Ritterja-Vitezovića. V pesmi Pavel Ritter prvikrat naslavlja Valvasorja z L. B., to je, liber baro, in ga prvikrat tudi omenja kot stotnika pešcev Dolenjske. Na koncu albuma je 8 strani nemškega seznama slik in lastnikov gradov. Seznam se v tem primeru ujema z dejanskim številom podob. Besedila je natisnil Janez Krstnik Mayr v Ljubljani.

Valvasorjevo posvetilo v albumu je vredno pozornosti zato, ker izraža v njem svoje veselje do risanja, in zaradi presenetljive misli o turizmu oziroma kulturnem popotovanju, ki sodi bolj v 19. ali 20. kot v 17. stoletje. V posvetilu pravi o tem takole: Unter andern deß Kunstliebenden freyen Gemüths Ergötzlichkeiten gefällt mir von vilen Jahren die Abzaichnung der Landtschafftten / Sätt / vnd Gebäuen / welche jetziger Zeit sehr in Schwung kommen / mit grossem Vorthail der Raißbegierigen / wie auch mit nicht mündern Nutzen der Länder / welche durch künstlich naturähmende Abriß weit vnd breit bekandt werden / auch manchem die Begierde

Joh. Koch. delin:

A. Trost: f

einfuncklen / die Augen mit dem vhrheblichen Original zu erquicken / dessen Endwurff er vorhin auff das Pappier gebracht ersehen hätte (*Med drugimi radostmi svobodnega, umetnost ljubečega srca mi je že mnogo let najbolj všeč risanje pokrajin, mest in stavb, kar se je v sedanjem času zelo razmahnilo v velik prid popotovanja željnih in v nič manjšo korist deželâ, ker postanejo te z umetnimi risbami po naravi daleč naokrog znane ter se marsikomu vzbudi želja, da bi si oči poživil ob izvirniku, katerega črtež je poprej spoznal na papirju*).

Risar topografije je bil Janez Vajkard Valvasor, kot grafiki so delali Andrej Trost, Peter Mungerstorff in Matija Greischer. Večina slik je z monogramom risarja Valvasorja in s podpisi naštetih bakrorezcev tudi signiranih. Izjema je list 35 Statt Friesach, ki nosi signaturo Fl. Schnabell ged. (morda tudi fed. ali fec.). Vprašljiva pa postane signatura zato, ker se na odtisih te plošče bolje ali slabše vidi, da je bil prvotni podpis M. Greischer f. zbrisan, desno od njega pa pristavljena ta nova signatura. Ime Fl. Schnabell se v Valvasorjevih delih sicer nikjer več ne ponavlja. Pozornost zbudi tudi za

poudariti, prvovrsten in edinstven zgodovinski vir. Vse kaže, da je Valvasor hotel prekositi svojo prvo topografsko izdajo, in to mu je v nekaterih pogledih uspelo, kar dokazuje, kako resno in ambiciozno je jemal svoje delo.

Ob Topografiji sodobne nadvojvodine Koroške pa postane jasno, da so bili Valvasorjevi načrti na tem področju očitno širši, kot jih je deklariral kasneje na nekaterih mestih v Slavi vojvodine Kranjske, saj so segli prek Kranjske na sever na Koroško in na jugovzhod na Hrvaško in v Vojno krajino. Vprašanje je, ali bi se usmeril tudi na Štajersko — in s tem na vso Notranjo Avstrijo — če se ne bi bil s to deželo ukvarjal že Jurij Matevž Vischer.

Na izdajo *Topographia Archiducatus Carinthiae modernae* se navezuje še **Topographia Carinthiae Salisburgensis** *Id est Episcopatus Praepositurae Civitates, opida, arces et castella In Carinthia Habita quae Possidet Archiepiscopatus Salisburgensis* (*Topografija salzburške Koroške, to je, škofijske proštije, mesta, trgi, gradovi in graščine na Koroškem, ki jih ima v lasti salzburška nadškofija*). Iz koroške topografije je Valvasor namreč istega, 1681. leta izbral in

ponatisnil 26 bakrerezov, ki predstavljajo posesti salzburške nadškofije na Koroškem. Izboru je dodal bakrerez z naslovom dela, kuenburškim grbom in vedutama Salzburga v ozadju (levo celotni pogled z jugovzhoda s trdnjavo Hohensalzburg, desno Residenzplatz s stolnico in znamenitim baročnim vodnjakom), ki ga je zrisal Janez Koch in v baker vrezal Andrej Trost, in latinsko posvetilo salzburškemu knezu in nadškofu Maksimilijanu Gandolfu Kuenburgu. V tem posvetilu pa Valvasor prvič v svojih knjigah doda svojemu imenu kratico L.B.

Izdaja je torej v glavnem podobna Topografiji lamberskih gradov iz leta 1679. Plošče so identične s tistimi v Topografiji sodobne nadvojvodine Koroške, samo da so številke, ki jih imajo v koroški topografiji, odstranjene in vrezane nove takole: 1 Aich, 2 Markt Altenhaifen, 3 Statt S. Andree, 35 (4) Statt Friesach, 5 Pfar Vnd Schloss Gliedniz, 52 (6) Marckht, vnd Schloss Grodas, 7 Markht Güettaring, 8 Marckht Vnd Thumstüfft Gvrkh, 9 Thumstüfft Gvrck Van der hintern Seiten, 10 Gvrniz, 11 Halbegg, 12 Markt, vnnd Schlos Hüettenberg, 13 Closter S. Iörgen am Langen See, 14 Mansperg, 15 Maria Saal, 16 Pökhstain, 17 Pregern, 18 Markt Saxenburg, 19 Stain, 20 Stadt unnd Schlos Strasburg, 21 Teggenprvn, 22 Probstei Teynah, 23 Thörn, 24 Markt Weittensfeltd, 25 Weyer, 26 Probstei Wietting.

Topographia Carinthiae Salisburgensis je redka, znana sta primerka v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani in v Univerzitetni knjižnici (Universitätsbibliothek) v Salzburgu.⁷⁶

Topografija salzburške Koroške je zadnja, v grafičnem zavodu na Bogenšperku izdana topografija. Zadnja Valvasorjeva umetnostna izdaja sploh pa je svojevrstno in zanimivo delo z latinsko-nemškim naslovom in latinsko-nemškim besedilom: **Theatrum mortis humanae tripartitum**. I. Pars. Saltum Mortis. II. Pars. Varia genera Mortis. III. Pars. Poenas Damnatorum continens. Figuris aeneis illustratum. — Das ist: Schau-Bühne Deß Menschlichen Todts in drey Theil 1. Theil Der Toden-Tantz. 2. Theil Underschiedliche Todts-Gattungen. 3. Theil Der Verdambten Höllen-Peyn / vorstellend. Mit schönen Kupffer-Stichen geziehrt vnd an Tag gegeben. Durch Joannem Weichardum Valvasor etc. etc. (*Prizorišče človeške smrti v treh delih. Prvi del: Mrtvaški ples. Drugi del: Različne vrste smrti. Tretji del: Muke pogubljenih. Z lepimi bakrerezi okrašeno in izdano. Po Janezu Vajkardu Valvasorju itd. itd.*). Kakor izhaja iz podatkov na naslovnem listu celotnega dela, na naslovnih listih 2. in 3. dela in ob koncu vsakega dela posebej, je bilo besedilo tiskano leta 1681 v Ljubljani. Bakrerezi so bili natisnjeni na Bogenšperku.⁷⁷ Knjiga je izšla naslednjega, 1682. leta pri Janezu Krstniku Mayrju v Salzburgu. Ker pa da kronogram v knjigi celo dvakrat letnico 1680, je potemtakem delo nastajalo tri leta.

OKITCHIANA.

Sol nec adhuc cursu, lustrum properante peregit,
 Mors quod ad Okitchim edita rara fuit:
 Vir fuit, hic famulam furti, insimulaverat unam,
 Sive insons fuerit, nescio sive rea:
 Ante domum ad palum hanc hyemali nocte ligatam,
 In pœnam gelidâ, tam diu inundat aquâ,
 Donec eam glacie, concretam herus ille peremit,
 Hæc merito dici frigida mors potuit.

*Iz Croatia.**Othürchen.*

Doch fünffmal nicht / den Lauff verricht /
 Die Sonn mit ihrem Wagen;
 Daß sich ein Thät z' Othürchen hat /
 Gantz selzamb zugetragen:
 Sein Magd ein Mann / gfast in Argwohn /
 Als ob sie was entragen /
 Ob nun die Magd / solch Thät gewagt /
 Kan ich für gwiß nicht sagen:
 Doch nahm er die / vnd bunde sie /
 Im Winter an ein Pfahle /
 Nackend / vnd bloß / vnd sie begoß /
 Mit Wasser sovil mable /
 Biß sie zu Eys / auff solche Weis /
 Ertdödtet gantz gefrohren /
 Da gwiß nicht hat / sein Prædicat,
 Der kalte Todt verlohren.

Anima viri impij desiderat malum, non miserebitur
proximo suo. *Prov. cap. 21.*

Die Seele der Gottlosen wünscht arges / vnd ist dem
Nechsten nicht barmherzig.
Prov. cap. 21.

Y ASCLE-

Obsega 6 neoštevilčenih in 256 oštevilčenih strani in na začetku še naslovno sliko. Neoštevilčeni so naslovni list, dve aprobaciji cerkvenih oblasti za natis in latinsko posvetilo Albertu Reichartu, učenemu, umetnostno izobraženemu opatu benediktinskega samostana v Št. Pavlu na Koroškem, piscu zgodovine Koroške »Breviarium historiae Carinthiacae«, ki je izšla v Celovcu leta 1675. Posvetilo je datirano na Bogenšperku 24. aprila 1682. Sledi nemški nagovor bralcu, latinska pesem Pavla Ritterja-Vitezovića, verzi z akrostihom mors-homo, kronogram in pogovor med človekom in Smrtjo. Pogovor prehaja neposredno v prvi del, mrtvaški ples, ki je prikazan na 54 podobah. Tu nastopajo zastopniki različnih stanov in poklicev na eni strani, na drugi pa Smrt. Drugi del prikazuje 35 primerov različnih vrst smrti, tretji kaže na 31 slikah muke pogubljenih.

Vsako sliko razlagajo na levi strani, ki je namenjena besedilu, latinski in nemški verzi. Na desni strani so odtisnjeni bakrorezi, zgoraj in spodaj so tudi citati iz svetega pisma. Verzi so oblikovno okorni, vendar nazorni in sočni. Avtor utegne biti Valvasor sam, morda je pri latinskih pomagal Vitezović. Koliko je v njih izvirnega in koliko prevzetega in od kod, ni razvidno. V prvem delu so obravnavani: stvarjenje sveta in Adama, prvi greh, izgon iz raja, Adam, papež, kardinal, škof, opat, kanonik, župnik, pridigar, menih, opatinja, nuna, cesar, kralj, knez, grof, vitez, plemič, vojak, ropar, sodnik, svetovalec, advokat, zdravnik, zvezdogleđ, bogatin, trgovec, kramar, mornar, voznik, kmet, pijanec, kvartopirec, no-rec, slepec, berač, starec, cesarica, kraljica, princesa, grofica, plemkinja, starka, mati, mladenič, otrok, Bakhus, triumfatorji, Kristus, kosti vsega človeštva, poslednja sodba in mrtvaški grb.

Najbolj samostojen je gotovo drugi del, ki prinaša primere različnih smrti. Sestavljaalec je črpal iz antičnih in humanističnih avtorjev, pa tudi iz lastne vednosti in sporočil prijatelja Vitezovića. Zato je nekaj primerov zgodb o smrti preprostih ljudi iz sosednje Hrvaške, prevladujejo seveda opisi smrti raznih zgodovinskih in mitičnih oseb. V tem delu so prikazani: pesnik Aishil, kraljica Kleopatra, Arij Aleksandrinski, svatje, tiran Prokopij, knezova priležnica, Regulus Atilius, Polidamas, Seneka, Dirke, Porcia, žanjci, Jakob Vojnić, škof Hatto, vestalka Opia, vedež Amfiaraos, zmaj, Perilus, Maksencij, Metij, Teutebert, Agazo, Basilij, dekle iz Okića, Asklepiades, smrt v kožah, Demoklej, Jordan, Servij, Cirsilus, mladenič iz Senja, stotnik, smrt v smoli, smrt na vislicah, smrt na kolu.⁷⁸

V tretjem delu mučijo hudiči v peklü čarovnico, preklinjevalca, skrunitelja praznikov, neposlušneža, razbojnika, prešuštnika, tatu, lažnivo pričo, tistega, ki je poželed tujo ženo, tistega, ki je poželed tuje blago, prevzetnika, lakomnika, požeruha, nečistnika, zavistneža, jezlјivca, lenuha, brezsrčneža, samomorilca, oderuha, iz-

dajalca, zvijačneža, maščevalca, kvartopirca, nehvaležneža, verolomneža, pohujšljivca, lažnika, obrekovalca, ljubosumneža; na koncu te dolge vrste človeških pregreh je še slaba vest kot njihova posledica.

Podobam v prvem delu je bil za zgled znameniti Mrtvaški ples Hansa Holbeina mlajšega, za drugi in tretji del je podobe zrisal samostojno in jih zato tudi signiral Janez Koch. Bakrorezec je bil Andrej Trost. Enako kot pri Pasijonski knjižici so tudi tu podobe po zgledu stvaritev severne renesanse dekorativno uokvirjene z živalskimi in rastlinskimi motivi. Vsebinsko zelo zgovorna naslovna slika je apoteoza smrti, tukaj smrt v zmagoslavnem sprevedu vodi zaradi izvirnega greha iz raja izgnani prvi človeški par do grobov, ki ju kopljeta dva moža v ospredju. V ozadju pa vidimo Kajna, ki ubija Abela. Kakor je razvidno iz signatur: W. W. inuen W. excud. Jo. Koch del. And. Trost sculp. Wagenpurgi in Carniolia, sta grafika izdelala naslovni list po zamisli in osnutku Janeza Vajkarda Valvasorja. Naslovni list zavzema celo stran in meri $19,4 \times 15,2$ cm, kar je obenem tudi format knjige, medtem ko so druge slike, merjene z okviri vred, velike približno $9,5 \times 8,3$ cm.

Theatrum mortis humanae tripartitum sicer ne sodi med tiste vrhunske Valvasorjeve dosežke in izdaje, po katerih je predvsem zaslovel, je pa kulturnozgodovinski in tudi umetnostni spomenik, ki razkriva duhovno podobo tistega časa, polnega stisk. Nedvomno je nastal pod vplivom starejše in sodobne verske dramatike, pasijonskih iger oziroma procesij, kakor jih je Valvasor mogel sam doživljati v kapucinskih in jezuitskih izvedbah celo v Ljubljani in iz katerih se je razvila leta 1721 najpopolnejša slovenska varianta, škofjeloška procesija v prepesnitvi patra Romualda — Lovrenca Marušiča. Prizorišče človeške smrti pa je značilno tudi za Valvasorjevo osebnost, z njim se je po Pasijonski knjižici in po Ovidovih Metamorfozah ponovno izrazila njegova težnja seči v svet lepih umetnosti, čeprav tukaj bolj kot prej s poudarjeno moralnovzgojno tendenco.

Tudi Theatrum mortis humanae tripartitum je razmeroma redka knjiga. Hranijo jo predvsem nekatere večje stare biblioteke pri nas in v tujini. V latinsko-slovenski priredbi in prevodu pa je delo izšlo z dodanimi opombami in spremno besedo ponovno leta 1969 v Mariboru in Novem mestu.⁷⁹

Po Franciscijevih podatkih v Slavi vojvodine Kranjske naj bi bil Valvasor izdal na Bogenšperku tudi tri zemljevide: karto Kranjske leta 1684 in karto Koroške in Hrvaške leta 1685.⁸⁰ Ti zemljevidi pa kot samostojne publikacije niso znani. Res je Valvasor nameraval izdelati geografsko karto Kranjske v velikem merilu, vendar je ni utegnil izgotoviti. Toda pri teh izdajah gre verjetno za karte manjšega formata, najbrž enake tistim, ki jih je objavil v naslednjih

knjigah: karti stare Kranjske in Kranjske, Krasa, Istre in Slovenske marke že leta 1681 v Schönlebnovem delu *Carniolia antiqua et nova*, karto nadvojvodine Koroške leta 1688 v svojem delu *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa*, drugo karto Kranjske, Krasa, Istre in Slovenske marke v II. knjigi in karto Hrvaške v XII. knjigi *Slave vojvodine Kranjske* leta 1689. Poleg omenjenih zemljevidov pokrajin je Valvasor narisal in izdal še perspektivni karti reke Kolpe in Cerkniskega jezera ter ju objavil kot priloge v III. oziroma IV. knjigi *Slave vojvodine Kranjske*.

Kakor dokazujejo izjave in signature, je meritve za te zemljevide napravil Valvasor sam in jih sam tudi zrisal. Sicer so zemljevidi še nekoliko izkrivljeni in približni, vendar kažejo, da se je avtor trudil bolj za nazornost in čitljivost in v tem sledil sodobnim kartografom. Kljub tem hibam Valvasorjevi zemljevidi v ničemer ne zaostajajo za izdelki vodilnih evropskih kartografov in delavnic tedanje dobe in pomenijo v kartografiji naših dežel, še posebej v primerjavi s starejšimi zemljevidi, korak naprej. Predvsem pa je pomembno dejstvo, da so to prvi zemljevidi, izdelani doma in z roko domačega avtorja.

Še nekaj desetletij je rabil zlasti Valvasorjev zemljevid Kranjske, Krasa, Istre in Slovenske marke za predlogo pri izdajah znamenitih kartografov, na primer, dveh nürnberških založnikov, Janeza Krstnika Homanna in Krištofa Weigla starejšega. Valvasorjev prvotni načrt pa je uresničil nekaj desetletij kasneje stiški cistercijan Janez Dizma Florijančič de Grienfeld. Leta 1744 je izdal v Ljubljani po desetletni pripravi veliki zemljevid Kranjske: *Ducatus Carnioliae tabula chorographica*, v približnem merilu 1:111 000. Zemljevid, ki ni le izreden dosežek na področju domače kartografije, ampak tudi grafične umetnosti, je v baker vrezal Abraham Kaltschmidt.⁴¹

Ker je po letu 1680 Valvasor spremenil svoje delovne načrte, sklenil je izdati literarno topografijo Koroške, predvsem pa podati vsestranski opis svoje domovine Kranjske, je to odločilno vplivalo tudi na delo v bogenšperškem grafičnem zavodu. Obdržal je le dva sodelavca, Janeza Kocha in Andreja Trosta, s katerima je odslej pripravljaval slikovno gradivo, zemljevide, panorame in drugo za obe načrtovani publikaciji, ki sta izšli pod naslovom *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa* in *Die Ehre deß Hertzogthums Crain v Nürnbergu* leta 1688 oziroma 1689.

V zvezi s topografskimi in umetnostnimi izdajami in pripravo *Slave vojvodine Kranjske* pa je nastalo in se tudi ohranilo gradivo, ki omogoča globlji vpogled v sam potek dela v delavnici. To dragoceno gradivo je danes v okviru Metropolitanske knjižnice v Narodni in vseučiliški biblioteki v Zagrebu in obsega skicno knjigo za topografijo Kranjske, skicno knjigo za topografijo Koroške,

osnutke za *Theatrum mortis humanae tripartitum* in knjigo poskusnih odtisov za *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*. Nekoliko drugačne narave je še na poseben način odtisnjena *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*, ki bi jo lahko imenovali knjigo poskusnih odtisov za topografijo Kranjske in se hrani v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani.

Skicna knjiga za topografijo Kranjske je v bel pergament vezan zbornik velikosti 20,4 (hrbet) × 29,5 cm, listi sami pa so velikosti 19,5 × 29 cm. Na notranji strani platnic je Valvasorjev ekslibris. Zvezek vsebuje 358 risb, izdelanih z rdečo kredo, s peresom ali tušem. Ob risbah so včasih korekture, opazke in navodila za izdelavo končne predloge za bakrorezca oziroma za izdelavo bakroreza.

Skicna knjiga za topografijo Koroške ima platnice iz lepenke, prevlečene s črnkastim papirjem, hrbet je usnjen z vtisnjenimi pozlačenimi ornamentami. Velikost zbornika je 18,6 (hrbet) × 28,6 cm, listov pa 17,7 × 28,2 cm. Nalepljena označba se glasi: 174 / *Urbes Carinth*. Na notranji strani platnic je Valvasorjev ekslibris. Zvezek vsebuje 234 listov in 233 skic, napravljenih v veliki večini v obrisni perorisbi, ob robovih pa je veliko pripomb, namenjenih izvrševalcu risane predloge in bakrorezcu.

To gradivo nam tudi pojasnjuje, kako so v grafični delavnici na Bogenšperku bakrorezne podobe nastajale. Najobičajnejši je bil postopek, da je bila najprej napravljena skica, posneta pred predmetom samim, na primer, pred gradom; glavni predmet je natančno zrisan, pokrajina je podana le v glavnih potezah, pogosto so na skici pripisane pripombe, ki so rabile za opozorilo ali pojasnilo kasneje, ko so po tej bežni skici v delavnici izdelali natančnejšo risbo. Šele ta je bila grafiku prava predloga. Druga vrsta skic je nastala prav tako v naravi, vendar so bile tako skrbno izdelane s peresom, tušem ali rdečo kredo, da jih je grafik lahko uporabil za predlogo brez posredne risbe. Najmanj je bil v rabi tretji način, to je po prvotni skici izdelana perorisba, ki skrbno posnema videz bakroreza. Tolikšne olajšave grafik ni potreboval, saj mu je zadostovala le natančnejša risba glavnega predmeta, katerega obrise je v negativu mehanično prenesel na ploščo in nato dopolnil pokrajino in okolico po shematičnih konvencijah svoje stroke.

Iz opisanega postopka razberemo tudi, da je bil natančneje prikazan le glavni objekt, po navadi grad, pokrajino pa je grafik po svojem občutku precej svobodno spreminjal.

Osnutki za *Theatrum mortis humanae tripartitum* so v knjižici, ki obsega 72 listov velikosti 19,4 × 15,2 cm. Tu so naslovna slika in predloge za 2. in 3. del te izdaje. Risbe so napravljene s peresom in tušem ter nalepljene na liste v knjižici. Na notranji strani knjigoveškega lista je napisano: *Delineationes Joannis Koch pictoris rudolphswerti in Carniolia*.

Knjiga poskusnih odtisov za Slavo vojvodine Kranjske ima z usnjem prevlečene lepenkaste platnice velikosti $15,5 \times 19,5$ cm. Na $14,4 \times 19$ cm velikih listih je odtisnjenih 281 plošč. Tudi ta zvezek ima na notranji strani prednje platnice Valvasorjev ekslibris.⁸²

V zadnjem času je prišla v znanstveno evidenco na svojski način odtisnjena *Topographia Ducatus Carnioliae moderna*. Zvezek ima platnice iz lepenke, prevlečene z marmoriranim knjigoveškim papirjem v rjavo-rdečem tonu, hrbet je vezan v temno rjavo usnje. Vezava ni sočasna z odtisi plošč, temveč znatno mlajša. Primerek je skoraj kvadratne oblike, velikosti 28×25 cm, njegova posebnost je v tem, da sta na enem listu odtisnjena po dva bakroreza, kar je enkratno in pri Valvasorju doslej neznano. Zvezek vsebuje na 136 listih 261 odtisov, ni pa več v prvotnem stanju niti popoln, tudi listi niso vezani v zaporedju. Na nekaterih listih je ena podoba odrezana, nekaj listov sploh manjka, nekatere podobe pa so izstrižene ali obstrižene, nalepljene na drugačen papir in šele tako vključene v zvezek, ki ima tudi celotno, v Ljubljani tiskano spremno besedilo razen naslovnega bakroreza. Značilno je, da so odtisi na posameznih listih tako tesno drug ob drugem, presledek med robovoma plošč je le 4 do 6 mm, da listov ni mogoče oddvojiti, ker bi v tem primeru bili sploh brez roba. Pač pa so vodni znaki v papirju isti kot pri posameznih, na običajen način publiciranih primerkih. Opazno je tudi, da so odtisi plošč čisti in nadporečno ostrih obrisov, vendar glede na izvedbo posameznih upodobitev ali njihovih variant ne odkrivajo nič novega. Iz navedenega je razvidno, da gre v tem primeru za unikum in kuriozum, ki ga lahko imenujemo knjigo poskusnih odtisov za topografijo Kranjske. Sedanji lastnik knjige je Narodni muzej v Ljubljani.⁸³

Iz oblike tega primerka bi sklepali, da je Valvasor sprva namerala izdati Topografijo sodobne vojvodine Kranjske na način in v formatu, kakršnega kaže ta knjiga poskusnih odtisov, nato pa se je odločil za prečni format, ki mu je iz enega ali drugega razloga pač bolj ustrezal. Da ta misel ni čisto brez podlage, dokazuje v bistvu na podoben način leta 1688 izdana Popolna topografija stare in sodobne nadvojvodine Koroške, ki ima na vsaki desni strani po dve podobi, čeprav s širšim razmikom med obema, leva stran je pridržana za razlagajoče besedilo. Hrbtne strani listov pri tej izdaji praviloma niso potiskane, razen nekajkrat pri obsežnejšem besedilu. Izjema je še nekaj enojnih, glede na format knjige pokonci obrnjenih slik.

Od Valvasorjevega študijskega gradiva je torej poleg tistega, kar ga je prodal leta 1690 zagrebškemu škofu Aleksandru Ignaciju Mikuliću, ohranjena še ta knjiga poskusnih odtisov za topografijo Kranjske.

140 Grafično delo Valvasorjeve delavnice v splošnem ni na visoki umetniški ravni, za našo kulturo in zgodovino pa je izrednega

pomena. Vrednost topografskih slik je posebej še v tem, ker nam kažejo kraje, gradove in samostane, kakršni so bili konec 17. stoletja. V 18. stoletju se je namreč začela živahna stavbarska dejavnost, ko so gotske stavbe nadomeščali z baročnimi ali jih vsaj baročno prezidavali. Tudi so mnogi gradovi in samostani že propadli, za študij tovrstnih stavbnih kompleksov pa daje topografsko gradivo Valvasorjeve delavnice dosti opore. Od netopografskega ilustrativnega gradiva, ki je vključeno v Slavo vojvodine Kranjske, so dragocene podobe noš in drugi slikovni prikazi ljudskega življenja in dela, toda slike z zgodovinsko vsebino so povečini brez vrednosti in zanimive kvečjemu zato, ker kažejo, kako si je poprečni umetnik tedanjega časa predstavljal stare narode, vojske in druge dogodke. Valvasor po kvaliteti grafičnega dela le nekoliko zaostaja za svojim vzornikom Matevžem Merianom. Kot krajinar je Merian sicer boljši, ker ljubi široke razglede v obliki zemljepisnih prospektov, pri Valvasorju pa so ti redkejši. Veliko razliko med obema je opaziti zlasti pri slikanju mest. Valvasor podaja bolj zunanji vtis kraja, navadno z naravnega, nekoliko vzvišenega gledišča, Merian pa se dvigne napol v ptičjo perspektivo in zato pokaže tudi notranji ustroj mesta. Velika zasluga Valvasorjevega grafičnega zavoda je, da imamo bogate slikovne vire že iz 17. stoletja, kajti v podobnem obsegu in izraznosti se taki viri pojavijo z iznajdbo litografije ponovno šele v prvi polovici 19. stoletja.

RAZŠIRJENI NAČRTI

Okoli leta 1680 je nastal v Valvasorjevem delovanju pomemben preobrat, na katerega je v znatni meri vplivalo tudi sodelovanje in prijateljstvo z Janezom Ludvikom Schönlebnom.¹

Po številnih teoloških, genealoških in drugih spisih se je Schönleben lotil tudi obsežnejšega teksta iz domače zgodovine. Po nekajletnem trudu je leta 1681 izdal delo z naslovom *Carniolia antiqua et nova*, tomus I, ki v obliki analov zajema dogodke do leta 1000. Prvi del v knjigi je *Apparatus*, nekakšna historična topografija ali geografija stare Kranjske. Za sodelovanje pri predvidenem tomusu II omenjenega dela, ki naj bi v podobnem aparatu prikazal sodobno Kranjsko, pa je tedaj že priletni avtor, kakor kažejo dejstva, pridobil Janeza Vajkarda Valvasorja, ker se mu je zdel za to nalogo najprimernejši.

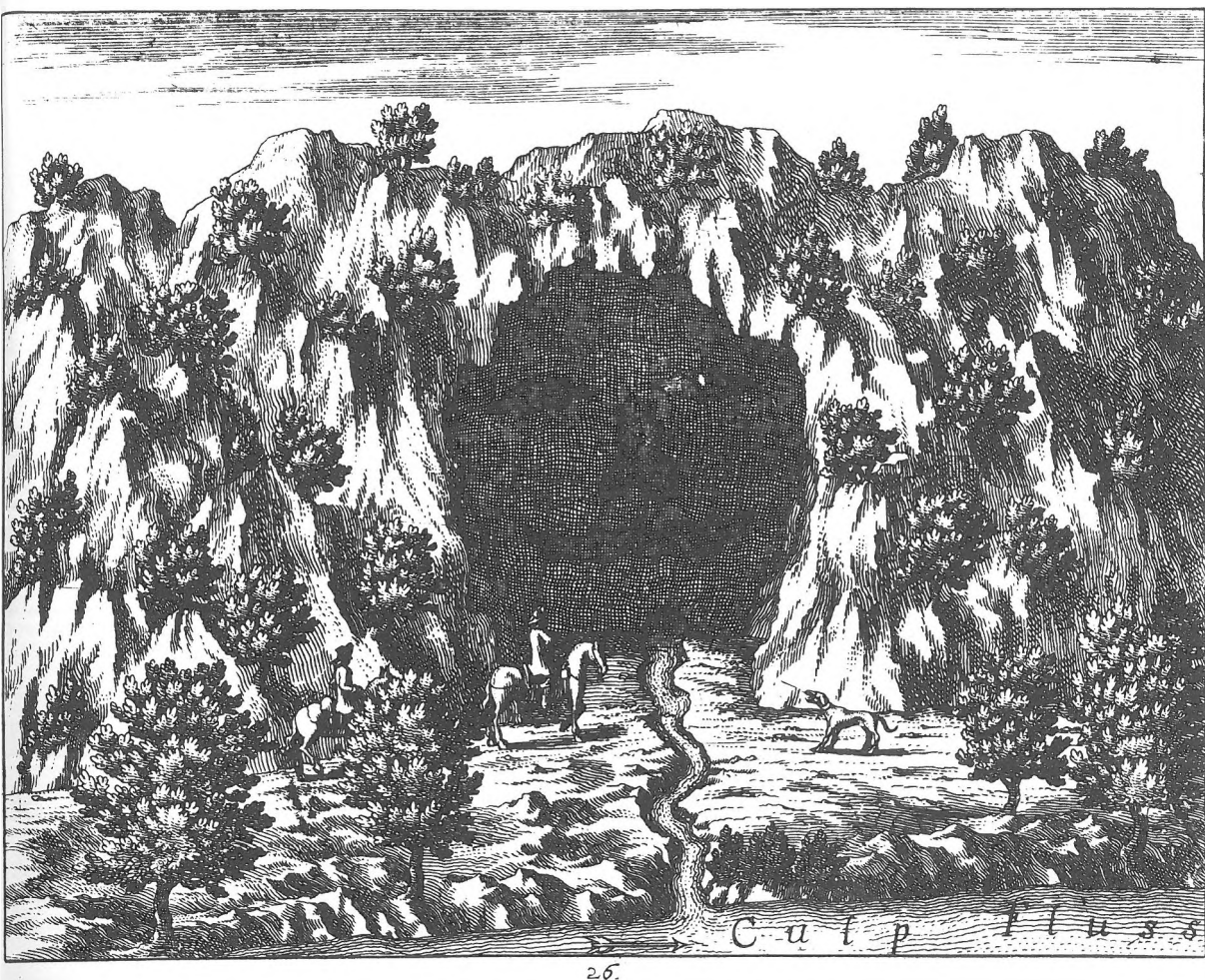
Schönleben sicer Valvasorja v tej zvezi nikjer ne omenja, pač pa nakazuje to možnost ne samo to, da je Valvasor kasneje nadaljeval Schönlebnovo delo, se na stvar pogosto vračal in se nanjo skliceval v Slavi vojvodine Kranjske, temveč že samo mesto v Schönlebnovem predgovoru h *Carniolii*: *De nova exacte Topographice exhibenda, alterius labor esto, qui totam oculis perlustret. Et haec in Apparatu*. Natančna topografija nove Kranjske naj bo torej delo drugega, ki naj vso deželo prehodi in pregleda na lastne oči, in to opiše v takem aparatu.² Ta drugi pa je mogel biti le Valvasor.

V nasprotju s kabinetnim učenjakom Schönlebnom je bil Valvasor naimreč izrazito empiričen duh. Razen njega tedaj ni bilo na Kranjskem človeka, ki bi bil vso deželo večkrat po dolgem in počez prepotoval in se precej dobro seznanil z razmerami svoje drage domovine oziroma, kot pravi drugje, da pred njim ni bilo nikogar, ki bi vse koticke v deželi pretaknil, vse raziskal in po možnosti sam preizkusil. Zato je, in to še posebej za Gorenjsko, lahko trdil, da so mu tam okoli poznani vsi konci, pota in steze. Tako je samo dolino nad Jesenicami prepotoval več kot tridesetkrat.³

Valvasor na konju, s pištolo ob sedlu, za njim jahajoč služabnik s popotnico in instrumenti, z obema pa pes za varstvo in družbo — takšnega si lahko sami predstavljamo, in takšnega vidimo tudi na sliki — tako je naš avtor že ob pripravah za obe topografiji, kranjsko in koroško, in pri raziskavah naravnih znamenitosti, ki jih je tudi nameraval popisati, križem prepotoval Kranjsko in sosednje dežele.⁴ Priložnostno omenimo, da je za ježo gotovo uporabljal kraške konje, ker jih nekajkrat na vse pretege hvali in pravi, da so za naša hribovita in skalnata pota najboljši.⁵ Povsod je vztrajno izpraševal, zapisoval, risal in meril, se vzpenjal na gore in spuščal v jame, gnan od svoje raziskovalne vneme in veselja do prirodnih znamenitosti in redkosti.

Pestrost Valvasorjevih potovanj in interesov izpričuje vsebina Slave vojvodine Kranjske v celoti, nazorno pa jih osvetljuje že samo nekaj tistih drobcev, izbranih iz Slave, ki jih lahko časovno bolj ali manj natančno določimo.

Tako je pred mnogimi leti Valvasor sam preizkusil delovanje nevihtne jame Vetrnik v gamberških planinah nad Čemšenikom, se pred 16 leti ali 1673 — če štejemo od izida Slave vojvodine Kranjske, sicer pa kakšno leto prej, kar velja tudi za nadaljnje navedbe te vrste — pogovarjal s pokojnim baronom Janezom Adamom Engels-hausnom v gradu Iški turn o skrivnostnem jezeru, ki ga včasih zagledajo okoličani na Mokrcu, bil zraven, ko so leta 1673 kopali kristale na nekem hribu pri Turjaku, našel leta 1676 devet funtov težak ahat pri Zavrhu in nekaj let prej lep ahat pod Limbarsko goro na Moravškem.⁶ Pred 13 leti, torej okoli 1676, je z velikim začudenjem opazoval, kako je med Kranjem in Radovljico, na prehodu čez Tržiško Bistrico možak, ki je tu prenašal ljudi čez vodo, prenesel krošnjarja skupaj z njegovo nad 100 funtov težko krošnjo, leta 1677 videl med Snežnikom in Ložem pri mlinarju ob potoku Storžku nad 250 nasoljenih rac, ki jih ta potoček občasno vrže iz podzemlja, bil pred 11 leti, se pravi 1678, v Bitnjah na Gorenjskem po čudni navadi te vasi zelo neprijazno sprejet od gostilničarja, župana Ortmana, ki pa je kmalu postal prijaznejši in ga pozneje, kadar se je ustavil pri njem, vedno dobro postregel; pred približno 11 leti jeseni je na gradu Prem, kjer je prenočeval, doživel nevihto z grmenjem in treskanjem, kakor bi streljali s kartavnami, ognjena strela pa je udarila skozi eno okno v sobo — po svoji navadi je spal pri odprtih oknih — in pri drugem izginila ven.⁷ Leta 1678 ga ni manjkalo tudi v ljubljanski stolnici, ko so odprli grob prvega ljubljanskega škofa Žige Lamberga, leta 1679 je skušal kaj več zvedeti od kmeta, ki so ga na povelje kneza Janeza Vajkarda Auersperga pred leti spustili v globine Postojnske jame, leta 1680 je v Osojah na Koroškem opazoval, kako so v samostanu s posebno čudežno kroglo zdravili od hudega duha obsedene, nore, gluhoneme in slepe ljudi, v tem letu se je zaradi

koroškega albuma, ki ga je pripravljaj, sploh dosti zadrževal v tej deželi, leta 1681 je našel pri gradu Bokalce najlepši jaspis, bil naslednjega leta oziroma, kakor pravi, pred 7 leti v Bohinju in videl, kako so pod fužino Jurija Locatellija v Bohinjski Bistrici z enim metom mreže ujeli nad 70 postrvi.⁸ V avgustu pred 6 leti, torej 1683, če štejemo od izida Slave vojvodine Kranjske, in v tem primeru prav na začetku meseca, kajti nato je odšel na vojaški pohod na Štajersko, pa je bil na Dolenjskem, kjer si je ogledal jamo pri gradu Rožek ter našel še v tem letnem času na njenem dnu dosti ledu; tedaj

145

Valvasor kot popotnik in raziskovalec pri izviru Bilpe, Die Ehre deß Hertzogthums Crain

je bil v Dolenjskih Toplicah tudi priča, kako je po hudi poletni vročini sledil silen nalive in kako so v naraslem potoku Sušici plavale od pregrete vode omamljene ribe, ki so jih vaščani na veliko lovili.⁹

Največ časovno določenih podatkov te vrste je iz let 1684 in 1685. Leta 1684 oziroma pred 5 leti, kakor piše, se je Valvasor brez spremstva in samo z voščeno svečo za razsvetljavo spustil precej globoko v neko luknjo pri vasi Peče na Moravškem. Luknja je strma in se po njegovem mnenju razteza skozi Limbarsko goro do Blagovice; ker pa mu je spodrsnilo in mu je ugasnila luč, je lezel nazaj v temi. Vendar je tu našel fosilne »kačje jezike« ali glosopetre, in to natanko takšne, kakršni prihajajo z Malte. Praznovorni kmetje v okolici jih imajo sicer za hudičeve kremlje, Valvasor pa jim v IV. knjigi *Slave*, kjer poroča o naravnih redkostih dežele, posveča obsežno 1. poglavje, kjer navaja še druga najdišča na Kranjskem, razpravlja o legendah in teorijah v zvezi z njihovim nastankom, nato pa o njihovi zdravilni moči in upa, da bodo odslej tudi tu postali znani.¹⁰ Pred 5 leti se je ob stenih pri izviru Bilpe silno čudil močnemu odmevu na pasji lajež. Dogodek sam in vse, kateri so bili navzoči, je bakrorezec upodobil na sliki, ki je tako postala nazoren slikovni vir o tem, kako je Valvasor potoval po deželi. Istega leta je Valvasor spremljal nekega Angleža in dva Holandca in jim poleg drugih deželnih znamenitosti pokazal podzemeljski jami v Postojni in Predjami. S poročilom o teh znamenitostih pa je še razne druge tujce pripravil do tega, da so se odločili za obisk. Decembra 1684 je bil z nekim francoskim popotnikom tudi v Rakovem Škocjanu.¹¹

Natančnejši v datumih je pri opisovanju čudežnega oreha v Lokvi, pri raziskavah intermitentnega bruhalnika Lintverna pri Vrhniki in pri raziskavah Cerkniškega jezera.

Dne 23. junija, na kresni večer 1684. leta se je v navzočnosti grajskega kaplana, ki mu ga je bil dodelil za spremstvo baron Janez Franc Rosetti z gradu Školja, in svojih služabnikov skušal prepričati o resničnosti poročil o čudnih lastnostih nekega orehovega drevesa v vasi Lokev na kranjsko-goriški meji. Drevo, ki ostane do tega časa suho, v kresni noči ozeleni, cvete in rodi sadove v velikosti kot druga drevesa, zato mu domačini pravijo »Suetiga Juuana Orch«. Res je bilo drevo prav v letu, ko si ga je ogledal in pod njim prebil vso noč, tri dni pred tem že nekoliko zeleno, do jutra pa je popolnoma ozelenelo, vendar so bili plodovi manjši. Sicer o njegovih čudnih lastnostih ne dvomi, zlasti še zato ne, ker so mu ljudje zagotovili, da oreh običajno ozeleni šele v kresni noči. Uganka tega drevesa je Valvasorja privlačevala še naprej, tako da je o tem spraševal celo tajnika Kraljevske družbe v Londonu Thomasa Gala in navedel tudi del njegovega odgovora, datiranega v Londonu 29. maja oziroma 3. junija 1686.¹²

Nasploh je pri tem kakor tudi pri drugih vprašanjih za Valvasorja značilno mirno in resno razpravljanje o pojavih s tendenco, da razloži stvari po naravni poti, tudi če pojav presega njegovo izkustvo ali širše izkustvo tedanjega časa. Prav deklarativen je v tej zvezi naslednji stavek: *Denn die Natur vermag weit ein Mehrers noch / als das / was sie uns lässt begreifen / und ist das jenige noch nicht gleich unnatürlich / was wir nicht verstehen / oder wissen (Kajti narava zmore še daleč več od tega, kar nam dopušča doumeti, in ni takoj nenaravno tisto, česar ne razumemo ali ne vemo).*¹³ Gornje mnenje je v ostrem nasprotju s prakso urednika Erazma Franciscija, ki izkoristi tudi najmanjši povod za propagiranje nenaravnih vzrokov, gibal, duhov in hudiča in za vključevanje te tvarine v Slavo vojvodine Kranjske, medtem ko Valvasor popusti praznoverju šele tedaj, če ne najde drugega izhoda. Zato gre marsikaj tega v Slavi vojvodine Kranjske na rovaš Erazma Franciscija in ne Valvasorja.

Za studenec, ki teče le ob določenih urah dneva in noči, sicer pa le, če se ga dotakneš, je Valvasor pri svojem poizvedovanju po redkostih zvedel od kmetov, ko je 24. junija 1684 prenočeval blizu Logatca na poti iz Lokve proti domu. (Sicer pa je o tem lahko bral že pri Baučerju in Schönlebnju.) Takoj drugi dan, 25. junija, se je v spremstvu dveh kmetov napotil tja. Obdržal je svojega konja, druge konje in sluge je poslal naprej na Vrhniko. Potovali so po velikih divjinah in med visokimi hribi do samotne kmetije, od koder jih je neka ženska peljala do naslednje kmetije, katere gospodar je vedel za omenjeno vodo in jih tja tudi vodil. Vendar do vode, ki jo imenujejo Bela, kraj v bližini pa Pri starem mlinu ali v Starem mlinu, ni bilo mogoče priti niti napraviti preizkusa, kajti luknja je bila zadelana s kamenjem, ki se je utrgalo. Brez orodja in brez težkega dela se ni dalo nič storiti, ker pa je bila nedelja, Valvasor ljudi ni hotel siliti k delu, zato je tokrat odnehal. Toda radovednost mu ni dala miru, in jahajoč proti Vrhniki, je o lastnostih studenca spraševal še najrazličnejše ljudi. Nenavadno obnašanje izvira je po mnenju ljudi povzročal zmaj, ki je v gori — po njem ima studenec tudi ime — v potrdilo svoje razlage pa so povedali, da so mlade zmaje pri vodi že nekajkrat ujeli. Te razlage Valvasorja seveda niso prepričale, ni pa spoznal, da so mu pripovedovali o posebni naravni znamenitosti dežele, o človeški ribici ali močerilu (*Proteus anguinus*); je pa to vendarle časovno prva beležka o tej živalci. Omenjali so tudi zdravilne lastnosti te vode za ljudi in živino. Kljub tolikim pričam se je Valvasor hotel prepričati o stvari še sam. Dne 11. septembra istega leta se je ponovno napotil v Stari mlin, kjer so mu očistili luknjo, da je lahko preizkusil delovanje izvira. Preizkusil je vodo s precipitiranjem, napravil še druge observacije, zmeril naklon odprtine in ugotovil, da je v notranjosti sifon ali natega in da deluje studenec na principu rarefakcije. O zdravilnih učinkih pa meni, da bi jih uteg-

nila imeti voda morda še več, če bi jo le prav in natančneje proučili. Žal pa je poznana samo okoličanom, in še ti se zanjo bolj malo zme-nijo.¹⁴

Poglavja o naravnih raritetah v IV. knjigi Slave vojvodine Kranjske, med njimi o omenjenih »kačjih jezikih« ali glosopetrih, o drevesih z redkimi lastnostmi oziroma o orehu v Lokvi in prav posebej o studencu, ki teče le ob določenih urah, so nazoren in zgleden primer Valvasorjeve metode, ki obsega spraševanje prič in očividcev, preverjanje izjav, stvarno in umerjeno tehtanje dejstev, predvsem pa avtopsijsko, praktične preizkuse in meritve, trmasto vztrajnost doseči svoj cilj in težnjo poglobiti se v naravne skrivnosti, jih skušati razumeti in razložiti ter v nekaterih primerih tudi nakazati možnost koristne izrabe ali napraviti za stvar celo nekaj praktične, turistične propagande.

V letih 1684 in 1685 je Valvasor intenzivno raziskoval Cerknjsko jezero kot prirodni fenomen in se zato dostikrat napotil tja. Tako je bil 24. avgusta 1685 navzoč pri lovu v jami Vodonos in tega dne videl pri tej jami tudi, kako je mož s svojo naravno vodo, ki se destilira v telesu, odstranil ženski prisesek pijavko. Dne 1. oktobra 1685 je ribič Jernej Roženta v Valvasorjevi prisotnosti napravil poskus s klicanjem pijavk v jamah Narti in Pijavice, 18. oktobra pa je bil Valvasor z njim pri jami Veliki bobnarici, ko je na nebu grmel in se je v jami slišalo močno bobnanje, ki nastane zato, ker ima jama morda izhod v velike in puste divjine Javornika. Ker se je bilo bati nevihte in narasle vode, sta z ribičem stopila v čoln in po velikem trudu prišla na suho. Tedaj je Valvasor zapazil, da brizga voda iz jame Suhadolice z veliko silo in meče ven mnogo črnih, skoraj golih in slepih rac, ki so nato plavale tam okoli.¹⁵

Valvasor pa leta 1685 ni raziskoval le Cerknjskega jezera, ampak je bil sploh vsestransko delujoč. Da je 1685 potoval v Nemčijo, bo povedano kasneje, doma pa si je 8. aprila ogledoval najdbe iz rimske Emone na vrtu deželnega uradnika Krištofa Forstlechnerja v Ljubljani. Junija 1685 je imel opraviti na Krasu oziroma na Pivki, kjer je med drugim raziskoval Baučerjevo poročilo in ljudsko pričevanje o otrocih, rojenih v kačji podobi. Tega leta je zmeril tudi Podpeško jamo in ugotovil, da leži s Kompoljsko v istem horizontu. Dne 27. septembra je jahal iz Bogenšperka proti Turjaku in v divjinah med Kravjekom in Čušperkom naletel na velikanskega orla, ki je pri tem, ko se je vzdignil v zrak, napravil silen veter. Valvasor, ki ob tej priliki prikazuje velikost orlov na Kranjskem kot izredno, je bil namreč namenjen k Cerknjskemu jezeru — 1. oktobra že poroča o nekaterih dogodkih z jezera — do katerega je imel, kot sam pravi, poldrugi dan daleč, in to po poti, ki je peljala prek samega neravnega, divjega in visokega gorovja.¹⁶

šalo. Poroča, da je leta 1686 našel ahat pri gradu Soteska, pred dvema letoma jeseni, namreč 1687, pa je v Vrhovem pod Gorjanci — tu se je poleti 1687 drugič oženil — opazil pri gradu indijsko zelišče, ki mu na Angleškem in Francoskem pravijo »dutra«, na Španskem in Portugalskem pa je zaradi omame in blodnjav čutov, ki jih povzroča, strogo prepovedano. Rekli so mu, da je zelišče uprizorilo pred nekaj leti pravo komedijo med služinčadjo tudi tu, ker so ga po pomoti pomešali med hrano.¹⁷ Dalje poroča, da je pred dvema letoma, torej prav tako leta 1687, zmeril visoko snežno gorovje blizu Liburnije, toda še na Kranjskem — mišljen je Snežnik na Notranjskem — in ugotovil višino 7816 čevljev, prav tako je zmeril Bistriške snežnike, kakor pravi Kamniškim ali Savinjskim Alpam, ki so po njegovih meritvah visoki 10.274 čevljev. Ne dvomi pa, da so nekateri kranjski snežniki še daleč višji od omenjenih, toda ko je bil na Gorenjskem v njihovi bližini, ni imel s seboj matematičnih instrumentov. V Kamniških Alpah je поблиže spoznal dolino Kamniške Bistrice do njenega izvira, zato navdušeno opisuje slapove, čudovito skalovje in naravni skalnati most, torej tesen Predoselj, in vabi tiste, ki imajo veselje do naravnih redkosti, da si to izredno okolico v poletnem času ogledajo.¹⁸

Iz nekaterih poročil lahko sklepamo, da je Valvasor rad obiskoval različna cerkvena prošenja in romanja. Tako je na nedeljo po sv. Jakobu na prošenju na Sveti, danes Zasavski gori sam večkrat prisostvoval pogostitvi, ki jo je župan Rovišča po običaju pripravil svojemu deželskosodnemu gospodu, namreč gospodu z Lebeškega gradu, in mu pri mizi, h kateri je bilo povabljen navzoče plemstvo, na krožniku prezentiral dobri stari dukat. Vsako leto na nedeljo po sv. Jerneju pa je veliko romanje na goro Kum. Prihaja mnogo tisoč ljudi iz Kranjske, Štajerske, Koroške, Hrvaške in od drugod. Na enem takih romanj, 29. avgusta 1688, je bil navzoč tudi Valvasor. Tedaj so ocenili množico na 50000 ljudi, od teh jih je 40000 opravilo spoved in prejelo obhajilo; tri ženske so odložile breme svoje nosečnosti. Prodali so 140 tovorov vina. Sicer tu in tam nastopa tudi proti prošenjem, seveda le, če je na njih prihajalo do pretepov in pobojev, kot na primer pri podružnični cerkvi sv. Jurija nad Studencem (na Igu), v Beričevem pri Dolu na praznik vnebohoda ali v Klani nad Reko.¹⁹ V splošnem pa so cerkvena praznovanja in podobni ljudski shodi dali Valvasorju večjo možnost, da se seznani z različnimi običaji in ljudmi, ki so ob takih prilikah prihajali v množicah od blizu in daleč.

Da je prišel Valvasor na svojih raziskovalnih potovanjih, predvsem ob pripravah za obe topografiji, do vsakega gradu na Kranjskem in Koroškem, je umevno samo po sebi, prav tako, da je bil večkrat na Hrvaškem in v krajih ob Jadranskem morju. O tem govore njegova dela in nekatera poročila v Slavi vojvodine Kranjske. Tako

je bil leta 1680 oziroma, kot sam pravi, pred 9 leti morda z neko posebno nalogo v Vojni krajini, dobro je poznal zlasti Senj, kar se da povzeti iz njegovih obsežnih in podrobnih poročil o Senjanih, izrecno pa iz njegove izjave, da je tu videl dve nadvse lepi hčeri nekega vi-sokega turškega oblastnika, ki sta morali kot sužnji nabirati drva v gozdu. Vsaj enkrat je potoval v Senj tudi z Reke po morju, kar raz-beremo iz omembe neke nenavadne pečine v tistih krajih. Na Hrvaš-kem je bil še v jeseni 1687. leta — to pot najbrž zadnjikrat — kar mi-mogrede omenja v enem od svojih pisem Kraljevski družbi v Lon-don.²⁰ Bil je tudi na Štajerskem, ne samo ob vojnem pohodu proti Turkom leta 1683 in gotovo še kdaj v tem času, ampak že v svojih mladih letih, na primer tedaj, ko je bil v Konjicah pri grofu Erazmu Tattenbachu, kasnejšem zarotniku, in se je po navodilih nekega vo-jaka holandskega rodu, ki je služil pri mestni straži v Gradcu, uril v spretnosti hoje po vodi in ležanja na vodi; plavati je seveda znal že prej. To spretnost je kasneje še nekajkrat prakticiral v Dolenjskih Toplicah, tako da je na hrbtu ležal na vodi vso noč, in to udobneje in mehkeje kot v postelji. Pritegovala ga je še druga, podobna spret-nost. Poznal je nekega Čeha, ki je za pol državnega tolarja skočil z najvišjega stolpa in ostal popolnoma nepoškodovan. Valvasor ga je nagovarjal toliko časa, da mu je odkril skrivnost te spretnosti. Sam pa tega ni poskusil.²¹

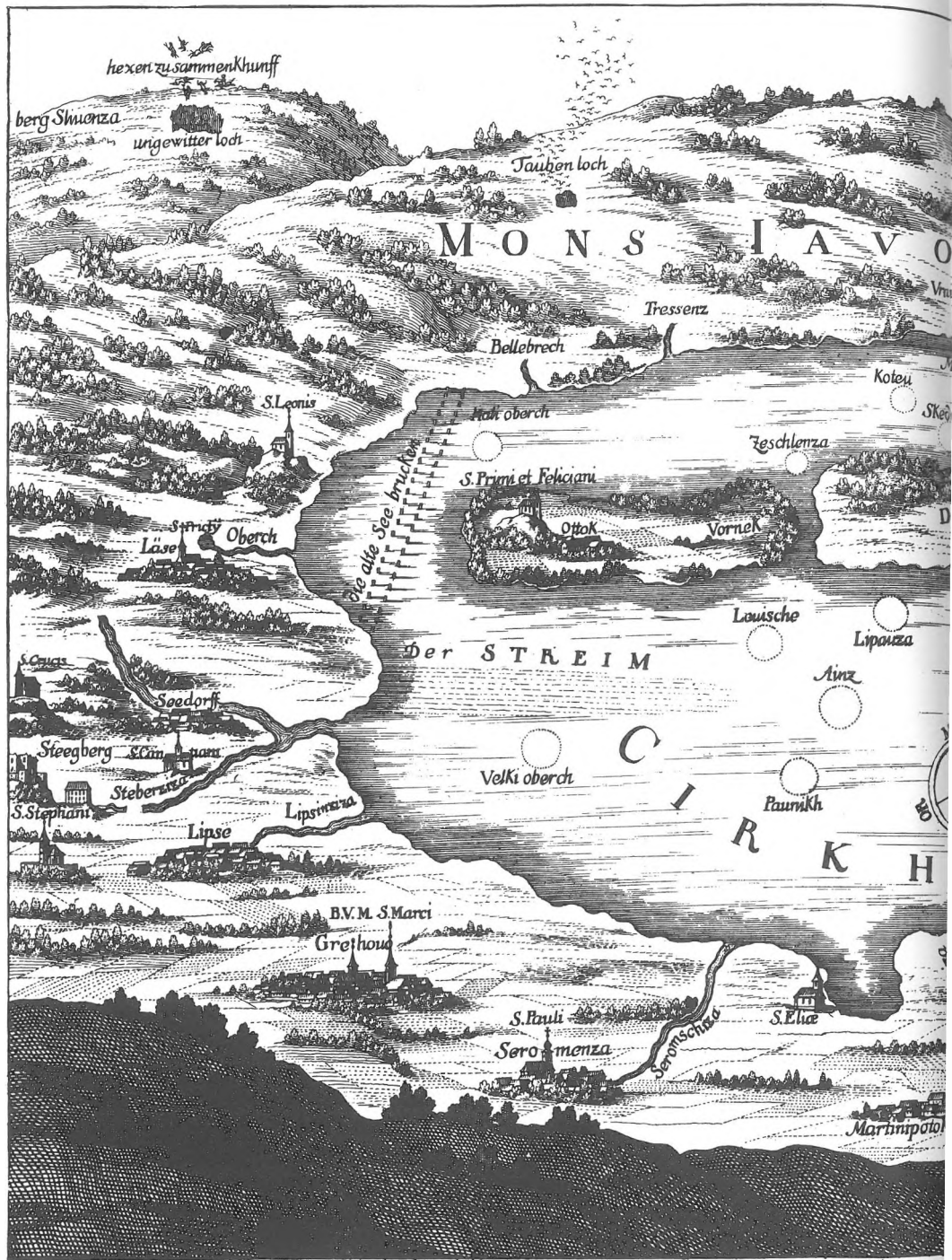
Poleg Cerkniškega jezera so bile podzemeljske jame kot posebna znamenitost Kranjske vzporedno področje Valvasorjevega inten-zivnega dolgoletnega raziskovanja, saj je obiskal toliko jam na Slo-venskem kot pozneje nihče tja do srede 19. stoletja. Kje vse je bil v podzemeljskih jamah in kako jih je raziskoval, je razvidno iz ustrez-nih mest v Slavi. Tu naj omenimo le, da je, kot sam pripoveduje, pri-šel v Kompoljski in Podpeški jami do podvodnih jezer, ki so mu zapr-la nadaljnjo pot, prodril v jami pri izviru Krke skoraj miljo, v Posto-jnski jami pa dobri dve milji daleč v notranjost in ne pozna nikogar, ki bi bil prišel dlje kot on, da je bil v Malograjski jami samo četrt milje od vhoda, prehodil celo miljo dolgo Predjamo do konca, v jami pri Socerbu le s težavo sestopil v zgornji dve nadstropji, pač pa se v Rakovem Škocjanu peljal v majhnem ribiškem čolnu v jamo, ka-mor ponika reka Jezero, danes Rak imenovana.²² Živo se je zanimal tudi za nevihtne ali hudourne jame in luknje, za toplice in slatine. Spustil se je na dno jaškov idrijskega živosrebrnega rudnika. Če-prav ni bil lovec, se je udeležil lova na polhe, da bi mogel o teh čud-nih živalcah natančneje poročati. Ukvarjal se je s pripravljanjem »vodnega magnet« iz jelševega lesa, torej z iskanjem vode z bajani-co.²³ Seveda je od vsega v tem okviru mogoče prikazati le skromen del.

150 Prelomen je dalje Valvasorjev odnos do gora. Bil je med prvimi, če ne prvi pri nas, ki je začel gledati na gore drugače, kot so nanje

gledali stoletja dotlej. V antičnih časih so namreč ljudje proti goram gledali s strahom, tam naj bi prebivali bogovi in duhovi. V srednjem veku je bilo zanimanje za gore majhno iz drugih razlogov. Vera je poudarjala predvsem razmerje med bogom in človekom. Duhovnost je bila važnejša in narava, katere pomemben del so gore, je bila potisnjena v ozadje. Zanimanje za gore se je vzbudilo v ljudeh šele z začetkom znanosti v 17. stoletju. Iz tega razloga Valvasor, ki tu in tam še govori o divjem, visokem in pustem gorovju, po drugi strani večkrat poroča o svojih vzponih na gore in se pri tem navdušuje nad lepim ali širnim razgledom, načelen premik v nazorih in gledanjih pa pomenijo tudi nekatere njegove izjave o raziskovanju v gorah.

Visoke gore, kakor Krma (Triglav), Stol, Bistriški snežniki (Kamniške ali Savinjske Alpe), Nanos in še posebej Učka, pravi Valvasor, so znane med botaniki in nabiralci korenov iz raznih dežel zaradi imenitnih zelišč. Ne dvomi, da bi kdo, ki bi se potrudil in neustrašeno raziskoval, v visokih gorah odkril še marsikatero čudovito in opazovanja vredno stvar: denn das Buch der Natur hat noch keiner so gäntzlich ausgelernt / daß nicht die Zeit / und eigne Erfahrunß / noch immerzu seiner natürlichen Wissenschaftt was Merckwürdiges sollte zusetzen können: und solches Natur-Buchs seynd die hohen Gebirge nicht die schlechtesten Blätter (*kajti knjige narave še ni nihče tako do konca proučil, da ne bi s časom in lastno izkušnjo naravni znanosti še kaj znamenitega dodati mogel; in visoke gore niso najslabši listi take knjige narave*).²⁴ Pričujoče besede zvenijo kot program. Sto let po Valvasorju, v obdobju prosvetljenstva, so ga začeli uresničevati Giovanni Antonio Scopoli, rudarski zdravnik v Idriji, ki je s svojimi deli postavil znanstveni temelj proučevanju rastlinstva in živalstva v slovenskih deželah, po vsej Evropi znani botanik baron Karel Zois, brat znamenitega mineraloga Žige Zoisa, izredni raziskovalec profesor Baltazar Hacquet in drugi. In nikomur od teh Valvasorjeva dela niso bila neznana.

Poleg praktičnih in znanstvenih daje Valvasor velik poudarek tudi estetskimi vrednotam gorskega sveta. Za dokaz zadostuje nekaj stavkov. Kum je kralj dolenskih gora, kajti kot kralj gleda iz svoje silne višine v daljavo, ne samo na Štajersko in Koroško, ampak tudi na Hrvaško in v Turčijo. S »Telezuercha« pri Bogenšperku, današnjega Felič vrha pri vasi Javorje, se vidi, kakor v splošnem z vseh visokih gora, v Turčijo in tudi drugače je od tu lep razgled. Hrib Ločnik pri Turjaku je na pogled izredno lep, z njega se vidi daleč naokoli. Tako nepopisno lepega razgleda kot z Ljubelja ni videl v nobeni deželi, izvrsten pa je tudi razgled s Stola, od koder se vidi polovica Kranjske in tudi polovica Koroške. Na Kranjskem vidimo Kranj, Ljubljano, Kamnik itd., na Koroškem pa Celovec, Beljak, Št. Vid, Vrbo, Trg itd. Če se iz načina pripovedovanja o

Perspektivni zemljevid Cerkniškega jezera, Die Ehre des Hertzogthums Crain

razgledu s Stola ne da z vso gotovostjo reči, ali je bil Valvasor na vrhu ali ne, pa je gotovo, da se je na Učki sam prepričal o čudovitem razgledu v daljavo, na lepe in prijetne otoke na morju.²⁵ Podobnih izjav o lepem, čudovitem in širnem razgledu je v njegovem delu še nekaj.

Vmes je Valvasor nekajkrat potoval tudi v tujino. Če ne upoštevamo študijskih in nekaterih potovanj zaradi drugih dolžnosti po sosednjih deželah Koroški, Štajerski in Hrvaški, govorijo podatki v Slavi vojvodine Kranjske o treh takih potovanjih. Pred 10 leti, torej 1679, je bil Valvasor v Benetkah. Pozornost in presenečenje vzbuja njegova ponovna pripoved, da se je spet tu, tako kot že na svojih mladostnih potovanjih, močno zanimal za magično zrcalo, v katerem vidiš tisto, kar si zaželiš. Tako zrcalo je videl sedaj v judovskem delu mesta in lastnik mu je kot povračilo za uslugo, da mu je Valvasor sporočil neko naravno skrivnost, povedal način priprave in naprave takega zrcala, pozval ga je tudi, naj z besedami izrazi svoje želje. Valvasor je najprej skušal zrcalo slepiti, nato pa je v kranjskem (slovenskem) jeziku, ki ga Jud ni mogel razumeti, izrekel željo, da bi v zrcalu videl svoj grad Bogenšperk, in to se je tudi zgodilo. Naprej pa ni hotel sodelovati, ker je spoznal, da sodi zadeva med nigromantije ali črne umetnosti in da se je zapletel v »pactum implicitum«, se pravi, zapleteno ali neočitno zvezo (s hudičem), česar se je kasneje dovolj kesal.²⁶ To je na kratko vse, kar bi se dalo o Valvasorjevem potovanju v Italijo oziroma Benetke leta 1679 povedati.

Leta 1683 ali, kot pravi, pred 6 leti je bil Valvasor ponovno v tujini. To pot v Avstriji in v rajhu. Tedaj mu je na Dunaju gospod Hofmann poklonil kristalno kroglo, v kateri je neki češki čarovnik, preden so ga sežgali, lahko pokazal vsakemu to, kar si je zaželel videti. V Nürnbergu pa je imel takrat o podobnih zadevah razgovor z nekim dobrim prijateljem. Leta 1685 je bil ponovno v Nemčiji in tu v dveh krajih z začudenjem naletel na nekatere ljubitelje kemije, med katerimi je prevladovalo mišljenje, da imajo Kranjci, kot bi izhajalo iz njihovih objavljenih knjig, v posesti kamen modrijanov oziroma da so zelo napredovali v tej smeri. Kot oster nasprotnik vere v obstoj kamna modrijanov je izrabil priložnost za zbadljiv napad na tovrstna prizadevanja.²⁷ Tudi je prvo potovanje mogoče, drugo v letu 1685 pa zagotovo že v zvezi z dogovori o natisu del, ki jih je imel v nartu.

Za nekatere zgoraj omenjene spretnosti in vprašanja, s katerimi se je Valvasor bolj ali manj zavzeto ukvarjal vse življenje, pa se mu danes zato čudimo, kot so kamen modrijanov, magično zrcalo, hoja po vodi, skakanje z višine in podobno, so značilne neke skupne poteze. Vse izražajo namreč prastaro željo človeka in človeštva po premagovanju narave in usode, ki ovirata polet človeškega duha in mu postavljata ozko začrtane meje. Zato jih najdemo že v legendah

in bibličnih zgodbah, Kajti prizadevanja po premagovanju takih ovir so od nekdaj lastna najboljšim človeškim duhovom.

Ob navajanju teh in takih podatkov bi si lahko mislili, da je Valvasor večino svojega časa prebil na raziskovalnih potovanjih in da mu ga je za druge obveznosti in načrte primanjkovalo. Toda delovni rezultati dokazujejo nasprotno.

Najstarejši podatek o spremenjenih in razširjenih študijskih in delovnih načrtih za naprej — v času torej, ko je bilo delo v grafičnem zavodu še v polnem razmahu — je iz začetka leta 1680. Dne 23. februarja tega leta je Valvasor razposlal vsem duhovnim in svetnim lastnikom ustanov, samostanov, gospostev, gradov, dvorcev in podobno in tudi mestom, trgom in drugim krajem na Kranjskem in v pridruženih gospostvih Slovenski marki, Metliki, Istri in Krasu tiskano okrožnico, proseč jih, da mu do sv. Jurija (24. aprila) pošljejo na Bogenšperk ali na ljubljanski poštni urad opise svojih posestev, zgodovinske podatke o njih kakor tudi obvestila o vsakršnih drugih znamenitostih in zanimivostih. V okrožnici pojasnjuje, da se je odločil k podobam gospostev in krajev v leta 1679 izdani topografiji dodati zgodovinske opise in zaradi časti in slave ljubljene domovine kakor tudi sporočila zanamcem prevzeti in natisniti tako delo.

Okrožnica je bila natisnjena na polovici pole, imela je zgoraj tiskarski okrasek in stilizirano veliko začetnico. Leta 1825 je bila še shranjena v arhivu Erbergove graščine v Dolu pri Ljubljani, kasneje pa je prešla iz evidence. Vsebinsko poznamo iz dveh ne povsem avtentičnih prepisov, od katerih je eden podan samo v odlomkih. Leta 1823 je dal namreč izvirnik prepisati predsednik Kmetijske družbe za Kranjsko, baron Janez Nepomuk Buset. Prepis je bil napravljen na knjigoveškem listu I. dela Slave vojvodine Kranjske v primerku iz družbine knjižnice, ki ga danes ni mogoče zaslediti. Odlomke iz vsebine pa je vnesel v svoj rokopisni poskus literarne zgodovine Kranjske leta 1825 lastnik izvirnika, baron Jožef Kalasanc Erberg.²⁸

Kako so rojaki Valvasorjevi želji in prošnji za podatke ustregli, je ogorčeni avtor povedal nekaj let kasneje v uvodu k XI. knjigi Slave vojvodine Kranjske. Poziv je pravzaprav naletel na gluha ušesa. Izmed mnogih jih je samo sedem nekaj prispevalo. Od teh je imenoval barona Janeza Franca Rosettija, ki se mu je javno zahvalil na ustreznem mestu pri popisu njegovega gradu Školja pri Divači. Tisti, ki se je nanje najbolj zanesel, pa so ga najbolj razočarali. Valvasorjeve ustne prošnje, posebni sli, ki jih je pošiljal, in vloge njegovega kopista in pisarja, vse to je ostajalo brez odziva. Odposlanci so dobili pogosto za cel voz obljub, toda izpolnila se ni niti trohica tega. Tudi so nekateri mislili, da je hotel iz njihovih sporočil zvedeti bogve kakšne tajnosti, medtem ko so drugi živeli v takem neznanju, da

celo o svojem lastnem gnezdu niso nič vedeli. Enake težave so se Valvasorju dogajale tudi pri mestih in trgih, od katerih sta samo Novo mesto in Kamnik nekaj prispevala, medtem ko so mu Kranjčani odgovorili, da imajo sicer lepe privilegije, da pa jih nočejo nikomur pokazati.²⁹

Tudi glede literarne topografije Koroške najdemo pojasnilo, in to v posvetilu k Popolni topografiji stare in sodobne nadvojvodine Koroške iz leta 1688, kjer avtor izrecno pravi, da se je na splošno željo odločil album ponovno izdati, sedaj z dodanimi opisi krajev.

Misel o izdajanju literarnih topografij sicer ni bila nova, saj je že Valvasorjev vzornik Matevž Merian izdal svoje znane topografije z besedili, ki jih je zanje pisal v Ulmu delujoči geograf in potopisec Martin Zeiller. Toda v nasprotju z Merianom je bil Valvasor pri svojih izdajah avtor slik in spremnega besedila.

Za Valvasorja, ki je te sugestije sprejel in se lotil dela s sebi lastno zavzetostjo, pa pomeni to novo kvaliteto v razvoju od ilustrativnega topografa in založnika umetnostnih del v literarnega topografa, zgodovinarja in znanstvenika.

Toda skoraj je moral Valvasor zaradi Schönlebnove smrti (15. oktobra 1681) svoje delovne načrte nekoliko spremeniti oziroma jih prilagoditi novemu stanju. Sprva je mislil nedokončano Carniolio nadaljevati, prevesti tomus I iz latinščine v nemščino in po Schönlebnovih zapiskih sestaviti letopise za tomus II. Zato je njegovo literarno zapuščino, ki so jo prevzeli deželni stanovi, natančno proučil. Ko pa je videl, da je zgodovinsko gradivo v zapuščini skromno — iz vsega ne bi mogel dobiti osem pol, ki zadevajo Kranjsko — in povrh tega še nekritično zbrano, in ker je bilo tudi prvemu zvezku marsikaj očitati, zlasti da prinaša več tujih kot domačih stvari in ne zna ločiti resnice od izmišljotine, je Valvasor misel na nadaljevanje Carniolie opustil.³⁰

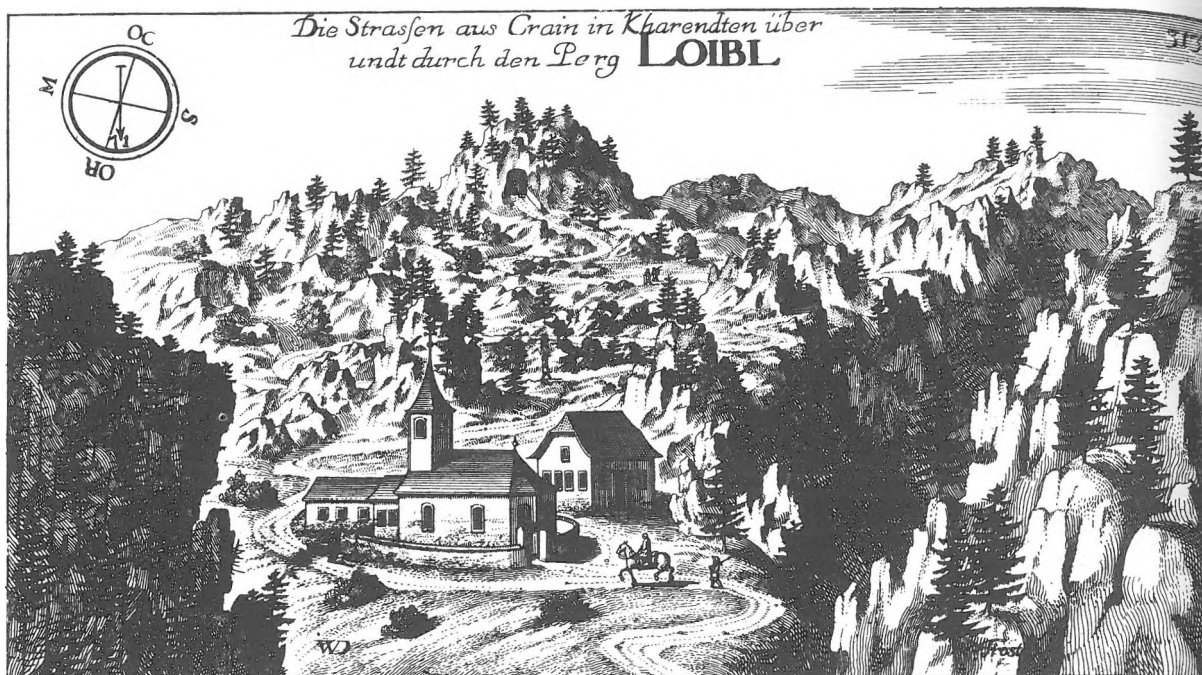
Kako so se stvari razvile in kakšen je bil njegov končni načrt, nam sumarično pojasnjuje sam na začetku Slave vojvodine Kranjske v posvetilu deželnim stanovom: Anfänglich zwar / ehe denn noch das gelehrte Werck deß seel. Doctor Schönlebens / nemlich sein Carniolia antiqua et nova, den Tag sahe / war ich gewillet / nur allein unsre Natur-Wunder / samt den Land-Geschichten / zu beschreiben / und mit Kupffern auszuzieren: Massen ich dann / deß Absehens / schon dazumal einige dazu gehörige Kupfferstücke verfertigen ließ. Als aber hernach bemeldter Doctor Schönleben / durch seinen Lebens-Schluß / solchem seinem Werck die Unvollkommenheit hinterließ / zudem auch selbiges in Lateinischer Sprache beschrieben / und überdas mehr in aus- als einheimischen Sachen vertiefft war / mehr sage ich von fremden Ländern / als von Crain / handelte: bedunckte mich rahtsam / daß / weil gleichwol Crain selbst / an schreibwürdigen Sachen / mehr Fülle und Überflusses / als Mangel / darreichte /

ich nicht allein mit den Natur-Wundern und Geschichten den Leser abspeisen / sondern auch mit einer völligen Beschreibung deß Hertzogthums / dessen fünff Theilen / Landschafften / Gewächsen / Mineralien / Strömen / Thieren etc. Sitten / Religion / Heiligen / Bischöfen / Pfarren etc. Regierung / Familien / Lands-Fürsten / Städten / Grentz-Oerter / und Geschichten / ihn ersättigen / und solche Ehre meines Vaterlandes / in Teutscher Sprache / auf den Schauplatz führen / auch so wol mit der Feder / als mit Kupffern / vorstellig machen sollte (*Spočetka sicer, še preden je zagledalo beli dan učeno delo rajnega doktorja Schönlebna, namreč njegova »Carniolia antiqua et nova«, sem bil voljan popisati samo naša naravna čudesa z deželnimi zgodbami ter jih okrasiti z bakrorezi; zato sem že tedaj dal napraviti nekaj potrebnih plošč. Ko pa je zatem omenjeni doktor Schönleben zaradi smrti zapustil delo nepopolno, dalje tudi, ker je bilo to pisano v latinskem jeziku in se vrh tega bolj poglobljalo v tuje kot domače stvari, bolj, pravim, razpravljalo o tujih deželah kot o Kranjski, se mi je zdelo pametnejše — ker ponuja Kranjska sama opisovanja vrednih stvari rajši preveč kakor premalo — da bralca ne odpravim samo z naravnimi čudesi in zgodbami, ampak da ga nasitim s popolnim popisom vojvodine, njenih petih delov, pokrajin, rastlin, rudnin, rek, živali itd., šeg, vere, svetnikov, škofov, župnij itd., vlade, rodovin, deželnih knezov, mest, obmejnih krajev in zgodovine, in tako predstavim svetu slavo svoje domovine v nemškem jeziku ter jo ponazorim s peresom in bakrorezi).*³¹ Valvasor je torej hotel opraviti delo po svoje. Tako je nastala zamisel veličastnega dela, ki je dobilo končni naslov Die Ehre deß Hertzogthums Crain.

S tem so se začela za Valvasorja leta še intenzivnejšega študija. Zaradi pogostih opravkov v Ljubljani, kjer je po razširitvi svojih delovnih načrtov zlasti pridno študiral v arhivu deželnih stanov, si je v mestu, ob obzidju proti Ljubljani leta 1681 kupil hišo, ki je bila pred njim last dedičev Janeza Frölicha. Valvasor je hišo obdržal le 12 let, kajti 10. decembra 1692 jo je prodal baronu Francu Engelbrehtu Zetschkerju, o prodaji pa je mestni magistrat, kakor je razvidno iz zapisnikov sej, sklepal 23. februarja 1693. Danes je to hiša v Ključavničarski ulici števil. 5 na vogalu Cankarjevega nabrežja.³²

Pri vsem delu je Valvasor še vedno našel čas, da se je ukvarjal s tehničnimi načrti in izumi. Tudi na tem področju nas presenečata njegova vsestranskost in smelost. Napravil je za tiste čase nenavaden **načrt za predor pod Ljubeljem** na kranjsko-koroški deželni meji. Za koliko je prehitel svoj čas, dokazuje dejstvo, da je bil predor na tej najvažnejši cestni zvezi med Kranjsko oziroma Slovenijo in Koroško zgrajen šele v našem času in je bil za ves promet odprt komaj leta 1964.

Edini vir in poročilo, ki vsebuje tudi utemeljitev načrta, je njegova izjava v Slavi vojvodine Kranjske: Vor etlich wenig Jahren /

war ich* gewillet / unten im Grunde ein Loch durchzubrechen / so groß / als das obere / dadurch man hette reiten und fahren können; hatte es auch schon abgemessen. Das Loch sollte / bey S. Anna / seyn / hineingegangen / und auf der andren Seiten deß Bergs / bey S. Leonhard / heraus kommen / und also Schnur-gerad vom Ein- zum Ausgange / zielen: aber die damals einreissende Wienerische Contagion oder Pestilentz-Seuche machte es hinterstellig. Denn ich* verlangte / für meine Mühe / und Unkosten / von Ihrer Keyserl. Majestet / einen ewigen Zoll / nebenst einer gewissen Bey-Hülffe: welcher Zweck aber / bey so trübseligen und gesperrten Zeiten der Contagion / nicht zu erreichen war. Sonst wäre es wol ein gemeinnütziges Werck / und Jedwedem damit mercklich gedient gewesen: weil man jährlich / auf die Ausbesserung der Strassen / ein Ehrliches wenden muß / auch / zu Winters-Zeiten / oft viel Leute darinn verbleiben / wann die Lauen herunter schiessen / das ist / wann der Schnee oben los wird / und herunter rutscht. Man hat zwey Meilwegs über den Berg; eine hinauf / die andre hinunter: Also aber hette man / durch den Berg / eine halb-viertel Meil (*Pred nekaj malega leti sem bil*

*voljan, da bi spodaj ob vznožju napravil luknjo, tako veliko kakor zgoraj, ki bi se skozenjo dalo jahati in voziti; sem jo bil tudi že zmeril. Šla bi pri Sv. Ani v goro, ven pa bi prišla na drugi strani pri Sv. Lenartu in bi peljala čisto naravnost od vhoda do izhoda. Toda contagion ali kuga, ki se je razširila takrat na Dunaju, je to onemogočila. Zahteval sem namreč od Njegovega Ces. Veličanstva za trud in stroške večno mitnino poleg določenega prispevka, a to se v žalostnih in tesnobnih kužnih časih ni dalo doseči. Sicer pa bi bilo to splošno koristno delo in vsakomur znatno v pomoč, ker je treba vsako leto precej izdati za popravilo ceste, a pozimi ostane tam mnogo ljudi, kadar se trgajo plazovi, to je, kadar se sneg zgoraj proži in drsi navzdol. Čez goro je dve miljii hoda, ena gor, druga dol; tako pa bi bilo skozi goro le polčetr milje).*³³

Ker Valvasor za svoje velikansko podjetje pri vladarju ni našel razumevanja in tudi ne denarja za njegovo uresničitev — vzrok naj bi bila kuga, ki je takrat (leta 1679) morila po Dunaju — je kasneje misel na predor opustil. Zato o načrtu ali predlogu, ki bi utegnil biti zanimiv tudi s tehničnozgodovinske plati, ne vemo kaj več kot to. Iz zgornjega besedila in drugih podatkov pa je le razvidno, da bi bile dimenzije predora 12 čevljev (3,792 m) v višino in 9 čevljev (2,844 m) v širino — to so bile mere starega predora — v dolžino pa naj bi meril osminko milje, to je 927,55 m, kajti nemška geografska milja, ki jo je Valvasor uporabljal, meri 7420,4 m. Rečena dolžina seveda ne ustreza realnim razmerjem, saj je razvidno tudi to, da je Valvasor predor načrtoval celo dosti nižje od današnjega, namreč v višini cerkva sv. Ane in sv. Lenarta, in bi bil s tem tudi znatno daljši od današnjega, ki meri 1067 m.

Če Valvasorju ni uspelo uresničiti gornje ideje, pa je imel zato več sreče pri drugih, stvarnejših podjetjih. Napravil je načrt za spominski **Marijin steber v Ljubljani**, vodil vse delo, posebej še modeliranje in ulivanje Marijinega kipa za steber po postopku, ki ga je bil iznašel. Spomenik so naročili kranjski deželni stanovi po zaobljubi v zahvalo za sijajno zmago nad Turki leta 1664, ne morda brez želje slediti Gradcu, kjer so iz enakega razloga že postavili Marijin steber na koncu Gosposke ulice »Am eisernen Tor«. Delo pa nikakor ni steklo, spodbudilo ga je najbrž šele dejstvo, da se je Kranjska leta 1679 srečno rešila kužne nevarnosti, ki je grozila iz sosednjih dežel. Sprva so mislili, da bi kip izdelali v Benetkah, toda ko je iniciativo prevzel Valvasor in s svojo iznajdbo omogočil ulivanje kipa v celem, so se stvari kljub finančnim težavam le premaknile.

Na »akademske trgu« pred cerkvijo sv. Jakoba, med jezuitskim kolegijem in gimnazijo, so marca 1680 izkopali globoke temelje za spomenik. Podstavek in spomenik sta bila napravljena po Valvasorjevem poprej izdelanem modelu. Vse je bilo iz lepega, na različne načine zglaženega marmorja: steber iz pisanega, redkega marmorja v enem kosu, kapitel ali podstavek kipa na vrhu stebra pa iz belega

genovskega marmorja. Zgoraj na stebru je blestel kip Matere božje. Oblikoval ga je umetnik Wolf Weisskirchner iz Salzburga in ulil iz najboljše kovine, to je iz medi in bakra, ljubljanski zvonar Krištof Schlag v svoji livarni pred Karlovškimi vrati 16. decembra 1681 ponoči med enajsto in dvanajsto uro srečno in brez najmanjše napake v enem samem, osem čevljev visokem kosu pod neprestanim Valvasorjevim nadzorstvom. V naslednjem, 1682. letu dne 27. marca, ki je takrat padel na veliki petek, je podobo postavil zidarski mojster deželnih stanov Marcello Genovese. Na spodnjih štirih podstavkih so stali kipi sv. Jožefa, sv. Leopolda, sv. Ignacija in sv. Frančiška Ksaverija iz trdega sivega ali belega kamna.³⁴

Na podstavku je bila vzdana plošča s posvetilom: DeI Matri VirgInI statVs CarnIoLIae pos eX Voto (*Materi božji Devici postavili stanovi Kranjske po zaobljubi*). Kronogram izpričuje letnico 1682. Ta napis je viden na Valvasorjevem bakrorezu spomenika v Slavi vojvodine Kranjske, medtem ko je bila na nasprotni strani podstavka po vsej verjetnosti pritrjena podobna plošča iz temnega marmorja — sedaj vzdana v steno cerkvene veže stranskega vhoda pod zvonikom — z besedilom:

D: Q: M:
 MARIAE DEIPARAE V:
 QUAE
 CONCEPTA SINE MACVLA ORIGINIS
 SVPPEdANEAE LVNAE TRIVMPHATRIX
 AN: MDC:LX:IV:
 OTTOMANICAM LVNAM A FINIBVS PATRIAE
 AVERRVNCAVIT
 VOTI REA
 PROVINCIAE CARNIOLIAE
 IVRATA EIVSDEM PVRAE CONCEPTIONIS
 PROPVGNATRIX M: P:
 ANNO M:DC:LXXXII:

(*Mariji božji porodnici Devici, ki je bila spočeta brez izvirnega madeža, zmagovalka lune pod nogami, l. 1664. otomansko luno od meja domovine odvrnila, je dežela Kranjska, dolžna po zaobljubi, njenega čistega spočetja prisežena prvoboriteljica, spomenik postavila l. 1682*).

Iz priloženega bakroreza spomenika kakor tudi iz velike panorame Ljubljane v Slavi vojvodine Kranjske je razvidno, da je impozantni spomenik zaprl »akademski trg«, s svojo višino pa presegel pritlične meščanske hiše v ospredju ob bregu Ljubljaniice.

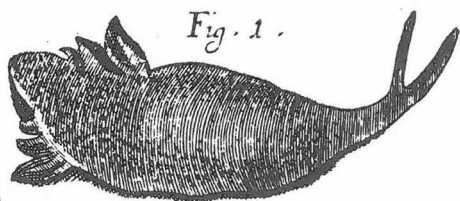
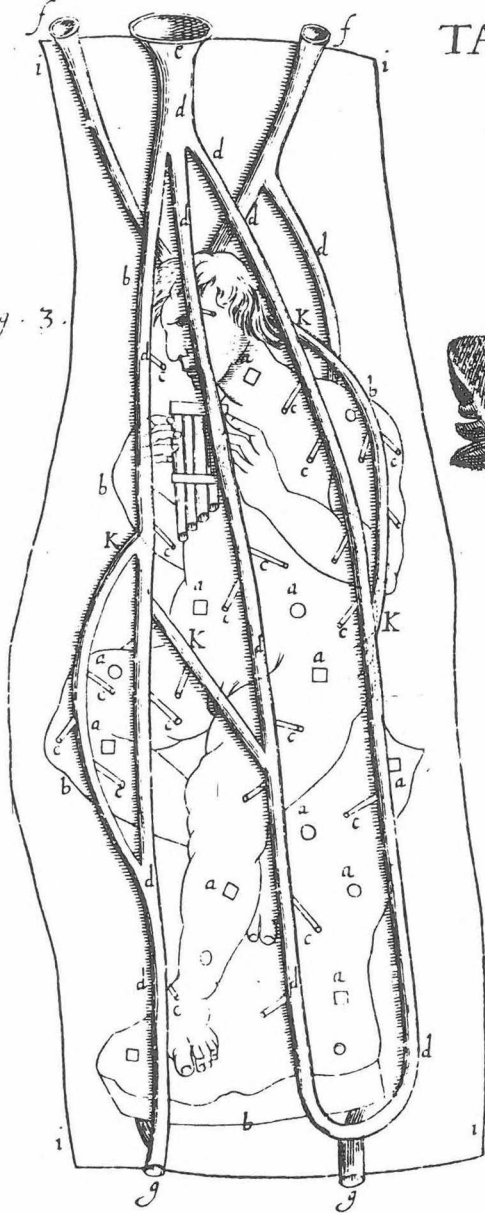
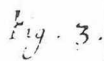
Valvasor je bil tokrat deležen tudi izredne pohvale in nagrade deželnih stanov. V zapisniku seje deželnega zbora dne 9. julija 1682 beremo: Herr Valuasor hat die Statua mit Sondern rhuembegosen,

die alle Frembde in Verwunderung Ziehet vnnd andere Statua übertrifft, das Werkh wüerdet den Maister vill 100 Jahre loben (*Gospod Valvasor je kip tako izredno pohvalno ulil, da vzbuja pri vseh tujcih občudovanje in presega druge kipe. Delo bo hvalilo mojstra mnogo sto let*).³⁵ V nadaljevanju se je so mu priznali nagrado 600 goldinarjev iz rednih sredstev in 900 goldinarjev iz dohodkov Mirne. Odpisali so mu tudi davčne terjatve od njegovih gospodstev do konca leta 1682.³⁶ Poravnali so mu seveda tudi materialne stroške, ki jih je imel s spomenikom.

V deželnem zboru izrečene besede niso bile prazne. Vmes podrt, nato nekoliko prestavljen in dvakrat prenovljen, hvali spomenik svojega mojstra še danes. Zato sodi, če že ne v umetniškem pogledu med vrhunske, pa vsekakor med najstarejše ljubljanske javne spomenike. Sicer je z leti spomenik toliko propadel, da so ga morali leta 1844 začasno podreti. Marijin kip so shranili v šentjakobski cerkvi, medtem ko o svetniških kipih na podstavku ni več poročil in so bržčas uničeni. Po večdesetletnem prizadevanju šentjakobskih župnikov in mestnih dejavnikov so spomenik leta 1870 prenovili in ga predstavili nekako na sredino med cerkvijo in Virantovo hišo. Štiri nove svetniške podobe ljubljanskih farnih patronov sv. Nikolaja, sv. Petra, sv. Jakoba in sv. Janeza Krstnika so ulili v Münchnu. Druga doba spomenika je trajala do leta 1937, ko je nabrežinski kamen začel občutno prhniti in pokati, tako da je grozila nevarnost razpada. Mestna občina se je zato odločila postaviti nov spomenik na istem mestu po zamisli in načrtu arhitekta Jožeta Plečnika. Za gradivo so uporabili podpeški apnenec, ki je primernejši za ljubljansko podnebje. Obdržali in popravili so štiri svetniške kipe iz leta 1870, od prvotnih elementov pa je poleg Marijinega kipa ostal del marmornatega stebra s kapitelom. Dne 3. julija 1938, ko so ga ponovno posvetili, se je začela tretja doba spomenika, ki še traja.³⁷

Na to se navezuje poročilo o Valvasorjevi iznajdbi posebnega načina ulivanja kovinskih predmetov oziroma tankih kipov iz kovine. Zapleteni postopek je tehnično obširno in podrobno razložil v besedi in s priloženo skico Panovega kipa v pismu Kraljevski družbi v London 29. avgusta 1686, o tej iznajdbi pa govori tudi Thomas Gale v svojem nedatiranem pismu Valvasorju.³⁸

Postopek je bil publiciran v najstarejšem znanstvenem listu na svetu, v družbinem glasilu **Philosophical Transactions, London 1687, Nr. 186**, v angleškem in zatem še v prvem znanstvenem časopisu Nemčije, v **Acta Eruditorum, I. suppl., Leipzig 1692**, v latinskem jeziku.³⁹ Pri iznajdbi je šlo v bistvu za ulivanje kovinskih kipov, od majhnih do velikih, v enem kosu, na način in po postopku, ki dotlej ni bil v rabi. Za ulivanje je Valvasor uporabljal medenino, to je, baker z dodatkom okoli ene tretjine ali več cinka, odvisno od

velikosti kipa. Praktično je po tem postopku izdelal do devet geometričnih čevljev visok kip, meni pa, da bi lahko srečno ulil tako velikega, kakor bi ga kdo želel.

V sklepu pisma je zato govor o še enem zanimivem načrtu, namreč o tem, da bi po istem postopku ulil kip cesarja Leopolda I. na konju v nadnaravni velikosti, o čemer se je že dogovarjal z deželnimi stanovni Kranjske. Seveda bi se moglo to zgoditi, kot pravi, če bi mu Bog podaljšal življenje in če bi bili boljši časi glede našega nemirnega sosesa, to je, Turka. Načrt torej ni bil uresničen, ne glede na vse pa priča o kvaliteti njegove iznajdbe že tristo let odlični Marijin kip v Ljubljani.

Rodoljubje, mnogokrat izraženo v besedi in potrjeno z deli, je bilo pri Valvasorju tako močno in neposredno, da se ni odtegoval niti posebnim osebnim dolžnostim in nalogam pri obrambi domovine. Najbrž leta 1680 so deželni stanovi Kranjske Janeza Vajkarda Valvasorja imenovali za stotnika ali kapetana pešcev Dolenjske.⁴⁰ Prijatelj Pavel Ritter-Vitezović ga prvič naslavlja s stotnikom v pozdravni latinski pesmi k Topografiji sodobne nadvojvodine Koroške, ki je izšla v začetku leta 1681. To vojaško funkcijo, pravzaprav čin je Valvasor obdržal nekako deset let, saj je naveden v vseh njegovih nadaljnjih izdajah in delih, vštevši v Slavi vojvodine Kranjske, torej še leta 1689. S funkcijo je bilo zvezano tudi neko plačilo iz deželne blagajne.

Službo stotnika pešcev dolenjskega dela Kranjske, to je, vojske oziroma posebnih enot, ki so bile sklicane ob nevarnosti izmed podložnikov po posebni izbiri (vsak 10., 20., 30. ali 50. mož) in organizirane po posameznih delih, to je, četrtih dežele, so kranjski stanovi zaupali Valvasorju gotovo zaradi odlične vojaške šole, katere je bil deležen v enotah pod poveljstvom grofa Nikolaja Zrinjskega, kasneje pa še v kraljevskem švicarskem pehotnem regimentu v Franciji. Valvasorjevo vojaško znanje je bilo nedvomno temeljito, po drugi strani pa dragoceno, ne toliko zaradi izvrstnega poznavanja Kranjske, temveč bolj zaradi poznavanja njenih mejnih področij, v tem primeru Vojne krajine, in še posebej tudi zaradi njegovega dobrega obvladanja kartografskih veščin.

Ni izključeno, da njegovo poznavanje razmer v Vojni krajini ne izvira le iz vojaških let 1663 in 1664, pač pa tudi iz kasnejših obiskov v teh krajih, o čemer priča vsebina XII. knjige Slave vojvodine Kranjske, in morebitnih zaupnih nalog, ki jih je na tem obmejnem teritoriju opravil po naročilu deželnih stanov.

Na to domnevo nas navaja neko poročilo oziroma v bistvu shrhljiva zgodba, v kateri je imel glavno vlogo avtor sam. Pred devetimi leti, se pravi 1680, je po lastni izkušnji ugotovil, kako slabo varujejo tako Turki kot naši sicer skrbno zastražene mejne trdnjave, kajti kadar se odpravijo na lov za plenom, pa naj bo ta še tako malenkosten,

zapusti trdnjavo vsa posadka. Te se potem sovražnik, če le dobi sporočilo, najlaže polasti. Ob taki priložnosti je Valvasor vlomil v grad nekega pomembnejšega turškega glavarstva tako, da je zlomil slabi leseni zapah na vhodnih vratih. V gradu je dobil le na steno prikovanega Turka, ki mu je odgovoril, da so odšli vsi za plenom; čez pol ure je prišla neka ženska, ki se ga ni malo ustrašila, pozno ponoči pa še nekdo in nato nihče več, kot pravi.⁴¹ Dogodek dovolj značilno osvetljuje razmere v Vojni krajini, kjer je bil plen za vse in vsakogar življenjskega pomena, zato so vsi hoteli v take akcije, da ne bi bili pri delitvi plena izločeni.

Kot stotnik dolenjske ali spodnje četrti je moral Valvasor leta 1683 prekiniti študij in pisateljsko delo za tri mesece. Za zavarovanje vzhodnih štajerskih meja proti upornim Ogrom pod grofom Batthyányjem in Turkom, ki so v glavni smeri udara pod vodstvom velikega vezirja Kara Mustafe z ogromno armado oblegali Dunaj, so Štajerci prosili Korošce in Kranjce za pomoč. Po načelu vzajemnosti med sosednjimi tremi deželami (Štajersko, Koroško in Kranjsko), ki se je izoblikovalo v stoletjih skupne zgodovine in še prav posebej v času protiturških bojov in reformacije, so kranjski stano­vi poslali Štajerski v pomoč 400 strelcev. Poveljstvo nad deželno odpravo je prevzel eden od četrtnih stotnikov, v tem primeru Janez Vajkard Valvasor. V vsej naglici je vojska 7. avgusta ob dveh popoldne krenila iz Ljubljane pod dvema zastavama v barvah dežele oziroma deželnih stanov, modri in rumeni.⁴² V hitrem pohodu so dosegli Lipnico, kjer je ostal podpoveljnik Portner s 50 možmi, in Wildon, kjer je bil Valvasor tudi s 50 možmi, drugi so se utaborili po krajih na graškem polju. Med potjo je prišlo do spora z vojnim podkomisarjem štajerskih deželnih stanov v četrti med Muro in Dravo Francem Ignacijem Seifridtom von Ehrnfridt in Valvasor je menda na žalitve odgovoril z besedo in dejanjem; dopisovanje o tem pa se je vlekle še v naslednje leto. Sporno je postalo tudi vprašanje, kdo lahko daje Valvasorju in deželni odpravi ukaze. O zadevah je Valvasor obvestil deželne stanove v Ljubljani s pismom, datiranim s 17. avgustom v Wildonu.⁴³

Od štajerskih deželnih stanov je nato dobil povelje, naj krene proti Fürstenfeldu s ciljem, da reši Radgono in gradove v okolici Fürstenfelda. Po razporedu sta šla praporščak, ki je bil v teh enotah drugi po činu, Volf Albrecht Schwab s 100 možmi in podstotnik ali podpoveljnik Janez Krištof Portner s 75 možmi na Burgau, baron Ferdinand De Leo (Deleo) s prav toliko vojaki na Neudau, na Hohenbruck poročnik s 30, na Kapfenstein stražmojster z 10 in na Heimfeld narednik tudi z 10 možmi. Valvasor je šel proti Fürstenfeldu s 100 možmi in zasedel omenjene kraje na štajersko-ogrski meji, danes na štajersko-gradiščanski meji, tudi s kranjskimi posadkami. V Fürstenfeld, ki je imel utrdbo delno razdejano, ker je strela

udarila v smodniški stolp, je prišel 24. avgusta okoli druge ure, ravno takrat, ko so odhajale cesarske čete in se je po poročilih ujetnikov bližalo 6000 Turkov s 13 topovi, da bi se združili s 5000 pred Fürstenfeldom utaborjenimi Batthyányjevimi možmi. Zaradi časti kranjskih deželnih stanov je imel Valvasor v tej težki situaciji namen vztrajati, kolikor bi se dalo.

Dal je porušiti most pri vratih, ko pa so se začeli bližati uporniki in požigati že v predmestju, so zbežali vsi meščani, tako da je ostalo le 17 starčkov in 4 do 5 žensk. Valvasor je dal nato streljati na upornike z največjim topom. Vtem sta hrabro in z vso silo napadla Batthyányjeve ljudi grof Karel von Saurau (Serau), polkovnik dragonskega polka, in podpolkovnik grof Dietrichstein z Metternichovim polkom kirasirjev ter jih okoli 300 pobila. Tisto noč je na štajerski strani zgorelo več vasi, naslednje dni pa so za povračilo plenili in požigali po Batthyányjevem svetu.

Grofa Karla von Sauraua omenja Valvasor še na drugem mestu, namreč pri opisu vojaških operacij pri Osijeku, kjer ponovno hvali njegovo junaštvo v bojih za znani turški most čez Dravo leta 1685. Ob tem naj bosta imenovana še dva vojaka, ki ju Valvasor v Slavi vojvodine Kranjske posebej hvali in ki ju je seveda osebno zelo dobro poznal, namreč grof Karel Vajkard Purgstall, Valvasorjev »kame-rad« v prejšnji turški vojni, ki je kasneje padel blizu Straßburga v zadnji francoski vojni, in polkovnik Nikolaj Budački, ki je bil težko ranjen v vojni proti Švedom, v času Valvasorjevega poročanja pa je bil arkebuzirski stražmojster v Karlovcu.⁴⁴

Čez nekaj dni, 2. septembra, so prišli s svojimi enotami polkovnik štajerski deželnih stanov, baron Stadel, vicegeneral Slavonske krajine, grof Trautmannsdorff, in polkovnik v Ivaniću, grof Thurn, z nekaj tisoč Hrvati; tedaj je šel tudi Valvasor večkrat z njimi nad sovražnika. Ko se je zdelo, da bodo uporniki napadli Hartberg, se je Valvasor 15. septembra s 100 možmi, ki jih je imel pri sebi, in s 100 možmi, ki so bili v Radgoni, premaknil proti Hartbergu in ostal tam, dokler nevarnost ni minila. V zadnjih dneh oktobra se je kranjska, na pomoč poslana odprava vračala domov prek Gradca, kjer je dobil ves poveljniški sestav osebno iz rok deželnega predsednika Štajerske, grofa Herbarda von Auersperga, denarna darila štajerskih stanov. V Ljubljano je prispela 1. novembra.⁴⁵ Poveljnik Valvasor je nato izročil svojim možem tiskane izkaze ali spričevala, v katerih potrjuje, da so hrabro opravili vojaško službo in jih zato priporoča oblastnikom in odličnikom v blagohotno naklonjenost.⁴⁶

S tem se je tudi za Janeza Vajkarda Valvasorja vojaška aktivnost za vedno končala. Leta 1688 je bil sicer še na seznamu med plemiški-mi jezdecem pod rumenim praporom, ki naj bi v primeru potrebe nastopili proti upornim podložnikom gospodstva Smlednik na Gorenjskem, toda stvar se je takrat uredila drugače.⁴⁷ Leta 1683 je

Sch Johann Reichardt Valvasor Freyherr
zu Gallnegg vnd Neudorff/ Herr zu Wagensperg vñ
Tiechtenberg/ einer Böbl: Landschafft in Crain/ bestellter Hauptmann in vñtern Die
vñnd Oberhauptmann vñd Commendant der zum Nachbarlichen Succurs von den Ed
Land: Ständen in Crain: in das Herzogthumb Steyer abgesandten Auxilar- Bölscher
Befenne hiemit/ daß Kürweiser diß

Compagnia vñnd Commando drey Monat lang für einen
gefallenen Occasionen/ Scharmislen/ Zügen/ vñd Wachten (wie es einen rechtschaffenen Ehr: liebenden Soldat
wohl ansehet vñd gebühret) verhalten/ daran ich vñd alle meine vñterhabende Officiern ein sattsamtes Genüg
getragen/ derowegen hatte mich gehorsambst vñb ein schriftliche Attestation, welche ich ihme seiner freu: geleist
Dienste halber nicht abschlagen/ sondern hiemit wilfahren wollen. Belangt demnach an all vñnd jede m
Stands/ Würden/ vñd Digniteten die seynd/ mein respectivè dienst: freundliches ersuchen vñd bitten/ die woll
bemelten
meiner: vñd seines tapffern Wolverhaltens halber allen guten befi
dersamben vñd geneigten Willen erweisen/ ihme auch denselben bestens befohlen seyn lassen/ solches begehre ich in d
gleichen vñd mehrern sñrfallenden Occasionen jedes Stands: Gebühr nach hinwiderumben zuverschulden. Zu v
kündt vñd Bekräftigung dessen habe ich diß Attestation mit meiner eignen Handschrift vñterscriben/ vñd mein o
gebornes Wappen Insigl hieauff gedruckt. Actum Labach den leyten Octobris 1683.

torej odložil oklep in čelado, da se tako izrazimo, ter zamenjal meč s peresom. Kot že rečeno, je v letih 1684 in 1685 intenzivno raziskoval prirodni fenomen kranjske dežele — Cerkniško jezero. V letu 1685 je prvič navezal stike s Kraljevsko družbo v Londonu.⁴⁸ V tem letu je tudi delo za Popolno topografijo stare in sodobne nadvojvodine Koroške in za Slavo vojvodine Kranjske že toliko napredovalo, da je odpotoval v Nürnberg, kjer se je glede natisa svojih del pogodil z lastnikom znamenite nürnberške knjigotrške in tiskarske firme Wolfgangom Moritzem Endterjem. To je bilo, kolikor moremo ugotoviti, zadnje Valvasorjevo daljše potovanje. V Nürnbergu si je Valvasor pridobil tudi pomočnika, urednika in lektorja Erazma Franciscija, takrat priljubljenega pisatelja in polihistorja.⁴⁹

Erasmus Francisci, pravzaprav se je pisal von Finx, a prevzel v zrelih letih priimek »Francisci« po krstnem imenu svojega očeta, pravnika in svetnika raznih državnih stanov, je bil rojen v Lübecku 19. novembra 1627. Šolal se je v Lüneburgu, študiral pravo na več univerzah in bil na potovanjih v tujini. Po vrnitvi in raznih peripetijah je ležal bolan v Nürnbergu, zlomil si je nogi, in medtem

pripravil na željo firme Endter nekaj spisov, ki so bili dobro sprejeti. Zato se je odločil, da ostane v Nürnbergu in se ukvarja s pisateljevanjem. Pridobil si je tudi nekatere službe in časti, tako leta 1688, ko je postal svetnik grofovske hiše zu Hohenlohe und Gleichen. Umrli je 20. decembra 1694 v Nürnbergu v 68. letu starosti.⁵⁰

Francisci je bil prvi nemški poklicni pisatelj. Napisal je več desetih del — skoraj toliko, kolikor let je doživel — v njegovem času izredno priljubljenih, danes pa pozabljenih in v glavnem brez trajne vrednosti. S svojim pisanjem je hotel predvsem ugajati radovednemu bralcu, zato je v svojih delih grmadil zanimivosti iz vsega sveta ter jih, kolikor se je pač dalo, združeval in povezoval z gostobesednim moraliziranjem ali historiziranjem. To metodo je uporabljal tudi pri nalogi, ki mu jo je bil zaupal Valvasor. Francisci ni le nadzoroval tiska Slave vojvodine Kranjske, ampak je Valvasorju popravljaj tudi jezik in prilagajal slog tedanjemu literarnemu okusu. Avtorjevo željo, da bi z dodatki in pripovedmi delo še izpopolnil, pa je pridno izrabljaj in tekst pogosto brez prave zveze z obravnavano snovjo po nepotrebnem precej razširjal. Ker se Valvasor ni čutil posebno trdnega v starejši zgodovini, je to obdobje prepustil Francisciju celo v samostojno obdelavo oziroma kompilacijo. Oba sta tedaj v Nürnbergu napravila tudi načrt za celotno vsebinsko ureditev Slave vojvodine Kranjske.

V splošnem sta bili za Franciscija značilni prav hitrost in lahkota, s katerima je zbrano zgodovinsko in topografsko gradivo oblikoval v zaključeno in lepo tekočo predstavitev. Ta lastnost je bila za Valvasorjeve načrte dragocena in nepogrešljiva. Po drugi strani pa je Francisci tipičen predstavnik tistih učenjaških mnogopiscev 17. stoletja, kakršen je bil tudi Merianov pomočnik Martin Zeiller, ki so z množico kompiliranega, mukoma skupaj znesenega gradiva različne, včasih prav majhne vrednosti skušali nadomestiti pomanjkanje lastne ustvarjalne sposobnosti in duhovne moči.

To se razodeva tudi v Slavi vojvodine Kranjske. Glede na to da je bil že Valvasor sam mož širokih registrov in da niha zato njegovo delo med skrajno lahkovernostjo in globoko kritičnostjo, lahko pripisujemo prav Franciscijevi pisateljski metodi in duhovni usmerjenosti, da Slava vojvodine Kranjske ni homogeno delo, ampak je opaziti v njenem sporočilu velik razpon po vrednosti.

Na vprašanje, zakaj se je Valvasor odločil izdati in natisniti Slavo vojvodine Kranjske in Popolno topografijo stare in sodobne nadvojvodine Koroške v daljnem Nürnbergu, ko bi bilo to tehnično mogoče storiti tudi v Ljubljani pri Jožefu Tadeju Mayrju ali v Salzburgu pri seniorju firme Janezu Krstniku Mayrju, dotedanjem Valvasorjevem tiskarju, znani viri in njegovo delo ne dajo odgovora. Eden od razlogov za to odločitev je bila vsekakor potreba po Franciscijevem sodelovanju, razmere doma pa so bile gotovo bolj ozkosrčne in

takemu delu manj naklonjene kot v svobodnem državnem mestu Nürnbergu.

V naslednjih letih je bilo delo za Popolno topografijo stare in sodobne nadvojvodine Koroške in predvsem za mnogo širše zastavljeno Slavo vojvodine Kranjske v polnem teku. Valvasor si je prizadeval za svoje drago podjetje pridobiti tudi denarne podpore — tu je predvsem računal na kranjske deželne stanovce — pri čemer pa ni imel posebnega uspeha. Stanovi so na zboru 19. junija 1683 ocenili pripravo kranjske »kronike« kot hvalevredno in potrebno delo in podprli avtorja z 2000 goldinarji na račun davčnih terjatev. Sicer pa so sprejeli ponujeno posvetilo in sklenili ob izidu prevzeti 500 izvodov dela. Tako je za subskribirane izvode dobil Valvasor, na primer, 13. marca 1686 izplačanih 800 goldinarjev subvencije. Ko se je drugič poročil, so mu deželni stanovi prav izjemno in »specialissime supra statutum« nakazali s sklepom 11. avgusta 1687 poročno darilo 300 goldinarjev.⁵¹ Toda davčne olajšave in subvencije v praksi stanovskega finančnega poslovanja nikakor niso bile nekaj izjemnega, nekateri predstavniki deželnega plemstva so bili deležni, seveda iz drugih razlogov, celo mnogo večjih. Zaradi nesorazmerja s stroški vse to ni bistveno spremenilo ali olajšalo Valvasorjevega finančnega položaja. Vendar dela ni nič zaustavilo in proti koncu leta 1687, dne 17. novembra, je v pismu Kraljevski družbi v London zapisal, da je od predvidenih 400 tiskovnih pol z nad 500 slikami natisnjena že dobra polovica.⁵²

Leto 1687 je v Valvasorjevo družinsko življenje prineslo nekaj žalostnih in tudi veselih dogodkov, če smemo tako reči. Marca meseca sta mu zapovrstjo, v presledku nekaj dni, umrla dva sinova. Dne 25. aprila mu je umrla, nekaj tednov za najmlajšim sinom, še žena Ana Rosina, rojena Graffenweger. V skoraj petnajstletnem zakonu je kot žena, mati in grajska gospodarica na svoj način nedvomno veliko prispevala k delom, ki so bila do tedaj že ustvarjena ali so bila neposredno pred uresničitvijo. Od družine so Janezu Vajkardu ostali štirje otroci, od katerih deklica kot najstarejša še ni imela 9 let, najmlajši sin pa še ne 3 leta.

Čez slabe tri mesece — 20. julija 1687 — se je Janez Vajkard vnovič poročil. V zakon je stopil z baronico Ano Maksimilo Zetschker (Zetschekher), hčerko pokojnega barona Franca Erazma Zetschkerja in grofice Marije Sidonije, rojene Tattenbach, tedaj drugič poročene z baronom Janezom Jurijem Wernekom na gradu Vrhovo pod Gorjanci. Tu je bila, v grajski kapeli sv. Antona Padovanskega, Valvasorjeva poroka. Ob tej priliki mu je dobri stari prijatelj in sodelavec Pavel Ritter-Vitezović z Dunaja, kjer se je tačas zadrževal, po svoji navadi poslal čestitko v verzih, ki jo je prejemnik tako cenil, da jo je v celoti objavil v Slavi vojvodine Kranjske.⁵³

oficialno priznanje za svoje raziskovalno delo. Izvolili so ga za člana Royal Society (*Kraljevske družbe*) v Londonu, najstarejše, leta 1660 ustanovljene angleške akademije znanosti.

Pismene stike s Kraljevsko družbo je Valvasor vzdrževal že dve leti pred svojo izvolitvijo za člana. Tajnik družbe, s katerim je imel Valvasor zvezo, je bil v tistem času Thomas Gale, rojen v Scrutonu v grafiji Yorkshire leta 1635 ali 1636, profesor grščine na univerzi v Cambridgeu od 1666 do 1672, nato vedno uglednejši predstojnik St. Paul's School in prebendar te cerkve in zadnja leta svojega življenja dekan v Yorku, kjer je leta 1702 umrl. Član Kraljevske družbe je postal leta 1677 in 1685 njen tajnik hkrati s sirom Johnom Hoskynsom, za pisarja jima je bil Galov učenec, znameniti matematik in astronom Edmund Halley.⁵⁴

Prvo Valvasorjevo pismo, naslovljeno na tajnika družbe, je datirano s 3. decembrom (po novem koledarju) 1685. Ker pismo doslej ni bilo eruirano, še bolj pa zato, ker skuša njegov pisec sebe, svojo rodbino, dosedanje delo, nazore in načrte precizno in koncizno predstaviti, ga je vredno kot prvorazreden dokument velike pričevalne moči navesti v celoti. Pisano je v latinščini, tako kot vsa naslednja Valvasorjeva pisma družbi, in se v prepisu iz knjige pisem glasi:

Ioannes Weichardus Valvasor
Secretario Societatis Regiae
Perillustris ac Nobilis, Dné Dné, cui servitia mea
Semper parata.

Certiozem facio Dominationem vestram, me his Diebus legisse, Summā cum admiratione, in libro nominato ‚Acta Philosophica Societatis Regiae‘ de minera Mercurij et de lacu Cirknitzensi in patria mea scilicet in Carniolia: miror itaq(ue) quod hucusq(ue) nullus adhuc ita Curiosus fuerit, qui Lacum Cirknitzensem bene descripsisset, Omnes Authores quidem scribunt sic obiter, quod sit magnum Naturae miraculum quod in uno Anno, et in uno loco potest piscari, venari, meti. Sed hoc adhuc minimum est, quia quam plurimas alias observationes et mirabilia habet iste Lacus: nimirum habet multa antra sive foramina, ex aliquibus Pisces veniunt, ex aliis Anates, ex aliis Sensugae (an Sanguisugae) ex aliis tumultus et Cum tonitruat caelum, tunc ex certis antris cum tali impetu exit Aqua incredibilis magni impetus, Sunt alia foramina in quibus per totam hyemen permanent Columbae, est aliud foramen ex quo nebulae et nubes veniunt, et magna fulgura, et tonitrua veniunt potest quoque per unum montem cum navi ire, ego Solus transivi per montem cum Navi. Etiam habemus in Carniolia grottas sive

Speluncas mirabiles, in aliquibus inveni Lacus et multa mirabilia: habemus etiam arborem quae in Certa nocte fit Viridis, floret et acquirit fructum unâ nocte, qui Solus illa nocte sub arbore pernottavi, habemus certa animalia signata a diabolo, et pascuntur ab ipso (uti vox Populi est, et pro re verissima habetur) quorum pelles in multas Provincias et reglones ducuntur; Deniq(ue) quam Plurima alia mirabilia in patria mea sunt, quae hucusq(ue) nullus agnovit quia Nullus Curiosus est in Patria mea: non curant Curiositates, quia est inimicus noster Turca vicinus, intra diem possum esse ex arce mea in terra Turcica; ego, ut Sine laude dicam, Primus sum curiosus in patria: Sic rogo veniam, Dñatio Vestra parcat mihi, cum ausus sim Scribere tanquam ignotus et rogo humiliter ista proponere Societati Regiae, si vellent aliqua Curiosa vera et mirabilia bene et ex fundamento scire, sicuti de lacu Cirknitzensi, tunc describam Cum omnibus Circumstantiis, nominibus virtutibus et mirabilibus: omnia foramina, et omnes qui habentur ad Piscandu(m) modi quoq(ue) mirabiles, et omina alia mirabilia, et sic etiam de omnibus ceteris curiositatibus et mirabilibus Rogo quoq(ue) humillime, si possum habere hanc magnam gratiam a gratiosâ Societate Regiâ, ut me quoq(ue) pro minimo tanqua(m) indigno Socio acciperet, ut Possum hoc glorioso titulo gaudere, ero obligatus in aeternum: ut vero Sciant, de persona mea tunc dico sine laude, quod simus de stemmate bono et antiquissimo Nobiles et Equites, nunc vero ante annos aliquot ab Imperatore Romano Leopoldo primo, liberi Barones facti, et Ego per quatuordecim annos ivi extra patriam hinc inde in Germania, Anglia, Dania, Galliâ Hispania, Italiâ et in Africâ solummodo curiositatis gratia (et nunc sum Inferioris Ducatus Carnioliae Peditum Capitaneus) delector in omnibus scientiis et artificiois tam mechanicis quam in aliis, maxime vero in Mathematicis; feci quoque Chartam Geographicam ducatûs Carnioliae, item Regni Croatiae, quae hucusq(ue) adhuc a nemine fuerunt bene factae sive mensuratae, feci etiam topographiam Ducatûs Carnioliae, ultra Tricentis Iconismis aeri incisis, Etiam Topographiam Archiducatus Carnthiae, ultra ducentis Iconismis, quae omnia solus delineavi, et in Arce mea Wagensperg nominata, curavi aeri incidi, qui ego Primus attuli Chalcographos in patriam, etiam feci Theatrum magnum Mortis Humanae tripartitum, Cum multis Iconibus, et Plura alia in lucem edidi. Sic rogo dignetur me Dñatio Vestra uno responso, et mihi Scribere, si vellet habere Chartas Geographicas quas feci, et Descriptionem cum Delineatione Lacus Cirknitzensis, et alia. Litterae mihi vero Possunt mitti per Vieñam Austriae Labacum (Labacum est civitas Metropolis Carnioliae) sic Monsieur Jean Weichard Valvasor Baron par Vienne en Austriche â Lubiana (quia Labacum vel Lubiana est perinde, quia Italice et Gallice dicitur Lubiana) et rogo Parcat mihi, quod non melius Latine

scribo, fateor me non esse expeditum in Lingua Latina, in Scribendis litteris nam rarissime scribo litteras Latinas. Sic permaneo

Wagenspergi in Carniolia
3° Decemb St Novo 1685

Dominationis Vestrae
Semper paratus ad Servitia
Ioannes Weichardus Valvasor
Liber Baro

P. S. si in aliquibus potero
Societati Regiae, et D'nationi
Vestrae inservire, erit mihi
gratissimum, jubeat mecum,
sum Paratus ad Servitia

*(Janez Vajkard Valvasor
Tajniku Kraljevske družbe
Presvetli in plemeniti gospod, gospod, ki sem mu vedno
pripravljen za usluge.*

Obveščam Vaše gospostvo, da sem te dni z največjim začudenjem bral v knjigi, imenovani *Acta philosophica Societatis Regiae* o rudniku živega srebra in o Cerknjskem jezeru v moji domovini, to je, Kranjski. Začuden sem zato, ker vse doslej ni bil nihče tako vedoželjen, ki bi bil Cerknjsko jezero dobro opisal. Vsi avtorji namreč pišejo nekako tako, da je velik čudež narave, da v enem letu in na enem kraju lahko ribariš, loviš in žanješ. Toda to je še vedno bore malo, ker ima to jezero kar največjo obilico drugih opazovanja vrednih reči in čudes: vsekakor ima mnogo jam ali odprtin; iz nekaterih prihajajo ribe, iz drugih divje race, iz drugih pijavke, spet iz drugih hrup, in kadar grmi nebo, takrat pridere iz nekih jam s takšno silovitostjo voda neverjetno velikega pritiska; so druge odprtine, v katerih čez vso zimo ostanejo golobi; je druga odprtina, iz katere prihajajo megle in oblaki, prihajajo pa tudi veliki bliski in grom. Tudi se lahko skozi neki hrib prepelješ s čolnom, jaz sam sem se skozi hrib prepeljal s čolnom. Tudi imamo na Kranjskem čudovite jame ali votline, v nekaterih sem naletel na jezera in na mnoge čudovitosti; imamo tudi drevo, ki v določeni noči ozeleni, cvete in rodi sad v isti noči, sam sem namreč tisto noč prenočil pod drevesom; imamo neke živali, zaznamovane od hudiča, ki jih tudi sam pase [kakor se govori med ljudstvom in jemlje za najčistejšo resnico], katerih krzno se izvaža v mnoge dežele in pokrajine. In končno, koliko je še drugih čudes v moji domovini, ki jih doslej ni nihče zaznal, ker ni nihče vedoželjen v moji domovini: ne brigajo se za znamenitosti, ker je naš sovražnik Turek v bližini — v enem dnevu sem lahko s svojega gradu v turški deželi. Jaz, da rečem brez hvale, sem prvi, ki je vedoželjen v domovini. Prosim torej oproščenja, Vaše gospostvo naj

mi bo prizanesljivo, da sem se drznil pisati tako rekoč nepoznan, in z najponižnejšo prošnjo predlagam Kraljevski družbi tole: če bi hoteli nekatere resnične in dognane znamenitosti in čudovitosti, kot pri Cerkniškem jezeru, dobro in iz temelja poznati, tedaj bom opisal z vsemi okoliščinami, imeni, lastnostmi in čudovitostmi: vse odprtine in tudi vse nenavadne načine, ki se uporabljajo za ribarjenje, in druge čudovite navade, in tako tudi vse druge znamenite in čudovite reči. Prosim še najponižneje, če mi je lahko dana ta velika milost od ugledne Kraljevske družbe, da me tudi sprejme za najnepomembnejšega, tako rekoč nevrednega člana; da bi se mogel tega slovečega naziva veseliti, bom za vedno dolžan hvalo. Da pa bi vedeli o moji osebi, tedaj pravim brez hvale, da smo iz dobre in zelo stare rodovine, plemiči in vitezi, sedaj pa smo bili pred nekaj leti od rimskega cesarja Leopolda I. povzdignjeni v barone; in jaz sem štirinajst let potoval zunaj domovine, odtod zapored po Nemčiji, Angliji, Danski, Franciji, Španiji, Italiji in Afriki, zgolj iz vedoželjnosti [in sedaj sem stotnik pešcev dolnjega dela vojvodine Kranjske]. Veselje imam do vseh ved in umetelnosti, tako mehaničnih kot drugih, najbolj pa do matematičnih; izdelal sem tudi geografsko karto vojvodine Kranjske, prav tako kraljevine Hrvaške, ki ju vse doslej ni nihče dobro izdelal in izmeril; izdelal sem tudi Topografijo vojvodine Kranjske z več kot tristo v baker vrezanimi podobami, dalje Topografijo nadvojvodine Koroške z več kot dvesto podobami, ki sem jih vse sam zrisal in dal na svojem gradu, Bogenšperk imenovanem, v baker vrezati, za to sem jaz prvi pripeljal bakrorezce v domovino; tudi sem sestavil Veliko prizorišče človeške smrti v treh delih z mnogimi podobami ter dal na svetlo več drugega. Prosim torej, naj me ima Vaše gospostvo za vrednega, da mi odgovori in piše, če bi hotelo imeti geografske karte, ki sem jih izdelal, in opis in risbo Cerkniškega jezera in drugo. Pismo pa se mi lahko pošlje prek avstrijskega Dunaja v Ljubljano [Ljubljana je glavno mesto Kranjske] takole: Monsieur Jean Weichard Valvasor Baron, par Vienne en Autriche à Lubiana [ker je Labacum ali Lubiana enako, ker se italijansko in francosko pravi Lubiana] in prosim, naj mi bo prizanesljivo, ker ne pišem bolje latinsko, priznam, da nisem izurjen v latinskem jeziku, v spisih namreč zelo redko pišem latinsko. S tem ostajam

Na Bogenšperku na Kranjskem
3. decembra 1685 po novem
koledarju

Vašemu gospostvu
vedno pripravljen za usluge
Janez Vajkard Valvasor, baron

P. S. Če bom mogel biti Kraljevski
družbi in Vašemu gospostvu v
čem na uslugo, mi bo zelo drago,
da razpolaga z menoj, sem
pripravljen na usluge).⁵⁵

Čez tri mesece, 5. marca 1686, je Valvasor, ker do tega dne ni dobil odgovora na pismo in ker je bil zato v dvomih, ali je srečno prispelo, poslal tajniku Kraljevske družbe novo pismo v glavnem enake vsebine. Razlika je malenkostna, večina stavkov je skoraj dobesedno enakih. Dodatno pojasnjuje, da se nenavadni živali, ki jo omenja, reče po nemško »Bilch« in v našem kranjskem jeziku »pouche«, med naštetimi deželami, ki jih je prepotoval, pa v tem pismu izpušča Dansko. Iz pripisa izvemo, da je priložil risbo glavnega mesta Ljubljane, po nemško Laybach, po kranjsko Lublana.⁵⁶

Kmalu zatem pa je prejel odgovor Kraljevske družbe na prvo pismo, datiran s 1. januarjem 1686. Vsebina tega odgovora ni znana, zanj pa zvemo iz naslednjega Valvasorjevega pisma z dne 15. aprila 1686. V tem pismu namreč sporoča, da je po naročilu poslal pred tremi dnevi po nekem trgovcu v Benetke kraljevemu predstavniku Johnu Hopkinsu popolno Topografijo Kranjske, popolno Topografijo Koroške, vse tri dele Prizorišča človeške smrti, slike glavnih mest Celovca in Ljubljane, mesta Reke, svojega gradu Bogenšperka, karti Kranjske in Hrvaške, dalje slike Soteske in Ajmanovega gradu (Ehrenau), samostana Mekinje in kipa Blažene device Marije. V nadaljevanju pisma govori o delu pri ulivanju omenjenega kipa in o svoji iznajdbi ulivanja zelo finih skulptur, sprašuje, ali naj da zgodovino oziroma opis Cerkniškega jezera natisniti, in v tem primeru še, ali lahko posveti delo Kraljevski družbi, kar je tu na Kranjskem v navadi in se šteje za veliko čast — s tem v zvezi prosi za sporočilo o naslovu družbe — ali pa je družbi morda ljubše, da pošlje rokopis zaradi morebitne vključitve v njene spise. Brez skromnosti rečeno, je ta zgodovina Cerkniškega jezera veliko čudo narave ter se mora upravičeno s častjo in brez najmanjšega pretiravanja postaviti med največja čuda narave. Obširno poroča tudi o svojem opazovanju čudnega oreha v vasi Lokev na goriškem ozemlju na meji Kranjske, ki ostane brez listja in suho do dneva svetega Janeza Krstnika, nato pa v eni noči požene liste, cvete in napravi sadove kot druga drevesa do takrat. Na kratko omenja še, da je v treh krajih našel tiste kamne, ki jim pravijo »kačji jeziki« in jih sicer prinašajo z Malte. Na koncu je zanimiv pripis, da piše kroniko Kranjske v nemškem jeziku, ki bo natisnjena v Nürnbergu na stroške knjigotržca Wolfganga Moritza Endterja, da bo delo obsegalo okrog 500 pol in okrog 500 bakrorezov ter bo prihodnje leto (!) natisnjeno in dokončano.⁵⁷

Pismo je v redu prispelo na naslov in bilo prebrano na seji družbe, kjer je bilo tudi soglasno sklenjeno, da se Valvasorju izkaže dolžna zahvala, ker je pritegnil Kraljevsko družbo v svoje pismene zveze, in za darovane geografske in topografske izdelke. Tako poroča Valvasorju Thomas Gale v pismu, datiranem v Londonu 29. maja 1686 po starem in 3. junija (!) po novem koledarju. Nadaljuje, da je glede poročil o ulivanju kovinskih kipov in o Cerkniškem jezeru

družbi vseeno, ali jih pošlje v rokopisu ali natisnjene, in prav tako, ali so pisani latinsko, italijansko ali francosko, lahko jih uvrsti tudi med svoje filozofske razprave, če se avtor s tem strinja. Zelo zanimivo pa pripominja, da naj le tisto, kar je sam s svojim lastnim preizkusom spoznal za zanesljivo in nedvoumno, potrdi za resnično in zaupanja vredno, vse drugo, česar sam ni preizkusil, naj navede le kot govorice. Gre torej za načelo, ki se je uveljavilo v teh novih znanstvenih družbah, za zavestno odvrnitev od filozofskih spekulacij in verbalizma, političnih problemov in verskih bojev, tako dolgotrajnih in pogubnih, za usmeritev v svet narave, njenih pojavov in odkrivanje v naravi vladajočih zakonov. To načelo je tudi Valvasor sam ponovno izpovedal v Slavi vojvodine Kranjske.⁵⁸ Gale je v pismu sporočil še zaproseni naslov družbe, ki je bil tale: *Societas Regia Londinensis ad Scientiam Naturalem promovendam instituta (Londonska kraljevska družba, ustanovljena za pospeševanje naravoslovne znanosti)*. Konec pisma je posvečen problemu orehovega drevesa v Lokvi. Gale navaja nekaj podobnih primerov iz Anglije, kar je Valvasor z največjim veseljem ponatisnil v Slavi vojvodine Kranjske.⁵⁹

Dne 29. avgusta 1686 je sledil Valvasorjev odgovor, kajti vmes je bil, kot poroča, nekaj tednov zdoma. Iz začetka pisma je razvidno, da je razumel zahvalo Kraljevske družbe, kot da je že sprejet v članstvo in se zato tudi zahvaljuje. Večji del obsežnega pisma pa je opis iznajdbe za ulivanje tankih kipov iz kovine. Na koncu pravi, da bo opis Cerkniškega jezera poslal v kratkem, in prosi, da bi ga uvrstili oziroma objavili v Filozofskih spisih. Pisal je tudi v Benetke gospodu Hopkinsu, ker še ni dobil obvestila o svoji pošiljki. Če bi kdo od Angležev prek naše dežele Kranjske potoval v Benetke ali iz Benetk na Dunaj, naj mu dajo pismo zanj, z veseljem mu bo na uslugo. Zahvaljuje se tudi za sporočilo o nenavadnih drevesih v Angliji, ki so podobni našemu orehovemu drevesu, in ponovno sprašuje, kako naj pošlje opis Cerkniškega jezera — ta ne bo obsežnejši od 4 ali največ 5 pol — po gospodu Hopkinsu ali tako kot pisma, torej po pošti, kar bi bilo hitrejšo.⁶⁰ Ko je bilo pismo v družbi prebrano, je menil eden najznamenitejših angleških naravoslovcev Robert Hooke, da se postopek bistveno ne razlikuje od običajnega. Edina iznajdba je v dodatku tretjine bizmuta ali cinka medenini, kar povzroči, da kovina lažje teče in je zato mogoče ulivati tanjše kipe. Pismo je bilo izročeno dr. Aglionbyju z željo, da ga dobro prouči in se zaradi odgovora nanj seznani s prakso tamkajšnjih obrtnikov.⁶¹

Sledilo je še eno Valvasorjevo pismo, v katerem obljublja, da bo poslal poročilo o svojih opazovanjih Cerkniškega jezera; pismu prilaga zemljevid Hrvaške, ki ga je sam natančno izdelal in so mu ga tu vrezali.⁶² Od tedaj se je korespondenca med Valvasorjem in

THEATRUM MORTIS HUMANÆ TRIPARTITUM.

- I. Pars. Saltum Mortis.
II. Pars. Varia genera Mortis.
III. Pars. Poenas Damnatorum continens.

FIGURIS ÆNEIS ILLUSTRATUM.

Das ist :

Chau-ühne

Deß Menschlichen Todts in drey Theil

1. Theil Der Toden-Tanz.
2. Theil Unterschiedliche Todts-Gattungen.
3. Theil Der Verdambten Höllen-Peyn/vorstellend.

Mit schönen Kupffer-*Stichen* geziehr vnd an Tag
gegeben.

Durch

JOANNEM WEICHARDUM
VALVASOR. &c. &c.

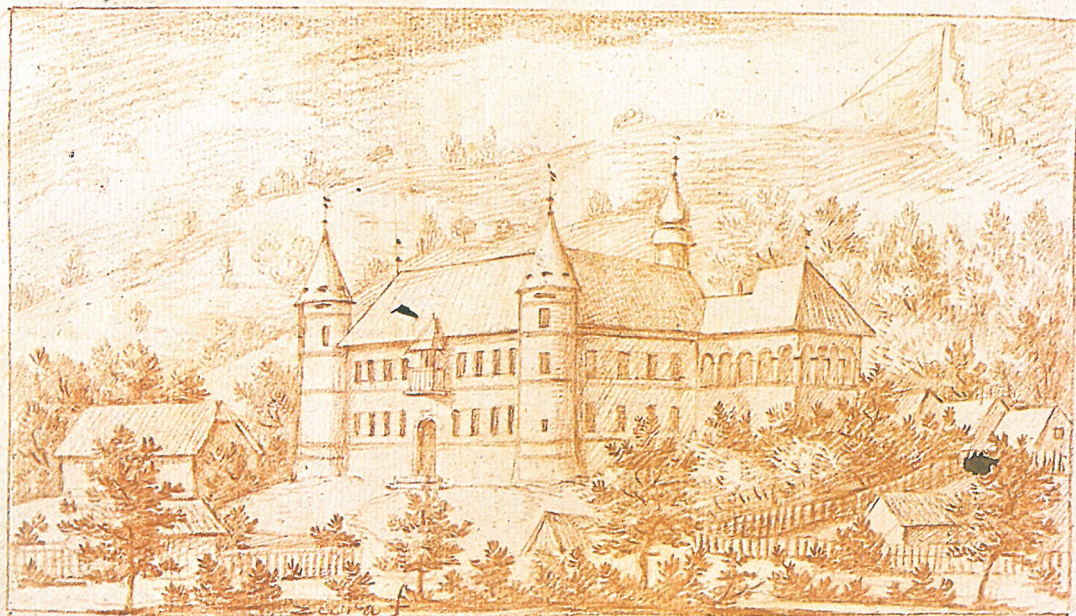
*Cum Facultate Superiorum, & speciali Privilegio
Sac. Cæs. Majest.*

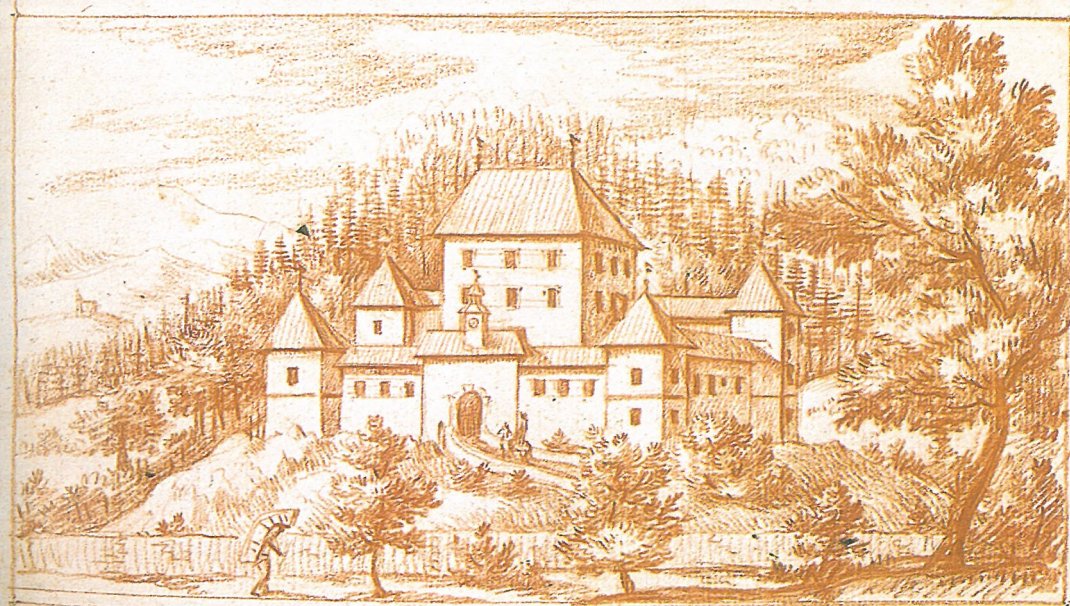
Gedruckt zu *Leinbach* / vnd zu finden bey *Johann Baptista*
Mahr / in *Salzburg* / Anno 1682.

Theatrum mortis humanae tripartitum, naslovni list Valvasorjevega
lastnega izvoda (Metropolitanska knjižnica, Zagreb)

9 GÖRTSCHACH.

Stermall
S'ERMOL.

Skicna knjiga za topografiju Kranjske, grad Goričane, rdeča kreda
(Metropolitanska knjižnica, Zagreb)
Skicna knjiga za topografiju Kranjske, grad Strmol, rdeča kreda
(Metropolitanska knjižnica, Zagreb)

Skicna knjiga za topografijo Koroške, Gospa sveta, lavirana perorisba
(Metropolitanska knjižnica, Zagreb)

Skicna knjiga za topografijo Koroške, skica za načrt mesta Celovca,
perorisba (Metropolitanska knjižnica, Zagreb)

Kraljevsko družbo, kolikor se da sklepati iz ohranjenega oziroma evidentiranega gradiva, začela nekoliko zatikati. Deloma so bile vzrok stvarne težave, to je nezanesljivost posredniških zvez, deloma osebne, kajti leto 1687 je bilo za Valvasorja polno družinskih nesreč, težav in sprememb, pa tudi delo za Slavo vojvodine Kranjske ni dopuščalo odlašanja.

Znan je v nadaljnjem dopisovanju Galov odgovor na omenjeni Valvasorjevi pismi. Odgovor sicer ni datiran, toda po primerjavi nekaterih okoliščin ga lahko postavimo na začetek leta 1687, iz znanih dejstev pa ni ugotovljivo, ali ga je Valvasor v resnici prejel. Vsebinsko je pismo zelo zanimivo. Tudi Gale se opravičuje, da je nekoliko odlašal z odgovorom, vzrok pa je v tem, ker bi družba Valvasorju rada poklonila zadnje izdaje svojih Filozofskih spisov, kar se bo ob prvi priložnosti zgodilo. Sporoča mu dalje, da bodo v najkrajšem času objavili v razpravah oziroma poročilih njegov postopek ulivanja tankih kipov (kot že rečeno, je bilo to res storjeno v januarski, februarški in marčni, to je 186. številki Philosophical Transactions leta 1687). Valvasorjeva pošiljka izpred mnogo mesecev (od 15. aprila 1686) še ni prišla do družbe, je pa že vse ukrenjeno, da se to zgodi. V prihodnje naj svoje pošiljke naslovi na gospoda Jakoba Houblona, trgovca v Londonu, s pripisom, da se to izroči tajniku Kraljevske družbe v Gresham Colledge, spodaj pa naj bo naslov gospoda Jurija Colmija v Benetkah. Kar zadeva opis Cerkniškega jezera, da ne bi obtičal v enakih nezgodah, želi družba, da se pošlje po pošti. V zadnje, kar so prejeli, je bila vključena tudi geografska karta Hrvaške, ki so je še posebej veseli, saj bodo na ta način njim neznane in nepravilno orisane dežele z njegovo pomočjo pravilno orisane. Upajo tudi, da bo mogel isto geografsko umetnost, če bo po božji volji nazaj potisnjen barbarski narod (mislijo gotovo Turke), razširiti tudi na premagane dežele. Opozarjajo pa ga, da jemlje na kartah nekoliko preveliko dolžino, vsaj če začenja štetje od Kanarskih otokov. Zato ga prosijo, da opazuje čas, ko se Saturn skrije in prikaže izza Lune 29. marca po novem koledarju (če bo pismo prišlo ob pravem času) zjutraj, takoj po polni Luni, malo pred tretjo, skrit bo eno uro in četrt; ne dvomijo, da bi bil pripravljen opazovati s teleskopom tudi sončni mrk 11. maja po novem koledarju in v obeh primerih iz višin Sonca in Lune z ustreznim instrumentom ugotoviti čas. Tudi sami bodo v Londonu z istim opazovanjem vestno bdeli nad tem, da se po izvršeni primerjavi dožene razlika v dolžinah med Londonom in Ljubljano, in pripominjajo, da so vsaj 18 stopinj oddaljeni od otoka Tenerife proti vzhodu.⁶³ Kot vse kaže, pa do tega znanstvenega sodelovanja med Londonom in Ljubljano ni prišlo, kajti nimamo dokazov, da je pismo doseglo naslovljenca.

Ponovno je, kolikor vemo, Valvasor pisal šele 17. novembra 1687. Bilo je to pravzaprav spremno pismo k opisu Cerkniškega jezera, ki

ga je zaradi nekaterih okoliščin utegnil poslati šele tedaj. Uvodoma obvešča tajnika družbe, da je potem še dvakrat pisal v Benetke zaradi svoje pošiljke, pa ni dobil nobenega sporočila. V pismu posega nazaj skoraj do dogodkov na začetku leta 1687, pri tem pa ne omenja zadnjega pisma Thomasa Gala. Pravi, da je imel opis Cerkniškega jezera sicer že dolgo časa pripravljen, toda ne dobro sestavljen. Mnogo je imel opraviti, ko sta mu v preteklem štiridesetdnevnom postu umrla dva sinova in v aprilu še njegova družica. Sedaj je slavil drugo poroko z gospodično baronico Ano Maksimilo Zetschker in pred nedavnim je bil na Hrvaškem, komaj te dni se je vrnil domov. Zelo je bil zavzet tudi s svojim historičnotopografskim opisom vojvodine Kranjske, ki bo zanimivo in veliko delo; imelo bo nad 400 pol in nad 500 slik, od tega je nad 200 pol že natisnjenih. Poslal ga bo, kakor hitro bo natisnjeno. Predvsem pa bi mu bilo zelo ustrezno in v veliko čast, če bi mogel dobiti za to svoje delo od družbe ali od enega ali več njenih članov posvetilno pesem za natis v začetku knjige, ker se v teh krajih (na Kranjskem) podobne stvari zelo cenijo. Knjiga pa vsebuje: izpeljavo imena Kranjske, prve prebivalce, vojvode Kranjske, upravitelje Kranjske, vse službe na Kranjskem, nravi, razne noše, jezike, šege prebivalcev, škofo, svetnike, vero, upravo, vojne, rastline, živali, rudnine, gore, reke, podnebje, zanimivosti, redkosti in čudesa, pisce, grbe plemičev, naše turške meje v Hrvaški, Slavoniji in Dalmaciji, in končno vse, kar se nanaša na Kranjsko.⁶⁴

Pri tem naštevanju vsebine opazimo na prvi pogled, da snov v pismu ni našteta v istem zaporedju kot v knjigi. Glede prošnje za posvetilo pa je Valvasor v tem primeru ostal praznih rok, čeprav je tokrat pismo razmeroma hitro prišlo do Kraljevske družbe. Kakorkoli že, tudi omenjena pošiljka s 15. aprila 1686 v Benetke je prispešla do družbe, saj se nekaj poslanega gradiva tam hrani še danes.

Poslani opis Cerkniškega jezera je odločilno pripomogel k temu, da je Kraljevska družba že na seji 14. decembra 1687 izvolila Valvasorja za svojega člana. Izvoljen je bil istega dne kot William Wotton, Jean de Hautefeuille in Benjamin Middleton. Prebrali so prvi del opisa Cerkniškega jezera, svetovno znani astronom Edmund Halley pa je izvedel poskus, s katerim je prikazal izpraznitev in polnjenje Cerkniškega jezera, kot ga opisuje Valvasor. Nadaljevanje opisa so prebrali na naslednjem sestanku 11. januarja 1688, skrajšano, v angleščini pa 21. marca 1688. Iz virov ni mogoče ugotoviti, kdo je predlagal kandidate, rečeno je le, da so bili ti predlagani in potrjeni že prej in tega dne izvoljeni.

Postopek, kakor je razviden iz Journal Book of the Royal Society, je bil naslednji:

December 14, 1687
178 Sir Cyrill Wyche Vicepresident in the Chair...

Perillustri ac Nobili Domine Dñe J. J. cui servitia
mea semper glorata. J. J.

35

Certiores facio Dñationem Vestram me iterum post
ea bis scripsisse Venetias Dño J. Hobton, quem
petij, ut mihi scriberet per quem nassellum sine na
umum misit Dñationi Vestra fasciculum meum ante
annum ipsi missum, sed nuda responsum ab ipso
percepisse, libenter scirem an pervenisset nec non
fasciculus ille. iam vero transmitto descriptionem
locus Cerknigansis (in qua nil praeter veritatem
meam scripsitum, quod ego omnia solus expertus sum
quod ego oculis norindi et à fide dignis habeo, ubi
scripsi quod à fide dignis perciperim, videbit
Dñatio Vestra an non antea annu veritatem scripse
rim, ut dixerim quod sit magni naturae miraculum
si quid intelligit non poterint, rogo mihi scribere
tunc me melius expetito.) In huius Societati Re
gia et maior humilissime veniam, cum non prius
miserim, habui quidem iam à longo tempore pra
ratum sed non bene descriptum, multa habui ad
agendum quod in mihi duo filij praebent quod
gesima moriebantur, et in uxori mea consors,
nunc vero celebrari secundas nuptias in Domiella
anna maximilla per h. Kerim Baronissa. nupti
etiam in Croatia Jui, primo his diebus domum
veni. etiam habui ad agendum et opera mea scribere
in descriptione historiarum topographica descriptione
ducatus Carniolia, erit opus quasi Chrysicon car
niolia, ubi quom plurima curiosa erunt, erit
opus magnus et utile et quod. J. J. et alia
et alia erunt alia 400. filia et alia 500. iconi
mi, erit liber sat curiosus, nunc sunt alia

31

200. filera impressa, quoniam primitus impressus
 erit, tunc omnem Gratiam Vestram. Summa gra-
 tia mihi fieret si possem hanc gratiam à Societate
 Regia, vel saltem ab aliquo uno vel altero vel à
 pluribus Socijs Societatis Regiae unum cornu cor-
 niasticum pro supra dicto meo libro habere,
 ut illud ad initium libri incorporaretur, quia in his
 partibus similia multum aestimantur, ideo mihi na-
 gni honoris esset, liber vero continet in se sequentia
 derivatio nominis corniolia, primi inquilini, du-
 ces corniolia, gubernatores corniolia, omnia officia
 in corniolia, mores, usque vestes, lingua, consue-
 tudines incolarum, episcopi, sancti, religio, regi-
 men, bella, vegetabilia, animalia, mineralia,
 montes, flumina, temperamentum, curiosa et rara
 admirabilia, singulares, insignia nobilium et simi-
 lia nostra tunica confecta in usapia et gelononia
 et dalmatia, denique omnia quae ad cornioliam spectant.
 Sic rogo humiliter Dilectam Vestram me recomen-
 dat ut propterea hanc gratiam gaudere, si vellet talis cor-
 mine impetito. Sic precor
 Gratiam Vestram

datum
 Wagensbergi in Corniolia 7. novembris. 1687.

Rogo rogat ut brevi mihi
 scriberet Dilectio Vestra.

Joannes Weichardus Valuasor Baro
 Thia

c Mr John Wachard, Valvasor of Carniola, Mr William Wotton, Mr Haule-
=fuille, and Mr Benj. Middleton having
formerly been proposed. Candidates to the Council
and approved, were this Day balloted and chosen.

There was read the first Part of M^r
Valvasors letter from Carniola, being an accurate
Description of the Lake of Tinknitz in that country
with an Account of the several Subteranious passages
and holes, at which the water enters into and Leaves
the Lake, as also the manner of Fishing in those holes
with the Sides and Secures of the several Gentlemen
having right to the Fishing in this Lake, The rest
was referred till the next meeting.

A Paper from Sr Philips Skipp^m
was read, containing the Inscriptions of several saxon
Coins lately found, in Suffolk, with several curious
remarks thereon, by the same Gents: among others he
finds on the reverse of one of them the word Sterling,
by which it appears that that word was of Saxon
originall, and not brought in by the Norman Con-
=quest, whereby a mistake of Gronovius who affirms
the contrary comes to be corrected. some further
remarks on the same by Mr Will: Wotton were
referred till the next Day,

Sr Richard Bulkley produced
a Letter from Mr William Motineux,
somewhat calling in question an Account he
formerly

Mr. John Weichard Valvasor of Carniola, Mr. William Wotton, Mr. Hautefeuille and Mr. Benj. Middleton having formerly been proposed Candidates to the Councill and approven, were this Day balloted and Chosen.

There was read the first Part of Mr. Valvasors letter from Carniola, being an accurate Description of the Lake of Zirknitts in that country with an Account of the severall Subterraneous passages and holes, at which the water enters into and Leaves the Lake, as also the manners of Fishing in those holes, with the Titles and Tenures of the severall Gentlemen having right to the Fishery in this Lake, the rest was referred till the next meeting...

Halley Shewed an Experiment whereby the Evacuation of the Lake of Zirknitts and its suddain filling again were exemplified. He took Two Basins and placed the one Higher than the other, and ordered them so as to communicate by Pipes placed at Different hights, so that the water ran out of the upper, when it was full much faster than when it was in part empty And the under Basin had only one pipe to let out the water, it received from the upper, not large enough to emitt all that came, when the upper was kept near full, so that then the under basin filled, and a third basin put into the under, with severall holes perced in the botom, would continue with water in it, but the water of the upper basin decreasing and the communication with the under at Lenght ceasing, the water of the under basin would in some time be drawn of, and the third basin, with the holes in the bottom, would be left dry very well representing the mannor of the replenishing and evacuating of the Lake of Zirknits, as Described by Mr. Valvasor,

The society adjourned till after the Hollydays

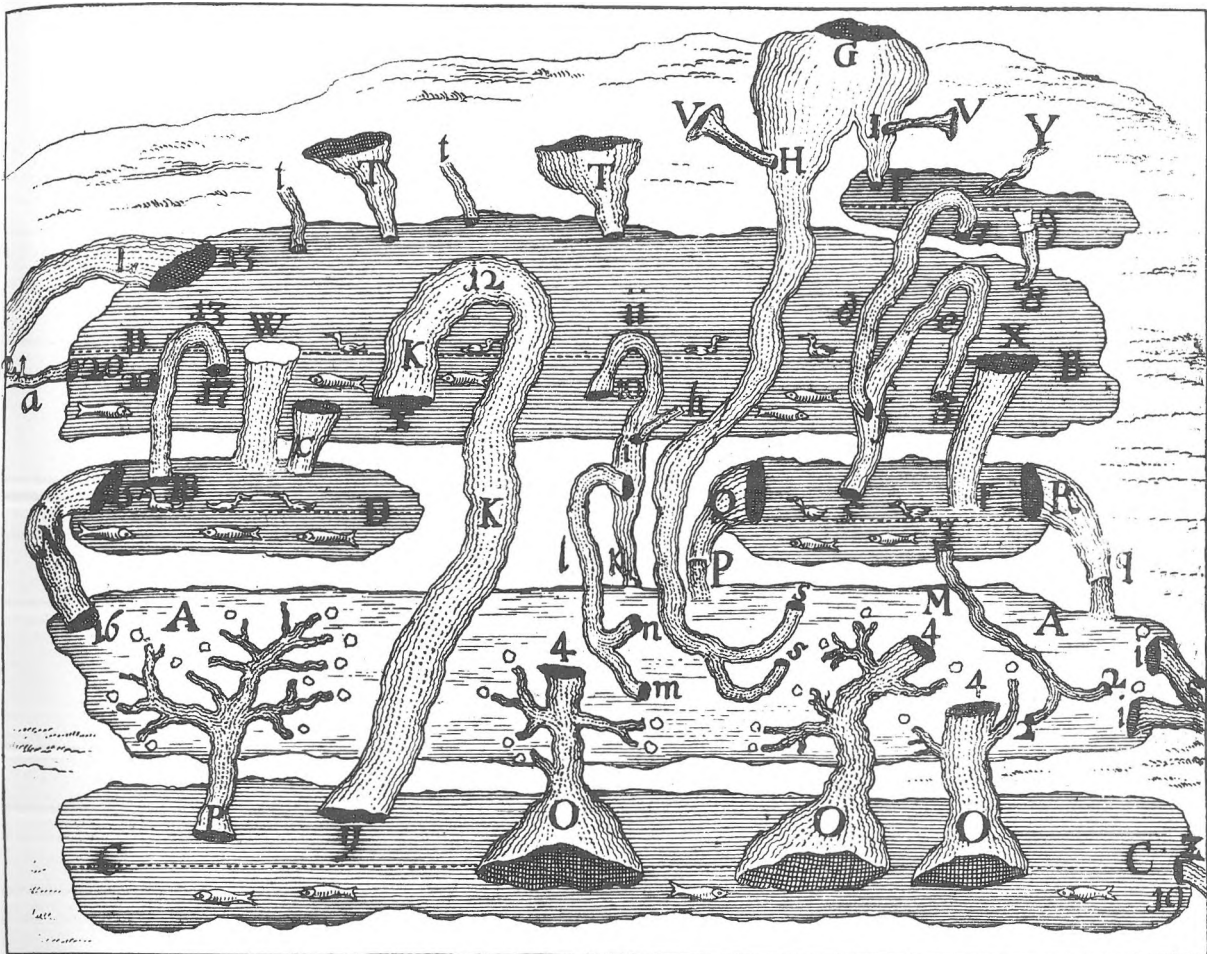
(14. december 1687

Predseduje sir Cyrill Wyche, podpredsednik...

G. Janez Vajkard Valvasor iz Kranjske, g. William Wotton, g. Hautefeuille in g. Benj. Middleton, ki so že prej bili predlagani in potrjeni za kandidate za Svet, so tega dne bili z glasovanjem izvoljeni.

Prebran je bil prvi del pisma g. Valvasorja iz Kranjske, ki je natančen opis Cerkniškega jezera v tej deželi, s poročilom o mnogih podzemnih prehodih in odprtinah, skozi katere voda priteka in odteka iz jezera, kakor tudi o načinih ribarjenja v teh odprtinah, z lastniškimi in posestniškimi pravicami nekaterih gospodov, ki imajo pravico ribarjenja v tem jezeru. Ostalo je preloženo na naslednjo sejo...

Halley je izpeljal poskus, s katerim je prikazal izpraznitev in nenadno ponovno polnjenje Cerkniškega jezera. Vzel je dve posodi, namestil eno višje od druge ter ju povezal s cevmi v različnih višinah, tako da je voda odtekala iz zgornje posode mnogo hitreje, ko je bila polna, kot pa takrat, ko je bila napol prazna. Spodnja posoda je imela samo eno cev za izpust

446

vode, prejete iz zgornje posode, ki pa ni bila dovolj velika, da bi odtekla vsa iz zgornje posode dotekajoča voda, medtem ko je bila ta skoraj polna. Na ta način se je spodnja posoda napolnila in tretja posoda, ki je bila postavljena vanjo in katere dno je bilo večkrat preluknjano, je stalno vsebovalo vodo. Ko pa je voda v zgornji posodi upadla in se je sčasoma prekinila zveza s spodnjo posodo, je v tej čez nekaj časa zmanjkalo vode in tretja posoda s preluknjanim dnom je ostala suha. S tem je bil zelo dobro prikazan način polnjenja in praznjenja Cerkniškega jezera, tako kot ga opisuje g. Valvasor.

Družba se bo ponovno sestala po praznikih).⁶⁵

183

Valvasorjev prikaz delovanja Cerkniškega jezera, Die Ehre deß Hertzogthums Crain

Za Janeza Vajkarda Valvasorja je bila izvolitev za člana Kraljevske družbe veliko odlikovanje in čast, saj so v družbi delovali le najuglednejši sodobni znanstveniki. Izvleček njegovega dolgega poročila o Cerknškem jezeru pa je bil objavljen že v decembrski številki **Philosophical Transactions, London 1687, Nr. 191**, v angleškem in zatem še v **Acta Eruditorum, Leipzig 1689**, v latin-skem jeziku.⁶⁶

Nadaljnji potek Valvasorjevega sodelovanja z družbo ni dognan. V pismu iz Ljubljane 15. novembra 1688 sporoča družbi, da na dvoje svojih pisem, na tisto od 17. novembra preteklega 1687. leta, ki ga je bil poslal po pošti skupaj z opisom Cerknškega jezera, in na naslednje, poslano 19. marca 1688, sploh ni dobil odgovora. Temu se v največji meri čudi, drugače so namreč vsa njegova pisma v redu prispe-la. Morda je namesto Thomasa Gala, kateremu je vedno pisal, sedaj drug sekretar Kraljevske družbe. Prosi zato za uslugo, da mu spo-roče vsaj to, ali je družba prejela opis Cerknškega jezera.⁶⁷

Iz vsega tega sklepamo, da najmanj do srede novembra 1688 Valvasor ni dobil obvestila o svoji formalni izvolitvi za člana Kraljev-ske družbe niti ni vedel za objave svojih poročil v *Philosophical Transactions*! Da se je štel za člana družbe in to navedel tudi v obeh svojih zadnjih objavah, leta 1688 v Popolni topografiji stare in so-dobne nadvojvodine Koroške in leta 1689 v Slavi vojvodine Kranj-ske, pa izhaja že iz njegovega pisma z dne 29. avgusta 1686. Na vprašanje njegovega članstva in delovanja v družbi bo mogoče dati po-polnejši odgovor le tedaj, če bo odkrito novo, doslej v raziskave ne-pritegnjeno gradivo. V njegovi zapuščini se sicer navaja lastnoroč-ni sestavek poročila o Cerknškem jezeru za Kraljevsko družbo, na-vajajo se tudi razna pisma, vse pa je tako kot druga zapuščina iz-gubljeno.⁶⁸ Ohranjeno je le to, kar je pri Kraljevski družbi v Lon-donu.⁶⁹

Po osvetlitvi Valvasorjevih zvez s Kraljevsko družbo je očitno, da je sam navezal stike z družbo in sam tudi zaprosil za sprejem v članstvo. Kje je dobil pobudo za ta korak, sicer ni znano, povod za navezavo stikov pa je bilo v družbinem glasilu objavljeno poročilo o Cerknškem jezeru in idrijskem rudniku. Poročilo je napisal član družbe, doktor medicine Edward Brown, ki je po naročilu in v interesu družbe v letih 1668 do 1673 potoval po severni, srednji in jugovzhodni Evropi (Nizozemski, Nemčiji, Ogrski, Srbiji, Bolgariji, Makedoniji, Tesaliji, Avstriji, Štajerski, Koroški, Kranjski in Fur-laniji).⁷⁰ Očitno je dalje, da so v družbi pretehtali Valvasorjevo željo, oprto na številna njegova dotedanja dela, in ga nekaj časa zatem, v njegovem primeru po dveh letih, počastili s članstvom. S tem se je tudi formalno uvrstil med evropsko intelektualno elito svojega časa. Po doktorju Edwardu Brownu, cesarskem bibliotekarju na Dunaju Petru Lambecku in gospodarstveniku baronu Wilhelmu

Perillustri ac Praenobilis Vobis Vobis .f.f. uni
seruitio mea ante omnia semper parato .f.f.

37

Certiorum facio Vobis Vobis me pro
terito anno 1687. 7. novembris scripsisse et
Cum Cirkrigensem in omnibus circumstan-
tijs descriptum per postam misisse, sed nullum
respondum acquisivi, scripsi iterum hoc anno
1688. 9. novembris, summe miror me esse ita infor-
tunum, quod ad binas litteras et per tam lon-
gum tempus responsum mihi non pervene-
rit, modo recte venisset descriptio synodici
louis, contentus essem. rogo itaq; humi-
lites Vobis Vobis dignetur me uno res-
ponso, an talem descriptionem recte per-
cepit, si non (quod quidem non spero) tunc
statim aliam descriptionem iterum mittam,
quidem non dubito eam non pervenisse, cum
alias omnes aliae litterae semper recte per-
venerint, fortassis est nunc alius Dominus
Secretarius Societatis Regalis Londinensis
ad scientiam naturalem promouendam insti-
tutus, quem antea fuit Dominus Thomas Gale

98 f.

ui ego semper scripsi. ideo rogo solummodo pro
hac gratia, ut mihi scriberet an supradicta
Inclýta Societas p̄cedijt talem descriptio-
nem à me missam, et si me dignabitur res-
ponso tunc mihi sic sunt dirigenda litterae

Monsieur.

Monsieur Jean Weichard Valvasor. g. Baron.
Capitaine j. j.

à Vienne en Autriche à Labach.

tunc mihi litterae recte p̄ueniant. nil aliud
quam p̄monere

Dominationis Vestrae

adseruiti.

semper obligatissimus.

Labaci in Carniolia $\frac{5}{15}$ nouembris. 1688.

Joannes Weichardus Valvasor liter. Bar.

Schröderju je bil četrti, ki je tedanje avstrijske dežele povezal s to slavno znanstveno družbo. Za odnos med Kraljevsko družbo in Valvasorjem je posebej zanimivo nedatirano Galovo pismo Valvasorju, ki daje misliti, da se ta odnos ni vzpostavil le zaradi Cerkniškega jezera ali morda Idrije in drugih kranjskih naravnih raritet, ampak je Angleže zanimal tudi evropski jugovzhod, pri tem pa so morda domnevali, da bi utegnil biti Valvasor dober sodelavec.⁷¹ Uspešno sodelovanje z družbo je kasneje zastalo. Tako, na primer, ni poročil, da bi bila družba v pismu z dne 17. novembra 1687 obljubljeni primerek Slave vojvodine Kranjske tudi prejela.⁷² Vzroki za zastoj pa so bile bolj objektivne okoliščine, saj Valvasor sam v zadnjih pismih družbi poslabšanje stikov močno obžaluje.

Toda po vsem, kar je Valvasor napravil in kar za nas pomeni, moramo reči, da se v Londonu, ko so ga izvolili za člana Kraljevske družbe, niso zmotili, saj so prvi pravilno presodili in ovrednotili njegovo delo, predvsem seveda naravoslovno. Toliko bolj vemo danes, da Janez Vajkard Valvasor ni bil nevreden slovečega naziva »Fellow of the Royal Society«.

Še po prvotnem načrtu o izdajanju literarnih topografij je bila leta 1688 dotiskana **Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa** (*Popolna topografija stare in sodobne nadvojvodine Koroške*). Izšla je v Nürnbergu pri knjigarnarju Wolfgangu Moritzu Endterju. Popolni naslov se v originalu in prevodu glasi: *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae & modernae completa: Das ist Vollkommene und gründliche Land-Beschreibung deß berühmten Erz-Herzogthums Kärndten / beydes nach dem Vormaligem und jetzigem Zustande desselben: Darinn Alle dessen Städte / Märckte / Klöster / und Schlösser / nebst andren Beschaffenheiten / und Miteinführung mancher / entweder zur Erläuterung dienlicher / oder sonsten sich dazu bequemerer Geschichten / Nicht allein mit einer warhafften Feder / sondern auch Naturähnlichem Abriß der beschriebenen Oerter / und in Kupffer gebrachten Plätze / Ans Liecht gestellt / durch Johann Weichard Valvasor / Freyherrn / und Mitgenossen der Königlichen Societät in Engeland* (*Popolna topografija stare in sodobne nadvojvodine Koroške, to je, popolni in temeljiti zemljepis slavne nadvojvodine Koroške, oboje po nekdanjem in sedanjem njenem stanju. V njem vsa njena mesta, trgi, samostani in gradovi poleg drugih okoliščin in z vključitvijo marsikaterih, bodisi za pojasnilo uporabljivih ali sicer prilegajočih se zgodb. Ne samo z resnicoljubnim peresom, temveč tudi z naravi podobno risbo popisanih in v bakrorezu izdelanih krajev. Na svetlo postavljeno po Janezu Vajkardu Valvasorju, baronu in članu Kraljevske družbe v Angliji*).

Delo je bilo izdano v velikosti četverke (33 × 21,5 cm). Podobnega formata je bila tudi Slava vojvodine Kranjske. Pri tem zbuja

pozornost dejstvo, da so bile priloge za omenjeni deli, čeprav so bile izdelane že nekaj let pred izidom obeh del, večinoma že prirejene za njun format.

Na začetku knjige so naslovni bakrorez z alegorično podobo Koroške, signiran JB.f, torej delo Johanna Alexandra Boenerja, izdelan po vsej priliki v Nürnbergu, glavni naslovni list, Valvasorjevo posvetilo koroškim deželnim stanovom, datirano na Bogenšperku 31. marca 1688, pozdravni pesmi Pavla Ritterja-Vitezovića v latinščini in Erazma Franciscija v nemščini, zadnja je datirana v Nürnbergu 14. januarja 1688. Ta nepaginirani začetek obsega 12 strani. Zatem sta v raznih izvodih različno uvezana zemljevid Koroške, ki ga je v baker vrezal Andrej Trost, in velika panorama Celovca, ki jo je narisal Valvasor, signirana je tudi z njegovim monogramom WD., v bakrorezu pa izdelal Trost na Bogenšperku leta 1680, kakor je datirano na traku s posvetilom koroškim deželnim stanovom. Zanimivo je torej, da je bila panorama Celovca izdelana eno leto pred veliko panoramo Ljubljane, ta ima namreč letnico 1681!

Začetnemu delu sledi 264 oštevilčenih listov z uvodnim opisom dežele in po abecednem redu razvrščenimi podobami in opisi krajev v nemščini. Hrbtne strani listov oziroma pol niso potiskane, razen nekajkrat, ko je besedila več, v tem primeru so oštevilčene strani. Večinoma sta na vsakem desnem listu odtisnjeni po dve podobi, izjema je nekaj enojnih, pokonci obrnjenih podob, levi listi pa so namenjeni razlagajočemu besedilu. Iz prvega albuma Koroške (iz leta 1681) je 223 podob, dodane so še 4 nove (Drässerdorff, Falckhenstain, Groskirchaim, Silberberg), ki niso signirane. Vseh podob krajev je torej 227, če prištejemo še naslovni bakrorez, zemljevid Koroške in veliko panoramo Celovca, pa obsega topografija Koroške 230 bakrorezov.⁷³

Plošče so identične z onimi iz leta 1681, spremenjenih ali drugje in drugače izpisanih je le nekaj števil. Če izvzamemo naslovni bakrorez, zemljevid in panoramo Celovca, je Valvasor signiral 206 plošč, posamezni bakrorezci pa imajo na osnovi signature naslednji delež: Peter Mungerstorff največjega, signiral je 81 plošč, Andrej Trost je signiral 68 plošč, Matija Greischer 49 in Fl. Schnabell menda 1. Brez vsake signature je 16 plošč. Rekli smo že, da daje celotna grafična izvedba koroškega albuma navzven zelo enoten in izbran vtis in da so podobe v celoti in detajlih prvovrsten in edinstven zgodovinski vir. Seveda prednjačijo v tem oziru upodobitve pomembnejših mest, gradov in samostanov, recimo: Celovec, Breže, Gmünd, Krka, Humberk, Ljubelj, Gospa Sveta, Millstatt, Osoje, Ostrovica, Št. Pavel, Spittal, Trbiž, Velikovec, Št. Vid, Vetrinj, Beljak, Vernberk, pa še nekatere.

TOPOGRAPHIA ARCHIDUCATUS CARINTHIAE

antiquæ & modernæ completa:

Das ist

Vollkommne und gründliche

Land- / Beschreibung

des berühmten

rz-erzogthums
ärndten/

beides nach dem

Vormaligem und jetzigem Zustande desselben:

Darinn

Alle dessen Städte / Märkte / Klöster / und
Schlößer / nebst andren Beschaffenheiten / und Miteinführung
mancher / entweder zur Erläuterung dienlicher / oder sonst
sich dazu bequemerer Geschichten /

Nicht allein mit einer wahrhaften Feder / sondern auch Natur-
ähnlichem Abriß der beschriebenen Orter / und in Kupffer
gebrachten Plätze /

Ans Licht gestellt /

durch

Johann Reichard Walvasor / Freyherrn /
und Mitgenossen der Königl. Societät in
Engeland.

Nürnberg/

In Verlegung Wolfgang Moris Endters.

M DC LXXXVIII

Ossiach.

Das Kloster / oder Gottshaus Ossiach ligt im obern Viertel / zwischen Reit / und Villach / hart an dem Ossiacher See / an einem hübschen und lustigen Ort: Von einer Seiten hat es / wie gemeldet / diesen See / von der andern aber schöne ebene Auefelder / und Wiesmatten / imgleichen nicht weit davon ein kleines schönes Wäldlein / auf dessen Bäumen die Raiger häufig sitzen / doch von undenklichen Jahren in gleicher Zahl / indem sie einmal so viel Tungen als das andermal haben; und von diesen werffen sie gleichsam zur Dankbarkeit des genossenen Walds / allezeit einen herunter. Die Foundation dieses Stiffts hat ihren Ursprung / (wie ich theils ex Megifero, theils ex Breviario Historiae Carinthiae, das meiste aber aus denen Ossiachischen Manuscriptis, und uralten Original-Urkunden / extrahirt) wie nachfolget: Nemliches hat Ozzius oder Ossius ein heidnischer Graf an den Berg / welcher dieser Zeit an der Purpul genannt wird / und wo anjeto eine Kirchen Namens Tiefen stehet / nicht weit von dem Markt Feldkirchen gegen Villach zu / ein bestes Schloss gehabt / und allda mit seiner Gemahlin Irenburgis zweien Söhne / als erstlich Poponem der endlich Patriarch zu Uglarn worden / und nachmals noch einen / dessen Namen aber nicht mehr zu erforschen / ehelich erzeugt. Nachdem er sich nun zum Christlichen Glauben bekehret / ist von ihm dieses Kloster / (welches weil es das älteste im Land ist / nunmehr bey denen Comitibus Provincialibus, allen andern Prälaten und Präbsten vorgehet) nach Inhalt folgender Vers gestiftet worden.

Sexcentis Domini decursis Ozzius annis

Regna Comes regit hæc, fundat opusq; pium,

Conjuge Irenburge, hoc, natoq; Popone docente

Christicola efficitur, Præfule Aquilegiæ.

Item sind auf einer andern Tafel / oder Bild zu Ossiach / folgende zu lesen:

A Christo effluxit bis ter centesimus annus,

Ozzius, Irenburgis, quo fuit atque Popo,

Is Pater, hæc Genitrix, amborum filius iste,

Ille pagani, heu! iste fidelis, ehui!

Conversi tandem struxere Palatia Christo,

Et Benedixit tuis, stante Popone pio.

Als dieser Popo von seinen Eltern in guten Tugenden auferzogen worden / und endlich nach Rom gekommen / hat er allda den Christlichen Glauben angenommen / und sich tauffen lassen / auch in Christlichen Tugenden also sich geübet / daß um seiner Weisheit und Frömmigkeit willen / der Papst ihn zum Patriarchen zu Uglarn gemacht. Nachdem nun Ozzius, oder Ossius, sein Vater solches vernommen / fragte er / wer seines Sohns Popo, Gott wäre? Da man ihm nun geantwortet / der von Maria einer Jungfrau geborne Sohn / JE SUUS Christus / und daß er sich auf dessen Namen hette tauffen / und zum Christlichen Glauben bekehren lassen; ist Ossius betrogen worden / an seinen Sohn folgenden aus der Windischen in die Lateinische Sprach verfertigen / und annoch zu Ossiach vorhandenen Brief / zu schreiben.

Conversio Ozzi, & Irenburgis per litteras ad
Poponem F.

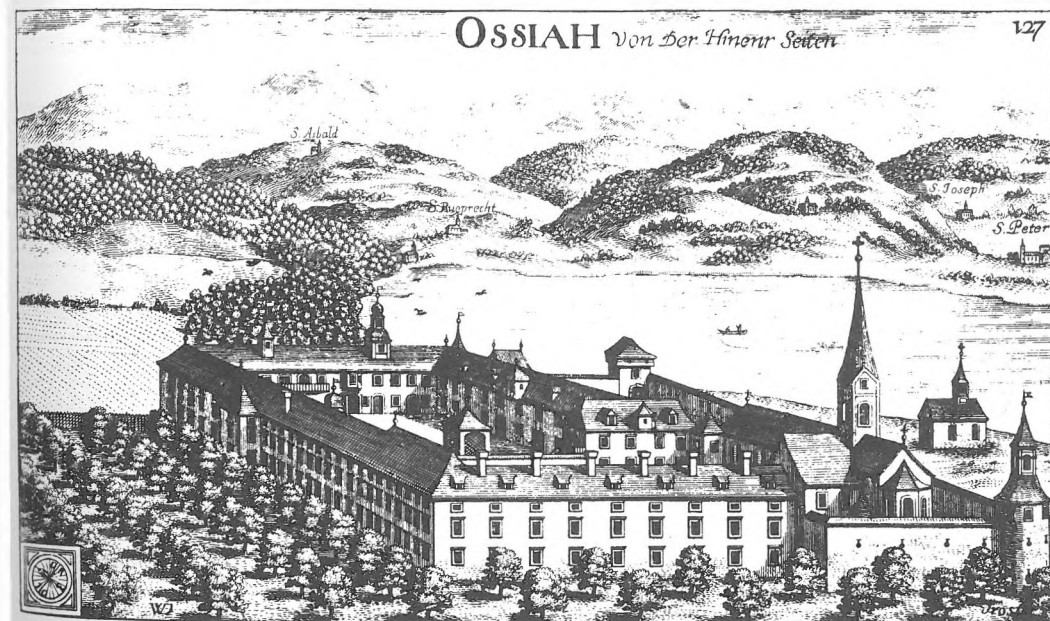
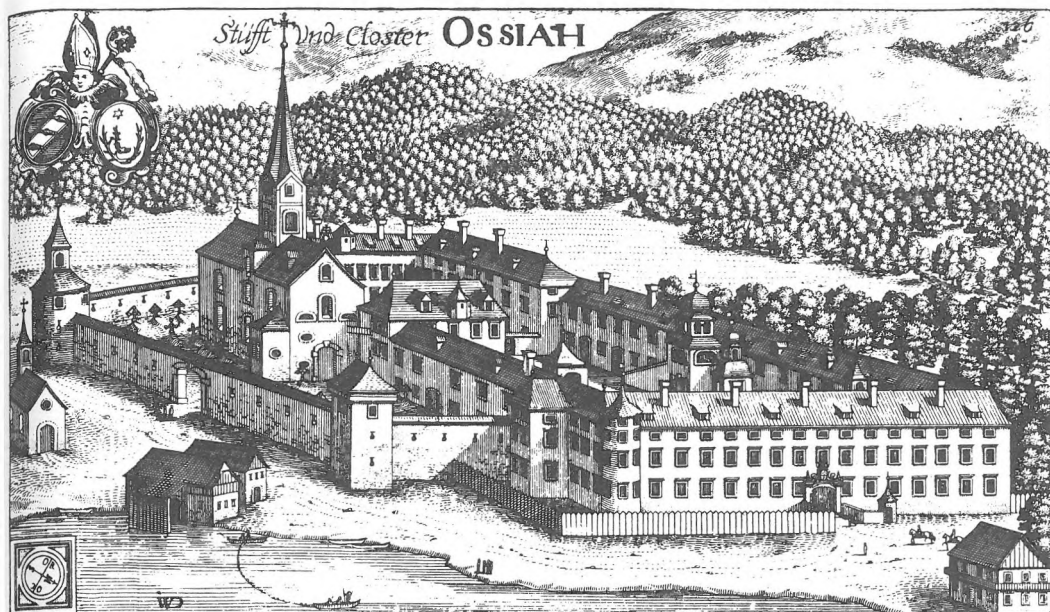
Litteræ ex Sclavonica in latinam translatae.

Ozzius Filio Poponi Salutem.

PATRIIS Diis te renunciâsse, majorumque nostrorum Manium, & eorumdem Virtutum oblitum, filium ut degenerem convenit, intelleximus: Quis noviter ille tuus Deus sit, ego, cum Matre tua cognoscere desideramus. Vale Suavissime fili, & reditum appara. Regnante Carasto Principe nostro D. C. L. XXXVII. Septimo Idus Martii.

Pater tuus Ozzius.

Respon-

knjigi Slave vojvodine Kranjske, s katero bi Popolno topografijo stare in sodobne nadvojvodine Koroške lahko primerjali. Valvasor je črpal iz *Annales Carinthiae*, Leipzig 1612, ki jih je po delu Mihaela Gotharda Kristalnika pripravil polihistor Hieronim Megiser, rektor protestantske gimnazije v Celovcu, nato profesor zgodovine v Leipzigu, dalje iz *Breviarium historiae Carinthiacae*, Klagenfurt 1675, šentpavelskega opata Alberta Reicharta, iz dela Matevža Meriana *Topographia provinciarum Austriacarum*, Frankfurt am Main 1649, in »aus mein eigener Erfahrung / und Wissenschaft« (iz svoje lastne izkušnje in znanja), le redko, na primer, pri opisu samostana Osoje, tudi iz originalnih dokumentov in rokopisov.⁷⁴ Erazem Francisci se v tem delu prvič pojavi kot Valvasorjev sodelavec. Čeprav je objavil tu le pozdravno pesem, pa sta jezikovna redakcija in tehnično oziroma uredniško delo s tiskarno gotovo njegov prispevek.

Glede obsega besedila je ta pri zgodovinsko pomembnejših krajih nekoliko večji, v splošnem pa so popisi in podatki razmeroma kratki, večkrat celo samo tri, štiri, pet ali šest vrstic, z bolj ali manj ustaljeno razporeditvijo vsebine. Najprej izvemo, v kateri četrti dežele in pri katerem ali med katerima krajema je upodobljeni grad ali kraj. Sledi za Valvasorja značilno, nekoliko ponavljajoče se opisovanje objekta, okolice in pokrajine, kakor: nadvse lepo poslopje; lepa polja, travniki, vrtovi; prijeten kraj, gozd, grič; odličen razgled; visoko gorovje; strmi vrhovi in podobno. Nadaljuje z zgodovinskimi dogodki, če jih pozna, in končuje z navajanjem prejšnjih in sedanjih lastnikov opisanega gradu ali kraja. V koroški topografiji uveljavljeni ustroj opisovanja je Valvasor nato uporabljal tudi pri sicer obsežnejših in popolnejših opisih gradov in krajev v XI. knjigi Slave vojvodine Kranjske.

Dežela Koroška je postala z izdajo Popolne topografije stare in sodobne nadvojvodine Koroške iz leta 1688 kljub njenemu razmeroma skromnemu in ne pretirano ambicioznemu besedilu bogatejša za edinstveno, zlasti glede na grafični del dragoceno delo, katerega sporočilo se z novimi izdajami ohranja in prenaša tudi v današnji čas.⁷⁵

Že v naslednjem, 1689. letu pa je izšla v Nürnbergu tudi *Die Ehre deß Hertzogthums Crain* (*Slava vojvodine Kranjske*), življenjsko delo Janeza Vajkarda Valvasorja.

SLAVA VOJVODINE KRANJSKE

Vrh in hkrati sklep Valvasorjevega znanstvenega truda je njegovo največje in najpomembnejše delo **Die Ehre Deß Hertzogthums Crain:** Das ist / Wahre / gründliche / und recht eigendliche Belegen- und Beschaffenheit dieses / in manchen alten und neuen Geschicht-Büchern zwar rühmlich berührten / doch bishero nie annoch recht beschriebenen Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes; Anjetzo / Vermittelst einer vollkommenen und ausführlichen Erzehlung aller seiner Landschafften / Böden / Felder / Wälder / Berge / fließenden und stehenden Wassern / unterirdischer Berg-Seen / bevorab deß Welt-berühmten Cirknitzer Wunder-Sees / auch verwunderlicher Grotten / und viel andrer ungemeiner Natur Wunder / imgleichen der Gewächse / Mineralien / Bergwercke / Edelsteine / alter Müntz-Stücken / Thiere / Vögel / Fische etc. überdas auch der Gebiete / Herrschafften / Schlösser / Städte / Märckten / Grentz-Häuser und Festungen / und deren so wol vormaligen / als heutigen Besitzer / oder Vorsteher / Gebieter / Einwohner / Sprachen / Sitten / Trachten / Gewerben / Handthierungen / Religion / Heiligen / Patriarchen / Bischöffen / Orden / Pfarren / Kirchen / Klöster etc. Regiments-Würden / Aemter / Gerichten / Ständen / und Familien; wie auch der Lands-Fürsten / Jahr-Geschichte / alter und neuer Denckwürdigkeiten: Durch selbst-eigene / gantz genaue / Erkündigung / Untersuchung / Erfahrung / und Historisch-Topographische Beschreibung / In Funffzehen / wiewol in vier Haupt-Theile unterschiedenen / Büchern / wie auch häufigen Abrissen und zierlichen Kupffer-Figuren / ausgebreitet / von Johann Weichard Valvasor / Freyherrn / Einer hochlöblichen Landschafft in Crain Hauptmann im Untern Viertheil / und der Königlich-Englischen Societät in England Mitgließe; Aber In reines Teutsch gebracht / auch / auf Begehren / mit manchen beyfügigen Erklärungen / Anmerck- und Erzehlungen / erweitert durch Erasmus Francisci / Deß Hochgräfl. Hauses Hohenloh und Gleichen Raht. Laybach / ANNO 193

MDC LXXXIX. Zu finden bey Wolfgang Moritz Endter / Buchhändlern in Nürnberg. Cum Privilegio Sacrae Caesareae Majestatis (*Slava vojvodine Kranjske, to je, resnična, temeljita in prava lega in ustroj te v marsikateri stari in novi zgodovinski knjigi sicer pohvalno omenjene, vendar doslej še ne prav popisane rimsko-cesarske sijajne dedne dežele, ki jo je sedaj s popolnim in izčrpnim popisom vseh njenih pokrajin, dolin, polj, gozdov, gorá, tekočih in stoječih vodá, podzemeljskih gorskih jezer, predvsem svetovno znanega čudežnega Cerkniskega jezera, tudi čudovitih jam in mnogo drugih nenavadnih naravnih čudes, prav tako rastlin, rudnin, rudnikov, dragih kamnov, starih novcev, živali, ptic, rib itd., vrh tega okolišev, gospostev, gradov, mest, trgov, obmejnih stavb in trdnjav in njihovih tako nekdanjih kot sedanjih lastnikov ali predstojnikov, poveljnikov, prebivalcev, jezikov, navad, noš, obrti, opravil, vere, svetnikov, patriarhov, škofov, redov, župnij, cerkvá, samostanov itd., dostojanstev, služb, sodišč, stanov in družin; kakor tudi deželnih knezov, letopisov, starih in novih znamenitosti po lastni prav natančni poizvedbi, raziskavi, izkušnji in z zgodovinsko-topografskim opisom v petnajstih, a v štiri glavne dele razdeljenih knjigah s številnimi podobami in ličnimi bakrorezi izdal Janez Vajkard Valvasor, baron, preslavnih kranjskih deželnih stanov stotnik dolensjske strani in član angleške Kraljevske družbe, toda v čisto nemščino spravil in na željo z mnogimi dodatnimi pojasnili, opombami in zgodbami razširil Erazem Francisci, svetnik grofovske hiše Hohenloh und Gleichen. Ljubljana leta 1689. Dobi se pri Wolfangu Moritzu Endterju, knjigarju v Nürnbergu. S privilegijem Svetega Cesarskega Veličanstva*).¹

Delo je pisano v nemščini. Snov je razdeljena na 15 knjig; na začetku je še obsežen uvod, na koncu pa register. Vseh 15 knjig formata 33 (hrbet) × 20,5 cm je vezanih v 4 dele, ki obsegajo skupaj 3532 strani in imajo še 24 slikovnih prilog. Med besedilom je 528 ilustracij.²

Strukturo in razporeditev te obsežne knjižne izdaje naj ponazori tabela na desni strani.

Po razčlenitvi formalnega obsega in razdelitve Slave vojvodine Kranjske bi bil v naslednjem govor o vsebini in njeni označbi.

Uvodni del obsega 56 nešteti strani, 1 ilustracijo in 1 prilogo. Na začetku so naslovni listi, in sicer zapored glavni naslovni list z naslovom *Die Ehre Deß Hertzogthums Crain* in nemško pesmijo, ki slavi Kranjsko, na hrbtni strani lista. Nato je naslovna slika, ki ni priloga, ampak se šteje za ilustracijo med besedilom, ker je vključena v prvo tiskarsko polo. Je delo Johanna Alexandra Boenerja iz Nürnberga in je izvedena v isti maniri kot slika v Popolni topografiji stare in sodobne nadvojvodine Koroške, zato ji je tudi podobna. Patriotična tendenca je v njej očitna, saj prikazuje Avstrijo na prestolu, Kranjsko pa vodijo k njej poosebljeni vera, hrabrost in delo. Nad alegorično skupino nosi orel angela, ki oznanja in trobi:

del		strani			ilustracije	
		štete	neštete	skupaj	priloge	med tekstom
I.	uvod	—	56	56	1	1
	I. knjiga	1—96	—	96	—	7
	II. knjiga	97—296	—	200	1	27
	III. knjiga	297—464	—	168	1	12
	IV. knjiga	465—696	—	232	1	7
skupaj		696	56	752	4	54
II.	V. knjiga	1—268	—	268	—	13
	VI. knjiga	269—370	—	102	1	12
	VII. knjiga	371—490	—	120	—	8
	VIII. knjiga	491—836	—	346	—	7
	popravki	—	2	2	—	—
skupaj		836	2	838	1	40
III.	IX. knjiga	1—122	—	122	—	38
	X. knjiga	123—396	—	274	1	8
	XI. knjiga	1—730	—	730	13	324
	opombe in popravki	—	2	2	—	—
skupaj		396+730	2	1128	14	370
IV.	XII. knjiga	1—134	—	134	4	18
	opombe in popravki	—	2	2	—	—
	XIII. knjiga	1—112	—	112	—	15
	XIV. knjiga	113—296	—	184	—	10
	XV. knjiga	297—610	—	314	1	21
	opombe in popravki	—	2	2	—	—
	register	—	62	62	—	—
	popravki	—	2	2	—	—
	navodilo	—	—	—	—	—
	knjigovezu	—	2	2	—	—
skupaj		134+610	70	814	5	64
				3532	24	528

Opomba: Naslovna slika je šteta kot ilustracija med tekstom; bakrorezi št. 499—503 v IX. knjigi str. 101 so šteti posamično (5 enot), čeprav so vrezani na eni plošči; velika priloga Ljubljana je šteta kot ena enota, čeprav je zaradi velikosti sestavljena iz dveh plošč, ki pa nosita isto številko (443).

His formis lustrata novis patet orbe videnda
Carnia fida Deo, Carnia fida Duci
(*V luči teh novih podob odpira pogledu svetá se
Karnia, vdana Bogú, vojvodi vdana zvestó*).

Verza dobro označujeta duha, ki preveva delo, in hotenje avtorja, ker pa se pojavita že v njegovem topografskem albumu Kranjske leta 1679, ju lahko označimo za njegovo življenjsko maksimo. Naslovni sliki sledi podrobni naslov, ki je naveden tudi na začetku tega poglavja v izvirniku in prevodu. Po okusu tedanjega časa je vsebinsko nabrekel in zajema celo stran, po grafični izvedbi pa je v celotnem delu edini primer dvobarvnega, črnega in rdečega tiska.

Za naslovi je na 8 straneh Valvasorjevo posvetilo kranjskim deželnim stanovom, datirano na Bogenšperku 15. aprila 1689. V njem osvetljuje avtor motive, ki so ga pripravili k temu delu. Izhajajoč iz spoznanja, da je pošten rodoljub dolžan za čast svoje domovine v vseh primerih, ko to terja potreba, dati kri in življenje in da je v nič manjši meri dolžan služiti domovini s peresom, če je tega več, si je postavil za življenjsko nalogo odpraviti nejevernost in nevednost tujcev glede Kranjske z obširnim popisom te vojvodine, njenih posebnosti in naravnih zakladov, v upanju, da bo storil uslugo sodobnemu učenemu svetu kakor tudi prihodnjim rodovom. Za tak obširen popis se je odločil šele, ko je dr. Schönleben zapustil svoje delo nepopolno, in tudi zato, ker ga je pisal v latinskem jeziku in se poglobljal bolj v tuje kot domače stvari. Svoje sestavke, ki so nastali večinoma iz lastnega raziskovanja in izkušnje, pa je zaupal znanemu in posebej priporočenemu pisatelju Erazmu Francisciju, da jih uredi in oblikuje po svojem načinu, z namenom, da pridejo v javnost v jasni in prikupni nemški govoricí. Francisci je z njegovim dovoljenjem dodajal razna pojasnila in pripombe, vrh tega pa je sam sestavil prvo in peto knjigo tega dela.

Nato se je avtor predstavil publiki še s priloženim portretom, ki mu ga je dedical dunajski bakrorezec in sodelavec pri prejšnjih izdajah Matija Greischer. Na skrbno izvedenem bakrorezu, ki je edini sočasni njegov portret, je Valvasor upodobljen v vojaški opravi, uokvirjajo pa ga naslovi, grb, latinski epigrafi in atributi njegovega delovanja. Ta bakrorez je rabil za predlogo pri kasnejših upodobitvah in spomenikih Janeza Vajkarda Valvasorja.³

Portretu sledi tedaj običajna pesniška voščila, kakršna so bila, tudi po Valvasorjevi izjavi Thomasu Galu v pismu 17. novembra 1687, v naših krajih zelo cenjena. Želja, ki jo je Valvasor istočasno izrazil, namreč da bi dobil tako voščilo od Kraljevske družbe ali katerega njenih članov, pa se mu ni izpolnila.⁴ Objavljene nemške, latinske, slovenske in hrvaške pesmi so prispevali razni, z Valvasorjem bolj ali manj povezani in v splošnem kar pomembni sodobniki,

domačini, Hrvat Pavel Ritter-Vitezović in nekaj južnih Nemcev.

Vrsto voščil začenja z nemško pesmijo v tedanjih literarnih krogih zaradi svojih pesniških in duševnih darov cenjena baronica Katarina Regina von Greiffenberg-Seisenegg. Po rojstvu je bila Avstrijka, zaradi luteranske veroizpovedi pa je živela pretežno v Nürnbergu in tu kot znana pesnica delovala v znamenitem pesniškem društvu Pegnitzorden (sprva Löblicher Hirten- und Blumenorden an der Pegnitz, tudi Pegnesische Blumenorden ali Gekrönter Blumenorden).⁵

Naslednjo pesem je objavil stari Valvasorjev prijatelj in sodelavec Pavel Ritter-Vitezović v latinščini v svojem imenu. Tretja, razmeroma kratka pesem: Zaštitno vošejne te krajske dežele, ki jo je napisal Jožef Sisentschelli, pa je med vsemi najpomembnejša zato, ker sodi med najboljšo slovensko poezijo 17. stoletja in predvsem zato, ker je prva slovenska tiskana posvetna pesem — hvalnica. Sisentschellijevi sklepni verzi:

Bukve, tedaj pojte,
na vsem svetu stojte,
po vseh deželah letite
inu moju čast donesite,

so se izvrstno izpolnili, o identiteti avtorja, ki je uporabil psevdonim, pa si še danes nismo popolnoma na jasnem. Za psevdonomom bi se utegnil skrivati sloveči slovenski jezuitski pridigar in učitelj poetike na gimnaziji v Ljubljani Franc von Siezenheim, rojen v Ljubljani 26. oktobra 1658 in tu umrl 5. novembra 1714. Kot redovnik se ni podpisal s plemiškim naslovom, začetni del priimka je ohranil in se s tem nekoliko predstavil, drugi del, -heim, pa je zamenjal z italijanskim -celli, kar je po pomenu sorodno. Ime Jožef, namesto Franc je morda prevzel iz patriotskih razlogov. Čeprav je bil pisec po očetu, ki je tudi literarno deloval, nemškega rodu, je moral že od doma dobro obvladati slovenščino. Ta razlaga bi ustrezala tudi časovnim razmeram in osebnostim okrog Valvasorja; na Kranjskem tedaj namreč ne poznamo razen Franca Siezenheima nikogar, ki bi mu mogli pripisati sposobnost napisati slovensko pesem tolikšne kvalitete.⁶

Za slovensko Sisentschellijevo pesmijo sta spet dve Ritterjevi v hrvaščini, govorita Hrvatica in Dalmatinka, jezik in pravopis pa se ravnata po njunem narečju. Sisentschellijevi in Ritterjevima hrvaškima pesmima je ob strani dodan svoboden latinski prevod. Svoja pesniška izvajanja končuje Pavel Ritter-Vitezović še s krajšo latinsko pesmijo. Iz skupine tujih avtorjev je jurist, jezikoslovec in pesnik Janez Ludvik Prasch iz Regensburga, župan, deputat mesta v državnem zboru in imetnik drugih visokih položajev, pomemben pisec številnih in tehtnih juridičnih, jezikoslovnih in leposlovnih

Zaštitno vošejne te Krajske deshele k' letèm
usèh hvale urednèm bukvam Krajskiga popisvajna
vifoku slahtnu rojeniga,

GOSPUDA

JANESA BAJKORTA VALVASORJA.

Frajerja is mudje inu šaverha, Gospuda u' Bogensper-
ko, inu u' Ljehtènberko, u' dolejnskèm Kraje te Krajske des-
hele pešhizeškèga Kapitana, inu tovaršha engèlèsh-
kèga Kraja tovarštva,

IE pèrshèu enkrat tajste dan
s' tulikèm proshnam pèrpelàn.

O frezhne dan ? O frezhna luzh ?

Katera imash tok veliko muzh,
de te bukve pèrpelash,
nèm to pravo luzh podash.

Vj bukve tudi frezhne šte,
šakaj vj r. ene refvetlite,
inu šterte, de moje ime
zev švet zèlo dobru ve.

Kokèr to šonze šjvèrnu
lepshe štane, inu mladu.

Nezh inu nemore škodvati,
oku je lih moglu prebjvati
ša murjam delezh pokopano,
inu s' temnizam obdano.

U' glihe vjshe ješt gore grem,
lepu švetiti pèrzhnem.

O frezhne dan ? ke mene refvetish,
moje tèmnize pogebish.

Vj bukve pomagaste,
inu pumozh perdašte

skufi vèzheniga Gospuda
Valvaforja, kir da,

de ješt ta velik švet
refvetiti morem šazhet.

Vj mene mozhnu hvalite,
moj glas povšod restrefsite.

Kateri

Kateri te hvale bode brav ,
 te besede bode prebrav :
 O frezhna Krajnska semla ,
 katera tuliku hvale përjemla
 od soih fenov , kotere je s' rodila ,
 inu taku vèfoku vèzhila .
 Srezhna mate stakèm sadu ,
 kir je pèrneslo tvoje telu .
 Bukve tédaj pojte ,
 na ufem svetu stojte .
 Po u' fè dèshelah letite ,
 inu moju zhašt donefite .

Josef Sisentschelli.

Knyigam ,
 Kranyfzki Orfzag izpisujuchim ,
 Prefzvitloga Gofzpodina ,
Gosp: Ivana Bajkharda Valvazora ,

Szlobodnoga Gofzpodina od mudje , i novoga dvora , Gofzp: ù Bo-
 genspergu i Szvitloj goriczi , dolnyaga Kraja orfzaga Kranyfzkoga
 Pissacsckoga Kapitana , i Kralyevè ù Angly Drushbe uda ,
Hèrvatkinga.

HOtti dokle vidit tva vila mè sztrane ,
 Ke , Kakono jak schit vfe Kèrstyansztvo brane .
 Ili zdragé volye csini ove trude :
 Il' dà vech nevolye Kazat znalla bude .
 Z' orfzaga bój moga , takve domovine
 nevidis drugoga neg pufzte zidine .
 Izmed jedanašzutih varmedyij šamoga
 nimam v' ovih Littih varosa jednoga .
 Z manom szenya grada Dolmaczia vshiva :
 Modrussa opadda zemlyomfze pokriiva .
 Glafzan szrichom dugom szifzak szadje szelo ,
 Z travomfzej , z lugom schitarje odelo .
 A mefzta ofztala za Kralye i bane
 od mene szu palla pod turfzke pogane .
 Ke turfzka moch csudna z' teska je dobila ,
 dafzam prem ja trudna i fze szama bila .
 Vechkrat fzam ztakalla Kèrvave potoke ,
 vfa v' jedan grob fztalla , tèrpech csudne roke .
 Nebo z' mucseniki jefzam nafzelilla ,
 pakal z nazlobniki , takofzamfze billa .
 Zatofze necsudi , dāmi poly radya ,
 Neg reczi i szudi , tufztamu Kèrv vgadya .
 Tifzuchfzam herkulov , i Heštòr rodilla ,
 a brój od vitezov bogufzam pufztilla .
 Veru dèrshim csvèrfztu za Boga i Kralya ,
 kako vřzakom Kèrfztu ucinitti valya .
 Dvi Krune takoje jafzam pořadilla ,
 Z-csck i lehom koje jefam porodilla .

I dāprem

del, ki so imela vpliv tudi kasneje. Širok in strpen v prepričanju in nazorih, veren luteranec, je s svojo nemško pesmijo morda najprominentnejši gratulant v Slavi vojvodine Kranjske.⁷ Latinsko pesem je priobčil mestni sindik Janez Gregor Dolničar (Thalnitscher), zgodovinar, iniciator in duša leta 1693 ustanovljene ljubljanske Akademije operozov, torej domačin in predstavnik mlade generacije, ki pa v umetnostnem in kulturnem programu ni sledila Schönlebnu in Valvasorju, ampak je ubrala svoja pota. Tudi drugi domačin, ki je prispeval svoj slavospev, deželni fizik Janez Krstnik Petermann, se je oglasil v latinščini. Dve pesmi na koncu sta spet prispevala tujca. Protestantski teolog in profesor na univerzi v Altdorfu pri Nürnbergu Krištof Wegleiter, prav tako član literarnega društva Pegnitzorden, v svoji nemški pesmi podčrtava izredna Valvasorjeva potovanja v tujini.⁸ Zadnji je Janez Gabrijel Majer, P. L. C. (poeta laureatus caesareus), z latinsko pesmijo.

Valvasor je torej v Slavi vojvodine Kranjske zbral osem pesnikov, ki so objavili enajst pesmi, kar je razmeroma veliko. Zanimivo je, da je med pesniki tudi ženska, in to na prvem mestu. Pogrešamo sicer Erazma Franciscija, saj se je kot pesnik pojavil že v Popolni topografiji stare in sodobne nadvojvodine Koroške, vendar pa bi mu morda lahko pripisali nemško pesem ob glavnem naslovu prav na začetku dela. Sestav avtorjev dokazuje močne zveze Valvasorja s krogom literarno delujočih ljudi v južni Nemčiji, in tu zlasti iz nürnberškega društva Pegnitzorden, ki je sicer skoraj izključno negovalo poetična prizadevanja in estetske teorije ter gojilo pesništvo družabne narave s poudarkom na formalni virtuoznosti, a hkrati pospeševalo tudi čistost nemškega jezika. Pozornost zbuja dalje, da so bili med temi Valvasorjevimi znanci ali prijatelji tako številni iz protestantskih vrst. To dejstvo in po drugi strani poteza, da je uvrstil v svoje delo na vidni začetek poleg nemških in latinskih pesmi tudi eno slovensko in dve hrvaški, je zgovoren dokaz nazorske širine in znanstvene objektivnosti glavnega avtorja dela.

Uvod se nadaljuje z Valvasorjevim predgovorom bralcu in s poročilom Erazma Franciscija. Valvasor sam naglaša nepopisni trud pri delu, skromno pomoč pri zbiranju gradiva, z izjemo v arhivu deželnih stanov, in pomanjkanje predhodnih del, ki bi mu mogla olajšati napore. Zato se je oprl predvsem na lastna opazovanja in izkušnje. Pri tem ugotavlja, da se je delo razširilo nad pričakovano mero, upa pa, da bodo vrinjeni ekskurzi in stranske pripovedi napravili delo privlačnejše. Končuje z izjavo, da v delu vedoma ni ničesar, kar bi lahko škodovalo časti kogarkoli, prav tako je prepričan, da ni najmanjše stvari, ki bi nasprotovala katoliški veri, če bi se pa zoper njegovo pričakovanje kaj takega le primerilo, proglašja to stvar že sedaj za neveljavno.

Erazem Francisci v svojem poročilu hvali Valvasorjeve zasluge v 201

splošnem, govori o svojem prispevku k delu, zlasti pa povzdiguje vrednost Slave vojvodine Kranjske in izjemnost Valvasorjevih delovnih prizadevanj z besedami: Unter solchen aber / dörrfte / meines Erachtens / diß gegenwärtige herrliche Ehren-Werck / darinn Er das preiswürdige Hertzogthum Crain / als sein liebes Vaterland / so fleissig und ausführlich / über das / meistens aus eigener Erfahrung und Erkündigung / beschrieben / die Krone führen: als daran Er vors Erste eine sonderbare lobwürdige Tugend erwiesen / indem Er / ehren-erwehtes sein Vatterland / aus dem Schatten fremder Unwissenheit / ans Liecht zu erheben / manche Liecht-beraubte Berg-Hölen / und Grotten durchgangen / auch manche halbe und gantze Nächte / durch seine / Wachsamkeit erleuchtet hat / über das / aus vielen Urkunden / und Originalien / oder auch von diesem oder jenem gelehrten Man oder Schrifft / einige Nachricht einzuziehen / gewißlich / mit den Herculischen Arbeiten / wettgestritten / und alle Schwierigkeiten überwunden (*Med takimi deli pa utegne po mojem mnenju nositi krono pričujoče krasno in častno delo, ki je v njem slave vredno vojvodino Kranjsko kot svojo drago domovino opisal tako marljivo in izčrpno, povrh še največ po lastni izkušnji in dognanju. Tu je predvsem pokazal posebno in vse hvale vredno krepost, ker je — da bi svojo častno omenjeno domovino dvignil iz sence tujega neznanja na svetlo — prehodil marsikatero temno špiljo in jamo ter je, dalje, s svojim bedenjem razsvetlil marsikdaj pol noči ali vso noč, da bi iz mnogih listin in originalov ali pa iz pisanja tega ali onega učenega moža pobral kako vest; tekmoval je gotovo s Herkulovimi deli in premagal vse težave*).⁹

V nadaljevanju svojega poročila je Francisci orisal še vsebino posameznih knjig celotnega dela. Pri tem je med obsežno in pestro snovjo opozoril na opis Idrije, na drugod malo znano žival polha, na Predjamo in romantično zgodbo o koncu zadnjega Luegerja — Predjamskega, na Cerknisko jezero in še posebej, kar je značilno za Franciscijevo usmerjenost in zanimanje, na diskurz o naravnih ali nadnaravnih lastnostih pijavk v nekaterih jamah Cerkniskega jezera oziroma o raznih zvezah s hudičem v 50. poglavju IV. knjige in na njegovo nadaljevanje pri opisu Cerknice v XI. knjigi.

Uvod sklene abecedno urejeni seznam v Slavi vojvodine Kranjske navedenih piscev. Ta obsega 11 strani z okrog 1300 deli in skoraj tolikšnim številom avtorjev. V seznamu bi zaman pričakovali bibliografsko natančnih podatkov. Avtor in naslov dela sta na kratko naznačena, leto in kraj izdaje in vse drugo, po čemer bi posamezna dela lahko natančneje določili, sploh manjkajo. Zmotno bi bilo tudi misliti, da je vsa ta dela in avtorje v seznam pritegnil Valvasor, ko pa je večkrat tožil o pomanjkanju predhodnih obravnav in je bil to tudi eden od osnovnih vzrokov za nastanek Slave vojvodine Kranjske. Mnoga v seznamu naštetá dela se sploh ne

nanašajo na Kranjsko in jih je uporabljal Valvasor, še v dosti večji meri pa Francisci, pri vrinjenih in raznih Slavi dodanih tujih zgodbah in anekdotah.

Za tem obsežnim uvodom je opis Kranjske v 15 knjigah. Vsaka od teh knjig se začenja stereotipno z naslovom: Deß Hochlöblichen Hertzogthums Crain Topographisch-Historischer Beschreibung Erstes Buch (*Preslavne vojvodine Kranjske topografsko-zgodovinskega popisa prva knjiga*). Številka knjige se seveda ravna po vrstnem redu. Nato je povedano, o čem se v knjigi razpravlja oziroma kaj je njena vsebina. Gornji naslov bi upravičeno označili za delovni in prvotni naslov. Skupni naslov Die Ehre deß Hertzogthums Crain, ki v svojem polnem besedilu prav tako vsebuje gornji, prvotni naslov, le v zamenjanem zaporedju besed — zgodovinsko-topografski popis, je dobilo delo šele kot celota.¹⁰

Vse knjige so urejene po enotnem vzorcu. Dvokolonsko besedilo je razdeljeno v naslovljena poglavja, označena v okviru posamezne knjige po tekočih rimskih številkah. Za naslovom je natančneje navedena vsebina poglavja, ki je v marginalijah bolj ali manj zvesto ponovljena. Citiranje se v načelu približuje sodobnemu načinu, vendar je še pomanjkljivo, ker pri literaturi ni navedeno, za katero izdajo gre, pri arhivalijah pa sta omenjena le fond oziroma zbirka. Sploh je vprašanje, kako bi bilo v tedanjih okoliščinah lahko drugače. Opombe so navedene pod črto. Nedvomno je opisana oblika plod Franciscijevega uredniškega truda.

SI. knjigo se začenja prava vsebina dela.¹¹ Avtor knjige je Erazem Francisci, česar ne izyemo le iz Valvasorjevega posvetila deželnim stanovom, ampak je Franciscijevo ime tokrat izjemoma navedeno tudi v naslovu. Po obsegu ima knjiga 96 strani, je brez prilog, pač pa ima 7 ilustracij med besedilom. Razdeljena je na 8 poglavij, kjer razpravlja Francisci o imenih narodov, ki so v najstarejših časih prebivali na Kranjskem, in o imenu dežele Kranjske oziroma ugotavlja pravi izvor imena Kranjske kakor tudi pravi izvor in pomen imena Carnorum in Carnutum.

Na videz izredno učena razglabljanja in razpravljanja o etimologiji besed, kjer navaja grške in hebrejske besedne korene, citate številnih piscev, med njimi pogosto Volfganga Lazija in Janeza Ludvika Schönlebna, postavlja drzne hipoteze o pripadnosti Kranjcev svetopisemskemu ljudstvu Chitim, nato Keltom, Galijcem ali Nemcem, iz katerih izvirajo Karni, ki so pod Brenom zavzeli Rim, gostobesedno povezuje in pojasnjuje daljne in tuje zgodovinske dogodke, ki niso s Kranjsko v nobeni zvezi, so s stališča današnjega jezikoslovja in zgodovinopisja brez vrednosti. Prav tako je ta ekshibicija knjižnega znanja, ki je daleč proč od uporabe primarnih virov in sprta z načeli zgodovinske kritike, zgrešila tudi v tedanjem času svoj namen zbuditi zanimanje in priljubljenost za celotno

darüber gequetscht / und daselbst gestorben. Dafür Andre / wie oben gesagt / wollen / er habe seinen Lebens-Jaden / durch sein eigenes Schwert / selbst-mordlich zerchnitten.

Die Carni
seind / unter
den Brennis
häufigst mit
zu Felde
gezogen.

Unter solchen Galliern nun / welche von beneldten beyden urkundigen Brennis / gecommantirt worden / seind die Carni und Crani die häufigste und fürnehmste gewest. Um derer willen auch dieser Discurs / von den beyden Brennis, und deren Verrichtungen / wie auch von den Cimbris. mit eingerückt worden: aus daß wir daraus erkennen mögen die Uralttheit des Namens Carni. Denn daß die Carni, und Carnutes, unter den ältesten Celtis, das ist / Teutschen und Galliern / begriffen / dessen findet man / bey etlichen alten Scribenten / Augenscheins genug. Erstlich schließt sich / aus vor-erzählten ihren Verrichtungen. Denn daß diejenige Senonische Celtæ, welche Rom angestreckt / langst dem Adriatischen Meer / ihren Sitz gehabt / bestetigen die meiste Römische Historici: Von welchen sie anfangs Alpini Galli die Berg, Gallier in: und hinter den Al-

Zweifacher
Beweis /
daß die
Carni, un-
ter die Cel-
tas gehörig
und unter
denjenigen
gewest / wel-
che Rom
eingedr-
schert.

pen (versteht / hinter den Alpibus Julijs) nachmals aber insonderheit / und mit genauerm Unterschiede der andren Berg-Gallier / die Galli Carni (Kärnische Gallier) mit der Zeit aber / schlechter Dings / Carni (die Kärner) und zuletzt von uns Teutschen / die Kärndter / und Cräiner / genannt worden. Denn Crain ist ehemals ein Anhang von Kärndten gewesen.

Eben solche / bey den alten Verfassern Römischer Geschichte befindliche / und ausgedruckte Nennung der Carner giebt den zweyten Beweis / und also / mit Zuthunung des ersten / so von ihrem Sitz genommen worden / einen vollkommnen / und eine doppelte Verbindlichkeit zu glauben / so wol daß die Carni unter die Celtis gehörig / als auch / daß sie / von denjenigen Celtis gewesen / die wider Rom zu Felde gegangen.

Zum Zeugen des Ersten / stelle ich dar den Polybium: welcher in seinem andren Buch / meldet / daß die Senones / welche / gegen oder an dem Adriatischen Meer / gewohnt / wider die Römer gezogen / eine Schlacht erhalten / auch Rom

predloženo Valvasorjevo delo. Tako prazno razpravljanje je po nepotrebnem le obremenjevalo bralca in povečalo stroške in obseg dela. Nihče od domačinov od takih raziskav ne takrat ne pozneje ni mogel imeti koristi, niti niso mogle imponirati tujemu znanstveniku, za katerega je bil problem tudi že sam po sebi preveč obroben.

Slike med besedilom v tej knjigi niso signirane. Tako kot del slik v V. knjigi, katere avtor je tudi Francisci, in ena v XIII. so namreč povzete po neki izdaji Volfganga Lazija *De gentium aliquot migrationibus*. O tem pa je nekaj podatkov še v besedilu Slave vojvodine Kranjske.¹²

Z 200 stranmi besedila, 27 slikami in 1 veliko prilogo je **II. knjiga** po obsegu še enkrat večja od prejšnje, po zasnovi, vsebini in vrednosti pa se od nje razlikuje kot dan od noči. Valvasor je to knjigo imenoval »kratka topografija«, včasih tudi »sumarična topografija«, in jo z enim ali drugim terminom označeval tudi v naslednjih knjigah, kadar se je nanjo skliceval.¹³ To je v resnici prva knjiga celotnega dela, s katero je hotel dati bralcu dispozicijo in pregled nad deželo ter ga pripraviti za popolnejše in izčrpnjše obravnave v naslednjih knjigah.

V 83 poglavjih govori avtor najprej o mejah Kranjske, dalje o življenju, veri in šegah Kranjcev v splošnem, nato pa obdeluje vsako petino dežele posebej. Razpravlja o mejah, naravi, šegah, hrani in opraviilih prebivalcev, našteva mesta in trge, komende, samostane in fare, naseljene in opuščene gradove, omenja tabore, popisuje večje vasi, rudnike in fužine, pošto in poštne postaje, ravnine, doline in polja, zanimivejše gore, gozdove, vinograde, studence, toplice, slatine in jezera, reke in potoke, podzemeljske vode in ponikalnice, podzemeljske hodnike, jame in luknje, kresove ali turška znamenja. V petkratnem enakem zaporedju ponovi popis — različen zaradi posebnosti posameznih delov dežele — Gorenjske, Dolenjske, Srednje Kranjske, Notranske (ali Krasa in Pivke) in Istre.

Poleg številnih zanimivih poročil, ki so prvovrsten vir za kulturnozgodovinsko podobo tedanjega časa, tako o poštnem prometu, taborih, protiturški signalni organizaciji, plovbi po rekah, predoru skozi Ljubelj in še mnogem drugem, prinaša knjiga vrsto podatkov z naravoslovnega področja, v njej pa so naštete tudi znamenitosti, ki jih je avtor nato podrobneje obravnaval na ustreznih mestih v drugih knjigah. Iz sestave nekaterih poglavij izhaja, da se je Valvasor odločil vključiti v to knjigo kolikor mogoče veliko podatkov oziroma imen, ki jih je bil zbral na utrudljivih dolgoletnih potovanjih po domovini z namenom, da bi izdelal veliko zemljepisno karto Kranjske. Njegovi topografski in geografski podatki in opisi so veliko vredni prav zato, ker jih je črpal iz lastnih terenskih raziskav.

Nekatere izjave v tej knjigi so dragocene tudi še za ugotovitev 205

St. Koch. A.

17.

A. Frost. f.

geegnet/ und eine Sollicitantinn vieler Mühlen.

Riegth.

Riegth (Reika) entsteht im Stangen Walde/und eilt der Sau zu; treibt Säg- und Getreid-Mühlen/ wie auch Ham- mer-Wercke; giebt Forellen/ Barben/ Alten (oder Hale) Nasfische/ Bratfische/ Hechte/ Huechen/ und viel andre mehr/ nebst schönen und grossen Krebsen. Wann der Frühling die Streich-Fische/ aus der Sau/ hinein führt/ ersicht man etliche tausend Nasfische daraus/ und sonst kei- ne/ nemlich unter solchen ankommenden Streich-Fischen.

Die Sau.

Zweyerley
Überfahrt
über die
Sau.

Von der Sauen Ursprung und Lauff/ ist oben allbereit/ im XV. Capittel/ haupt- sächlicher Bericht gegeben: Dieses aber muß ich * allhie noch beybringen/ daß man/ von ihrem Ursprunge/ bis zur Stadt Crainburg/ überall hülserne Brücken über diesen Strom findet/ und die letzte derselben/ bey jetztgedachter Stadt/ Crainburg/ angetroffen wird. Hernach fährt man überall/ mit Schiffen/ drü- ber; und zwar/ auf zweyerley Manier. Denn man bindt entweder zwey grosse Schiffe/ (deren jedes/ von einem gan- zen Baum/ Klotz oder Stamm ausge- hakt wird/ gleich einem Sau-Tröge/) aneinander/ und setzt fünf/ sechs/ sieben/

auch wol acht Pferde dergestalt hinein/ daß jedwedes Pferd mit seinen zween Vorder-Füssen in dem einem/ und mit den zween Hinter-Füssen/ in dem andren/ zu stehn kommt; womit man dann also samt den eingetretenen Rossen/ hinüber fährt; (wie/in beygedrucktem Kupfer/ vorgestellt wird) und zwar gar geschwin- de. Denn das Wasser läuft überaus streng und schnell/ also/ daß man über- zwerch behend überschiffet/ in einem Au- genblick/ ja gleichsam hinüber fliegt; ob- gleich das Wasser/ zu Zeiten/wann es an- gelauffen/wol ein paar Musketen-Schüß- se breit ist. Wann fremde Ausländer/ mit ihren eignen Deutschen Pferden/ welche also die Schiffe zu betreten unge- wohnt sind/ hinüber wollen; macht es den Schiffleuten viel zu schaffen/ bis sie selbige Pferde in die Schiffe bringen. Als dann geschieht es oft/ daß solche Pfer- de ins Wasser fallen/ oder auch hinein- springen/ und also heraus schwimmen; wann sie nemlich einer solchen Überfahrt/ und Stellung der Füsse nicht gewohnt sind/ noch mit Ruhe also stehn wollen; wie unsre * Crainerische Pferde/ denen solches nichts Ungewohntes; deswegen sie auch selbst freywillig hineintreten/ und sich recht stellen.

Wia

Valvasorjeve znanstvene metode. Na več mestih govori o svojem lastnem izkustvu kot osnovi za spoznanje resnice in zagotavlja bralcu, da ne navaja ničesar za resnično, o čemer se ni prepričal na lastne oči, v nasprotnem primeru pa navaja izvor podatka, ki mu je bil na razpolago.¹⁴ Oster odklon od sholastike in vere v znanstvene avtoritete pomeni ugotovitev, da Plinij in Aristotel poročata zmotno, kajti izkušnja uči drugače.¹⁵ Značilno je tudi, da se močno trudi naravno razložiti pojave, ki jih opisuje, zlasti pojave pri tako imenovanih hudournih ali nevihtnih jamah in luknjah.¹⁶ Valvasor je torej želel bralcu že na začetku pojasniti nekatera svoja osnovna stališča in nazore, zato je II. knjiga važna ne samo zaradi množice geografskih in podobnih podatkov, ki jih prinaša, ampak tudi za razumevanje avtorjeve osebnosti in njegovih prizadevanj. Primerjava med I. in II. knjigo kaže osupljivo različnost obeh avtorjev, Franciscija in Valvasorja, ki sta se po spletu okoliščin znašla pri skupnem delu.

Od ilustracij je kot priloga med stranema 100 in 101 zemljevid Kranjske, 3 slike so iz Topografije sodobne vojvodine Kranjske, 5 majhnih zemljevidov posameznih delov dežele in 19 drugih slik pa je novih. Nekatere med njimi, zlasti tiste, ki se nanašajo na poštni, rečni in cestni promet, so bile kot edinstveni slikovni viri za to obdobje in temo pogosto reproducirane. Posebno pozornost zbuja prva slika v knjigi, ki predstavlja kozolec. S presenečenjem zlahka ugotovimo, da je kozolec do danes ohranil isto obliko in tudi delo je prav takšno, kot je bilo pred tristo leti. Najstarejša upodobitev te slovenske znamenitosti je sicer delo Matevža Meriana. V svoji topografiji avstrijskih dežel iz leta 1649 je pri upodobitvi Škofje Loke na levi strani pod gradom Škofja Loka naslikal majhen kozolec. Res pa je tudi, da je to za naše kraje tako značilno napravo natančneje upodobil šele Valvasor v tej knjigi Slave vojvodine Kranjske.¹⁷

III. knjiga topografsko-zgodovinskega popisa je, kot tudi naslednja, pravzaprav naravoslovne vsebine. Valvasor v III. knjigi z 38 poglavji na 168 straneh popisuje stanje in okoliščine Kranjske: gore in gorovja, reke in jezera, vreme in podnebje, nevihte, kakor točo, blisk in grom, bolezni, razne rastline, najprej žito, nato stročnice, sadeže dreves in grmovnic, v gospodinjstvu in zdravilstvu uporabna drevesa, različna zelišča in njihovo rabo in zlorabo, cvetlice, rudnine in rudnike, posebej Železnike, Kropo, Fužino pri Zagradcu (ob Krki), Javornik, Malnek, Plavž, Savo, Kamno gorico, Bohinj in najbolj obsežno živosrebrni rudnik Idrijo, njegovo odkritje, ustroj, dozdevno izdelovanje srebra in »napačno« mnenje o škratih v tem rudniku, dalje drago kamenje in marmor, ki ga po kakovosti primerja s tujim, živali, zlasti polha, perjad, ribe, golazen in mrčes, škorpijone in kače.

Že v 1. poglavju se Valvasor pri razlagi nekdanjih imen kranjskih gora obrne od naravoslovja v zgodovino, vpleta v razpravo še poročila o tujih gorah, izvemo pa tudi, in to je za nas zanimivejši podatek, o njegovih lastnih meritvah domačih gora. Pri popisu rek je med stranema 304 in 305 na prilogi zemljevid reke Kolpe v odseku, kjer teče ob kranjski meji, v resnici gre torej za zemljevid Bele krajine. Valvasor ga je dediciral grofu Janezu Adamu Purgstallu, posestniku nekaterih gospostev v tem predelu, cesarskemu notranjeavstrijskemu dvornemu vojnemu svetniku in poveljniku v Bari-loviču in Skradu.¹⁸

V poročilo o podnebu in nevihtah vpleta z osebno prizadetostjo nekatere ugotovitve o revščini kmetov, oškodovanih po vremenskih ujmah, kar je toliko hujše, saj jih bremenijo še veliki davki, kontribucija in druge dajatve. Navajen stvari prikazovati v lepši luči, je tu bliže resnici. V razmerah, ko je bilo blagostanje v največji meri odvisno od pridelka in letine, je bila toča med največjimi nesrečami, pri tem pa je, tako bi sklepali iz poročil, v tedanjih časih najbrž pogosto pustošila. Zanimivo etnološko gradivo in osebna stališča avtorja se nam razkrivajo v nadaljnjem razpravljanju o odganjanju toče z zvonjenjem, streljanjem, molitvami in zakletvami in o vprašanju, kako so vpleteni v nastanek toče hudič in coprnice. Preprosto ljudstvo je prepričano, pravi Valvasor, da pripravljajo točo coprnice, sam zase pa misli, da se to zgodi na povsem naraven način. Nično vrednost z mučenjem izsiljenega priznanja izraža takole: Nun bekennen zwar die Unholdinnen / auf der Folter / daß sie / an diesem oder jenem Tage / einen Hagel gemacht: aber Ich* für mein Theil / kanns nicht glauben... (*Sicer priznavajo hudobnice na natezalnici, da so tega ali onega dne naredile točo, toda jaz zase tega ne morem verjeti...*).¹⁹ Kljub temu pa ni nasproten mnenju, da utegne Bog včasih za kazen dopustiti točo na nenaraven način, saj marsikateri dogodki to potrjujejo. Tu mu pritegne Francisci z obsežnim dodatkom in dokazi iz raznih zgodb in piscev. Način obravnave problema je tako za Valvasorja kot za Franciscija značilen in se bo pri drugih vprašanjih spet podobno razpletal. Očitna je Valvasorjeva težnja iztrgati se iz mističnih razlag in najti za pojave znanstvene utemeljitve, kar pa mu še ne uspeva vedno in v celoti. Tudi v odnosu do soljudi se pri njem izražajo neke nove, bolj humane poteze. Medtem ko tiči Francisci kljub obsežnemu znanju še globoko v predsodkih svojega časa, se Valvasor prav s kakovostjo svojega znanja, kolikor mu je pač dano, dviga do novih spoznanj in drugačnih gledanj.

Z zgodovinskega in etnološkega stališča so dragocena tudi naslednja poglavja v knjigi. V poglavju o boleznih hvali avtor kranjske kmete, da so večji zdravljenja. Na to poglavje se navezujeta nemški povzetek — torej računa na bralce, ki ne znajo latinsko — in

latinsko poročilo doktorja medicine Frančiška de Coppinis o zraku v Ljubljani in okolici, o vinu in tobaku, o čaju, kavi in čokoladi — te pijače so takrat prihajale v modo — o toplicah in mineralih. Poročilo ima malo zveze z obravnavano snovjo, kar še bolj velja za dolgovezni Franciscijev dodatek o uporabi omenjenih pijač.²⁰

Poglavje o zeliščih dokazuje precejšnje Valvasorjevo naravoslovno znanje, razlaga delovanja čarovniškega mazila na tem mestu pa je sprožila daljšo Franciscijevo opombo o čarovniškem plesu. Valvasor stoji na stališču, da uporaba opisanega mazila iz strupenih zelišč uspava in povzroča v snu različne prikazni in predstave o letenju. Gre torej za naravno spanje in močno domišljijo. Le v izjemnih primerih, ko obstoji prava zveza ali pakt s hudičem, se ob uporabi takega, toda še močnejšega mazila te osebe res udeleže čarovniškega plesa. Francisci pa se v svojem dodatku, kjer navaja številne avtorje, bolj nagiba k mnenju, da gre pri čarovniškem plesu v večini primerov za resnično telesno sodelovanje.

Posebnost obravnavane knjige je za ta čas neobičajna poteza glavnega avtorja, da je k svojim obravnavam pritegnil še nekaj piscev, seveda z namenom, da z njihovimi profesionalnimi mnenji podkrepi verodostojnost svojih izvajanj. Omenili smo že poročilo Frančiška de Coppinis (tudi Copini), prvega kranjskega protomediaka, za poglavjem o kranjskih cvetlicah pa sta poročili njegovih stanovskih tovarišev, uglednega ljubljanskega praktičnega zdravnika Frančiška Caruse (Carusa ali Corusi), ki zelo na splošno govori o zraku, naravi prebivalcev, o rudnikih in zdravilnih rastlinah, in doktorja zdravilstva Janeza Krstnika Burcharda (Burchardus), fizika v Novem mestu, z razpravo o Dolenjskih Toplicah in zdravilnih rastlinah v novomeški okolici.²¹ Pomembna značilnost je v tem, da omenjeni tako rekoč sestavljajo delovno skupino — team, kar je šele mnogo pozneje prevladalo kot delovna metoda.

Veliko novih zgodovinskih podatkov je v poglavjih o rudninah in rudnikih, zlasti v zvezi z njihovim nastankom, delovanjem, izdelki in dohodki, pa tudi z njihovimi lastniki, pravno in upravno prakso. Ob upoštevanju dejstva, da so kranjsko železo od nekdaj izvažali prek morja, pa Valvasor z obžalovanjem ugotavlja pri starejši zgodovini železarstva izgubo arhivskih virov: *Wiewol man hierüber keine alte Documenten findet; weil / bey den vielen Kriegen / und feindlichen Einfällen deß Erb-Feindes / wie auch in manchen Feuers-Brünsten / alle die alte Schrifften von abhänden gekommen* (*Čeprav o tem ni nobenih dokumentov, ker so se vsi stari spisi zgubili med mnogimi vojnami in sovražnimi vpadi dednega sovražnika kakor tudi v marsikaterem požaru*).²² V obsežnejših sestavkih o idrijskem rudniku, ki si ga je Valvasor še posebno natančno ogledal, je nekaj prispevkov k piščevi biografiji, hkrati izvemo tudi za njegovo mnenje o alkimiji in za odklonilno stališče do kamna modrijanov, kar

J. Koch. d.

93

F. v. S.

steckte / Billiche getödtet und heraus genommen: Massen mir solches mein eigenes Gehör / und Gesicht / zeugen kann. Doch geschichte dieses nicht alle Nacht; sondern nur / am Samstags Abend / und auch zu andren heiligen Zeiten.

Die Leute sagen / der Teufel habe keine Macht / solche Thierlein / aus menschlichen Kleidern / zu vertreiben / wann sie sich darein verstecken: und wann ein solches Peitschen / Geflatsch erschallt / auch hernach darauf gepiffen wird; wie gar oft geschicht; so müsse man davon laufen: wiewol derselben keiner mir die rechte Ursach zu sagen weiß; ohn allein / daß wie Andre ausgehen / der Satan denjenigen / welcher ihm / wann er gepiffen / nicht ausweichen will / umstoßt.

Wiederum sagen Andre / der böse Geist lasse sich alsdann / in erschrecklicher Gestalt / sehen. Und solches habe ich / von zweyen Bauern / vernommen / welche vorgaben / sie hetten ihn mit Augen gesehen. Als ich aber einen von diesen beyden fragte / wie denn der Teufel ausgehen? sagte er: Gar wild / wie ein halber Bock! Über eine lange Zeit / ließ ich ihn / durch einen Andreu / fragen / von weitem / was der Teufel für eine Gestalt gehabt? Dem er geantwortet: Eine ganz grausame! wie ein halber Mensch. Derhalb kann ich keine Gewißheit geben / ob er was gesehen / oder ihm ge-

träumt habe. (†) Unterdessen ist dieses doch gewiß / daß man ihn oft hört / die Billich treiben / auch dabey schnalzen / klatschen / und starck pfeiffen. Viel fürnehme Personen / im Lande / habens nicht wollen glauben / bis die Selbst-Erfahrung ihnen allen Zweifel benommen. Die Meisten sprechen / sie hetten / von ihren Eltern / gehört / man solle alsdann dem Teufel ausweichen / wann er / zum drittenmal / starck pfeift / indem er die Billich treiber.

Sonst hat man sich zu verwundern / daß ein jeder alter Billich / an einem Ohr einen Schnitt hat: und wird geredt / solches Zeichen mache ihnen ihr ungefehrter Hirt. Versichert ist man dessen / daß der jungen / welche annoch nicht von dem Baum gekommen / keines gezeichnet befunden wird; wann es gleich schon groß ist.

Die Billiche Thierlein werden vom Teufel gezeichnet.

(†) Ich vermute aber gänglich / der Bauer habe zwey mal die Wahrheit geredt / und dem Herrn Haupt-Author das Geheiß beschrieben / nach der Gestalt der Untern-Helfte des Leibes; die sich einem Bock verglichen; dem andren Angestifteten aber / nach der Figur des obern Leibes / welche menschlich erschienen. Denn so man den Ober-Menschen / mit dem hintern Theil eines Bocks / zusammen setzt; wird ein Bald-Geheiß daraus / nemlich ein Satyr / oder Pan. In welcher Gestalt / den Heiden die sehr süßige Faunen / Pagen / Sylvanen / ehedessen erschienen / auch noch wol heutiges Tages / in großen Wäldern Manchem / der allein dadurch wandert / also ins Gesicht treten. In gleicher Gestalt wird / ohne Zweifel / der teuflische Billiche-Hirt auch / in dem Ertainerischen Walde / aufgeköpft kommen; nemlich wie ein Bock-Mensch.

Deß Satans Schnalzen und Pfeiffen.

ni brez Franciscijeve dodatne razlage. Nasprotno pa nas spravlja v začudenje, da brez dokazovanja, le na podlagi nekaterih zgodb iz literature, rekli bi, proti svoji navadi vztraja pri mnenju — in to celo proti Edwardu Brownu — da se v rudnikih prikazujejo škratje: sintemal wenig berühmte Bergwercke / in der Welt / werden anzu-treffen seyn / die sich sothaner Berg-Geister gantz befreyt und privilegirt rühmen mögten... (*saj je malo znamenitih rudnikov po svetu, ki bi se mogli ponašati, da so čisto brez jamskih duhov...*).²³

Čeprav je bil Valvasor samostojen raziskovalni duh, je bil deloma še pod vplivom praznoverja svoje dobe. Verjel je, sicer z nekoliko pomisleka, v čarovnice, duhove, strahove, škrate, povodne može in podobna bitja. Navadno je sicer skušal pojave, ki naj bi jih po mnenju ljudi povzročala ta bitja, razložiti naravno, kadar pa se mu to ni posrečilo, je popustil praznoverju. Značilno pa je, da je ostro nastopal proti splošno priznani veljavi alkimije in proti vražarskemu praznoverju.

Valvasor se izkaže tudi za dobrega poznavalca mineralov in kamnin. Zanimivo je, na primer, poročilo o premogu v zaselku Strahovlje pri Zagorju, ki mu pravijo okoliški kmetje Premogouakry (lekarnarji pa Sanguis Draconis ali po nemško Drachen-Blut) in ga uporabljajo kot zdravilo za živino.²⁴ Zelo izčrpno obravnava posamezne vrste marmorja. Nadalje popisuje razne živali. Prednjači seveda danes vsem znani popis kranjske posebnosti, polhov, ki naj bi jih gonil vrag na pašo, in daljše poročilo o načinu lova in gospodarskem pomenu teh čudnih živalic. Sledi še vrsta poročil, nekatera od teh, tako o golobih, ki prezimijo v luknjah, še čakajo na podrobnejši komentar, druga, recimo, o rakah, kranjskih čebelah, medu in medicini skupaj z receptom, kako se ta pri nas pripravlja, pa ne dopolnjujejo le naravoslovja dežele, ampak so zvesta podoba tedanjega življenja. Receptu o pripravljanju kranjske medice, ki jo povzdiguje nad nemško, dodaja Valvasor še poročilo o tem, kako pripravljajo v kranjskih samostanih in gradovih — ne sicer za prodajo, ampak za lastni užitek — odličen lect ali medenjake, ki da so daleč boljši od znanih nürnberških medenjakov. Tu se je čutil prizadetega Francisci, ki v opombi pod črto zagotavlja bralcu, da to gotovo ne velja za boljšo vrsto nürnberškega lecta, saj ga kot delikateso izvažajo v daljne dežele.²⁵ Vsega tu seveda ni mogoče omeniti, kaj šele izčrpno obravnavati, toda raziskovalci bodo, vsak za svoje področje, našli v knjigi množico vsakovrstnih podatkov.

Prav na koncu knjige je omenjenih še nekaj stvari, kakršnih v Valvasorjevih delih ni na pretek. Od njegovega prvotnega zanimanja za naravoslovje oziroma od dveh naravoslovnih razprav, ki jih je bil pripravil v rokopisu, pa jih po gospodarskem polomu po letu 1689 ni mogel več dokončati in publicirati, je namreč ostalo le tisto, kar je tu in tam vključil v Slavo vojvodine Kranjske. Zato so ti podatki,

čeprav fragmentarni in skromni, za proučevanje Valvasorjeve osebnosti in njegovega dela toliko bolj dragoceni.

Tak je Valvasorjev poskus, da bi iz neke vrste svetlečih črvov napravil fosfor, kar mu je do neke mere uspelo, vendar snov ni bila obstojna.²⁶ Ker je na Kranjskem polno škorpionov, zlasti na Gorenjskem v okolici Tržiča in v visokih Alpah, se znajo kmetje, ki jih lovijo za prodajo ne samo v rimsko cesarstvo (Nemčijo), temveč tudi na Nizozemsko, Holandsko, v Anglijo, Francijo in druge dežele, pred njihovim pikom dobro zaščititi, pravi Valvasor. Pri tem sporoča bralcu način zaščite z rastlino dresen (navadna ali breskovolistna dresen, *Polygonum persicaria* L.), ki deluje naravno in na principu antipatije. Proti kačjem piku pa priporoča svoje sredstvo, ki ga je sam preizkusil in že marsikomu z njim pomagal. Zagotavlja tudi, da vse to ne sloni na praznoverju, temveč v naravi in da ima svojo osnovo v simpatiji in antipatiji. V naravi so še druge simpatije in skrivnosti, ki pa so vendar v naravnih mejah. Na tem principu se da napraviti iz človeške krvi svetilka, ki tako dolgo, dokler človek živi, močnejše ali slabše sveti, pač glede na to, kako se ta počuti. Simpatetično se dajo napraviti daljne korespondence in mnoge druge stvari, od katerih je z nekaterimi sam eksperimentiral. Dalje govori o magiji, pri kateri uporabljajo otroško srce in desno roko, zato kradejo otroke na shodih in proščenjih, in o najbolj nenavadni simpatiji, ki je v otroku, izrezanem iz mrtve matere. Ta skrivnost, ki je tako naravna, kot se prižge luč — s tem posredno, toda dovolj jasno pove, kam meri — je znana le njemu in še dvema drugima, če seveda medtem ta dva nista česa razkrila. Govor je tudi o magičnih obredih nekaterih ljudi, ki s hudičevo pomočjo zdravijo kačji pik.²⁷ Te zadeve presegajo Franciscijevo erudicijo, zato je v dodatku nekoliko skeptičen ter prepušča presojo glavnemu avtorju in drugim, ki so na tem področju daleč bolj izkušeni od njegove malenkosti, kot se izraža. Očitno pa je tu drobec tega, kar so vsebovali Valvasorjevi izgubljeni naravoslovni rokopisi.

Z ilustracijami III. knjiga ni pretirano opremljena. Vsega je med besedilom 12 slik, od katerih so tiste o rudnikih še iz Topografije sodobne vojvodine Kranjske, 4 pa so nove. Te sta izdelala Janez Koch in Andrej Trost. Splošno znana med njimi je gotovo tista, ki kaže, kako goni vrag polhe na pašo.

Tako kot II. in III. sodi tudi **IV. knjiga** med tiste dele Slave vojvodine Kranjske, ki so bili že v Valvasorjevih prvotnih načrtih, preden se je po Schönlebnovi smrti odločil izdelati popolni popis vojvodine. Z 232 stranmi je med srednjeobsežnimi knjigami celotnega dela. Ima tudi 1 prilogo, znameniti panoramski zemljevid Cerkniskega jezera med 632. in 633. stranjo, in 7 drugih ilustracij med besedilom.

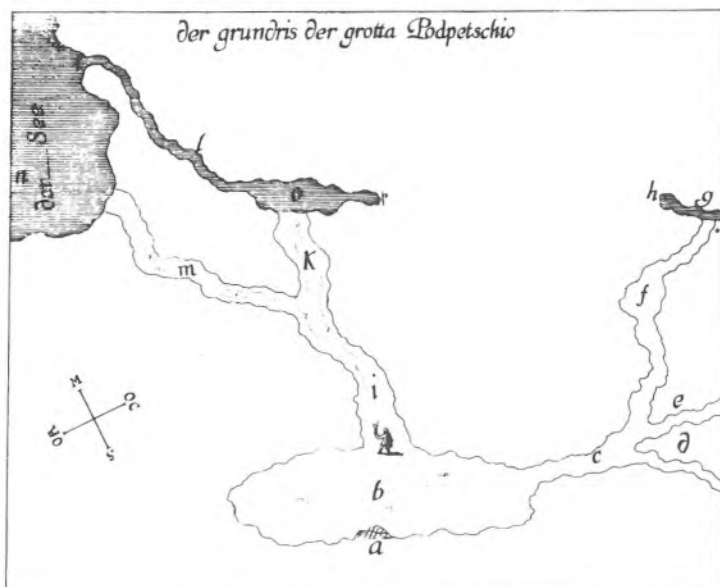
212 V 53 poglavjih obravnava Valvasor naravne redkosti dežele, na

začetku fosile in druge okamnine, nekatere redkosti iz živalskega in rastlinskega sveta, izredne tabore, zatočišča in utrdbe, na primer, grad Jamo na Notranjskem in Luknjo na Dolenjskem, hudournе jame, nenavadne studence in reke, tako Lintvern pri Vrhniku in znamenito Reko in Timavo, čudno hojo ali vožnjo po zasneženih gorah in še vrsto drugih čudes, med njimi pa nekatere prav po sili pristavljene. Težišče knjige je na prikazu nadvse zanimivega kraškega in podzemeljskega sveta na Kranjskem, v prvi vrsti seveda na Notranjskem. Ta svet je Valvasorja pritegoval že v mladih letih, ko je potoval po Evropi in Afriki, posvetil pa mu je veliko raziskovalnih naporov tudi v svojih zrelih letih. Obsežnejše je poročilo o vožnji skozi goro in o Rakovem Škocjanu sploh. To vožnjo skozi goro omenja kot posebnost celo v pismu Kraljevski družbi v London.²⁸ Podrobneje so popisane tudi jame pri Socerbu in Predjama, dalje Postojnska, Planinska ali Malograjska, Kompoljska in Podpeška jama in še nekaj drugih. Na koncu knjige je na 78 straneh izčrpen prikaz ene največjih kranjskih naravnih znamenitosti — Cerkniskega jezera.

Poročila o okamninah v prvih poglavjih knjige vsebujejo hkrati poskus razložiti način njihovega nastanka. Valvasor zavrača teorije, da so okamnine postale zaradi vesoljnega potopa ali potresov — tako meni še dr. Schönleben — seveda pa tudi sam nima jasnega odgovora in razlage. Misli, da so okamnine igra oziroma delo narave in njenih moči.²⁹ Med njegovimi naravoslovnimi poskusi v zvezi s tem je tudi poskus s kapniki. Želeč dognati njihovo sestavo in lastnosti, jih je skušal zmeščati z vodo. To razumljivo ni imelo učinka, šele potem ko je vodi dodal salmijak in jo zavrel, je kamen postal nekoliko mehkejši. Na drugem mestu poroča, da je kamen preizkušal tudi tako, da ga je žgal.³⁰

Popisu in ilustraciji zanimivega Rakovega Škocjana ali tudi Rakove doline sledi vsestranska obravnava jam pri Socerbu z uvodno omembo številnih drugih jam po svetu, ki izzveni v splošno ugotovitev, da triumfirajo jame na Kranjskem glede kuriozitet pred vsemi drugimi. K osvetlitvi Valvasorjevih mladostnih potovanj, natančneje potovanj po Provansi, prispeva poročilo o Grotte de la Sainte-Baume (tu naj bi bila spokorniško živela biblična Marija Magdalena), ki je nastalo zaradi primerjave z jamo pri Socerbu. Čez vsako mero obsežne Franciscijeve opombe in dodatne razlage dosežejo tukaj vrhunec dlakocepstva, po drugi strani pa vsebinsko niti najmanj ne sodijo v Slavo vojvodine Kranjske. Seveda je v teh opombah tudi nekaj skepse o provansalski legendi, kar za Franciscija kot protestanta niti ni čudno. Nasploh so za IV. knjigo številni in dolgi Franciscijevi dodatki in opombe prav značilni.

Eno od poglavij, ki so vsebinsko atraktivna, je poglavje o Predjami. Za Valvasorja je bila Predjama oziroma Jama bolj ogleda

Ansführ-
liche Be-
schreibung
derselben
aus begge-
finatem
Kupfers
Riß.

und mich meiner Verbindlichkeit ent-
binden.

Man kommt/ nach Ausweisung die-
ses Abbrüses/ Erstlich/ bey Lit. A. gleich-
sam durch ein großes Thor/ in die große
Grotte B. hinein. Und dieses ist die jeni-
ge/ von welcher wir vorhin gesagt/ es
könnte ein ganzes Regiment zu Pferde
darinn stehen. Aus dieser Grotten/ führt
dich ein ziemlich langer/ durch die Buch-
staben I und K angezeigter/ Gang/ bis zu
dem Wasser O. Welches/ einem stillen
See gleiche/ Gewässer sich ruh- ständig
ansehn läßt; doch nicht übrig groß ist.
Aus diesem kleinen See/ geht ein Canal
(oder kleiner Arm) hervor/ bey P und
zwar abwärts; und dringet das Wasser/
aus dem kleinen See- Pfuhl O in diesen
Canal/ so ungestümlich/ hinein/ daß ein
Mensch deß andren Wort nicht hören
kann/ er schreye gleich so stark/ als er
wolle/ und reiße das Maul auf/ bis an
die Ohren: denn das starke Wasser/
brausen überläßt und verschlingt allen
andern Schall. Wenn man zwischen O
K und I, oder vielmehr nur zwischen K
und I steht; so erstreckt sich ein andrer
Gang oder Canal/ wie ein Zweig/ gegen
Lit. M zu/ welcher gar hoch/ und etlicher
Orten gar gefährlich zu gehen ist: weil
es daselbst nur etliche Tritte in die Felsen
setzt; daß man also/ wie neben einem

ganz gähem Dach/ gehen muß; ohn-
gesehn man einiger Orten etliche Klaff-
ter: tieffe Abbrüche oder Sturz- Gäh-
ten (Præcipitia) zu fürchten hat/ auch
unten das vorbeylauffende Wasser gar
stark rauschen hört.

Hernach kommt man/ über einen lan-
gen Weg/ zu dem großen See N. Wie
weit und breit dieser See reiche/ kann
man/ durch keinen Steinwurf/ über-
messen/ noch/ bey angezündten Wind-
lichtern oder Jackeln/ demselben überse-
hen; noch erfahren wie tief er ist; nem-
lich in der Mitten. Denn gleich am U-
fer/ ist er über drey Klafter tief. Und
trotzdem ich ihn fleißig/ mit Jackeln/ be-
leuchtet; habe ich doch*/ wie vorgemeldt/
keine Fische darinnen können erblicken.
Wie dann auch die Leute/ so da herum
wohnhafft und hausfäßig sind/ und oft
zu diesem See/ langst dem Ufer her/ ge-
hen/ niemals einigen Fisch/ oder sonst et-
was Lebendiges/ darinn gesehn. Sie
vermehren (wie man mir gesagt) dieser
See gehe/ bis zu dem oberührtem See
bey Kumpale: Wiewol sie/ mir dessen
keine andre Ursach zu geben/ gewußt als/
daß sie es/ von ihren Eltern/ so gehört.

Als ich* im Jahr 1685 jüngstens da-
war; hatte ich meinen Schützeng (Ist
ein mathematisches/ in allen großen
Bergwerken bräuchliches/ und also ge-
nanntes/

Großer
See in die-
ser Grotta.

Ehe das
Kupfer
Nr. 447.

vredna kot egiptovske piramide. Vsekakor jo prištevamo tudi še danes med največje naravne in kulturne spomenike Slovenije. Z znamenitostmi, ki jih je ustvarila narava, s svojo fevdalno arhitekturo, kot prizorišče zgodbe iz domače srednjeveške zgodovine, ki pripoveduje o obleganju zadnjega roparskega viteza v naših krajih, Erazma iz Jame ali Erazma Luegerja, in prigod, ki jih je o tem spletla legenda, je Predjama dovolj znana med ljudstvom. Razumljivo je, da sta narava in zgodovina v Predjamah pritegovali tudi številne likovne in besedne ustvarjalce.³¹ Prvi je o njej pisal Schönleben, največ zaslug za njeno popularizacijo pa gre prav gotovo Valvasorju. Po sistematiki razdelitve snovi v Slavi vojvodine Kranjske bi sicer morala biti popis in slika gradu Jame vključena v XI. knjigo »o mestih, trgih, gradovih itd.«, kakor je sprva tudi načrtoval, očitno pa je med delom to spremenil.³² V knjigi raritet je torej nekakšna izjema.

Širše poznana sta tudi popis Postojnske jame in fantazijska slika, ki prikazuje spačene obraze in pošastne postavbe v jami. Besedilo v tej in II. knjigi in tudi slika, ki jo je zrisal Valvasor sam, pa kažeta, da je bil vendar pod vplivom vraževernega gledanja na podzemlje. Poznana so dalje njegova poročila o nevihti, ki jo povzroča pokanje z bičem na gori Krmi, o čudnih pojavih in nevihti, ki je nastala ob poskusu njegovega znanca, avtorja latinske pesmi v uvodu Slave, dr. Janeza Krstnika Petermanna, da bi raziskal »poganske grobove« na gori Belščici, o zdravilnem borovem drevesu v Samotorici, nenavadnem orehovem drevesu v Lokvi, bloških smučarjih in številnih drugih znamenitostih in redkostih.

V IV. knjigi je vrsta primerov, ki prav po svojem nasprotju potrjujejo, da se je Valvasor držal metode lastnega izkustva, o kateri govori že v II. knjigi. Tako pri gradu Jama posebej poudarja, da ni izmeril dolžine tajnega izhoda, ki naj bi po pripovedovanju znašala 4 milje (danes vemo, da izstopa tako imenovani Erazmov rov na prosto v kraški vrtači že 25 m od roba predjamske stene), za zdravilno borovo drevo v Samotorici prav tako ni raziskoval vseh okoliščin in ni eksperimentiral, tako da ne ve, koliko je tu vere ali prazne vere preprostega ljudstva, in če zagotavljajo ljudje, ki jim gre verjeti, da je Blejsko jezero silno globoko, pripominja, da globine sam ni izmeril.³³

Veliko časa in truda, predvsem v letih 1684 in 1685, pa je žrtvoval Valvasor za popis Cerkniskega jezera in za razlago jezerskih fenomenov. Zamišljal si je, da omogočajo delovanje jezera podzemeljske votline, natančneje dovajalna jezera v Javornikih in podzemeljsko jezero pod Cerkniskim jezeriščem, ki na precej zamotan način prek nateg ali sifonov povzročajo polnjenje in praznjenje jezera in druge pojave. V osnovi je prevzel potemtakem teorije starejših avtorjev. Za zgled in dokaz takšne razlage so mu bili pojavi v Postojnski in

predvsem Podpeški jami, saj za zadnjo izrecno pravi: Diese Grotte ist mein Schild und Schirm / wider alle diejenige / welche / weil sie es nicht verstehen / und doch ein Urtheil von der Sache / folgendes auch also in Zweifel / stellen wollen / ob die Operation / bey dem Circknitzer See / meiner Beschreibung gemäß / das ist / obs möglich sey / daß / in der Erden / soviel Seen / Canäle / und Heber / von der Natur / bereitet worden / und durch dergleichen eine solche Wirkung geschehen könnte (*Ta jama je moj ščit in obramba zoper vse tiste, ki o stvari sodijo, čeprav je ne razumejo, in dvomijo o delovanju Cekniškega jezera, kakor sem ga opisal, in o možnosti, da je v zemlji toliko naravnih jezer, kanalov in nateg, ki tako učinkujejo*).³⁴

Cerkniško jezero je kot svetovno naravno čudo raziskovala in opisovala njegove nerazumljive posebnosti že vrsta mož pred Valvasorjem — sam jih našteva na začetku svoje razprave — vendar je njegov obsežni in vsestransko privlačni popis največ pripomogel k povečanemu zanimanju za ta izredni kraški pojav. Spodbudil je nove raziskovalce, ki so prihajali od vsepovsod, toda prvi za Valvasorjem je bil domačin Franc Anton Steinberg, ki je napisal o jezeru samostojno monografijo.³⁵ Toda kljub velikim prizadevanjem in mnogostranskemu opazovanju tako Valvasorju kot njegovim predhodnikom in kasnejšim raziskovalcem ni uspelo do kraja pojasniti vsega, kar se dogaja v jezeru in pod njim.

Sicer pa so bile stvari v skladu z Valvasorjevimi nazori in njegovim pojmovanjem raziskovalnega dela. Ko je namreč leta 1685 izmeril Podpeško jamo in narisal njen načrt, ki spada med najstarejše objavljene načrte kake kraške jame sploh, je menil, da bi bilo koristno s čolnom raziskati tudi tamkajšnja podzemeljska jezera. V zvezi s tem je dodal, lahko bi rekli, svojo načelno izjavo o raziskovanju: Ich hette auch Neigung und Lust gnug dazu; wann es nur meine Zeit und Gelegenheit litten / solches zu experimentiren / und nicht gewisse Hindernissen mich abhielten / nicht allein diese / sondern auch viel andre Curiositeten meines Vaterlands / in rechte Erfahrung zu bringen: Da sich doch / meines starcken Vertrauens / noch viel andre seltsame Rariteten mehr würden entdecken. Jedoch habe ich den Weg gezeigt / und das Meinige / ja ein Mehrers hierinn / als sonst noch keiner / gethan. Kanns aber ein Andrer weiter bringen und ein Mehrers erkündigen; werde ich Ursach bekommen / ihm dafür zu dancken (*Imel bi tudi dovolj nagnjenja in veselja za to, če bi mi le čas in okoliščine dopuščali kaj takega eksperimentirati in me ne bi določene ovire zadrževale prav raziskati ne samo te, ampak tudi mnoge druge redkosti moje domovine, saj bi se po mojem trdnem prepričanju še mnogo naravnih redkosti dalo odkriti. Vendar sem pokazal pot in napravil v tem svoje, celo več, toliko kot doslej še nihče. Če pa bi kdo drug več dognal, bi imel vzrok, da se mu za to zahvalim*).³⁶

»pravem ustroju« Cerknškega jezera. Valvasor je prepričan, da se od narave še ni nihče toliko naučil, da ne bi ostal njen učenec. Sam pri sebi se tudi ne more hvaliti z neko popolnostjo, rad pa verjame, da bo to v prihodnosti doseženo. Čeprav misli, da je napravil več kot vsi dotlej, je smisel njegovih izvajanj v prepričanju o postopnem razvoju in napredku znanosti.³⁷

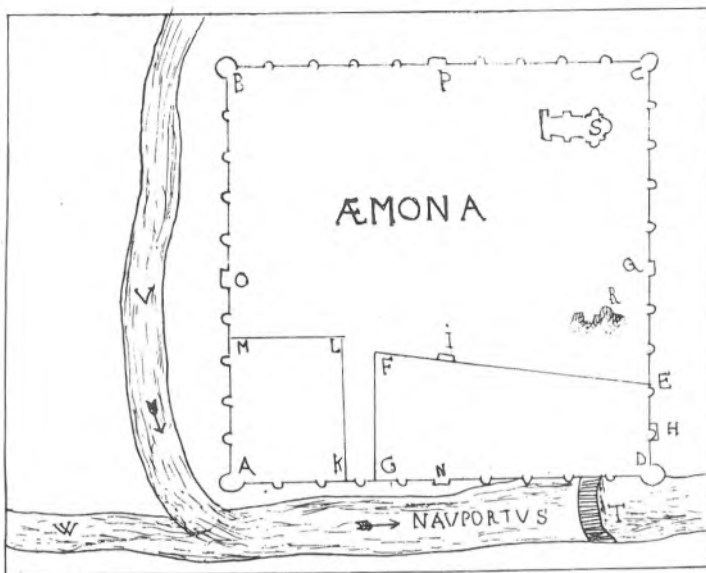
Rekli smo že o Franciscijevih dodatkih, da so številni, ne pa, da po dolžini večkrat presegajo celo besedilo glavnega avtorja, to je Valvasorja, in tudi ne, da se vrste v IV. knjigi za mnogimi poglavji in opisanimi znamenitostmi. V splošnem je bilo to za delo slabo ali vsaj nepotrebno in je Valvasorja zaradi vsebine opomb pri nepoučenem bralcu spravljal v zvezo z vero v čarovnice in drugimi praznoverji bolj, kot je v resnici zaslužil. Toda prav Franciscijeve opombe pri Cerknškem jezeru so sprožile že omenjeno razpravljanje o naravnih ali nenaravnih vzrokih nekaterih pojavov na jezeru, ki se je nadaljevalo še v XI. knjigi pri popisu Cerknice ter je prineslo nekaj izjemno dragocenih podatkov za Valvasorjevo biografijo.

Če povzamemo stvari na splošno, drži, da je Valvasor do neke mere soodgovoren za Franciscijevo delo, še posebej na zgodovinskem področju, izkaže pa se tudi, da sta pri vprašanju odnosa do čarovništva njuni mnenji večkrat podani ločeno. Le kdor gleda nekritično, bo vse naprtil Valvasorju in mu s tem napravil krivico, ker si je sam najbolj prizadeval premakniti stvari na boljše. Brez Franciscija ta vprašanja ne bi bila toliko eksponirana. Valvasor pa tudi ni bil kriv, da je živel v stoletju, ki je bilo obsedeno s problemom čarovništva.

S slikami je IV. knjiga še skromnejša kot prejšnja. Nova je slika Rakovega Škocjana z upodobljenimi objekti, ki jih danes ni več, slika gradu Jame je še iz Topografije sodobne vojvodine Kranjske, omenjena sta bila že Valvasorjeva risba Postojnske jame in njegov načrt Podpeške jame, nove so tudi slika vožnje po Savi čez nevarni Beli slap in dve skici delovanja Cerknškega jezera. Glede velikega bakroreza Cerknškega jezera pa je prav na koncu IV. knjige popravek s pojasnilom, da sta zamenjana Mali in Veliki Obrh ter da je gora Slivnica, ki bi morala biti na prednji strani jezera, po pomoči zadaj pri Javornikih. Na bakrorezu, ki je bil objavljen v Acta Eruditorum, so našteje napake odpravljene. Pri tem je Slivnica s hudournjo jamo in zbirališčem coprnic na vrhu tu sploh odpadla.³⁸

Knjige I–IV sestavljajo prvi del Slave vojvodine Kranjske. Skupaj obsegajo 752 strani s 54 slikami med besedilom in 4 priloge. Z izjemo prve knjige so preostale tri naravoslovne vsebine, toda na številnih mestih prinašajo tudi zgodovinske podatke precejšnje vrednosti in obsega.

S V. knjigo se začne drugi del Slave vojvodine Kranjske. Avtor razmeroma obsežne knjige z 268 stranmi je Erazem Francisci, kakor pove Valvasor v posvetilu deželnim stanovom in kakor izhaja tudi iz

52.

Siehe das
Kupfer
N. 52.

Bauer und
Figur der
Stadt
Emona.

Abmessung
der Größe.

na, zwischen dem Fluß Nauporto, so jetzt die Laybach genannt wird; welche / in dem eingedrucktem Abriß des Lagers oder Situation des vormaligen Emona, durch den Buchstab W bezeichnet worden / und zwischen dem Fluß / welchen man die Kleine Laybach heisset / und allhie der Buchstab V anzeigen will / ihr Lager gehabt.

Diese Stadt / Emona war viereckt; und an jedwedem Eck mit einem Thurn besetzt; wie die Littern A B C D bemerken. Vermuthlich hat sie auch vier Thore gehabt / als N O P Q, wosern sie andern sonst auch / ben dem Fluß Nauporto mit Mauern eingefasset gewesen / nemlich zwischen A und D. Es lassen sich heutiges Tags / zwischen A und D keine Rudera (Ruinen / oder eingefallene Maur: Stücke) antreffen; sumenthal die Stadt und Vorstadt anjeha daselbst stehen.

Zwischen jedem Thurn / und rundem Eck Thurn / seynd vier runde Thürne. Von D bis C gehen 550 geometrische Schritte; von C bis B eben so viele. Die zwo andre Seiten laufen ja so weit: angesehn ich * solche selber habe gemessen. Aber die Rudera seynd / etlicher Orten / gar schlecht zu kennen: weil / an theils Orten / die Mauern der Erden gleich kommen / und dieselbe nicht überhöhen.

Als / Erstlich laugt sich an / ben dem runden grossen Thurn / bey dem Wasser / am Biz: Dom: Thor / nemlich bey D, und geht schnur: grad / bis in den Fürstlich: Auerpergischen Garten. Und ob zwar solches Einem nicht gleich von selbst ins Gesicht tritt / sondern schier wenig oder nichts zu spüren ist / so man nicht recht drauf mercket: kanns derjenige / welcher es weiß / und wol Achtung drauf giebt / dennoch leicht erkennen. Hernach gehets weiter schnur: grad in den Fürstlich: Auerpergischen Garten / gegen dem Teich zu / bis zu der Schieß: start (oder Schieß: Place) da man überall die alte Maur / oder Ruin / und Schut: erblickt; nemlich bis C. Und so eräugnet sichs an einer Seiten.

Hiernechst wendet sichs in besagtem Fürstlich: Auerpergischem Garten / fährt schnur: richtig fort neben dem langen Spazier: Wege / und langen Fisch: Teiche / bis an die Strassen hinaus / und weiter fort / über die Wiesen und Bauerfelder / bis B, allda man überall die alte Maur gar schön sieht; wievol dieselbe an der innern Seiten der Erden verglichen; hingegen / auf der auswendigen Seiten / sich / samt allen Thürnen / ganz augenscheinlich dem Gesicht präsentirt.

Demnechst lenkt sichs abermal ben B, und geht schnur: gleich bis A. Die Distanz

same vsebine knjige.³⁹ Francisci razpravlja v 16 poglavjih o najstarejših prebivalcih oziroma narodih, ki so gospodovali na Kranjskem do prihoda Frankov, najprej pa se ukvarja z vprašanjem o domnevni poselitvi Kranjske pred vesoljnim potopom. Nato piše o prebivalcih dežele po vesoljnem potopu, pravzaprav v vsem 2. poglavju o zidanju babilonskega stolpa, o spornem vprašanju števila Noetovih otrok in sklene z ugotovitvijo, da so prvi prebivalci na Kranjskem Jafetiti iz rodu Chitim (Ketimi). Dalje govori o izvoru in razširitvi Japidov (Japodov) oziroma rodu Chitim, ki ga enači z današnjimi Čiči. V naslednjih poglavjih obravnava Kelte kot druge, Ilire in Panonce kot tretje, Tauriske, Skordiske in Noričane kot četrte, Rimljane kot pete, Vandale kot šeste, Gote kot sedme, Langobarde kot osme, Vende, Vinde, Slovane ali Slavonce — njihovo zgodovino obravnava v dveh poglavjih — kot devete, Avare in Hune kot desete in Franke kot enajste prebivalce dežele Kranjske.⁴⁰ Razpravljanje o zgodovini teh narodov obsega kar 228 strani.

Franciscijeva V. knjiga je po svetem pismu podana zgodovina, močno naslonjena na Schönlebnovo delo *Carniolia antiqua et nova*, zato ima seveda iste pomanjkljivosti, kakršne je že Valvasor očitil Schönlebnu, namreč da govori več o tujih kot domačih stvareh. Tako kot Schönleben je tudi Francisci pritegnil številne pisce, omenja jih v razpravi, navaja v opombah pod črto, tu in tam vključuje v razpravo tudi odlomke njihovih besedil. Uporablja antične in kasnejše avtorje, od zadnjih Volfganga Lazija, posredno po Schönlebnu tudi Adama Bohoriča, dalje Hieronima Megiserja, Filipa Cluverija, Atanazija Kircherja, Ivana Lucića, Martina Zeillerja in druge. Zaradi svoje kompilatorične metode Francisci v V. knjigi Slave vojvodine Kranjske ni napravil dosti več od Schönlebna oziroma od avtorjev, iz katerih sta oba črpala. Ta najstarejša zgodovina Kranjske ima naravo in raven humanističnega zgodovinnopisja. Na zgodovinska spoznanja kasneje ni imela posebnega vpliva. Bolj bi utegnila vplivati poglavja o zgodovini Slovanov ali pa o narodu in narodnosti izražena stališča in nazor. Zlasti nemški humanistični zgodovinarji so na podlagi enačenja starega imena za Slovane »Vendi« z imenom germanskega plemena »Vandali« dokazovali germanski izvor Slovanov. To mišljenje je v Slavi vojvodine Kranjske sprejeto. Odločilna za določanje narodnosti pa je bila deželna ali tudi državna in ne jezikovna pripadnost. Poleg drugih mest v knjigi je v tem oziru značilna tale izjava: *Allein die Alten haben bey Unterscheidung der Völcker / nicht bloß allein / auf den Unterscheid der Sprache / gesehen; sondern zuförderst / und fürnemlich / auf das Vaterland / oder Heimat / und auf die Lands-Gegend* (*Toda stari so pri razlikovanju narodov gledali ne samo na razliko v jeziku, temveč najprej in najbolj na očetnjavo ali domovino in na deželo*).⁴¹ Ker je bila Kranjska del rimsko-nemškega cesarstva, je

avtor prišteval tudi zgodovino te dežele k nemški zgodovini, njene prebivalce pa je štel za Nemce, čeprav je vedel, da je »kranjščina« slovenski jezik.⁴²

Valvasor se s staro zgodovino in tudi s temi vprašanji ni ukvarjal. V svoje delo je vključil Franciscijeva izvajanja, bolje rečeno, tedaj veljavna pojmovanja, ki jih je gotovo tudi sam sprejel in oblikoval v stiku z nemško humanistično znanostjo in znanstveniki. Tedanji pogledi na nacionalne razmere na Kranjskem pa so zelo značilno izraženi prav na koncu V. knjige v naslednji ugotovitvi: *Soviel nun die Nation der Einwohner betrifft; ist / mit derselben / seit dem Anfange deß achten Jahr-Hunderts / unterm Carolo Magno, keine sonderliche Veränderung vorgegangen: Angemerckt / das gemeine Volck / noch aus Slavoniern / der fürnehmste Adel aber mehrern Theils aus Teutschen Francken herstammend / in einen Körper zusammen gewachsen: Ausbenommen / daß dem Adel oft etliche besondere Familien / aus verschiedenen Provintzien / nach und nach zuwachsen; und eben sowol / unter dem gemeinen Volck / allerley Leute / aus allerley Nationen / vielmals Wohnhafft werden. Daher dieser Zeit / in der Stadt Laybach allein / über zwantzig burgerliche Familien zu finden / die unterschiedener Nation seynd. Denn es sitzen allda / Schwaben / Bayern / Francken / Sachsen / Pommern / Böhmen / Schlesier / Dennemärcker / Preussen / Holländer / Niderländer / Engländer / Frantzosen / Venetianer / Crabaten / Dalmatier / Liburnier / Ungarn / ohn die benachbarte Tyroler / Steyrer / Kärndter / Oesterreicher / und andre* (*Kar zadeva narodnost prebivalcev, se ta od začetka osmega stoletja pod Karlom Velikim ni bistveno spremenila, namreč, da sta navadno ljudstvo, ki je še slovansko, in najodličnejše plemstvo, ki izvira večidel iz nemških Frankov, zrasla v eno telo. Izvzemši, da prihajajo med plemstvo nekatere družine iz različnih pokrajin in se tudi med preprosto ljudstvo naseljujejo ljudje raznih narodnosti. Tako je sedaj samo v Ljubljani čez dvajset meščanskih družin različnih narodnosti. Tu so Švabi, Bavarci, Franki, Sasi, Pomorjanci, Čehi, Šlezijci, Danci, Prusi, Holandci, Nizozemci, Angleži, Francozi, Benečani, Hrvati, Dalmatinci, Liburnijci, Madžari ob sosednjih Tirolcih, Štajercih, Koroščih, Avstrijcih in drugih*).⁴³

Za raziskavo eminentnega vprašanja o pojmovanju naroda, narodnosti, jezika in domovinstva v tem obdobju imata Valvasor in Francisci v Slavi vojvodine Kranjske kar precej gradiva. Vendar je problem časovno in tudi drugače širši.⁴⁴ Dejstvo je, da tako Francisci kot Valvasor glede tega nista mogla preseči okvira tedanjih nazorov.

Knjigi »o starih prebivalcih dežele Kranjske« sta priključena dva dodatka. Prvi je kratek opis nekdanjih mest oziroma naselij, sestavljen po poročilih antičnih piscev, drugi pa prinaša napise na kamnih, poroča o starih novcih in drugih ostalinah.

Tudi ta dva dodatka sta izpod Franciscijevega učenjaškega peresa. Kadar se namreč sklicuje na snov v drugih knjigah Slave, pogosto uporablja izraz, da bo ali da je o tem in onem poročal »gospod glavni avtor«. ⁴⁵ To je poleg tega tudi dokaz, da je imel Francisci že od vsega začetka jasno zamisel o zapovrstnosti snovi in ureditvi celotnega dela. Popisane stare naselbine so razvrščene po abecedi. Del popisa Emone je izjemoma Valvasorjev, njegovo je poročilo, da so tu kopali, njegov je tudi prvi načrt rimske Emone.

Drugi dodatek je razdeljen na 8 poglavij po nahajališčih napisov. Sestavljen je prav tako po literaturi (Lazius, Schönleben), nekaj napisov iz okolice Krškega v 5. poglavju je povzetih po rokopisu tamkajšnjega župnika dr. Gašperja Tunckelsteinerja. Uvodoma je povedanih nekaj misli o starih napisih na kamnih in novcih, ki po mnenju avtorja osvetljujejo marsikatero nejasno mesto v zgodovinskih spisih, zato so najzanesljivejša pričevanja starodavnosti. ⁴⁶ Ob ugotovitvi, da je sčasoma mnogo napisov propadlo, je zapisana zanimiva, še vedno aktualna resnica: *angemerckt / die Bau-Leute gemeinlich den Antiquitäten nicht günstig; und zwar nicht ohn Ursach: denn die Novitäten geben ihnen mehr zu verdienen / als die Antiquitäten* (*opazno je, da gradbeniki običajno starinam niso naklonjeni, in to ne brez vzroka, kajti novosti jim dajo več zaslužka kot starine*). ⁴⁷ Zadnje poglavje o starih novcih je Valvasorjevo.

Od 13 slik med besedilom — priloge knjiga nima nobene — je večina, kot je ugotovljeno tudi za I. knjigo, povzetih po Laziu, o čemer so podatki tudi v besedilu. ⁴⁸ Dve zgodovinski sliki Janeza Kocha in Andreja Trosta in Valvasorjev načrt Emone pa so izvirni.

S 102 stranema je **VI. knjiga** po obsegu med najmanjšimi v celotnem delu — drobnejša je le še I. knjiga — toda po pomenu in vrednosti je vsekakor pri vrhu. V 11 poglavjih poroča Valvasor najprej o »kranjskem in slavonskem« (slovanskem) jeziku; nato o jeziku, noši, običajih in navadah na Gorenjskem; običajih in navadah na Dolenjskem; običajih, navadah, prebivališčih in jeziku Uskokov ali Vlahov na Srednjem Kranjskem; jeziku in običajih Kočevarjev; jeziku in običajih Hrvatov na Kranjskem; navadah, oblačilu in jeziku Vipavcev; jeziku, oblačilu in navadah Kraševcev; jeziku, običajih in navadah Rečanov; jeziku, običajih in navadah Istranov. V zadnjem, 11. poglavju se ukvarja z načinom življenja višjih družbenih plasti. Poroča o prehrani, opraviilih, življenju in šolanju plemičev in meščanov na Kranjskem. V dodatku k VI. knjigi obravnava po kronološkem redu pisatelje, doma s Kranjskega. Na koncu je pristavek Erazma Franciscija o »mnogovrstnih spisih gospoda glavnega avtorja«.

Sprva ugotavlja Valvasor, da vladata na Kranjskem dva jezika, namreč slovanski in nemški. Zadnji je v rabi večinoma pri plemičih in izobražencih, v njem se vodijo tudi vse pravne zadeve, vsi spisi in

Der Mann-
bilder Haar-
re.

Bärte.

Sammer (o.
der Sam-
mer.)

Eiße die
Figur
N. 103.

Hochzeit-
Labung.

Gang/ in Schuhen/ und einiger Orten
in weissen Stiefeln. Des Winters ste-
cken sie/ in kurzen Pelzen.

Die meiste Mannsbilder lassen das
Haar lang wachsen/ etliche aber/ mit der
Scheer/ ganz glatt wegnehmen.

So tragen auch die meiste Bauren
grosse Bärte. Denn es puzen sich nur
Etliche/ mit einer Scheer; und läßt der
grösste Haufe/ sowol in Unter/ als Ob-
ber-Crain/ den Bart/ an seinem Wach-
thum/ so unverkürzt/ daß sich die Böcke
hierinn keines Vorzugs/ wider sie/ zu
rühmen haben.

Von der Handthierung und Hand-
Arbeit der Ober-Crain hat uns/ im
ersten Theil/ das zweyte Buch ausführ-
lichen Bericht abgestattet: dertwegen
wir hier/ an diesem Ort/ davon weiter
nichts zu melden/ sondern allein den ge-
neigten Leser auf die Kupfer-Bildung zu
weisen haben; damit er darinn ersehe/
wie besagte Sammer das Getreide/ den
Wein/ und allerley Kaufmanns-Gü-
ter/ auf solchen ihren Saum/ Rossen/
führen.

Mit ihren Hochzeit-Bräuchen/ hat
es diese Beschaffenheit. Mancher Or-
ten/ geht der Hochzeit/ mit dem Braut-
führer allein/ herum/ die Gäste zu laden;
an andren aber/ nicht allein der Bräu-
tigam/ mit dem Brautführer; sondern
auch die Braut/ mit ihrer Kränzel-
Jungfer/ (Kranz- oder Braut- Jung-

fer) zu beyderseits nächsten Verwand-
ten/ und Nachbarn; und bitten dieselbe
mündlich/ bey ihrem hochzeitlichem
Freuden-Fest zu erscheinen; mit Ver-
sprechen/ daß sie/ bey gleichen Fällen/
ihnen gern wieder dienen wollen.

Etlicher Orten/ gehen sie zu Fuß/ mit
Spielleuten. Etlicher Orten fahren
die Weiber/ auf einem Wagen; an etli-
chen aber/ reiten sie: Und solches ge-
schicht am meisten/ nemlich daß sie ent-
weder fahren/ oder reiten: Denn zu
Fuß gehen sie nur selten. Wofern aber
die Weiber fahren/ so reiten die Män-
ner: wiewol einiger Orten auch die Wei-
ber männlich reiten.

Der Bräutigam führt hinter sich seine
Braut; der Scarachina (oder Speise-
meister) auf dem Pferde/ hinter sich/ die
Teta (das ist ein Weib/ als eine Mutter)
Der Brautführer aber/ hinter sich die
Kränzel- Jungfrau/ (Brauer- Jung-
fer oder Tisch- Jungfer) / wie mans in
Deutschland nennet.) Ist etwan auch
sonst ein Lediger vorhanden/ der eine Liebs-
te hat/ oder ihr sonst eine Ehr erweisen
will/ der führt dieselbe gleichfalls hinter
sich. Die übrigen aber/ sowol Weiber/
als Männer/ reiten/ ohne Besfigerin/
auf ihrem Pferde/ allein; jauchzen/ und
schreyen lustig/ unterwegs/ und warten
ihnen also selbst auf/ für Heerolden.

Verlangst du die Ausführung dieses Aufzugs der
Hochzeit-
Leute.
Ein- und Aufzugs? Die Mannsbilder
führe

pisma. Slovanščino uporabljajo kmetje in drugi preprosti ljudje. Omenja tudi vsakdanje kvarjenje kranjskega jezika (slovenščine) zaradi mešanja z nemščino. Iz nekaterih stvari, kot iz primerjave slabih in pravilnih slovenskih besed, iz izrazov kot »prava« in »dobra« kranjščina in iz poročil o mešanem jeziku v Bitnjah na Gorenjskem ter izražene želje, da bi ta zmešani jezik kmalu konec vzel, pa jasno izhaja — to bi poudarili — da mu tako kvarjenje jezika ni bilo povšeči.⁴⁹

Nasploh je prepričan, da je slovanščina eden pglavitnih in najbolj razširjenih jezikov v Evropi, prikazuje tudi oba črkopisa, ki sta v rabi, cirilskega in glagolskega, ter razpravlja o slovničnih zadevah, toda pravilne in smotrne opredelitve in razločevanja pojmov Slovan in Slovenec bi zaman pričakovali. Kakor je res, da so pri Valvasorju v ospredju polihistoriski interesi, so vendar dani elementi bili v oporo pri kasnejšem nacionalnem razvoju. Znanje slovenščine pa mu je bilo pri raziskovanju Kranjske sploh nepogrešljivo.⁵⁰ Slovenščine Valvasor tudi sicer ni prezrl, ampak ji v skladu s svojo deželno koncepcijo večkrat pravi »naš jezik« ali »naš deželni jezik«.⁵¹ Tudi ne govori o njej samo v VI. knjigi, ampak je v Slavi vojvodine Kranjske — in že v Topografiji sodobne vojvodine Kranjske — razmerna močno zastopana. Poleg nemških skoraj dosledno rabi slovenska krajevna imena in jih kot teritorialno lastnino vseskozi spoštuje, slovenske izraze navaja za številne pojme, stvari, predmete in drugo, v uvodu k Slavi pa objavlja prvo slovensko pesniško literarno poslanico. Že s tem in pomembnimi literarnozgodovinskimi doneski v vsej Slavi vojvodine Kranjske in posebej v VI. knjigi so Valvasorjeve zasluge za slovenistiko nesporne. Pri vrednotenju njegovega slovenističnega deleža pa ne bi smeli pozabiti, da je bera slovenskega pisanja v njegovem času izredno skromna, saj je od njegovih mladih let in vse do izida Slave vojvodine Kranjske izšlo le pet slovenskih knjig, in še te so izključno nabožne vsebine. Dejstvo je tudi, da Valvasorjeva slovenska besedila v Slavi vojvodine Kranjske še čakajo ovrednotenja tako po obsegu kot drugače.

Š popisom prebivalcev Kranjske oziroma z raziskovanjem vsakdanjega življenja in ljudske kulture v naslednjih poglavjih si je Valvasor postavil trajen spomenik. Njegova zasluga je, da nam je ohranil podobo ljudskega življenja nasploh, podobo torej, ki prikazuje, kako je naš človek delal in živel, kako se je prebijal skozi življenje. Posebej pa je ohranil podobo običajev ob porokah, krstih, pogrebih, proščenjih in drugih priložnostih v vsej izvirnosti in posebnosti, kot so še bili v 17. stoletju. Za plemiče in meščane je namreč že sam pripomnil, da žive tako kot drugod po svetu. Valvasor je s to knjigo krepko zakoračil v smer, s katero se je začela močnejše ukvarjati šele sodobna znanost, namreč v zgodovino vsakdanjega življenja in v kulturno zgodovino.⁵²

Pomen Valvasorjevega dela v splošnem in posebej na področju etnologije je izvrstno označil prosvetljenec Anton Tomaž Linhart že leta 1788 v uvodu svojega epohalnega dela Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs. Linhart pravi, da Valvasor v starejši zgodovini ni napravil dosti več, kot da je svojega predhodnika Schönlebna skoraj dobesedno prevedel. Mi bi dostavili, da velja to seveda za Franciscijsa. Dalje, da je bogatejši in uporabnejši v novejši zgodovini. Njegov topografski del pa je enkrat in v svoji zvrsti znamenit. Po dvesto letih k tem ugotovitvam ni kaj pripomniti. O Valvasorjevi VI. knjigi pa se Linhart izraža takole: Was mir aber besonders schätzbar ist, sind die Sitten und Gebräuche der Krainer im siebenzehenden Jahrhundert, die er nach allen Situationen des Lebens abschildert. Ein Zusammenfluß verschiedener Ursachen, und der politische Reformationsgeist unseres Jahrhunderts werden die Originalität dieses Volkes allmählig verschwinden machen, und dann werden es nur noch Valvasors Schilderungen sein, woran wir die alten Krainer erkennen werden (*Kar pa mi je posebno dragoceno, so običaji in navade Kranjcev v sedemnajstem stoletju, ki jih oriše v vseh življenjskih situacijah. Splet različnih vzrokov in politični reformni duh našega stoletja bosta povzročila, da bo izvirnost tega ljudstva počasi izginila, in takrat bodo samo Valvasorjevi orisi tisti, po katerih bomo spoznavali stare Kranjce*).⁵³

Poleg večinskega prebivalstva dežele, to je Slovencev, so bili predmet Valvasorjeve obravnave Hrvatje, kar je treba na vsak način poudariti. Izčrpno pa je obravnaval tudi, da tako rečemo, domači nemški element v deželi, zlasti Kočevanje. Kot pri geografskih in topografskih poročilih je tudi pri etnoloških črpal v glavnem iz svojih terenskih raziskav, kar jim daje še posebno avtentično vrednost.⁵⁴ V nasprotju z njegovimi besedili pa so tudi v tej knjigi Franciscijsjeve opombe o podobnih običajih v Nemčiji prej razširitev kot pridobitev.

Ustavili bi se le še ob Valvasorjevih mnenjih, ki dodatno osvetljujejo njegovo osebnost. Mimogrede pravi, da v njegovem času postajata želja po novem in novatorstvo od leta do leta plodovitejša tako na deželi in v vaseh kakor v mestih in gradovih. Nekoliko smo presenečeni ob njegovi ostri graji nehumanega običaja, ki ga omenja po konkretnem dogodku pri Sv. Križu na Vipavskem, ne da bi razumel njegov izvirni pomen. Tu je moralo po starem običaju predolgo neporočeno dekle na pepelnično sredo vleči ploh, to je privezana hišna ali sobna vrata. Bolj po pravici bi bilo, pravi Valvasor, da bi mladi telebani vlekli ploh, ker se zanjo nihče ni zavzel s pošteno snubitvijo, morda zato, ker ni bila bogata. Saj dekletu samemu gotovo ni bilo všeč, da je obsedela in da so snubci šli mimo njenih vrat.⁵⁵

Die

Des
Hertzogthums Crain:

Das ist/

**Wahre / gründliche / und recht eigentliche Belegen-
und Beschaffenheit dieses / in manchen alten und neuen Geschicht-
Büchern zwar rühmlich berührten/ doch bishero nie annoch
recht beschriebenen**

Römisch- Kayserslichen herzllichen Erblandes;

Anzeig

**Vermittelt einer vollkommenen und ausführlichen Erzehlung
aller seiner Landschaften / Böden / Felder / Wälder / Berge / fließende
den und stehenden Wassern / unterirdischer Berg-Seen / bevorab des Welt-berühm-
ten Cirknitzer Wunder- Sees / auch verwunderlicher Grotten / und viel andrer ungemeiner Na-
tur Wunder / ingleichen der Gewächse / Mineralien / Bergwerke / Edelgesteine / alter Münz-
Stücken / Thiere / Vögel / Fische zc. überdas auch der Gebiete / Herrschaften / Schlösser / Städte /
Märkten / Grenz / Häuser und Festungen / und deren so wol vormaligen / als heutiggen Besitzer /
oder Verfeher / Gebiete / Einwohner / Sprachen / Sitten / Trachten / Gewerben / Handthetun-
gen / Religion / Heiligen / Patriarchen / Bischöffen / Orden / Pfarren / Kirchen / Klöster zc.
Regiments / Würden / Aemter / Gerichten / Ständen / und Familien; wie auch der
Lands- Fürsten / Jahr / Geschichte / alter und neuer Denck-
würdigkeiten:**

**Durch selbst- eigene / ganz genaue / Erkündigung / Untersuchung /
Erfahrung /
und**

Historisch- Topographische Beschreibung /

**In Funffzehn / wiewol in vier Haupt- Theile unterschiede
nen Büchern / wie auch häufigen Abrissen und zierlichen Kupfer-
Figuren / ausgebreitet /**

von

Johann Weichard Walvasor / Freyherrn /

Einer hochlöblichen

**Landschafft in Crain Hauptmann im Untern Viertel / und
der Königlich- Englischen Societät in England
Mitgliede;**

Aber

**In reines Teutsch gebracht / auch / auf Begehren / mit manchen befügigen
Erläuterungen / Anmerk- und Erzehlungen / erweitert**

durch

Erasmus Francisci /

Des Hochgräf. Hauses Hohenlohe und Gleichen Rath.

Laybach /

ANNO M DC LXXXIX.

Zu finden bey Wolfgang Moriz Endter / Buchhändlern in Nürnberg.

Die Ehre deß Hertzogthums Crain, naslovni list Valvasorjevega lastnega izvoda (Metropolitanska knjižnica, Zagreb)

Valvasorjeva hiša v Krškem
Vladimir Štoviček, kip Janeza Vajkarda Valvasorja, Krško

Jurij Šubic, portret Janeza Vajkarda Valvasorja, olje na steno, Narodni muzej, Ljubljana

Alojz Gangl, kip Janeza Vajkarda Valvasorja, Ljubljana

Ob tej priložnosti bi mogli zapisati še nekatere ugotovitve. Na svojih študijskih potovanjih je Valvasor prihajal s preprostimi ljudmi dosti v stik, saj je vedoželjno zbiral vse, ne le narodopisne podatke. Kljub globokim družbenim razlikam, ki so tačas ločile plemiča ali znanstvenika od ljudstva, je imel do ljudi nižjega stanu vedno human in spoštljiv odnos, če seveda niso prestopali ustaljenih meja poštenja ali družbenega reda. Tu je omeniti tudi njegov odnos do kmečkih puntov in puntarjev. Kot fevdalec jih seveda obsoja, značilno pa je, da pri tem ni toliko oster in sovražen, kolikor piker.⁵⁶ Dobro je vedel, da bi bil popis Kranjske nepopoln, če bi prezrl preprosto ljudstvo. Marsikaj se mu je zdelo med ljudmi tudi nena- vadno in izredno, in ker se je kot polihistor zanimal za posebnosti ljudskega življenja podobno kot za izredne pojave v naravi, je to rad zapisoval, pri tem pa je kritično presojal in vrednotil odgovore in dejanja ljudi. Povsod, kjer se mu je ponudila priložnost, je tudi rad moraliziral, hvalil ali grajal, storil pa je to s primernim humorjem in s sebi lastno drastično, vendar prijetno dikcijo, ki delu nikakor ni v kvar. Hotel je biti tudi na vse strani pravičen, in če se mu je zdelo potrebno, so bili njegove graje deležni visoki ali nizki. Z bistrim očesom je opazoval navade našega ljudstva in gospodarsko življe- nje. Storil je vse, kar je mogel, da bi bolje spoznal svojo domovino, vse, kar se mu je zdelo vredno, je tudi sprejel v svoje delo. Njegova ljubezen do kranjske zemlje in njenih prebivalcev, ki je sicer izvirala iz fevdalnega deželnega in ne narodnostnega domoljubja, pa je bila tako močna, da je prodrla prek gradov in mest v osrčje te zemlje in segla v globino do najširših ljudskih plasti.

Izredno dragocen je dodatek k VI. knjigi, ki bi ga nekoliko ne- natančno in skoraj preozko, lahko imenovali prvo literarno zgo- dovino dežele. Bralca uvaja vanjo že na koncu 11. poglavja v nekaj odstavkih, kjer izraža zanimive poglede tudi na plemiški stan. Pravi, da človeka ne povzdiguje le rod, temveč tudi znanje in duh, zato se marsikdo ne samo izmed plemičev, ampak tudi izmed meščanov povzpne do velike slave.⁵⁷ Kranjske avtorje obravnava v 56 geslih. Prvo mesto je prisodil po časovni razvrstitvi za slovanstvo zaslužnima sv. Cirilu in Metodu, slede Žiga Herberstein, slovenski protestantis Primožem Trubarjem na čelu in pisci 17. stoletja. V teh odstavkih je prinesel Valvasor s področja literarne in kulturne zgodovine vrsto novosti, od katerih so nekatere še danes vir, ki mu gre verjeti, kajti tudi za druge podobne se je izkazalo na podlagi novih najdb in podatkov, da so točne.⁵⁸

Posebej bi tu opozorili še na nekaj stvari, ki označujejo Valvasor- jevo osebnost. Kako visoko je cenil pridnost, sposobnost in pomen literarnega dela, vidimo, če preberemo njegovo mnenje o Juriju Dalmatinu in njegovem prevodu biblije: Er war ein hurtiger / expediter / activer / und gelehrter Mann: angesehen / das Werck

Geist deß Aberglaubens am bequemsten ist.

In Histerreich / führen die Bauren diesen Mißbrauch / daß / am H. Christ-Abend / ein jeglicher Hauswirth einen grossen hölzernen Kloten / den man / in Crainerischer Sprache / Pain , nennet / nach Hause bringt / und denselben / in der Stuben / außs Feuer wirfft. Denn man hat in Histerreich überall Kaminen / in den Stuben / und keine Döfen. Also läßt man den / zum Kaminfeuer gelegten / Kloten nur langsam glimmen.

Wenn sie nun hernach zum Abendessen gehen; geben sie dießem Kloten / von jedwedem Gemüse / oder Suppen / einen Löffel voll / deßgleichen von jeglicher andren Speise ein Stücklein zu essen: und sprechen ihm dabei zu / er solle auch essen.

Dieses rührt ungezweifelt noch her / aus dem vormaligem Heidenthum / als ein Überbleibsel deß heidnischen Haus-Götzen-Opfers. Es hat zwar solche Gewohnheit / in wenig Jahren / ziemlich abgenommen / nachdem die Geistlichen gar schärff danider gepredigt: nichts desto weniger stecken Ihrer viele annoch / in diesem Wahn-Glauben / gar tief und fest / daß / wann sie solches unterließen / sie / das ganze Jahr durch / weder Stern / noch Glück / haben würden. Weisen also diese Kloten-Speiser / daß sie / am geistlichem Verstande / noch sehr klotzig und hölzern seyen.

Überdas geht / unter den Bauren Menschen / in Crain / sowol / als andrer Orten / an diesem heiligem Christ-Abend / oder in der Christ-Nacht / allerlei abergläubisches Wesen im Schwange / als mit löfeln / das ist / mit lauschen / oder horchen; imgleichen loswerffen oder losziehen / wie auch mit der Vorschau deß Bräutigams / und dergleichen.

Vor ivenigen Jahren aber / hat sich hierüber eine zum Theil lächerliche / zum Theil aber / wegen der endlichen Erfolgung / fast traurige Begebenheit veranlaßt: Welche dem geliebten Leser sowol im Kupffer-Bilde / als in wortlicher Erzählung / beschreiben will.

In einem Dorff / zwischen der Stadt Stein / und dem Schloß Wolfs-Bühel / haben sich zwei Bauren-Mägde miteinander beredet / daß sie / in der Christ-Nacht / zu einer Brunn-Quellen / die in einem nahe dabei liegendem Wäldlein fließt / gehen / und in kelbiges Wasser / um Mitternacht / schauen wolten; der Hoffnung / in solchem Wasser allda ihren künftigen Bräutigam zu erblicken. Es belauschte sie aber ein frischer junger Bauren-Knecht / und hörte heimlich ihren Nachtschlagn an / ohne daß sie solchen Horcher im geringsten vermerckten: Und weil er Eine dieser Beiden gern gehabt hette / dauchte ihn dieses eine treffliche Beförderung zu seyn / wann er ihnen seine Gestalt könnte im Wasser abbilden / und da mit

Aberglaubisches
Kloten,
Opfer am
H. Christ-
Abend.

Siehe die
Figur
N. 102.

davon zeuget / und den Meister lobet. Denn man sihet wol / mit was für besondrem Fleiß / Mühe / und Arbeit / er die Bibel / in die Slavonisch-oder Crainerische Sprache gebracht: Dergleichen gewißlich / von einem mittelmässig-gelehrtem / und ungeschicktem / oder verdrossenem Kopff / nimmermehr hette geleistet werden können (*Bil je uren, delaven, tvoren in učen mož, saj priča o tem njegovo delo in hvali mojstra. Jasno se vidi, s kakšno posebno pridnostjo, trudom in delom je spravil biblijo v slovanski ali kranjski jezik. Česa takega gotovo srednje učena in nerodna ali čemerna glava nikoli ne bi mogla napraviti*).⁵⁹ Tu je govoril Valvasor vsekakor iz srca in lastne izkušnje, saj je sam najbolje vedel, koliko dela, truda in vsega drugega je zahtevala priprava Slave vojvodine Kranjske. Da je vključil med kranjske pisce Pavla Ritterja-Vitezovića s čestitko ob svoji drugi poroki, kaže na izredno naklonjenost Ritterju, da se je pri omembi knjige Janeza Friderika Raina spotaknil ob kamen modrijanov, pa kaže na njegovo znano stališče do tega problema.⁶⁰ Franciscijev pristavek prav na koncu VI. knjige je pomemben za študij Valvasorjevega življenja in dela.

VI. knjiga ima med besedilom 12 slik. To so celostranska preglednica cirilskih in glagolskih črk, znana slika tovarnikov in upodobitve prebivalcev Kranjske po posameznih delih dežele. Večina slik nosi signaturo Janeza Kocha in Andreja Trosta. V tej knjigi je med stranema 274 in 275 tudi edina priloga v vsem drugem delu Slave, to je tabela z molitvijo »Oče naš« v latinskem in trinajstih slovanskih jezikih.

Ker ne gre, da bi običaje in navade mešali z vero, pravi Valvasor, bomo to obravnavali v posebni knjigi.⁶¹ Zato torej je **VII. knjiga** zgodovina verstev. Ima 120 strani in 8 slik med besedilom. V 17 poglavjih je prikazano najprej nekdanje poganstvo in pokristjanjenje, nato protestantizem in protireformacija in nazadnje sodobni verski običaji, praznoverske navade in čarovnije ter vera in obredi Uskokov. V začetnih poglavjih o poganskih bogovih starih Kranjcev, o vsaditvi krščanske vere na Kranjskem, o spreobrnitvi plemstva na Koroškem in Kranjskem, o vpeljavi čudnega načina za prevzem vladarske oblasti na Koroškem in Kranjskem, o spreobrnitvi Obrov in vpeljavi slovanskega jezika v bogoslužje na Koroškem in Kranjskem in o napačni obdolžitvi svetega Metoda ima velik delež Francisci. Ta poglavja so sestavljena pretežno po Helmoldu, Laziju, Megiserju, Schönlebnu in nekaterih drugih avtorjih, poglavje o spreobrnitvi plemstva v zvezi z gostijo pri vojvodi Ingu in poglavje o vpeljavi čudnega načina za prevzem vladarske oblasti, to je, o ustoličevanju koroških vojvod, pa zlasti po Eneju Silviju Piccolominiu, Sebastijanu Münstru, Frančišku Belloforestu, Volfangu Laziju, Jeanu Bodinu, Petru Gregoriju Tolosanu, Hieronimu Megiserju in piscu dela Spiegel der Ehren des Erzhauses Oester-

reichs.⁶² Ti in še drugi uporabljeni historiografski viri so navedeni tako v besedilu kot v opombah pod črto.

Pomembnejša so izvrstno napisana naslednja poglavja (7 do 14), v katerih prikazuje Valvasor cerkveni razkol na Kranjskem zaradi luteranstva, pri tem seže nazaj do Jana Husa, preganjanje evangelijske ali luteranske vere na Kranjskem, nastavitve in odstranitve nekaterih luteranskih pridigarjev in versko poravnavo na Kranjskem, pritožbo štajerskih, koroških in kranjskih stanov zoper nadvojvodo Karla in šolski rektorat Nikodema Frischlina v Ljubljani, reformacijo v Vipavi, Metliki, Škofji Loki, reformacijo v blejskem gospostvu, različne nastope zoper evangeličane v raznih krajih na Kranjskem do leta 1598 in na koncu popolno odpravo evangelijske vere in izgon tistih, ki so v njej vztrajali. O teh zadevah je Valvasor dobro poučen in nekatere navedene stvari popisuje in povzema prav izčrpno po virih, kakor tudi sam izjavlja ob nekem primeru.⁶³ Bogato gradivo za ta poglavja je črpal v arhivu deželnih stanov, kjer je poleg stanovskih aktov in deželnoknežjih dekretov uporabljal celo rokopis škofa Tomaža Hrena.⁶⁴ Kot drugod se tudi tu trudi podati zgodovinsko resnico: ohn alle partheyliche Verfälschung (*brez pristranskega maličenja*).⁶⁵ Bolj kot drugod pa prav tu preseneča objektivno obravnavanje tedaj še kočljive zgodovinske snovi — reformacije in protireformacije. Na nekaj mestih poroča o dogajanjih z rahlim sarkazmom v škodo katoliške strani. Dovolj je v tem pogledu zgovorno že poročanje o začetkih protireformacije v graški okolici, saj so se je po njegovih besedah lotili s tako vnemo, kot bi hoteli iztrebiti Baalove templje in svečenike.⁶⁶ Pri takem načinu pisanja utegne imeti svoj delež tudi protestantska verska pripadnost urednika Franciscija. Obravnavana poglavja moramo šteti kljub nekaterim zgodovinskim netočnostim med važnejša dela o zgodovini protireformacije prav zato, ker temelje na avtentičnih virih. Zanimivo je tudi, da se je Valvasor zavedal historičnih silnic, od katerih je bilo odvisno razmerje moči in vpliva med deželnim knezom in stanovi in zaradi katerih se je zmaga nagnila na stran deželnega kneza.⁶⁷

V zadnjih poglavjih VII. knjige o prizadevni službi božji in nekaterih postranskih navadah današnjih Kranjcev, o nekaterih praznoverskih navadah in čarovnijah ter o veri in obredih Uskokov je Valvasor spet poročevalec in raziskovalec vsakdanjega življenja svojega časa. Dragocena in nazorna so njegova poročila o ljudskih šegah in običajih, posebno v božičnem, po tedanjem verovanju skrivnostnem in svetem času, ko povsod v deželi, po vaseh, mestih in gradovih na enak način pečejo posebno vrsto domačega peciva — potice, pripravljajo poprtnike, pred svetimi dnevi blagoslavljujejo z vodo in prižigajo kadilo, v tem času možje in fantje tudi koledujejo in se drže še vrste drugih navad in razvad.

Slike v tej knjigi so v glavnem zgodovinske, vendar brez posebne dokumentarične vrednosti, kljub temu pa sta bili sliki umestitive na knežjem kamnu in poklonitve pri vojvodskem stolu zaradi svoje tematike večkrat reproducirani. Kot slikovni vir za spoznavanje običajev ima večjo vrednost le podoba kranjskih kolednikov. Na teh slikah sta podpisana Janez Koch in Andrej Trost. Zadnjo, osmo sliko, ki prikazuje znake oziroma pečate na hostiji pravoslavnih Uskokov, pa je izdelal Valvasor sam, kar izpričuje sicer redka signatura WF (Johann Weichard Valvasor fecit).

Zadnja v drugem delu Slave vojvodine Kranjske je zelo obsežna **VIII. knjiga**. V celotnem delu sledi po obsegu največji, XI. knjigi. Na 346 straneh obravnava avtor svetnike, ki so v kakršnikoli zvezi s Kranjsko, patriarhe, škofo in redove ter podrobno popisuje župnije. Knjiga izjemoma ni razdeljena v poglavja, ampak v odseke ali sekcije, te pa deloma še na člene. Snovno zajema 1. odsek legende o svetnikih, ki so se na Kranjskem rodili, umrli, tu nekaj časa prebivali ali pa celo živeli v sosednjih pokrajinah in tako ali drugače vplivali na dogajanja v deželi. Zaradi takega merila je število v prikaz pritegnjenih svetnikov veliko. Razvrščeni so po abecedi. Naslednji odsek zajema 106 oglejskih patriarhov v časovnem zaporedju njihovega vladanja. Valvasor je črpal predvsem iz del furlanskih zgodovinarjev Henrika in Frančiška Palladija in cerkvenega zgodovinarja Ferdinanda Ughellija, dodatno tudi iz Megiserja, Schönlebna in drugih. Snov obeh odsekov je dala Francisciju lepo priložnost za številne in obsežne pripombe in pojasnila, povzeta iz cerkvenih zgodovin in martirologijev, s katerimi je želel povečati znanstveni sijaj razprave. Vendar pa je glede obsega izjemna njegova razlaga cerkvenega razkola ali istrskega krivoverstva, tako imenovanih »treh poglavij«, saj obsega kar 33 strani.⁶⁸

Mnogo večjo vrednost ima 3. odsek, ki v nasprotju s prejšnjima ni kompilacija, temveč po primarnih virih sestavljena zgodovina škofij na Kranjskem. Valvasor je sicer najprej poročal o škofih antične Emone, nato pa o 13 škofih nove ljubljanske škofije, 47 pičenskih in 67 tržaških škofih ter proših in višjih duhovnikih na Kranjskem, tudi tu seveda v časovnem zaporedju.⁶⁹ Razmeroma dobro je poznal okoliščine in nekatera dejstva ob ustanovitvi ljubljanske škofije, njegova poročila o delovanju škofov v 16. in 17. stoletju pa vsebujejo dosti beležk o verskih in tudi političnih zadevah, o razmerjih do jezuitskega reda in marsikaj drugega, zato dopolnjujejo zgodovinsko sliko tedanjega časa in še posebej restavracije katolicizma. Od historičnih virov je uporabljal ustanovno pismo škofije (Lib. Fundat.), listine rodbine Lamberg (MS. Lamberg.), arhivsko gradivo iz škofijske rezidence v Gornjem gradu (MS. Oberburg.), arhive v Ljubljani (MS. Lab.) in listine ljubljanskih škofov ali škofije (MS. Episc. Labac., MS. Labac. Episc.).⁷⁰ Na-

94

Daben die
vier Evan-
gelia ge-
hen wer-
den.

Wetliches
Bauern-
Sebränge/
zum Evan-
gelio.

Nachmals werden die vier Evangelia
hiesig / gegen den vier Theilen der
Welt. Da rennen alsdann die Bau-
ren / und dringen sich / hinzu / daß es eine
Luß zu sehen / wie bald Einer den An-
dren vom Pferde herunter stößt / und
zum Sand-Reuter macht. Wievol
solches nicht mit Fleiß / sondern unge-
fähr / und durch Ungeschicklichkeit so wol
des Reuters / als des Pferdes geschieht.
Denn sie haben ungewandte Pferde / die
noch nicht geritten seynd. Kann man
demnach solchen Dorff-Cavallieren gar
nicht nachsagen / daß sie sich nicht für
dem Evangelio / biß zur Erden / demü-
tigen.

Der hieher gehörigen Filial-Kirchen
seynd sechs; als:

Die sechs
Filial-Kir-
chen allhie.

I. S. Pauli / zu Kreuz / mit dreyen
Altären. Dasselbi hält man den Kirch-
Tag (Dedicationem) am Sonntage
nach S. Jacobi.

II. S. Sebastian / zu Prilla / mit
vier Altären. Die Widmungs-Feyer
(Dedicatio) ist allhie / am Sonntage vor
S. Laurentii.

III. S. Nicolai / zu Sapach / mit
dreyen Altären / und einer / am Sonns-
tage nach S. Laurentii begehenden Wid-
mungs- (oder Kirchweih-) Feyer.

IV. S. Annæ / zu Tainitz / auch mit
dreyen Altären / und einer Kirchweih-
Feyer / am Sonntage nach Himmels-
fahr.

V. S. Clementis / zu Subodol / aber-
mal mit dreyen Altären / und einer
Kirchweih / welche der Sonntage nach
S. Agidii mit sich bringt.

VI. S. Mariæ Magdalenz / zu Wei-
scheid / gleichfalls mit dreyen Altären.
Die Kirchweih- Feyer fällt auf den
Sonntag nach Unser Frauen Geburt-
Tag.

Pfar: S. Peter vor Laybach.

Inhalt.

Par die S. Peters-Pfar: vor Laybach vergiebt. Namen
des Peter allhie gewesen Pfarrer. Jetziger Pfarrer. Die
Pfar-kirche allhie / nebenst ihren Altären. Die fünf und zwanzig
Filial-Kirchen allhie / samt den Altären und Kirchweihen.
Grosse

vaja celo, da so bila še pred nekaj leti v Gornjem gradu ohranjena lastnoročna pisma ustanovitelja jezuitskega reda sv. Ignacija Lujolskega ljubljanskemu škofu Urbanu Textorju. Na drugem mestu pa citira neko pismo škofa Tomaža Hrena, ki ga je našel med zavrženimi papirji.⁷¹

Tudi pri sestavljanju vrste pičenskih škofov je uporabljal poleg literature, to je Palladija in Ughellija, predvsem vire, in to ob že omenjenih še nekaj drugih.⁷² Toda pregled tržaških škofov je sestavil Francisci deloma po literaturi in deloma po nekem latinskem seznamu, ki mu ga je bil poslal Valvasor v pomanjkljivem prepisu svojega pisarja, zaradi naglice pri tisku sestavek niti ni bil poslan glavnemu avtorju v revizijo.⁷³ Končno sta bila tudi seznam proštov in 4. odsek o redovih na Kranjskem, in sicer o dveh najpomembnejših, cistercijancih v Stični in jezuitih v Ljubljani, sestavljena v glavnem po virih.⁷⁴

Spet je vseskozi opazna težnja po nepristranskem poročanju oziroma pravičnem in stvarnem prikazovanju zgodovine, tako, na primer, ko ugotavlja, da so italijanski pisci enostranski, ker so naklonjeni Benečanom, ali ko objavlja poročilo škof Hrena o ustanovitvi jezuitskega kolegija v Ljubljani v nespremenjenem besedilu, kakor ga je bil ta za katolicizem zelo vneti škof napisal. Valvasor je objavil poročilo namreč tako, kakršno je, izključno zaradi popolnosti zgodovinskega pojasnila in ne zato, da bi hotel koga žaliti.⁷⁵

Dalje je nekaj mest v knjigi značilnih še za Valvasorjeve moralne nazore. Mnenja je, da so v sporih med mogočniki oškodovani predvsem revni podložniki, ker jim v vojnih spopadih požgo dom in imetje. Glede človeške vrednosti pa pravi, da se sreča in čast čisto družita z ljudmi nizkega stanu, če so ti visokih duševnih zmožnosti, odlični in bistrega uma.⁷⁶ Da je ljudi sodil in cenil po njihovi človeški vrednosti, ne pa po formalnem stanovskem položaju ali lestvici, je torej jasno. Zato je imel tudi kot fevdalni gospod do svojih podložnikov zaščitniški, kot človek pa človeški odnos. Značilno v tem oziru je morda tudi poročilo o čudežnem ozdravljenju njegovega podložnika z molitvijo in romanjem k cerkvi sv. Antona Padovanskega v Štangarskem gozdu.⁷⁷ Zgodbica pa sama po sebi tudi priča o Valvasorjevem živem zanimanju za življenje in tegobe njegovih podložnikov.

Edinstven v svojem načinu in kot zgodovinski vir po pomenu primerljiv s popisom gradov in mest v XI. knjigi je 5. odsek VIII. knjige, kjer so podrobno in obsežno po abecednem redu popisane župnije na Kranjskem. Bolj ali manj natanko se Valvasor pri tem popisu zadrži ob posameznih župnih cerkvah, njihovih podružnicah in grajskih kapelah, ob cerkvenih patronih, proščenjih, našteva župnike, omenja protiturške tabore ob cerkvah, dodaja statistične

podatke o krščenih in umrlih in druge podrobnosti. Popis je rezultat povpraševanja na terenu ali dopisovanja. Pri tem Valvasor ni imel popolnega uspeha. V osrednji Kranjski se mu je posrečilo z nekaj izjemami pripraviti dokaj izčrpen prikaz, slabše je to pri župnijah na obrobju dežele. najslabše pa pri nekaterih kraških in zlasti pri istrskih župnijah v škofijah Pičan, Poreč, Pula in Trst.⁷⁸ Vzrok je poleg brezbriznosti in neznanja tudi nezaupanje, saj pravi, da mu župnik v Senožečah na večkratno pisanje ni odgovoril, ker je morda mislil, da bo moral s poročilom vred oddati tudi svojo faro. Še izraziteje bi veljalo to za župnijo Hrušico (pri Podgradu) na Krasu — podobno je bilo gotovo v Istri — saj mu župnik ni hotel poslati nobenega poročila, čeprav je večkrat tja pisal in pošiljal celo lastne sle, ker se mu je menda dozdevalo, da tiči za tem nekaj slabega.⁷⁹ Kljub težavam je Valvasor tudi na tem področju opravil izredno delo, ki je prvorazreden dokument in historični vir. Kot tako je to delo še premalo cenjeno in izkoriščeno.

V nasprotju z obsegom je VIII. knjiga skromno ilustrirana. Vsega je med besedilom 7 slik, ki so po tematiki prav različne. Omenili bi grbe ljubljanskih škofov, procesijo na konjih v Komendi na Gorenjskem in blejski otok, ki ga je narisal Valvasor in v baker vrezal Trost.

Knjige V — VIII sestavljajo drugi del Slave vojvodine Kranjske. Skupaj obsegajo 836 strani besedila in 2 strani opomb in popravkov, 40 slik med besedilom in 1 prilogo. Za sodobne zgodovinske raziskave imajo pomen zlasti VI. knjiga v celoti, poglavja o reformaciji in protireformaciji v VII. knjigi in popis župnij v VIII. knjigi.

Na 122 straneh **IX. knjige** obravnava Valvasor ustavno in upravno ureditev dežele in kranjske plemiške rodbine. Sestavni del te obravnave so tudi prikazi plemiških grbov. Vso snov je razdelil avtor na 12 poglavij, v katerih je najprej prikazal dostojanstva, oblasti in službe v deželi v splošnem in nato posebej tudi dedne službe, torej kratko ustavno in upravno ureditev. V naslednjih poglavjih govori podrobneje o deželnih glavarjih, deželnih upraviteljih, deželnih oskrbnikih, deželnih vicedomih, deželnih odbornikih, o rednih instancah ali sodiščih in tribunalih na Kranjskem, o nekdanji deželni pravdi v Slovenski marki in Istri in o štirih stanovih, ki veljajo za člane dežele. Zadnje, 12. poglavje je dodatno razdelil še na 8 členov — podobno je to praktical že v prejšnji knjigi — v katerih so najprej nekatere zanimive splošne ugotovitve o kranjskih plemiških rodbinah in njihovih grbih, nato pa slede prikazi grbov nekaterih odličnih oseb duhovskega stanu, nekaj inozemskih grbov, imena in grbi 3 svetnih knezov na Kranjskem ter seznam grofovskih, baronskih, viteških in plemiških rodbin z njihovimi grbi. Čisto na koncu sta bakroreza z grbi kranjskih mest in trgov. Na 37 bakrorezih sta skupno 602 grba.

Poglavja o deželnih faktorjih, najprej in posebej dvoje obsežnih poglavij o deželnih glavarjih, so bogata podatkov o oblikovanju in razvoju dežele. So torej nekakšna deželna politična zgodovina, iz katere je razvidno deloma samo po sebi in deloma zaradi avtorjevih prizadevanj, kako pomembno vlogo je imelo plemstvo pri vladanju in upravljanju dežele. V kronološko urejeni vrsti deželnih glavarjev od srede 13. stoletja do Valvasorjevih dni — vseh glavarjev je bilo do tedaj 56 — so vključeni tudi razni dokumenti, ki so se avtorju zdeli pomembni iz tega ali onega razloga, pa je zato izbor do neke mere seveda osebno motiviran. Obsežneje govori o plemiškem redu oziroma bratovščini sv. Krištofa, ki je gojila zmernost, posebej še pri pijači.⁸⁰ Čeprav se Valvasor nikakor ni odrekal življenjskim užitkom, tudi ne gastronomskim, saj piše o jedeh na mnogih mestih v Slavi, pa se iz tega nekako kaže, da je imel odpor do vsakršne nezmernosti, grobega obnašanja in preklinjanja. V delo se mu je zdelo potrebno vključiti tudi celotni zagovor ali obrambo deželnega glavarja Ivana Kacijanerja cesarju Ferdinandu zaradi neuspeha vojaške operacije proti Turkom v Slavoniji leta 1537.⁸¹ Ta poteza je imela namen opravičiti rojaka in s tem čast dežele. Še daljši vložek je nemška pesem, neke vrste rimana biografija petinštiridesetega deželnega glavarja Jožefa Lamberga z Ortneka, za katero sodi, da je sicer pisana preprosto, torej brez leporečja, na star nemški način, da pa je zaradi mnogih krepostnih nauk, ki jih vsebuje, in zaradi svoje starosti vredna dobresedne objave. Svojo hvalo preprostim in neizumetničenim starim običajem opira na ugotovitev, da so si naši predniki bolj prizadevali za stvar ali bistvo kot za njeno senco in iskali zrno ne pa lupine, v nasprotju z njegovim časom, ki je videti bogat in olikan po lepih besedah, toda reven in grd po dejanjih.⁸²

V primeri s Franciscijem, ki je obdelal za Slavo vojvodine Kranjske najstarejša in starejša zgodovinska obdobja izključno po literaturi, je Valvasor kot zgodovinar novejše dobe praviloma segal po primarnih virih v arhivu deželnih stanov, v arhivih samostanov, gradov in drugod. Vedno je stremel, da bi ugotovil zgodovinsko resnico, razumljivo pa je, da se mu to ponekod ni docela posrečilo. Toda njegova težnja po objektivnosti je tudi preprečevala, da bi v objavah prišlo do zavestnih potvorb. Nekateri zgodovinski prispevki so dragoceni še zato, ker temelje na arhivskih virih, ki so danes izgubljeni.

Kako ogromno delo ob arhivskem gradivu je Valvasor opravil, jasno izhaja med drugim tudi iz vsebine IX. knjige. Za sezname deželnih glavarjev, upraviteljev, oskrbnikov, vicedomov in odbor-
nikov pravi sam, da jih je sestavljal po rokopisih, torej po arhivskem gradivu.⁸³ Za vsakim imenom, letnico in drugim bistvenim podatkom postavlja tudi vir oziroma skupino virov, iz katerih je črpal, na primer: MS. Chron. Vienn. (dunajska kronika), MS. Freu-

Zu denen h. Verordneten gehörig. 496.
 Gall. Gussitsch. v. Haschenwart. Haller. Händl. v. Herberstein

Janc Kouitsch. Kazianer. Khejsell. Khisel. Burg. Khisel. v. Khumberg
 Dehant. ermaister Brobst.

Khunius. v. Lamberg. Landstrass. v. Lewenberg. v. Lewenstein. Mordex
 Brobst. Abbt.

Zu denen h. Verordneten gehörig.

497.

Maschkon. Mukhez. Canoni. v. Neuhaus. Paradeser. Pasarell. v. Portia
 aus.

Praunsberger v. Purgstall. v. Rain. Rasp. Rauber. Raumschissel.

v. Raunach. Reittlinger Brobst. Sauer. Saurau. Scheyer. v. Schmitzhausmb.

denth. (arhiv samostana Bistra), MS. Oberburg. (gornjegrajski škofijski arhiv), MS. Sittic. (arhiv samostana Stična), MS. Provinc. (deželni arhiv), Ms. Labac. (ljubljski arhiv), MS. Gallenb. (arhiv rodbine Gallenberg), MS. Hohenvv. (arhiv rodbine Hohenwart), MS. Pleteria. (arhiv samostana Pleterje), Privil. Provinc. (deželni privilegiji), Lands-Handvest. (deželni ročini), Privil. Cleri. (duhovniški privilegiji), MS. Aursb. (arhiv rodbine Auersperg), MS. Schönbl. (Schönlebnovi rokopisi), MS. Episcop. Lab. (ljubljski škofijski arhiv), MS. Tho. Episc. (rokopisi škofa Tomaža Hrena), Notata Provinc. (deželni zapiski), MS. Victorien. (arhiv samostana Vetrinj), Urbar. Capitul. Labac. (urbar ljubljanskega stolnega kapitlja), MS. Vicedom. (vicedomski arhiv), MS. Capit. Labac. (arhiv ljubljanskega stolnega kapitlja), MS. Raunach (arhiv rodbine Raunach), Not. Viced. (vicedomski zapiski).⁸⁴ Če opaža v virih neskladnosti, jih ugotavlja.

Poleg konkretnih arhivskih virov, ki jih Valvasor navaja, pa so zanimiva tudi nekatera njegova mnenja o arhivskem gradivu nasploh in nekateri podatki o kranjskih arhivih posebej. Že v VIII. knjigi toži, da so bili v vojnah ali sicer v toku časa uničeni in izgubljeni mnogi zgodovinski zapiski, posledica pa so pomanjkljivi ali napačni podatki.⁸⁵ Medtem pa v IX. knjigi resnično poroča, da so v arhivu kranjskih deželnih stanov pred nekaj leti pogoreli najstarejši akti.⁸⁶ Prav značilne za naše razmere so njegove ugotovitve tudi v uvodu k popisu plemiških rodbin. Najprej se pohvali, da pravo plemstvo klije ali iz pametne glave ali iz junaške pesti, na Kranjskem pa povečini iz obojega. Nato pravi, da bo težko izdelati popoln opis ali genealogijo plemiških rodbin, ker je za to ohranjenega le malo arhivskega gradiva. Je le nekaj izjem, tako za rodbine Gallenberg, Ursini—Blagay, Attems in Auersperg, ki jih je pripravil in v tisku izdal Schönleben leta 1680 oziroma 1681. Sicer pa se je ob številnih požarih in vojskah izgubilo veliko spisov, pisem in listin: sintemal ein jedweder Cavallier meistens dahin gestrebt / daß er seinen ritterlichen und edlen Mut / mit feindlichem Blut / beschreiben oder abmahlen könnte / und sich nach denen beschriebenen Geschlecht- oder Stamm-Registern nicht viel umgeschaut. Die alten Briefe / als Heirath-Stiftungen / Testamenten / und sonst andre schriftliche Vergleich-Schrifftten / daraus man die / zu Einrichtung einer Stamm- oder Geschlecht-Reihe / benöthigte Namen / ziehen kann / hat man alle verworffen / und sie nicht geachtet (*zlasti ker si je vsak plemič prizadeval le za to, da bi svoj viteški in plemeniti pogum mogel popisati ali naslikati s sovražnikovo krvjo, in se ni dosti brigal za popisane rodovnike. Stara pisanja, kakor ženitna pisma, oporoke in druge pismene pogodbe, iz katerih lahko posnameš imena, potrebna za sestavo rodovnika, so zavrgli in jih niso cenili*).⁸⁷ Nadaljuje, da je sam pred leti večkrat videl, kako so na pergament pisana

kupna pisma, ženitna pisma in druge podobne listine rabili v različne namene in kako so pečatne pušice dajali otrokom, da so se z njimi igrali.

Iz navedenih razlogov je poglavje o plemiških rodbinah le bolj popis ali seznam imen, sestavljen tako, da so najprej v vsaki stopnji, grofovski, baronski in viteški, našete rodbine, ki so nekoč živele v deželi, nato pa tiste, ki so imele kranjsko deželanstvo (inkolat) še v Valvasorjevem času. Le pri plemiških rodbinah v ožjem smislu te ločitve ni. V sestavo plemiških seznamov je Valvasor vložil dosti truda. Isto velja tudi za izdelavo rodbinskih grbov. Vse to je črpal iz starih verodostojnih dokumentov in pečatov.⁸⁸

Seznam baronskih rodbin je na koncu izjemoma razširjen z zgodovino in rodovnikom avtorjeve rodbine, ne zato, da bi se hotel hvaliti ali postavljati, pravi Valvasor, pač pa zato, ker je ta rodbina zaradi svojega italijanskega izvora tistim, ki se v Nemčiji ukvarjajo z genealogijo, le malo znana.⁸⁹ Ti podatki so avtentičen zgodovinski vir za osvetlitev izvora Janeza Vajkarda Valvasorja in za njegove družinske razmere.

Morda bi omenili še to, da je bil Valvasor kot plemič odločno proti kmečkim sodiščem v Slovenski marki in Istri. Res jim posveča posebno poglavje, saj so bila nekdanj del deželne uprave, toda tako stanje opravičuje s tem, da v tistih krajih ni bilo veliko plemičev, ki bi z njimi mogli zasesti sodišča. Čeprav v naslednjem utemeljuje svoje odklonilno stališče do kmečkih sodišč, pa v isti sapi preseneča tudi njegova kvalifikacija postopkov pri rednih sodiščih na sklepu poglavja: Und so man bey einem ordentlichem / gelehrtem / und erfahrnem Gericht / oft demnoch unordentlich oder unrechtmässig / aus Parthey-Sucht / verfährt; wird es gewißlich / bey einem ungeschicktem Gericht / das mit eitel ungeschliffenen Köpfen besetzt ist / hundertmal mehr geschehn (*In če dostikrat celo pri pravem, učenem in izkušenem sodišču vendarle iz pristranosti nepravilno ali nepostavno ravnajo, se bo to pri nerodnem sodišču, ki je zasedeno s samimi neolikanimi glavami, gotovo stokrat prej zgodilo*).⁹⁰ Dejansko pa je šlo za to, da so v Istri celo plemiči zaradi ohranjevanja svojih partikularističnih privilegijev raje uporabljali županska sodišča, kot da bi hodili pred ljubljansko plemiško ograjno sodišče.⁹¹

Dokumentacijsko pomemben del IX. knjige so ilustracije. Vsega je v knjigi 38 bakrorezov, ki, izvzemši enega z zgodovinsko vsebino, prikazujejo grbe raznih deželnih dostojanstvenikov, mest in trgov, v veliki večini pa so grbi plemiških rodbin na Kranjskem. Nobeden teh grbov oziroma bakrorezov ni signiran.⁹²

V IX. knjigi govori Valvasor o odličnikih, ki so upravljali in vladali v deželi, in o vladajočem sloju v deželi, to je, plemstvu, v **X. knjigi** pa je govor o vladarjih dežele. Tudi ta knjiga je torej zgodovinska, saj prinaša politično zgodovino vojvod in deželnih

knezov. Ima 274 strani, 1 celostransko prilogo in 8 slik med besedilom.

Snov je razdeljena na 30 poglavij in zajema čas od antike do leta 1689, se pravi, do tedaj vladajočega deželnega kneza, rimskega cesarja Leopolda I. Najstarejša zgodovina deželnih vladarjev je prikazana v prvih 14 poglavjih, kjer se obravnavajo rimska uprava in zlom rimske moči ter usoda dežele pod langobardskimi, slovanskimi, bavarskimi, frankovskimi in nemškimi dinasti, vojvodi in grofi. Prikaz teh obdobji sloni na historiografskih delih, ki se razlikujejo po vrednosti in zanesljivosti. Glavni avtorji so bavarski kronist iz 15. stoletja Vid Arnpeck, njegov nekoliko pomembnejši rojak Ivan Aventin, ki je deloval kot zgodovinar v začetku 16. stoletja, poleg teh seveda še Wolfgang Lazij, Hieronim Megiser, Frančišek Palladij in Janez Ludvik Schönleben. Pogosto so posamezni odlomki iz teh del tudi citirani, na mestih, kjer se uporabljeni avtorji razhajajo, so navadno o teh razlikah opozorila, pri zelo zapletenih vprašanjih, ki jih ni bilo mogoče reševati samo s preudarkom in primerjanjem, pa je prepuščena beseda vsem piscem, z opozorilom na historične zmote, kajti: Ein Geschichtschreiber / der wissendlich Romanen / für Historien / ausgiebt / beleidigt nicht allein die Leser / seiner / sondern auch der folgenden / Zeit / und verführt manches auch wol gelehrtes / Auge / das der Sachen so bald nicht nachdencket / sondern sich auf ihn verlässt / und also den Ungrund immer weiter fortpflantzet (*Zgodovinar, ki zavestno podaja zgodbe [romane] kot zgodovino, žali ne samo bralca svojega, ampak tudi naslednjega časa ter zavaja pogled marsikoga, tudi učenjaka, da stvari ne premisli takoj, temveč se zanaša nanj in s tem neutemeljenost še naprej prenaša*).⁹³

Kljub takim omejenim poskusom kritičnega vrednotenja poročil posameznih avtorjev — za nekatere in za Megiserja posebej je večkrat rečeno, da se motijo — ostaja zgodovina tega obdobja na kompilatorični ravni, ker je zaradi pomanjkanja virov zgrajena samo na literaturi.⁹⁴ Zato v teh poglavjih ni kaj bistveno novega ter izpričujejo bolj stanje tedanjega poznavanja prikazanih zgodovinskih obdobji in vprašanj. Vsebujejo še nekaj zmotnega, danes zastarelega in neuporabnega in tudi dosti tega, kar ni v zvezi s kranjsko zgodovino.

Avtor omenjenih poglavij je Francisci. To trditev dopušča analiza vsebine in sloga, pa tudi nekatera izražena mnenja, na primer, o narodu in narodnosti, ki so enaka mnenjem v Franciscijevi V. knjigi, na katero se X. knjiga vsebinsko navezuje.⁹⁵ Dalje je besedica »ich« (jaz) v knjigi rabljena brez zvezdice, kar sicer ni absoluten dokaz, da je Francisci avtor, je pa dokaz, da je besedilo oblikoval; »jaz« z zvezdico je namreč uporabljal dosledno le tam, kjer je hotel izrecno poudariti, da govori Valvasor v prvi osebi. Nedvoumno pa

Reuteren von 150. Mann / in schöner Ordnung / alle mit flüchtigen und mit Gold und Silber gezierten / theils Croatischen mehrentheils aber Türkischen / Pferden. Diese kamen alle in gleicher Kleidung / mit Pelzen und Federn auf den Hüten ; hatten / an statt der Mäntel bunte scheckigte Leger-Häute um sich / welche sie sehr theuer zusammen gekauft ; führten / in der rechten Hand / lange und mit seidenen Locken oder Dolken gezierte Lanzen : Waren also / bey diesem Freuden- vollen Aufzuge / mit einer Lust- vermischten Entsehung anzuschauen. Und je barbarischer (oder fremder) dieses Spectacul war anzusehen / desto mehr raffte es die Augen der Zuseher an sich / zumal der Fremden und Ausländer.

Folg. Ordnung der vier Landschafftlichen Reuter-Compagnien.

XVI. Etwas von diesen abgesondert / folgte die Reuteren der Landschafft / in vier Compagnien eingetheilt / alle / so wol Roß / als Mann / auf das prächtigste geschmückt ; dergleichen man in andren Ländern / wie diejenigen / so diesen und andre Aufzüge gesehen / bekennen mußten / nicht leichtlich sehen wird. Diese Reuteren machte ungesehr bey achthundert Pferde aus. Die Reuter waren alle mit Gollern von Elends- haut bekleidet ; trugen / auf den Häuptern / Casquete mit köstlichen Federn gezieret ; und ihre Scharpen waren gang von Seiden. Der meiste Theil von

diesen Reuteren bestunde aus denen jetzigen Landschafftlichen Edelleuten / welche mit einem jährlichen Gold unterhalten werden / damit man sich ihrer bey allen Angelegenheiten des Vatterlandes / sonderlich aber wider die Türkische Streiffereyen und Einfälle / so oft es vonnöthen / bedienen kan : Dannenshero sie alle Jahre / auf einen gewissen Tag / zur Musterung nachher Laybach vor die Herren der Landschafft erscheinen müssen. Der Aufzug aber solcher Reuteren bestunde in folgender Ordnung :

XVII. 1. Ritte vorher der Landschafftliche Courier / Herr Johannes Jacobus Wiedeker von Widenbach.

Zug-Ordnung der ersten Compagnie.

2. Dem folgten sechs Hand-Pferde mit ihren Tschabacken / schönen Roßdecken / und dergleichen Zierrathen / dem Herrn Baron Johann Ludwig Gall / der Landschafft Obristen Lieutenant / einem Herrn von heroischer Statur / und der sich in dem Teutschen Kriege / durch seine Tapfferkeit und Kriegs-Erfahrenheit / sehr berühmt gemacht / zuzanzig.

3. Andere vier / gleichfalls wol geschmückt / dem Herrn Francisco Bernhardo / Freiherrn von Lichtenberg / Lieutenant / gehörige Hand-Pferde.

4. Ein Paucker mit zehn Trompetern von der Land-Miliz / alle in der Land

dokazujejo Franciscijevo avtorstvo tista mesta v besedilu, koder se pojavlja formulacija »glavni avtor«.⁹⁶ Prav v X. knjigi je na ta ali oni način večkrat tudi rečeno, da v dokončni obliki sestavljenega besedila avtor ni več dobil v pregled in da zaradi naglice pri tiskanju ni mogel podatkov preveriti.⁹⁷ Za Franciscijevo avtorstvo začetnih poglavij govori tudi dejstvo, da v njih ni njegovih sicer običajnih in pogostih opomb in dodatnih razlag.

V naslednjih poglavjih stopijo historiografska dela v ozadje, ker se za obdobja, ki se v njih obravnavajo, že pojavijo arhivski viri. Ta poglavja se nanašajo na čas borbe za prevlado nad deželo v 13. in 14. stoletju in na čas nastopa in utrditve Habsburžanov. Sčasoma je virov vedno več, in kolikor bolj se bližamo 16. in 17. stoletju, bolj pridobiva obravnava na znanstveni vrednosti. Za slikanje splošnih avstrijskih zadev se še vedno uporabljajo historiografska dela, poudariti pa je treba, da se v nekaterih primerih, kjer se ta ne ujemajo, pritegnejo v pomoč pisani izvorni dokumenti.⁹⁸ Za zgodovino Kranjske se navajajo skoraj izključno domači arhivski viri. Tudi v tej knjigi nas preseneča količina podatkov, ki jo je bil zmožen iz različnih arhivov zbrati Valvasor.

Iz sestave besedila in nekaterih opazk je razvidno, da je Valvasor izpiske iz virov pošiljal Francisciju in da je ta iz njih sestavljal zgodovinski prikaz. Iz besedila je razvidno tudi, da je imel Valvasor kopista ali kopiste, ki so mu zbrano gradivo prepisovali. Na nekatere nejasnosti ali na slabo čitljiva mesta v teh prepisih je Francisci zaradi naglice pri tiskanju Slave vojvodine Kranjske in zaradi počasnih zvez z oddaljenim glavnim avtorjem opozarjal šele v dokončno natisnjenem delu.⁹⁹ Iz postopka pri sestavljanju X. knjige in iz zgradbe njenega besedila Franciscija sicer ne moremo imeti za avtorja knjige, ker je delež po Valvasorju zbranih arhivskih podatkov v drugi polovici knjige po tehtnosti in obsegu odločno prevladal. Še najbolj bi ustrezalo resnici, če rečemo, da je Francisci knjigo sestavil, in to po literaturi in izpiskih iz arhivov, ki jih je bil dobil od Valvasorja.

Historične slike, kolikor jih je v knjigi, sta izdelala in tudi signirala Janez Koch in Andrej Trost. So popolnoma anahronistične in kot take brez vrednosti, z izjemo upodobitve spominskega kovanca ob poroki nadvojvode Ferdinanda leta 1600 in upodobitve parade ob prihodu cesarja Leopolda I. v Ljubljano leta 1660. Na prilogi med stranema 296 in 297 je upodobljen kranjski deželni grb. Signiral ga je Trost.

Znamenita »knjiga gradov«, **XI. knjiga**, je najobširnejša knjiga Slave vojvodine Kranjske. Je literarna topografija, ki na 730 ločeno oštevilčenih straneh s 324 ilustracijami med besedilom in 13 bakroreznimi prilogami po abecednem redu opisuje in ilustrira mesta, trge, stare in nove gradove, samostane in zraven vsakovrstne zna-

Kreutberg.

Inhalt.

Lager des Schlosses Kreutberg. Voriger Nam dieses Schloßes. Wer dieses Schloß aufgebauet. Beschaffenheit des Gebäues. Nachmalige Besitzer desselben. Jetziger Herr dieses Orts. Gutes Acker- Feld allhie.

Lager des
Schlosses
Kreutberg.

Voriger
Nam dieses
Schlosses.

Als Schloß Kreutberg (Krumperk, auf Crainisch) steht in Ober-Crain/ zwo Meilwegs von Laybach/ an einem freudigem und recht schönem Ort/ auf einem nidrigem Berge. Hat ehedessen Thurn unter Kreutberg/ und Thurn zu Kreutberg/ geheissen. Im 1338 Jahr/ hat solches possidirt Hercules Kreutberger: (a) Hernach Udalric (oder Ulrich) von Kreutberg. (b)

Als man gehezt 1410/ hat Engelhard Zellenberger/ von Christel Hansen/ des Liebensteiners sel. Wirtb/ und Andlein/ besagten Liebsteiners Sohn ehlichen Wirtbinn/ den Thurn zu Kreutberg erkaufft. Welchen hernach Herr Hanns Zellenberger/ in Betrachtung/ daß seine männliche Stamm-Lini/ bey seinem Sohn/ Christoph Zellenbergern/ durch

(a) MS. Freud. (b) Collect. meza.

dessen Tod abge schnitten worden/ seinem Schwagern/ Herrn Georg Raubern/ dem Jüngern/ und dessen männlichem Stamm/ verschafft. Worauf folgend die Herren Rauber dieses Schloß/ so wie es jezo siehet/ aufgebauet haben.

Das Gebäu ist viereckt: an jedwedem Eck/ steht ein viereckter Thurn. So ist auch sonst der übrige Bau gar hübsch/ sauber und zierlich.

Es seynd auch etliche Gülte von dem Schloß Rabensberg/ (so man jezt Koprivnek heisset) hieher verlegt; wie schon/ bey Koprivneck/ ist angedeutet worden: weil man nemlich Rabensberg verlassen/ und/ um Geniesung mehrerer Bequemlichkeit/ dieses Schloß/ Thurn zu Kreutberg/ gebauet hat.

Nach der Zeit/ ist diese Herrschaft Kreutberg/ durch Heirath/ von der Rauberischen Famili/ auf die Herren Raubern geruckt. Denn nachdem/ vorn Herrn Georg

Wer dieses
Schloß
aufgebauet.

Beschaffen-
heit des
Gebäues.
Siehe das
Kupfer
N. 217.

Nachmalige
Besitzer
desselben.

menitosti na Kranjskem. Pri vsakem opisu obravnava Valvasor po precej ustaljenem redu najprej izvor nemškega in slovenskega imena, nato lego, zgradbe in okolico, sledijo zgodovinski podatki, važnejši dogodki in znamenitosti kraja, samostana ali gradu ter podatki o prvotnih in tedanjih lastnikih. Pri pomembnejših gradovih, samostanih in mestih se razpiše bolj na široko. Zlasti pri mestih razpravlja o cerkvah in drugih pomembnih zgradbah, o pravicah in privilegijih, trgovini in prometu. Posebno obširno popisuje na koncu knjige deželno glavno mesto Ljubljano.

Zaradi svoje vsebine je postala XI. knjiga prava »ljudska knjiga«, zaradi nje pa je postalo tudi Valvasorjevo ime znano najširšim ljudskim slojem. Vsakdo je našel v njej podobo in zgodovino svojega kraja ali bližnjega gradu in mesta.

Na začetku te literarne topografije je kratko poročilo, iz katerega so razvidni nagibi, ki so spodbudili Valvasorja, da se je lotil tega dela, razvidno pa je tudi, kako majhne duhovne in denarne podpore je bil deležen pri svojem delu. Nato so namesto poglavij nanizani opisi lokalitet, in sicer v enaki grafični obliki kot drugod v Slavi vojvodine Kranjske, le da ti opisi, v nasprotju s poglavji, niso oštevilčeni.

Daleč najštevilnejši so seveda opisi gradov in gospostev. Grad, simbol zemljiškega gospostva, kakor ga lahko na splošno označimo, je bil zgrajen s podložnikovimi davki, dajatvami in delom. Za večino prebivalstva je bil prva in največkrat edina oblast, s katero je imelo opraviti, bil je formalno tudi njegov zaščitnik. V hudih časih turških vpadov so se kmetje zatekali za njegove zidove in ga branili, v krizah fevdalne družbe pa je bil nekajkrat cilj njihovega oboroženega napada. Prav v Valvasorjevih časih je doživel svoj zadnji višek in razcvet. Stoletje za tem, v času reform cesarice Marije Terezije in cesarja Jožefa II. in po četrstoletju francoskih revolucionarnih in napoleonskih vojn, je začel podlegati zaradi spremenjenih gospodarskih in političnih razmer, ki so ogrozile njegovo rentabilnost. Zato je pogosto prešel v roke tujega lastnika iz plemiškega ali kapitalističnega sloja, nezakoreninjenega v domači zemlji in njeni zgodovini, ali pa postal last novega, v narodnostnem pogledu slovensko usmerjenega meščanstva. Od revolucionarnega leta 1848 dalje je bil resnično tujek v državnem in nacionalnem organizmu. Toda zaradi dolgih stoletij, v katerih je bil središče gospodarstva in uprave, okrog katerega se je razvijalo življenje v vsej svoji mnogostranosti, je ostal še naprej predmet emocionalnega odnosa posameznika in skupnosti. Od tod tudi tolikšna popularnost XI. »knjige gradov«.

Vseh v XI. knjigi opisanih mest, trgov, samostanov in gradov je 337. Po tem, da je število v delo sprejetih objektov skoraj popolno, topografija nima primere, saj je opisan in večinoma tudi narisani

malodane vsak najmanjši gradič ali dvorec. Že Topografija sodobne vojvodine Kranjske izpred desetih let je v tem pogledu razmeroma popolna, v Slavi vojvodine Kranjske pa je še 26 novih lokalitet. V glavnem so to manjša zemljiška gospostva in nekaj zelo starih razvalin, katerih Valvasor niti ni mogel več upodobiti.¹⁰⁰

Zaradi časovne stiske pri redigiranju je bil Francisci primoran zelo obsežni opis Ljubljane, da ne bi zaviral tekočega tiskanja, predstaviti na konec knjige.¹⁰¹ »Izčrpen popis kranjskega glavnega mesta Ljubljane«, kakor je naslovljen, je razdeljen na 5 odsekov, v katerih opisuje Valvasor 1. lego, gradnjo, razvoj, utrdbe, grad, stavbe in hiše mesta Ljubljane, 2. reko Ljubljanico in vožnjo po njej, 3. cerkvena poslopja, kakor cerkve, samostane in božje hiše mesta Ljubljane, 4. mestni svet, meščane in svoboščine mesta Ljubljane, prehrano in opravila meščanov, 5. znamenite dogodke mesta Ljubljane, ki so spet razdeljeni na 2 vrsti, in to na obdobji od leta 1000 do 1599 in od 1600 do 21. julija 1687. Opis obsega 67 strani in ga moremo proglasiti za prvo kompleksno zgodovino Ljubljane.

Arhivski viri in literatura se, kot je tudi drugod v Slavi vojvodine Kranjske običajno, omenjajo v besedilu in navajajo pod črto. Podobno kot drugod so tudi tu ponekod citirani posamezni dokumenti v celoti ali odlomkih, ne manjka niti Franciscijevih opomb in raznih zgodb. V celoti je v knjigi množica raznovrstnih podatkov. Kljub omenjenemu stereotipnemu opisu posameznih objektov ali krajev nekateri vendarle nekoliko izstopajo, na primer, opis Cerknice zaradi posebnega vrinka, ki je v bistvu nadaljevanje razprave iz IV. knjige, nekaterih pomembnejših samostanov, mesta Trsta, kjer Valvasor dokazuje z arhivskimi viri njegovo nekdanjo pripadnost h Kranjski, gradov Bogenšperka in Kravjeka in seveda Ljubljane.

Kar zadeva pridobivanje podatkov, so glavni načini avtopsija, terensko in arhivsko delo, zato je po vrednosti podatkov XI. knjiga med najboljšimi. Na to je utegnilo vplivati tudi dejstvo, da je Valvasor knjigo razmeroma dolgo pripravljal, saj je bila že med njegovimi zgodnejšimi načrti o izdajanju literarnih topografij. V okviru Slave vojvodine Kranjske ima nekoliko specifično naravo in tudi svojo posebno paginacijo ter bi jo lahko smatrali v neki meri za samostojno delo.¹⁰² Vsebina celotnega dela pa kaže, da je vključena v Slavo vojvodine Kranjske že od vsega začetka njenega nastajanja, kar je izpričano na različne načine na številnih mestih v delu.¹⁰³

Od vseh petnajstih knjig je XI. ne samo najobsežnejša, ampak ima tudi nad tri petine vseh ilustracij v Slavi vojvodine Kranjske, od tega vrsto lepih prilog. Med stranema 2 in 3 je kot celostranska priloga naslovni list Topografije sodobne vojvodine Kranjske iz leta 1679. Med stranema 10 in 11 sledi izredno skrbno izdelana večja priloga tedaj najsijajnejšega gradu v deželi, Soteske na Dolenj-

skem. Valvasor je podoba, ki je dragocena tudi zaradi zanimivih detajlov, posvetil njenemu lastniku, grofu Juriju Žigi Gallenbergu, izdelal pa jo je Andrej Trost na Bogenšperku. Drugače je zasnovana priloga med stranema 26 in 27. Tu je upodobljen grad Turjak z razgledom, ki zaobjema vso Gorenjsko do njenih severnih meja na Karavankah in Kamniških Alpah. Prospekt, ki je prav tako izdelek Andreja Trosta, je Valvasor posvetil in poklonil grofu Volfu Engelbrehtu Auerspergu. Med stranema 128 in 129 je velika priloga z Ajmanovim gradom (Ehrenav), ki ga je Valvasor posvetil lastniku, baronu Francu Matiji Lampfrizhamu. Tudi to prilogo je izdelal in signiral Trost. Med stranema 336 in 337 je odtis Ljubljane iz Topografije sodobne vojvodine Kranjske. Med stranema 368 in 369 je velika priloga, ki ponazarja samostan v Mekinjah, posvečena je opatici samostana, baronici Tereziji Haller, in konventu. Bakrorezec je bil Andrej Trost. Med stranema 524 in 525 je grad Socerb s svojim prospektom na morje. Je iz Topografije sodobne vojvodine Kranjske iz leta 1679 in ga je Valvasor gotovo priložil zaradi izrednega razgleda, ki ga od tu uživa gledalec in ga je spominjal na njegovo mladostno potovanje do Grotte de la Sainte-Baume v Provansi. Veliko prilogo s samostanom Stično na Dolenjskem med stranema 530 in 531 je Valvasor posvetil prelatu Antonu Gallenfelsu in samostanskemu konventu, signiral pa jo je Johann Azelt. Velika priloga s pogledom na mesto Trst je med stranema 598 in 599. Ni signirana, posvečena pa je tržaškemu glavarju, grofu Janezu Filipu Kobencu. Kot zadnji med gradovi je na veliki prilogi med stranema 620 in 621 upodobljen Bogenšperk s širšim razgledom. Slika je izdelana na enak način kot pri Turjaku, morda nekoliko skrbneje. Lastniku gradu Janezu Vajkardu Valvasorju jo je dedical njegov zvesti sodelavec Andrej Trost. Med stranema 630 in 631 je celostranska priloga s sliko Andreja Eberharda Rauberja, že omenjenega posebneža med avstrijskim plemstvom in sorodnika Janeza Vajkarda po materini strani. Bakrorez je bil izdelan po neki starejši slikovni predlogi, signiral ga je z monogramom Johann Alexander Boener. Velika priloga glavnega mesta Ljubljane med stranema 666 in 667 je delo risarja Janeza Vajkarda Valvasorja in bakroreza Andreja Trosta iz leta 1681. Avtor in založnik jo je dedical mestnim predstavnikom, županu, sodniku in svetovalcem. Ta podoba Ljubljane je zaradi dosežene dokumentarične vrednosti in skrbne izdelave vse do najmanjših detajlov enkratni slikovni vir, ki je po kvaliteti enak najboljšim primerkom svojega časa v evropskem merilu. Že samo s to panoramo Ljubljane se je Valvasor trajno zapisal v zgodovino našega mesta. Te ugotovitve pa veljajo v enaki meri tudi za leto prej izdelano panoramo Celovca na Koroškem. Priloge Soteska, Turjak, Ajmanov grad, Stična, Bogenšperk in Ljubljana imajo zgoraj dodatne sličice s pogledi na objekte z drugih

97.

Jahr Christi 1095. (a) Solcher Gestalt verblieb / bis auf diese jetzige Zeiten / Croatien unter der Ungarischen Königlichcn Ober-Herrschafft und Vormässigkeit ; so viel nemlich dasjenige Land betrifft / da es keine Grenz-Häuser giebt.

Solches Land nun / welches unter die Cron Ungarn gehört / wird / nach anderer besagtem Königreich unterworfenen Landschaften üblichem alt-hergebrachtem Brauch / regieret / durch den Bann / oder Königl. Statthalter / und jetziger Zeit durch Ihre Excell. Herrn Nicolaus / Grafen Erdedy.

Die Croatische Hauptstadt Agram. Siehe das Kupfer N. 97.

Die Hauptstadt in Croatien ist Zagrabia, zu Teutsch Agram / auf Crabatisch Zogrob oder Sagrab ; so in benegesüßter / auf Kupffer gestochener / Abbildung best-möglichster Massen vorgestellet wird. Etliche (b) halten diesen Ort für des Ptolomæi Soroga, und sagen / daß entweder König Stephanus, oder Geycza, den uralten bischofflichen Sitz / so vorhin zu Sisseck gewesen / hieher auf Agram oder Erlau / gebracht : Andere (c) wollen diesen Ort für Quadrarn gehalten haben. Lazius sagt / er liege in Ungarn : Ithuanus aber zehlet

ihn unter die Städte in Illyrien / so man heut zu Tage Sclavonien / oder die Windische Marck nennet. Heutiges Tages aber / wird er / wie erst erwehnt / für die Hauptstadt in Croatien gehalten.

Diese Stadt wird in zwei Städte abgetheilet / nemlich in die Obere und Untere : In Crabatischer Sprache wird die Untere insgemein Kantallano oder Costalon genennet / welches wir die Capitul-Stadt teutschen mögten : weil der Bischoff / samt seinen Capitularen und Thumbherren / in selbiger residiret. Dieses Biscthum wird in ganz Croatien für das fürnehmste und reichste gehalten / und ist daselbst die Thum-Kirche S. Stephani des heiligen Königes / ein sehr prächtig- und herrliches Gebäu / darinnen überaus viele und schöne Altäre zu sehen / welche / ob ihrer ungemeinen Anzahl / selten Einer recht zehlet.

Jährlich werden / zu unterschiedlichen Zeiten / bey dieser Stadt große Kirch-Tage und Jahrmärkte gehalten / wozu von allen Grenzen vielerley Türckische Waaren und allerley Vieh herbey / und zu Kauff gebracht werden : Zu solcher Zeit kommen so wol aus Crain / als auch aus ganz Steyermark / sehr viel Kaufleute zusammen / welche nach dem Sau-Fluß abwärts fahren / im Zurückwege aber gemeinlich Pferde kaufen und Com-

prächtige
Domkirche
zu Agram.

Waldreiche
Jahrmärkte.

(a) Hist. Pannon. Chron. fol. 10.

(b) Wolff. Lazius lib. 12. Sect. 5. cap. 3.

(c) Schönk. in Appar. fol. 176.

strani ali na detajle. Zadnja priloga v XI. knjigi med stranema 688 in 689 kaže trg pred šentjakobsko cerkvijo in jezuitskim kolegijem v Ljubljani z Marijinim stebrom, pri katerega postavitvi in oblikovanju je sodeloval tudi Valvasor. Je med redkimi njegovimi podobami z bogato figuralno štafažo. Poklonil jo je deželnim stanovom, v baker pa jo je vrezal Andrej Trost.

Poleg prilog je teža slikovne dokumentacije oprta tudi na številne bakroreze med besedilom. Večina teh podob je bila objavljenih že v topografskem albumu Kranjske leta 1679, avtorji pa so bili risar Janez Vajkard Valvasor in bakrorezci Andrej Trost, Pavel Ritter-Vitezović in Peter Mungerstorff. Seveda so bile sedaj plošče prirejene za format Slave vojvodine Kranjske, se pravi, na levi ali desni strani, včasih tudi na obeh so bile skrajšane za 4 do 5 cm. Večino novih plošč sta izdelala Janez Vajkard Valvasor in Andrej Trost, in to v primeru, če širina upodobitve gradu ali naselja ni dovoljevala rezanja plošče ali pa če je bil objekt od leta 1679 do natisa Slave vojvodine Kranjske toliko spremenjen, da je bilo boljše napraviti novo upodobitev.¹⁰⁴ Kot že rečeno, je Valvasor vrsto gradov v XI. knjigi dopolnil še z nekaterimi, ki jih v albumu Kranjske iz leta 1679 ni bilo.

Tretji del Slave vojvodine Kranjske, ki ga sestavljajo IX., X. in XI. knjiga, obsega ločeno 396 in 730 strani besedila in 2 strani opomb in popravkov, v celoti torej 1128 strani. Ilustrativno je ta del daleč najbogatejši. Ima 5 celostranskih in 9 večjih prilog in 370 slik med besedilom. Tudi vsebinsko je za zgodovinarja in zgodovinopisje najpomembnejši.

V strukturi Slave vojvodine Kranjske je svojska tudi **XII. knjiga**. Opisuje turške in krščanske obmejne kraje na Hrvaškem, zlasti trdnjave, za katere je Kranjska že skozi dvoje stoletij žrtvovala toliko denarja in krvi. Na 134 straneh, ki so razdeljene v 13 poglavij, govori Valvasor namreč o Hrvaški na splošno in o njenem glavnem mestu Zagrebu, o Hrvaški in Morski krajini in o stalni nevarnosti na Hrvaškem, o turških obmejnih trdnjavah, o utrdbah Kaniži, Osijeku, Sigetu in Klisu, o mejnih krajih, ki so jih zavzeli Turki kljub 1635. sklenjenemu miru, o pustih, zapuščenih in nenaseljenih mejnih krajih, o Slavonski krajini, o Banski krajini, o generalih na Hrvaškem, o hrvaških mejnih trdnjavah, o Morski krajini, o različnih vrstah in opravih krajišnikov in nekaj drugih posebnosti, o različnih dogodkih na meji. Na koncu knjige sta še 2 neoštevilčeni strani opomb in popravkov. Topografija o mejnih krajih, kot jo Valvasor tu in tam imenuje, je razmeroma bogato ilustrirana, ima 1 celostransko, 3 večje priloge in 18 slik med besedilom.

Tudi za to knjigo bi pravzaprav lahko rekli, da je delo zase. Kot XI. knjiga ima tudi ta svojo lastno paginacijo. Pri naslovu je pojasnjenò, da se lahko veže k četrtemu delu Slave vojvodine

Kranjske zaradi neenakosti zvezkov.¹⁰⁵ Vendar ni nič rečeno, kam sicer sodi. Po svoji vsebini pa je dejansko nadaljevanje in razširitev topografije Kranjske, kar je v tedanjih razmerah, ko so vojne in boji na hrvaški zemlji ob turški meji pomenili težke, a hkrati slavne strani domače zgodovine, popolnoma razumljivo.

Še eno posebnost ima XII. knjiga. Da bi dovršitev celotnega dela čimbolj pospešil, pravi Francisci, je prosil nekega drugega učenjaka, ki ga sicer ne imenuje, da bi to knjigo stiliziral namesto njega. Vendar je še sam vse pregledal ter tu in tam po potrebi kaj spremenil, toda poglavja in vsebino je pustil na izrecno željo glavnega avtorja tako, kakor jih je on razvrstil in uredil.¹⁰⁶ Kljub temu pa je dodal tudi tu nekaj svojih opomb. Ob tej izjavi postane šele očitno, kolikšna je bila drugod stopnja Franciscijevih posegov v jezik in vsebino!

Ker je imel Francisci s to knjigo torej manj opraviti, je utemeljeno pričakovanje, da sta jezik in slog — upoštevajoč vendarle vpliv neznanega urednika — bližja prvotnemu in pristnemu Valvasorjevemu izražanju. Ob branju knjige se to pričakovanje potrdi, lahko bi rekli, da pisec ne stremlji za gostobesednostjo, leporečjem in navidezno učenostjo, ampak da popisuje dogodke in stvari z določeno pripovedno močjo, z izrednim realizmom in mestoma prav presledljivo.

Kljub omenjenim posebnostim je tudi XII. knjiga, tako kot XI., tesno povezana z vsebino celotnega dela, kar spet izpričujejo številna opozorila v tej kakor tudi drugih knjigah Slave vojvodine Kranjske.¹⁰⁷ Zanimivo pa je, da je rokopis nastal pred XI. knjigo, namreč leta 1686, in da je bilo v letu 1689, ko je šla knjiga v tisk, dodanih le nekaj novih podatkov in pripomb.¹⁰⁸

Opisi trdnjav, med katerimi prednjačijo opisi Karlovca v Hrvaški krajini, Senja in Reke v Morski krajini, dalje opisi življenja in bojev na meji, posebej obširno in podrobno pa navad in običajev senjskih Uskokov, ki jih Valvasor v nasprotju z beneškimi in italijanskimi pisci na vse načine hvali, vključno s prikazom literarnega dela Senjana, prijatelja in sodelavca Pavla Ritterja-Vitezovića, so dragoceni za zgodovino Hrvaške v njenih usodnih časih. Dragoceni so še posebej zato, ker ne temelje samo na zgodovinopisnih delih, ampak v največji meri na arhivskem gradivu in avtorjevih osebnih podatkih in izkušnjah. Od tiskanih del Valvasor navaja Martina Zeillerja opis ogrskega kraljestva, kroniko zagrebškega kanonika Antona Vramca, Ivana Lucića zgodovino dalmatinskega in hrvaškega kraljestva, Nikolaja Istvánffyja ogrsko zgodovino in še več drugih. Od virov pa so najpogostejše citirani Not. Provinc., tudi Notae Provincial. (deželni zapiski), MS. Provinc. (deželni arhiv), MS. Labacens. (ljubljski arhiv), Not. Labacenses (ljubljski zapiski), MS. Schönl. (Schönlebnovi rokopisi), Not. Schönl. (Schön-

lebnovi zapiski). Arhivsko gradivo mu je bilo torej največ na razpolago v Ljubljani. Dosti je črpal tudi iz svojih zbirk (Collect. mea), lastnih zapisov (Nota mea) in sodobnih sporočil (Meo tempore).

Valvasor večkrat nadvse hvali odlične vojaške lastnosti Hrvatov in Uskokov, o Senjanih pa govori v superlativih, češ da v vsej Evropi ni na morju tako pogumnega ljudstva, kot so Senjani. Ti so namreč po njegovem tisočkrat hujši in bojevitejši od alžirskih morskih razbojnikov, in če bi imeli tako velike ladje kot oni, bi gotovo izvršili neverjetna dejanja in prave čudeže.¹⁰⁹ Toda Valvasor ni le hvalil vojaških vrlin Hrvatov, temveč je bil tudi med takrat redkimi prominentnimi pospeševalci kulturnega sodelovanja z njimi. Seveda pa so šli od njegovih predhodnikov v tej smeri dlje gotovo nekateri slovenski protestanti, zlasti Primož Trubar, pomislimo le na delovanje biblijskega zavoda v Urachu na Württembergem.

V XII. knjigi slike med besedilom niso signirane, z izjemo slike Žumberka, ki je ponatisnjena iz Topografije sodobne vojvodine Kranjske. Po slogu pa bi te nesignirane slike lahko prisodili Andreju Trostu, le slika Budaškega (Wudatschi) je delo druge roke.¹¹⁰ Od velikih prilog je med stranema 2 in 3 zemljevid Hrvaške, posvečen kranjskemu deželnemu glavarju, knezu Janezu Siegfriedu Eggenbergu. Med stranema 60 in 61 je upodobljen Karlovac, ki ima signaturo WD. Avtor ga je dedical generalu Hrvaške in Morske krajine, grofu Janezu Jožefu Herbersteinu. Celostranska slika Senja je med stranema 78 in 79. Nastala in priložena je gotovo zaradi Valvasorjeve simpatije do Senjanov, je pa brez kakršnekoli označbe. Med stranema 100 in 101 je ena najkvalitetnejših prilog celotnega dela, mesto Reka. Posvečena je reškemu glavarju Janezu Petru Argentu, baronu Silberbergu, ter mestnima sodnikoma in svetovalcem. Bakrorezec je bil Andrej Trost, narisal pa jo je Janez Vajkard Valvasor, kar izpričuje sicer redka oblika signature I. W. V. det. (Johann Weichard Valvasor delineavit).

Ker XII. knjiga ne sodi k četrtemu delu Slave vojvodine Kranjske, ampak mu je samo privezana, se torej četrti, zadnji del začenja s XIII., nadaljuje s XIV. in končuje s XV. knjigo. Vse tri omenjene knjige imajo isto značilnost, so zgodovinske, pisane v obliki letopisov ter so v Slavi kot letopisi ali kot vojne zgodbe tudi označene. Kljub analističnemu načinu pa so razdeljene na poglavja, ki zaokrožujejo posamezne dogodke ali pojave v tematske enote. Na začetku poseže **XIII. knjiga**, da tako rečemo, v prazgodovino Kranjske. Na 112 straneh s 15 slikami v 6 poglavjih govori o Argonavtih, Jazonu in ustanovitvi Emone in o ilirsko-japodskih vojnah z macedonskimi kralji, o vojnih pohodih Japodov in Galcev v 3. stoletju, o vojnah Istranov, Japodov in drugih z Rimljani v 2. stoletju in o obleganju Metula, o vojnem pohodu Avgusta proti Japodom, nadalje razprav-

tesca sich darauf postirt hatte/ und beyfamen fand; damit sie gleich/ sobald die Brücke sich/ mit ihnen/ auf die Maur/ hinabfienkte/ (denn wie wir vorhin vernommen/ sie mußte allezeit um etwas höher/ in ihrer Fahrt/ an dem Strich hängen/ zweyer die Stadt-Maur war) die Stadt überwaltigen könnten.

Indem nun Caesar Augustus, mit wenigen Personen/ auf die zwar ausgefetzte/ oder vielmehr/ mittelst der Winde zum Thurn hinaus gewundene (tiewol mit dem hintersten Theil im Thurn anoch beharrende) Brücken gegangen/ bis nach dem vordersten Ende; auch hier/ auf seine Soldaten/ durch Schaam und Spott entzündet/ ihm hitzig/ und in großer Unordnung/ solchem nach allzu dick auf einen Hauffen/ nachgesetzt; ist das vordre/in freyer Lust annoch hängende/ Ende der Brücken/ von der allzu schweren Last übertvoogen/ und vor sich hinabgefallen/ oder vermutlich nur/ mit dem vordern Theil/ hinunter gesunken/ und also die Kriegsleute genöthigt/ ungestümlich übereinander/ oder/ nacheinander/ von der Brücken herab/ auf den Boden/ zu fallen: wie es/ beym Appiano, schier lauten will. Der Schönleben zwar schreibt: Pontis ruina plurimos oppressit, omnes dejecit. Der Brücken Fall hat sehr viele erdrückt/ und Alle herab geworfen. Aber Appianus, aus welchem allein er doch die-

sen Verlauff erzehlt/ sagt nicht/ von vielen; sondern nur/ von etlichen/ die umgekommen: und ob er gleich schreibt/ daß sehr viele zur Erden gefallen; spricht er doch gleichwol nicht/ daß sie alle sämtlich von der Brücken herunter geworfen worden; sondern nur/ daß viele herabgefallen. Viri invicem plurimi (so lauten seine Worte) in terram corruunt; ex quibus nonnulli periere: alii ferme contritis membris efferuntur. Sehr viel Männer fielen/ nacheinander/ zur Erden: Aus welchen etliche gar ums Leben gekommen; Andre aber/ mit zerschnitschnen Gliedern/ von dannen getrag worden.

Augustus selbst/ ward/ an einem Schienbein (nicht/wie Megiserus fälschlich berichtet/ an beyden) verlegt. Des sen ungeachtet/ stieg er dennoch wieder/ um den Thurn hinauf/ mit einem Gefolge etlicher Römischer Rahtsherren: damit er sich dem Kriegsvold mögte sehen lassen/ und demselben allen Zweifel an seinem Leben benehmen: auf daß nicht etwan/ durch das fälsche Geschrey von seinem Tode/ ein Aufstand/ bey der Armee/ entstände/ oder der Feind vermeynte/ er gäbe die Flucht. Gestaltfam er bestreuen alsofort/ eine andre Brücken fertig zu machen/ befahl.

Darüber erschrecken die Metulier: fürnemlich/ weil sie sahen/ daß sie es/ mit einem solchen Mann/ zu thun hettten/ der

Siehe die
Figur
N. 42.

lja o domnevnih lokacijah Metula in končno o vojnah cesarjev Avgusta in Tiberija s prebivalci v Panoniji in Dalmaciji do časa našega štetja.

Po vsebini in obdobju, ki ga obravnava, se XIII. knjiga precej pokriva v V. knjigo. Tudi po konceptu in vrednosti ji je podobna. Je plod Franciscijeve kompilatorične metode, kar dokazuje med drugim njegov način razpravljanja in tudi nekatera mesta v delu samem.¹¹¹ Sestavljalec pogosto citira obsežna besedila v delo pritegnjenih avtorjev, zlasti Schönleba, ter na dolgo in široko polemizira z njimi o raznih podrobnostih. Zaradi tega ima knjiga mnogo povsem odvečnega bremena ter je značilen in odbijajoč zgled Franciscijevega pisanja.

Slike so v celoti zgodovinske vsebine, večinoma sta jih napravila Janez Koch kot risar in Andrej Trost kot bakrorezec. Nimajo dokumentarne vrednosti, na nekatere anahronizme opozarja v besedilu celo Erazem Francisci.¹¹² Bakrorez, na katerem sta upodobljena galska vojščaka, pa je iz skupine slik, ki so v I. in deloma tudi v V. knjigi.

Rimska doba, preseljevanje narodov in čas do avstrijske oblasti so prikazani v **XIV. knjigi**. Podrobneje so v knjigi na 184 straneh, razdeljenih v 26 poglavij, opisani vojna domačinov z Rimljani, končni poraz domačinov, upor rimske vojske, panonski pohod cesarja Avrelija, beg emonskih prebivalcev pred Maksiminom, obleganje Ogleja in usmrtitev Maksimina, zarota zoper cesarja Gordijana, gotska vojna in propad Filipa in Decija, gotska vojna pod cesarjem Valerijanom, poraz Gotov pod cesarjem Klavdijem, razmere v Panoniji in Kranjski pod cesarjem Avrelijanom in Probom, dogodki pod cesarjem Konstantinom, vojna Konstancija z Magnencijem na Dravi in Savi, razni dogodki pod Konstancijem in Valentinijanom, posebno s Kvadi, vojna Teodozija zoper Gote in upornika Maksima, vojni pohod cesarja Teodozija zoper Evgenija, gotska in hunska pustošenja Italije kot tudi mest Emone in Ogleja, razne vojne Gotov s Huni in drugimi ljudstvi v Panoniji in obmejnih deželah, pohod Gotov v Italijo, razni vojni spopadi Hunov, vpad Langobardov v Italijo, vpadi Slovanov, izvor Hrvatov in prihod novih Hunov, različne vojne in druge zgodbe med letoma 788 in 839, vojna kralja Ludvika in vojvode Karlmana zoper kneza Rastislava in Svetopolka, vojna z Ogri, različne znamenitosti med letoma 993 in 1113 na Kranjskem ali njenih mejah, pohodi Kranjcev zoper razne sovražnike, kakor tudi turnirji in vojna med vojvodo Bernardom in škofom Ekbrehtom.

Besedilo je sestavljeno po historiografskih delih, v zadnjih poglavjih pa se že pojavijo prve domače arhivske beležke, ki segajo do začetka 11. stoletja. Ker obravnava ta knjiga iste dogodke, osebe in kraje kot V. knjiga o starih prebivalcih in X. knjiga o deželnih

tesca sich darauf posirt hatte/ und beyfam-
men fand; damit sie gleich/ sobald die
Brücke sich/ mit ihnen/ auf die Maur/
hinabstürzte/ (denn wie wir vorhin ver-
nommen/ sie mußte allezeit um etwas
höher/ in ihrer Fahrt/ an dem Strick
hängen/ weder die Stadt-Maur war)
die Stadt übertödtigen könnten.

Indem nun Caesar Augustus, mit we-
nigen Personen/ auf die zwar ausgefeg-
te/ oder vielmehr/ mittelst der Winde
zum Thurn hinaus gewundene (wiewol
mit dem hintersten Theil im Thurn an-
noch beharrende) Brücken gegangen/
bis nach dem vordersten Ende; auch hier-
auf seine Soldaten/ durch Schaam und
Spott entzündet/ ihm hitzig/ und in
großer Unordnung/ solchem nach allzu
dick auf einen Haufen/ nachgesetzt; ist
das vordre/ in freyer Luft an noch hängen-
de/ Ende der Brücken/ von der allzu
schweren Last übertwogen/ und vor sich
hinabgefallen/ oder vermutlich nur/ mit
dem vorderen Theil/ hinunter gestunken/
und also die Kriegsteute genöthigt/ un-
gestümlich übereinander/ oder/ nachein-
ander/ von der Brücken herab/ auf den
Boden/ zu fallen: wie es/ bey dem Ap-
piano, schier lauten will. Der Schön-
leben zwar schreibt: Pontis ruina pluri-
mos oppressit, omnes dejecit. Der
Brücken Fall hat sehr viele erdrückt/
und Alle herab geworffen. Aber Ap-
pianus, aus welchem allein er doch die

sen Verlauff erzehlt/ sagt nicht/ von vie-
len; sondern nur/ von etlichen/ die um-
gekommen: und ob er gleich schreibt/ daß
sehr viele zur Erden gefallen; spricht er
doch gleichwol nicht/ daß sie alle sämtlich
von der Brücken herunter geworffen
worden; sondern nur/ daß viele herab-
gefallen. Viri invicem plurimi (solan-
ten seine Worte) in terram corruunt;
ex quibus nonnulli periēre: alii ferme
contritis membris efferuntur. Sehr
viel Männer fielen/ nacheinander/ zur
Erden: Aus welchen etliche gar ums
Leben gekommen; Andre aber/ mit zer-
knirschten Gliedern/ von dannen getras-
gen worden.

Augustus selbst/ ward/ an einem
Schienbein (nicht/ wie Megiserus fälsch-
lich berichtet/ an beyden) verlegt. Des-
sen ungeachtet/ stieg er dennoch wieder-
um den Thurn hinauf/ mit einem Gefol-
ge etlicher Römischer Rahtsherren: da-
mit er sich dem Kriegsvolk mögte sehen
lassen/ und demselben allen Zweifel an
seinem Leben benehmen: auf daß nicht
etwan/ durch das falsche Geschrey von
seinem Tode/ ein Aufstand/ bey der Ar-
mee/ entstände/ oder der Feind vermeyn-
te/ er gäbe die Flucht. Gestaltfam er
destwegen alsofort/ eine andre Brücken
fertig zu machen/ befahl.

Darüber erschrecken die Metulier:
fürnemlich/ weil sie sahen/ daß sie es/
mit einem solchen Mann/ zu thun hetten/
der

Es ist die
Figur
N. 42.

lja o domnevnih lokacijah Metula in končno o vojnah cesarjev Avgusta in Tiberija s prebivalci v Panoniji in Dalmaciji do časa našega štetja.

Po vsebini in obdobju, ki ga obravnava, se XIII. knjiga precej pokriva v V. knjigo. Tudi po konceptu in vrednosti ji je podobna. Je plod Franciscijeve kompilatorične metode, kar dokazuje med drugim njegov način razpravljanja in tudi nekatera mesta v delu samem.¹¹¹ Sestavljalec pogosto citira obsežna besedila v delo pritegnjenih avtorjev, zlasti Schönleba, ter na dolgo in široko polemizira z njimi o raznih podrobnostih. Zaradi tega ima knjiga mnogo povsem odvečnega bremena ter je značilen in odbijajoč zgled Franciscijevega pisanja.

Slike so v celoti zgodovinske vsebine, večinoma sta jih napravila Janez Koch kot risar in Andrej Trost kot bakrorezec. Nimajo dokumentarne vrednosti, na nekatere anahronizme opozarja v besedilu celo Erazem Francisci.¹¹² Bakrorez, na katerem sta upodobljena galska vojščaka, pa je iz skupine slik, ki so v I. in deloma tudi v V. knjigi.

Rimska doba, preseljevanje narodov in čas do avstrijske oblasti so prikazani v **XIV. knjigi**. Podrobneje so v knjigi na 184 straneh, razdeljenih v 26 poglavij, opisani vojna domačinov z Rimljani, končni poraz domačinov, upor rimske vojske, panonski pohod cesarja Avrelija, beg emonskih prebivalcev pred Maksiminom, obleganje Ogleja in usmrtitev Maksimina, zarota zoper cesarja Gordijana, gotška vojna in propad Filipa in Decija, gotška vojna pod cesarjem Valerijanom, poraz Gotov pod cesarjem Klavdijem, razmere v Panoniji in Kranjski pod cesarjem Avrelijanom in Probom, dogodki pod cesarjem Konstantinom, vojna Konstancija z Magnencijem na Dravi in Savi, razni dogodki pod Konstancijem in Valentinijanom, posebno s Kvadi, vojna Teodozija zoper Gote in upornika Maksima, vojni pohod cesarja Teodozija zoper Evgenija, gotška in hunska pustošenja Italije kot tudi mest Emone in Ogleja, razne vojne Gotov s Huni in drugimi ljudstvi v Panoniji in obmejnih deželah, pohod Gotov v Italijo, razni vojni spopadi Hunov, vpad Langobardov v Italijo, vpadi Slovanov, izvor Hrvatov in prihod novih Hunov, različne vojne in druge zgodbe med letoma 788 in 839, vojna kralja Ludvika in vojvode Karlmana zoper kneza Rastislava in Svetopolka, vojna z Ogri, različne znamenitosti med letoma 993 in 1113 na Kranjskem ali njenih mejah, pohodi Kranjcev zoper razne sovražnike, kakor tudi turnirji in vojna med vojvodo Bernardom in škofom Ekbrehtom.

Besedilo je sestavljeno po historiografskih delih, v zadnjih poglavjih pa se že pojavijo prve domače arhivske beležke, ki segajo do začetka 11. stoletja. Ker obravnava ta knjiga iste dogodke, osebe in kraje kot V. knjiga o starih prebivalcih in X. knjiga o deželnih

in. Kuch. del.

45

in. Front. sc.

und erquickten. Darum setzte es anfangs/ unter ihnen/ ein Gemurmel/ und hernach gar ungescheute frey=öffentliche Reden/ dergleichen eine gepresste Ungedult pflegt auszustoßen. Solches empfand er zwar gar übel/ und wollte Etlichen die Köpfe abreissen lassen: weil aber das Kriegsheer drüber ergrimmete; mußte er seinen Grimm verbergen/ und auf andre Gelegenheit lauren lassen/ wie einen Leuen in der Höle: wiewol solcher Leu auch hernach herborgeprungen/ und ihrer viele zerrissen.

Doctor Schönleben meldet hiebey/ es sehe einer Fabel nicht ungleich/ was Capitolinus, bey des Maximini Einzuge zur Stadt Emona, gedacht; nemlich/ es wären zugleich/ zu der Stadt/ in welche sich Maximinus begeben hatte/ fünfhundert Wölffe mit hineingegangen; welche Stadt/ von den Meisten/ für Aemona; von Andern aber/ für Archimea, gehalten würde; gewiß aber sey es eine solche Stadt gewest/ welche/ von ihren Einwohnern/ verlassen/ dem Maximino offen gestanden.

Die Ursach/ warum besagter Doctor dieses nicht/ für eine Wahrheit/ ansühete/ ist diese: Weil Capitolinus selber meldete/ er habe solches aus dem Cordo (einem andren Geschichtschreiber nemlich) entliehen/ welcher viel Märlein zusammen getragen hette. Zwentens; weil Er/ (Schönleben) lieber glauben will/ es sey

vielmehr eine andre/ nader bey Aquileia und Emona gelegene/ Stadt gewest/ zu welcher die Wölffe hineingelassen; nemlich im Inneren Japydia: es möge nun gleich dieselbe Archimea, oder anders/ geheissen haben: In Betrachtung/ daß Capitolinus alsofort hinzu thue/ diese Worte: Post hoc Aquileiam venit. Hiernächst ist er (der Maximinus) nach Aquileia gekommen: Nun habe ja derselbe nicht alsofort/ von Aemona/ nach Aquileia/ gelangen können; weil noch andre Städte dazwischen gelegen/ als Naupontus (oder Ober=Laybach) und hernach Terpo, oder Terponus; wie auch andre Städte mehr/ deren Namen man heut zwar nicht wißte/ und doch den Schutt von ihren Ruinen/ annoch finde; als wie in Haidenschaft; zu Salcan, bey Görz; bey S. Johann/ unweit von den Spring=Quellen des Flusses Timavi, und anderer Orten mehr.

Es hette aber dieser Author unbewußt/ Warum then gehabt/ dem Capitolino, (oder dem ersten Urheber/ Cordo.) hierinn seine Bestimme/ oder Glaubwilligkeit/ zu versagen: Denn die angeführte Ursachen ermangeln einer rechten Kraft und Stärke. Obgleich Capitolinus bekennet/ der Cordo, draus er es genommen/ habe Alles dergleichen so ausführlich beschrieben/ daß es schier einem Märlein gleich sehe; wie es bey dem Capitolino, eigentlich lautet: so ergeht daraus

Große Menge Wölffe laufen in die Stadt Emona.

D. Schönleben's Märlein/ traun/ mit solch einer Menge zu

knezih, so tu pogosto opozorila na iste teme v obeh omenjenih knjigah.¹¹³

Kakor XIII. tudi XIV. knjiga nima nobene priloge in le 10 slik med besedilom. So zgodovinske ter sta jih izdelala in tudi signirala Janez Koch in Andrej Trost, razen ene, ki ni signirana in, po slogu sodeč, tudi ni njun izdelek.

V **XV. knjigi** so letopisi Kranjske pod avstrijskimi vladarji. Zadnja knjiga Slave vojvodine Kranjske s 314 stranmi ni le ena od obširnejših, ampak tudi ena od tistih, ki temelje na bogatih arhivskih virih. Med stranema 534 in 535 je zadnja bakrorezna priloga v celotnem delu, prikaz bitke pri Sisku leta 1593, ki ni signirana, a jo moremo zaradi načina izdelave prisoditi Andreju Trostu, med besedilom pa je 21 zgodovinskih slik, ki sta jih, z eno izjemo, signirala Janez Koch in Andrej Trost. Na koncu knjige sta še 2 neoštevilčeni strani opomb in tiskovnih popravkov.

Valvasorjevo hotenje v zvezi z obravnavanimi zgodovinskimi knjigami, s tem pa tudi metodo, bistveno osvetljuje sicer nekako mimogrede med besedilom zapisana izjava. Za te knjige namreč pojasnjuje avtor, da ni bil njegov cilj niti se ni obvezal napraviti iz teh letopisov bodisi splošno ali specialno zgodovinsko delo, ker bi to zahtevalo več časa in obširnejših zvezkov. Zato navaja le glavne podatke o Kranjski in njenih mejah, ki se dajo dobiti iz pisanih in tiskanih poročil.¹¹⁴ Kljub temu nam količina podatkov, ki jih je sam zbral iz najrazličnejših arhivov v deželi in celo zunaj nje, zbuja občudovanje, pri tem pa ne smemo prezreti tiskanih del, ki jih je prav tako moral preučiti.

Te podatke razvršča v knjigi v 34 poglavij, kjer prikazuje spopad cesarja Rudolfa s kraljem Otakarjem, vojno kneginje Margarete (Goriško-Tirolske) s Korošci in več drugega, nekatere nadloge, kot kobilice in potres ter vojno vojvoda Alberta in Leopolda z Benečani in tako dalje, razne zmagovite spopade s Turki, ki so vdrli na Štajersko in Kranjsko, obleganje nekaterih mest na Kranjskem po grofu Ulriku Celjskem in nadvojvodi Albrehtu, cesarski poziv Štajercem, Koroščem in Kranjcem na vojni pohod, konec zadnjega grofa Celjskega in vojno vdove zoper cesarja Friderika, obleganje Trsta in turnirje Gašperja Lamberga, usmrtitev Andreja Baumkircherja in razne turške vpade, spopade s Turki in Ogri in odkritje Amerike, poraz Ogrov, Kranjcev in Hrvatov, izgon Judov in nesrečo romarjev, vojno in veliko zvezo zoper Benečane, draginjo, potres in drugo, veliki kmečki punt in sestanek cesarja Maksimilijana z dvema kraljema, konec beneške vojne in upor kmetov na Kranjskem, razne vpade in poraze Turkov in kmečki upor na Štajerskem, pomoč dežele Kranjske zoper Turke za časa Sulejmana, turško obleganje mesteca Kisek (Köszeg), poraz turške vojske pod Kasim begom in Kacijanerjev propad in konec, razne nadloge, obleganje

Nachdem sie folgendes / ein ziemliches Stück feindliches Landes/ mit Schwert/ Feuer/ und Plünderung/ verheert/ Leute und Vieh weggeführt; sey ihnen angezeigt worden/ daß der Bassa von Hleuna (oder Chleuna) als Gubernator über ganz Bosnien/ mit seinem besten Kriegsvolk/ zu Ross und Fuß/ auf sie in vollem Anmarsch begriffen: dem sie hierauf/ mit freischem Muth/ ungeachtet seine Mannschafft die ihrige wol 8 oder 9 mal übertraff/ entgegen gingen/ und unüberhalb des Schlosses/ neben dem Fluß Sarma, im freyen Felde/ in voller Schlacht-Ordnung/ angetroffen/ auch/ ohne Verzug/ im Namen Gottes/ allein mit den Crainischen gerüsteten Pferden/ (oder Rü-

riffirern/) angegriffen/ und glücklich geschlagen/ den Bassa selbst/ samt vielen andren / fürnehmen Türcken gefangen bekommen/ auch vier Saftaua (so nennt man/ auf Türkisch/ die Fahnen) und zugleich reiche Beute erobert: Befagten Bassa hätten sie hiernechst Ihrer Fürstl. Durchl. Erz-Hertzog Carln/ nach dessen Feldlager/ bey Malinzke, geliefert: Welcher ihn ferner der Keyserl. Majestet verehrt.

Der Unfeigen ist/ in diesem Treffen/ allein Herr Christoph Absalterer / von den Türcken / gefangen/ und / dem Bericht nach / gen Constantinopel geschickt. (a)

(a) Lit. Baronis de Turre, & Not. Prov.

Das XXI. Capittel.

Von

Belager- und Eroberung der Hauptfestung Sigeth.

Inhalt.

252

Beschreibung der Belagerung Sigeth. Entsetzlicher Anzug Solymanni, wider Sigeth. Unverzagter Mut des Trini. Wie stark die Besatzung gewesen. Trinische

Die Ehre des Hertzogthums Crain, XV. knjiga, zmaga Kranjcev nad bosenskim pašo

mesta Marana (Marano Lagunare) in zgodbo o povodnem možu, ki je odvedel dekle v Ljubljano, poraz in zmage nad Turki, obleganje in zavzetje glavne trdnjave Sigeta (Szigetvár), veliko draginjo na Koroškem in Kranjskem in poraz Herbarja Turjaškega, prevaro Ferhad bega, razne znamenite dogodke med letoma 1577 in 1591, mirolomna nasilja Hasan paše v Bosni, sijajno zmago Kranjcev nad Hasan pašo in njegov konec, vojni pohod Sinan paše na Ogrsko, razne osvojitve in spopade s Turki in več drugega, kranjsko pomoč zoper Bočkaja in razne ujme, vojno med Habsburžani in Benetkami v Furlaniji in Istri, beneško obleganje Gradišča ob Soči (Gradisca d'Isonzo), izvršitev mirovnega sklepa z Benetkami, prihod španske infantke v Ljubljano in izredni turnir v Ljubljani, razpravo in sklep, da se romarji »kranjske« narodnosti v Rimu sprejemajo v nemški špital sv. Trojice in ne v ilirski sv. Hieronima, zasedbo nekaterih štajerskih obmejnih krajev s kranjskim vojaštvom in izčrpanost Kranjske.

Med drugo zgodovinsko vsebino se v XIV. in XV. knjigi kar vrste aluzije na razmere in dogodke v tedanji Nemčiji. Gre za kritiko velikih lovov in razkošja na dvorih, kar slabi »ljubo Nemčijo« pred zunanjimi mogočniki, predvsem pa za hude obtožbe francoskih vojnih grozovitosti v zahodnih nemških pokrajinah.¹¹⁵ Z največjo gotovostjo jih lahko pripišemo Franciscijevim patriotičnim čustvom.

Zadnje knjige so bile kljub vsem svojim hibam skoraj dve stoletji, do začetkov slovenskega znanstvenega zgodovinopisja, med glavnimi priročniki za slovensko zgodovino. Uporabljali so jih slej ko prej številni poklicni in nepoklicni zgodovinarji in drugi. Količina objav vseh mogočih zvrsti in vsakršne kakovosti do današnjih tudi najtehtnejših znanstvenih del, ki črpajo iz teh knjig in celotne Slave vojvodine Kranjske, je nepregledna. Zlasti XV. knjiga je važen vir za nekatera najpomembnejša poglavja starejše slovenske zgodovine (turški vpadi, kmečki punti). Vprašanje zanesljivosti avtorja in njegove historične metode je ključno za vrednotenje uporabnosti dela. Bolj stvaren in popoln odgovor pa je mogoč od primera do primera na osnovi raziskav specialistov za posamezna obravnavana področja.¹¹⁶

Iz Slave vojvodine Kranjske pa niso črpali le znanstveniki, ampak tudi prominentni, kakor France Prešeren, Janez Trdina, Josip Jurčič, Anton Aškerc, Ivan Tavčar, in manj prominentni pesniki in pisatelji motive za literarna dela.¹¹⁷ Prav v XV. knjigi je Valvasor med drugim zapisal zgodbo, ki je kasneje kot Prešernova balada Povodni mož postala znana vsakemu Slovincu. Na začetku zgodbe, še preden so posegle v dogajanje človeku sovražne sile v osebi povodnega moža, ki je odvedel dekle v Ljubljano, slika Valvasor prijetno razporejen ne deljskega julijskega popoldneva na Starem

trgu v Ljubljani, kjer se je po davni navadi sešla vsa soseska pri vodnjaku ob lipi. Tu so poslušali prijetno godbo, uživali jedila, ki so jih prinesli s seboj, in kramljali po nekdanjem običaju v prijateljski zaupljivosti, namesto katere se dandanes, kot pravi, žal do malega povsod vrivajo francoska nezaupljivost, slepilna udvorljivost, zakrinkana zvijačnost in hinavščina poleg prekletega makiavelizma. Razveseljevali so se po dobri stari kranjski šegi, to je, v poštenu, odkritosrčni dobrodušnosti in iskreni prijaznosti ter se po obedu zabavali z navadnim plesom.¹¹⁸ Ta žanrski prikaz seveda ni v zvezi z vrednotenjem Valvasorjevih zgodovinopisnih dosežkov, pokaže pa drugo stran njegove narave, nagnjeno k tradiciji in nostalgiji, pri tem pa človeško in odprto, s težnjo po pravem prijateljstvu, proti vsaki narejenosti in zahrbtnosti, cenita se pošteno delo in znanje.

Na koncu Slave vojvodine Kranjske se je Janez Vajkard Valvasor še enkrat, sedaj poslednjič obrnil k bralcu. Zaradi pretresljive izpovednosti, osebne prizadetosti in nazorne slike časa in razmer, v katerih je deloval in ustvarjal, povedo ti zadnji odstavki več kot dolge razlage:

Dieß gute Land ist ja eben / wie man weiß / der Grössesten keines / auch / Fruchtbarkeit halben / nicht unter die glücklichste / zu rechnen: sintemal es die Berge meistens einnehmen. Das Baurenvolck muß sich insgemein armselig behelffen; zumal bey diesen Läuften / da deß Geldes / im Lande ein schlechter Überfluß vorhanden. Oft müssen ihrer zween / drey / oder vier / ja noch wol mehr Haushaltungen / auf einem einigem Bauren-Grunde oder kleinen Huben sitzen / und können mancher Orten / theils derselben so viel Brods nicht erbauen / daß sie / mit Weib und Kind / das Jahr über / sich damit erhalten und nähren könnnten; sondern andre Nahrungs-Mittel suchen / mit Sam- (oder Saum-) fahrten / Honig-und Lein-Handel / und andren Blutschweissigen Gewerbschafften / sich saur und kümmerlich hindurch bringen müssen. Dessen unangesehn / muß gleichwol der Baur / mit Steuer und Contribution / (deren Höhe bishero / grossen Theils / von dem Türckischen Hochmut nemlich demselben zu widerstehen / erwachsen ist) einkommen; er nehme sie / woher er wolle; auch über das / auf allen Nothfall / zum Anzuge gegen der Grentze / wider den Erbfeind / in Bereitschafft stehn: Angesehn / biß daher der Türckische Boden nicht weiter / als zwo Stunden / von Crain / entlegen gewest. Ja er muß / bey vorstossender Gefahr / selber gegen den Feind mit aufziehen / und das Seinige daheim Alles verlassen.

So ist Crain / weder mit Gold- noch Silber-Bergwercken / beglückt / die Eisenbergwercke tragen zwar etwas: es geht aber schier Alles wieder auf die Bergknappen und andre Berg-Arbeiter. Die Versilberung deß Getreides / und Weins geht schlecht von staten / oder ist / bey fruchtbaren Jahren / sehr unergeblich. Die Wechsel gehen nur

aus- und nicht in das Land: daher wird es / von Gelde / gantz erschöpfft.

Zudem hat das Land keinen so festen und wehrhafften Platz / dahin man/in Feinds-Nöthen / sich / und das Seinige / in zuverlässige Sicherheit könnte bringen. Das einige Laybach vermag dem ersten Anfall / aber keiner ernstlichen Haupt-Belägerung / zu widerstehen. Wie dann vorhin schon gemeldet / was deßfalls E. Löbl. Landschafft / Anno 1635 / wegen Überlassung der Stadt Crainburg / gesucht.

Nicht weniger ist der Adel ins gemein seines gantzen Vermögens / ja mancher an Haab und Gut / sehr entblößt / durch so vielfältige / gegen diesem bößhafftem / Raub- und Blut-gierigem Erbfeinde / auf eigenen Säckel verrichtete persönliche Auf- und Zuzüge; so viel lange Jahre unaussetzlich continuirende / und über Vermögen gespannte Contributionen so wol von seinem Eigenem / als von seiner Unterthanen oder Bauren Mitteln; wie auch durch allerhand andre / darneben erlittene / schwere Zustände / Quartier-Bürden / Soldaten-Verpflegungen in- und ausser Lands; Unterhaltung der Crabatischen- und Meer-Grentzen; und was sonst demselben anhängig / allhie aber Alles zu benennen allzulang und verdrießlich fallen würde. Wordurch er endlich gantz entkräftet und entmittelt worden. Welches dann um so viel weniger zu verwundern / wann man betrachtet / daß / von Anno 1594 nur biß 1602 / nemlich in 8 Jahren / Crain allein / dem gezogenem Calculo nach / 1699266 Gülden und 40 Kreutzer / seithero aber / und sonderlich seit der / Anno 1632 / in den Schwung gekommenen Extraordinar-Contribution / etliche Millionen freywillig hergeschossen.

Gleichwie nun / aus dem Allen / erscheinet / was die so nahe Nachbarschafft deß Erbfeindes dem Lande Crain bißhero für Bürden hat verursacht / und zu dessen Erschöpfung gewürckt: also hat es billigsten Fug den Waffen seines höchsten Oberhauptes / nemlich der Keiserl. Majestät fernern Segen vom Himmel zu erbitten: damit dieser bößhaffte und höchstschädliche Ertzfeind immer weiter von unsren Grentzen / auch zuletzt gar aus der Welt vertrieben werden möge. Welche fernere Ausbreitung und noch höhern Schwung / der Keyserlichen Adler-Flügel / samt völligem Triumph über Türcken Tattern und alle Ihrer Majestät ungerechte Feinde / der Allerhöchste gnädiglich befördren; mein werthes liebes Vaterland Crain aber / dem zu Ehren ich dieses / (Gott Lob! hiemit beschlossene!) Werck heraus gegeben / von nun an / in einem ruhigern und blühendem Zustande erhalten / und an seiner Arbeitseligkeit / (gleichwie ich anjetzo an dieser Arbeit der Beschreibung desselben) machen wolle ein glückseliges ENDE

(Ta dobra dežela nikakor ni, kot vemo, ena največjih, tudi po rodovitnosti je ni štet med najsrečnejše: kajti večidel jo pokrivajo gore. Kmečko ljudstvo se vobče težko preživlja, posebno ker je v takšnih razmerah v

deželi velika stiska za denar. Večkrat morajo dve, tri ali štiri, da, celo še več družin živeti na enem samem gruntu ali majhni kmetiji in marsikod ne morejo na tem pridelati toliko kruha, da bi ob njem lahko z ženo in otroki vzdržali in se prehranili čez leto, temveč si morajo iskati drugih sredstev za preživljanje in se s tovarništvom, trgovanjem z medom in platnom in drugimi napornimi opravili trdo in bedno prebijati. Ne glede na to pa mora kmet tudi še plačevati davek in kontribucijo (njena višina je doslej narasla največ zaradi turške oblastnosti, se pravi, zaradi obrambe pred njo), naj vzame, od koder hoče; vrh tega mora biti vsakokrat, kadar je sila, pripravljen iti na mejo zoper dednega sovražnika, saj do tega časa ni bila turška zemlja od Kranjske oddaljena več kot dve uri. Da, ob grozeči nevarnosti mora on sam kreniti z drugimi zoper sovražnika in vse svoje pustiti doma.

Tudi ni Kranjska oblagodarjena ne z zlatimi ne s srebrnimi rudniki; železni rudniki prinašajo sicer nekaj, gre pa malone vse zopet za rudarje in druge rudarske delavce. Za žito in vino se stežka dobi denar ali pa je, v rodovitnih letih, zelo malo dobička. Denar gre samo iz dežele in ne vanjo, zato ga ji docela primanjkuje.

Vrh tega nima dežela nobenega utrjenega in za obrambo urejenega kraja, kamor bi mogel človek v stiski pred sovražnikom spraviti sebe in svoje na varno. Edino Ljubljana se more upirati prvemu napadu, toda nikakor ne resnemu obleganju. Kot je bilo že prepovedano, so zato slavni deželni stanovi leta 1635 prosili za prepustitev mesta Kranja.

Prav tako je tudi plemstvo na splošno brez denarnih sredstev, da, marsikateri celo brez imetja, zaradi toliko na lastne stroške opravljenih osebnih pohodov zoper hudobnega, ropa in krvi žejnega dednega sovražnika, zaradi dolgoletnih, nepretrgano si sledečih in prek zmogljivosti segajočih kontribucij tako iz njegovih lastnih sredstev kot iz sredstev njegovih podložnikov ali kmetov, dalje zaradi vsakovrstnih drugih težav, ki ga ob tem še zadenejo, stanovanjskih bremen, oskrbe vojaštva v deželi in zunaj nje, vzdrževanja Hrvaške in Morske krajine in kar je še s tem v zvezi, vendar bi bilo predolgo in predolgočasno, da bi tu vse našteval. Zato je torej plemstvo povsem oslabeledo in obubožalo. In temu se moremo tem manj čuditi, če pomislimo, da je samo od leta 1594 do leta 1602, to je v 8 letih, plačala Kranjska po približnem preračunu 1,699.266 goldinarjev in 40 krajcarjev, odtlej pa, zlasti odkar je leta 1632 prišla v navado izredna kontribucija, dala prostovoljno nekaj milijonov.

Kot se iz vsega tega kaže, kakšna bremena je bližnje sosodstvo dednega sovražnika doslej naložilo deželi Kranjski in povzročilo njeno izčrpanost, ima torej vso pravico prositi iz nebes nadaljnjega blagoslova za orožje svojega najvišjega poglavarja, to je, ces. veličanstva, da bi se hudobni in nadvse škodljivi smrtni sovražnik čim dalj pregnal od naših meja in nazadnje sploh s sveta. In to nadaljnjo razmahnitev in še višji polet cesarskih orlovskih kril s popolnim triumfom nad Turki, Tatari in vsemi Njegovemu veličanstvu krivičnimi sovražniki naj Najvišji milostno po-

*speši, mojo cenjeno ljubo domovino Kranjsko pa, ki sem v njeno slavo izdal tole (Bogu hvala! s tem dokončano!) delo, naj odslej ohrani v mirnejšem in bolj cvetočem stanju in naj njeni muki (kakor jaz sedaj delu z njenim opisom) napravi srečen KONEC).*¹¹⁹

Celotno delo končuje abecedno stvarno kazalo na 62 neoštevilčenih straneh. Sledita še list s tiskovnimi popravki in v izvirniku redko ohranjeni dodatek z navodilom knjigovezu. Knjige XIII do XV sestavljajo četrti del Slave vojvodine Kranjske, ki mu je spredaj privezana še XII. knjiga. Obsegajo 134 in 610 ločeno oštevilčenih strani in 70 neoštevilčenih strani registra, opomb, tiskovnih popravkov in navodila knjigovezu. Skupaj ima zadnji del 814 strani, 5 prilog in 64 slik med besedilom.

Pregled vsebine tega knjižnega kolosa daje vtis, da je snov razdeljena neorgansko in mestoma brez medsebojne logične zveze. V resnici pa je urejena po vnaprej natančno zasnovanem sistemu.¹²⁰ Ta je povzročil, da so stvari, ki bi (po današnjem mnenju) spadale skupaj, obravnavane na različnih mestih. Slabo stran takega sistema sta skušala avtor in urednik popraviti z opozorili, kje v celotnem delu se je oziroma se bo o stvari še razpravljalo.¹²¹ Načelo razdelitve po določenem načrtu je prekršeno le s kasnejšimi dodatki, ki jih je bil Valvasor zbral že med tiskom, pa se mu je vendarle zdelo potrebno, da jih vključi v delo, čeprav ne več tam, kamor bi po razdelitvenem sistemu sodili.¹²² Opisani način razdelitve snovi nekoliko otežuje uporabo dela. Zato je brez skrbno izdelanega imenskega in stvarnega kazala, ki ga še pogrešamo, mnogo dragocenih podatkov skritih ali raziskovalcu dostopnih le z večjim trudom.¹²³

Erazem Francisci je svojo uredniško nalogo opravil strokovno dobro, vestno in prizadevno. Žal pa gostobesedni polihistor pri svojih sestavkih in ekskurzih ni šel prek ustaljenih pojmovanj, s svojimi nazori in presojo pa je sploh zaostajal za Valvasorjem. To in ono Valvasorjevo trditev je skušal z najboljšim namenom podkrepiti oziroma upravičiti z navajanjem podobnih primerov in zgodb iz druge literature, vendar je vsa knjižna modrost, ki jo je natrpal v delo »gospoda glavnega avtorja«, danes povečini brez vrednosti, čeprav Francisciju sicer ne moremo odrekati velikega knjižnega znanja. Poglavitna in ne majhna njegova zasluga je, da je obširno snov dosledno razporedil, opremil z naslovi, marginalijami, navedbo virov, prelil v razmeroma dobro nemščino in s tem dosegel, da je Slava vojvodine Kranjske še stoletja ostala živo in razumljivo branje. Glede na razlike, ki se vendarle kažejo pri jeziku, pa je težko z gotovostjo reči, kolikšen je Franciscijev jezikovni delež pri posameznih knjigah.

Toda v največjo zaslugo moramo Francisciju šteti, da je s svojo ekspeditivnostjo bistveno pripomogel k hitremu izidu Slave ali morda sploh k njeni realizaciji. V splošnem torej lahko rečemo, da je kljub nekaterim danes manj pohvalnim značilnostim opravil zahtevno uredniško delo v najširšem pomenu besede, ki ima za nas in našo zgodovino trajno vrednost. Omenjena kritika pa ne zadene Franciscija zaradi jezika in sloga, temveč zaradi praznoverskih nazorov, ki jih je skušal v delu uveljaviti, metode ureditve snovi in zaradi njenega razširjanja z ekskurzi in opombami, kar je napravilo celotno delo še bolj nepregledno.

Vrsta navedb v Slavi vojvodine Kranjske dokazuje, da sta avtor in urednik z delom izredno hitela, vzrokov za to pa iz znanih prvin ni mogoče natančneje navesti. Zaradi naglice in oddaljenosti tiskarne Valvasor ni dobil v pregled vsega redigiranega rokopisa, temveč je nekatere dele pregledal šele tedaj, ko so bili že natisnjeni. Od tod na kasnejših mestih komentarji, dopolnitve in celo polemike s Franciscijem. Poudariti pa je treba, da je bilo kljub naglici prizadevanje za kvaliteto vseskozi intenzivno. To se kaže ne samo v številnih disputacijah in opombah, ampak tudi v vestnem obravnavanju zbranega gradiva, ki ga je Valvasor često pošiljal kar v prepisu originalnega latinskega zapisa ter ga je moral Francisci šele prevesti v nemščino, preden ga je vključil v delo.¹²⁴

Slava vojvodine Kranjske je v svoji dokončni obliki nastajala nekako štiri leta. V letih 1686 do jeseni 1689 so bili štirje deli z intenzivnim študijskim naporom Valvasorja in Franciscija pripravljeni za natis. Če je Valvasor leta 1684 in 1685 še potoval po domovini in raziskoval zlasti naravne znamenitosti, je v naslednjih letih o tem manj poročil, gotovo pa je presedel, kot pravi Francisci v uvodnem poročilu bralcu, »marsikdaj pol noči ali vso noč« v svoji knjižnici med zgodovinskimi folianti in mnogo dni v najrazličnejših arhivih med diplomami, protokoli, poročili, pogodbami, pismi, spomini, kronikami, dnevniki, turnirskimi knjigami in drugimi listinami najrazličnejše narave.

Posamezne knjige Slave vojvodine Kranjske niso nastajale zapovrstjo, kakor so oštevilčene. Ugotoviti je mogoče, da prvi del zajema dogodke vključno do leta 1686, Francisci pa je tu pisal opombo še oktobra 1687, drugi del seže v VIII. knjigi že do 29. avgusta 1688, takrat je bil Valvasor namreč na Kumu, kakor poroča, v tretjem delu govori avtor nekajkrat o preteklem 1688. in tudi o 1689. letu, medtem ko je v četrtem delu in sploh v celotni Slavi vojvodine Kranjske zadnji omenjeni dogodek iz julija 1689. leta.¹²⁵ Očitno je, da so prvemu delu v krajših presledkih sledili ostali. Valvasor sam se v XV. knjigi že brani pred očitki, izrečenimi zaradi nekaterih mest v prvem delu, natančneje v III. knjigi, in pojasnjuje svoje tamkajšnje izjave v zvezi s čarovnijami s srcem nerojenega otroka, na drugem

mestu izjavlja, da ni hotel obsojati stare navade rimskokatoliške cerkve, h kateri se priznava, zaradi zapisanega mnenja o zvonjenju ob nevihti.¹²⁶ Celo zelo stvarne sklepne besede o izčrpanosti Kranjske v XV. knjigi je avtor, ki je sicer raje hvalil kot tožil, oblikoval lahko da pod vtisom pripomb, izrečenih v deželi po predložitvi prvega dela javnosti. Tudi poročevalec v *Acta Eruditorum* ocenjuje prvi del še v novembrski številki 1689, drugi, tretji in četrti del pa skupaj v marčni številki 1690.¹²⁷

Knjiga je zaradi kratkih povzetkov vsebine za naslovi poglavij, zaradi marginalij, številnih ilustracij in prilog grafično razmeroma razkošno opremljena. Le papir v običajnih primerkih, čeprav se razlikuje po kvaliteti, ni najboljši. Izjemno redki so primerki, natisnjeni na zelo kompaktnem papirju in s širokim respektnim robom.¹²⁸

Šele v tem zadnjem Valvasorjevem delu je stopila beseda izrazito v ospredje in so bile slike bolj v ponazoritev besedila. Čeprav je latinščina takrat in še pozneje skoraj izključno prevladovala kot jezik znanosti, se je Valvasor od vsega začetka brez omahovanja odločil za nemški jezik. Med tehtne vzroke za tako odločitev sodi gotovo tudi dejstvo, da latinščine, kot sam izjavlja v pismih Kraljevski družbi, ni dovolj obvladal. Poleg praktičnih pa so govorili za tako odločitev najbrž tudi načelni razlogi. Tako kot kasneje prosvetljenci je pisal za široko publiko in v modernem jeziku. S tako odločitvijo je razširil krog bralcev *Die Ehre deß Hertzogthums Crain* v deželah nemškega jezika, medtem ko ji je, ker ni bila pisana v latinščini, pot med akademsko izobražene pripadnike drugih evropskih narodov nedvomno otežil.

Če poskušamo označiti Valvasorjev nemških jezik in slog, kolikor to pač dovoljujejo oziroma omogočajo Franciscijevi posegi v besedilo, moramo Valvasorja proglasiti za upoštevanja vrednega prozaiста. Njegovi pokrajinski opisi so v okviru dobe pomembni zaradi svoje naravnosti in v nasprotju s tako imenovano »pastirsko poezijo«¹²⁹ zelo napredni. Po svojem načinu se približujejo modernim prikazom kulturne pokrajine. Posebno skrb je Janez Vajkard Valvasor seveda posvetil opisu gradov kakor tudi deželnih prebivalcev. Tu in še ponekod je njegova beseda realistična, zanimiva zaradi narečnih oblik in besedi, bogastvo izraza in jezika pa kaže mestoma skoraj pesniško čustvovanje in darovitost.¹²⁹

Valvasor je s Slavo vojvodine Kranjske daleč presegel Schönlebnove načrte, posegel je na razna strokovna področja in z vseh vidikov opisal svojo domovino. Take knjige ne premore zlepa katera dežela v tistem času.¹³⁰ Z opisom Kranjske kot osrednje slovenske pokrajine, ki je takrat obsegala še del Istre in Primorja, z opisom hrvaških, slavonskih in primorskih krajev ob turški meji in tudi z opisom Koroške je Valvasor podal vsestransko podobo pre-

cejšnjega dela današnje Slovenije in njene sosesčine v drugi polovici 17. stoletja, to je, na prelomu dveh dob, ko so se končali časi verskih bojev in ko je bila dokončno odvrnjena turška nevarnost ter se je obetalo mirno, v gospodarski napredek usmerjeno življenje in s tem spremembe, ki jih tak napredek prinaša. Slava vojvodine Kranjske že naznanja moderne raziskovalne metode, predvsem pa je sestavljena z veliko vnemo in ljubeznijo do domače zemlje. V tej vnemi je šel Janez Vajkard Valvasor včasih celo nekoliko predaleč in od tod pretiravanja in idealiziranje.

Tako je nastalo vodilno delo naše historiografije in historični vir, v katerem je sicer za današnjo rabo dosti odvečnega, kljub temu pa je zakladnica vsakovrstnih podatkov. In čeprav po svojem konceptu omejeno na kranjsko deželo, je delo tristo let neponovljena »enciklopedija Slovenije«, v kateri je avtor zbral toliko dokazov za slovensko narodno individualnost, da je koristil celotnemu slovenskemu narodu vse od tedaj, ko se je ta začel oblikovati v zavestno narodno skupnost.

Slavo vojvodine Kranjske in končno vse Valvasorjevo delo in njegovo osebnost bi upravičeno označili za izjemo, ki sicer ni zunaj svojega časa, ni pa je tudi mogoče vgraditi v šablono splošnih pravil in navad.

Glede na zvrst svojega dela Valvasor — z izjemo tega, kar je naredil Schönleben — pri nas nima predhodnika, začenja, kot večkrat poudarja, sam in na svoj način. Kot zgodovinar po širini koncepta presega svojo in še dosti kasnejšo dobo. Običajno so se namreč zgodovinopisci od prvih začetkov in vse do konca 18. stoletja zanimali izključno le za dogodke politične in vojaške narave, torej za »velike« in »izredne« pojave človeške preteklosti.¹³¹ Za Valvasorja pa je osnovno gibalno vsestransko predstaviti svojo domovino tujemu bralcu in zunanjemu svetu, sodobniku in potomcu. Predstaviti torej svojo domovino v preteklosti in sedanjosti, dosežke človeških rok in uma ter znamenitosti njene narave, kar pomeni nadalje ustvariti odnos do minulih in sodobnih vrednot, s tem pa tudi do prihodnjih. To je več kot zgodovinopisje v ožjem pomenu besede.

Značilno je, da mu ni bilo za učenjaške disputacije, to je bila bolj Franciscijeva domena, ampak se je načelno in hote obrnil k primarnim arhivskim virom kot neposrednim zapisom dogajanj. Za tedanje razmere in možnosti jih je uporabljal izredno intenzivno ter so mu bili, tako kot v naravoslovju avtopsijska, najzanesljivejša opora pri ugotavljanju objektivne zgodovinske resnice. Toda, kakor pravi sam, iz vsega ni nameraval napraviti bodisi splošnega ali specialnega zgodovinskega dela. Bilo mu je popolnoma jasno, da bi to preseglo njegove moči. Za tako delo pa tudi še ni bila izdelana ustrezna metodologija, kar je razvidno iz ureditve Slave vojvodine

Kranjske, kjer snov ni povezana v homogen prikaz, ampak je razdrobljena ali razdeljena na posamezne teme in knjige. Zavestno se je torej odrekal težnji po pravem zgodovinskem delu, ustvariti je hotel le zgodovinski repertorij, v čemer je podoben sodobnim in celo kasnejšim znanstvenim tokovom.

Valvasor ostaja v strukturi zgodovinske vede in njenem metodološkem razvoju v okviru svojega časa, na stopnji pripovedujočega ali opisujočega (deskriptivnega) in poučnega (pragmatičnega) zgodovinopisja, ki se pri njem prepletata. Kot samonikla in prodorna osebnost pa povezuje v posameznih primerih elemente kritike in historizma v zametke kasnejšega razvojnega (genetičnega) zgodovinopisja, ki pa se je začelo izrazito uveljavljati šele s prosvetljenstvom in francosko meščansko revolucijo. Pri Valvasorju so bili seveda elementi historizma, izvirajoči iz spoznanj humanizma in reformacije, in s tem povezano védenje o družbenem razvoju še zelo skromni. Odločilna je bila spodbuda, ki jo je črpal iz napredka naravoslovnih znanosti kot najpomembnejšega duhovnega preobrata 17. stoletja. Učinki tega preobrata se kažejo tudi na področju proučevanja človeške družbe, ki tako zajame poleg politične in vojaške zgodovine še druge oblike človekovega življenja in delovanja v preteklosti in sedanjosti.¹³²

Valvasor pa ni le zgodovinar, starejše in prvotnejše je pri njem nagnjenje do matematičnih in naravoslovnih ved. Svoje najstarejše načrte, proučiti in prikazati naravne kuriozitete svoje domovine, je realiziral v več knjigah Slave vojvodine Kranjske. Tudi tu je mnogokrat prvi raziskovalec in poročevalec. Žal se drugi njegovi naravoslovni spisi, ki jih je tudi pripravljajal za natis, niso ohranili. Poleg tega je njegova naravoslovna metoda pomembno vplivala tudi na njegovo zgodovinopisje. Posebno mesto zavzemajo v Slavi vojvodine Kranjske seveda opisi tedanje Kranjske, ki so z odmikom časa pridobili zgodovinsko vrednost. Značilno za te opise je tudi, da so polihistorski, interdisciplinarni in zato popolnejši po ugotovitvah.

Valvasorjevo delo je torej kompleksno in heterogeno. Kakor preteklost sta mu važni sedanjost in prihodnost, kakor zakoni in kuriozitete narave tako ga privlači umetnost, v vsem svojem delu in bistvu je polihistor v najboljšem pomenu besede.

Janez Vajkard Valvasor je edini pri nas, ki ga moramo izvzeti iz splošne ugotovitve, da začetek modernih fizikalnih znanosti v njegovem času ni imel odmeva v slovenskih deželah in celo širše. V tem pogledu je izjema, ki gre v korak z razvojem znanosti in stoji na začetku modernega znanstvenega zgodovinopisja pohumanistične smeri. S tega vidika je v Slavi vojvodine Kranjske mogoče razumeti razpon od Schönlebnovega in Franciscijevega zakasnelega humanizma do Valvasorjevega dvoma v antične avtoritete in uporabe

primarnih historičnih virov po vzoru eksperimentalne metode v naravoslovju. Z istega vidika je prav tako mogoče razložiti izjemnost Slave vojvodine Kranjske v tistem času in prostoru. Tudi Valvasorjevega članstva v Kraljevski družbi zato ne moremo jemati zgolj za nekaj formalnega, temveč za pripadnost določenemu nazoru. Iz vsega pa sledi, da je bil Janez Vajkard Valvasor, čeprav je znanstveno obravnaval le svojo ožjo domovino in sosesčino, osebnost evropskega formata.

V naslednjih desetletjih so Valvasorjeve rezultate uporabljali pomembni evropski kartografi ter sestavljalci in avtorji priznanih enciklopedičnih in drugih del.¹³³ S svojim delom je bolj kot katerikoli pisatelj ponesel vednost o nas v svet. Uporabljali in deloma nadaljevali so Valvasorja tudi nekateri pisci širših in pokrajinskih topografij, tako, na primer, v Avstriji znani jezuitski topograf Ignac Reiffenstuell, pri domačih pa je morda zato, ker ga še danes kdaj pa kdaj citirajo, vreden omembe nekoliko zamudniški Henrik Jurij Hoff.¹³⁴ Sicer pa doma še prek srede 18. stoletja, z izjemo kartografa Janeza Dizme Florijančiča in raziskovalca Cerkniskega jezera Franca Antona Steinberga, na njegova dela ni bilo močnejšega odziva.¹³⁵ V novi znanstveni družbi v Ljubljani, ustanovljeni prav v letu Valvasorjeve smrti, so prevladali drugačni ideali. Bilo je potrebno skoraj stoletje razvoja, kajti šele prosvetljenci so bili sposobni doumeti Valvasorjevo pravo vrednost, o čemer pričata zlasti Baltazar Hacquet in Anton Tomaž Linhart.¹³⁶

V obdobju romantike in realizma v prvi polovici in sredi 19. stoletja je Valvasor veljal mnogim za edino in neoporečno zgodovinsko avtoriteto, zato so iz njega pogosto tudi nekritično črpali.¹³⁷ Vedno bolj pa je postajal tudi klasik, mejnik in pojem v zgodovino-pisju, znan ne le izobrazencem, ampak tudi največjemu številu preprostih ljudi.

Z razvojem moderne zgodovinske znanosti so mu nekateri začeli očitati nezanesljivost po zgodovinski in naslonitev na »zastarele« vzore po umetnostni strani. Pogosto so bili ti očitki neutemeljeni, saj so kritiki bogato Valvasorjevo delo presojali po svojih merilih in torej zahtevali od njega več, kot mu je omogočal čas, v katerem je deloval. Bolj zgrešeno pa je vplivalo ozko, neznanstveno naziranje, ki je v Valvasorju gledalo zastopnika fevdalne, duhovno in družbeno zastarele preteklosti in človeka, ki ni bil povezan z nacionalnim razvojem ljudstva, med katerim je živel, ker je bila njegova miselnost plemiška in njegova beseda nemška. Razlogi za takšno naziranje so bili v stopnji slovenskega družbenega razvoja. Slovenski nacionalizem je bil docela zavzet s svojimi ozkimi problemi in nesposoben, da bi vase vključil vse, kar je na slovenskih tleh zraslo pozitivnega. Dalje mu je bil Valvasor kot plemič in zemljiški gospod simbol tistega z deželo povezanega sloja, ki je bil do konca

avstro-ogrske monarhije močan nasprotnik slovenskih teženj po integraciji. Počasi pa je zorenje ob dogodkih in pričah zgodovine le premagalo ta aprioristična in odklonilna stališča. Resnica je namreč drugje. Valvasorjevo delo moramo presojudi po tedanjih zgodovinskih razmerah in kulturnih zmogljivostih. Kot takšno je izraz naše povezanosti z evropskim prostorom in kulturne odprtosti, dokaz naše ustvarjalne moči in odlična osvetlitev naše zgodovine. Po drugi strani pa je njegovo obsežno delo tudi spomenik izredne znanstvene vneme, požrtvovalnosti in ljubezni do domovine.

Razmeroma številne kasnejše izdaje, priredbe in prevodi Valvasorjevih del tudi na ta način zgovorno pričajo, kako neizčrpni in vedno sodobni so plodovi njegovega ustvarjalnega duha.¹³⁸ In kakor bralci in pisci iz Valvasorja že skoraj tristo let zajemajo po svoji potrebi in preudarku, tako bodo tudi prihodnje generacije našle v njegovem delu nove elemente ter jih času in stopnji razvoja znanosti ustrezno uporabljale, osvetljevale in razlagale.

Zato bo za moža njegovega kova vedno veljal izrek, ki se ponavlja v vinjetah na koncu nekaterih knjig Slave vojvodine Kranjske: »dulcis ex labore fructus«, in za vse, kar je ustvaril: »et opera illorum sequuntur ipsos«.

Slava vojvodine Kranjske je bila zadnje Valvasorjevo objavljeno delo. Vrokopisu je zapustil eno umetnostno delo in dve naravoslovni razpravi. O teh neobjavljenih delih poroča Erazem Francisci v pristavku na koncu VI. knjige Slave vojvodine Kranjske.¹

Umetnostne narave je bil Satirični Ovid v nemškem jeziku z nad 170 bakrorezi, v dvanajsterki.

Razprava *Lumen naturae* (*Luč narave*), napisana v formatu četverke, je obsegala večinoma Valvasorjeve lastne poskuse z nekaterimi dodanimi tujimi. Po omenjenem Franciscijevem poročilu je bila podrobneje razdeljena na 6 zvezkov. V *Luminis naturae* tomus I. de vitro (*o steklu*) je avtor govoril v 10 knjigah, na primer, o razpihovanju stekla, o pozlačevanju stekla v ognju in sploh o poslikavanju z različnimi barvami in vžiganjem, o slikanju na steklo, rezanju stekla, mehčanju in utrjevanju, izdelovanju vsakovrstnega emajla in amusijev, dragega kamenja, biserov, korald na razne načine in še drugega več. Zvezek *Luminis naturae* tomus II. de pasta (*o testu*), tudi v 10 knjigah, je obsegal razne eksperimente, kakor o sadri, alabastru, marmorju, namazih, strojenju, mehčanju, utrjevanju, prav tako o starinskih livih, španskem vosku, kitu, kleju in marsikaterem podobnem izmisleku oziroma izumu. *Luminis naturae* tomus III. de colore (*o barvi*) je v 10 knjigah vseboval poskuse o izdelovanju barve iz kamnin, korenin, zelišč itd., dalje razne vode in olja, indijski in turški firnež in slično. V 10 knjigah *Luminis naturae* tomus IV. de sympathia et antipathia so bili popisani čudni in redki poskusi simpatije in antipatije. *Luminis naturae* tomus V. de fuco (*o ličilu*) je vseboval navodila za pripravo raznih pomad, namazov, tekočin za otiranje in podobno. V *Luminis naturae* tomus VI. de medicina (*o zdravilstvu*) so bile kemične, galenske in druge tajnosti in poskusi za razne priložnosti.

Zadnje, kar Francisci v tem pristavku navaja, je *Flos physico-mathematicus* (*Fizikalno-matematični cvet*), obsežno delo v 3 veli-

kih zvezkih v foliu, ki ga je avtor tačas še sestavljal. Natisnjeno naj bi bilo v nemškem jeziku in okrašeno z mnogimi bakrorezi. Vsebovalo bi predvsem Valvasorjeve lastne poskuse in iznajdbe s tega področja. Razpravljalo bi o vseh matematičnih zadevah iz astronomije, astrologije, geometrije, aritmetike, stereometrije, muzike, optike, perspektive, katoptrike, gnomonike, tavmatopoetike, statike, pirobolike, pnevmatike, hidravlike, skriptorije, vojaške in civilne arhitekture, mehanike, kemije, naravne magije, dalje tudi o gibanju, matematičnih instrumentih in marsičem podobnem.²

Zaradi gospodarskega poloma, ki ga je doživel Valvasor po izidu Slave vojvodine Kranjske, ti rokopisi niso bili več natisnjeni in se tudi niso ohranili oziroma niso v evidenci. Od prvotnega Valvasorjevega zanimanja, ki je veljalo zlasti naravoslovnim in matematičnim strokam, je torej ostalo le tisto, kar je tu in tam priložnostno vključil v Slavo vojvodine Kranjske. Žal so tako ostali le drobci njegovega tovrstnega znanja. Izgubljena dela sicer ne bi imela neposredne zveze z naravoslovjem in zgodovino Kranjske, dragocena in zanimiva pa bi bila za prikaz stanja naravoslovnih znanosti in za študij kulturnozgodovinske podobe tedanjega časa v splošnem.

Poleg omenjenih spisov je bil govor še o velikem zemljevidu Kranjske. O njem govori namreč v Slavi vojvodine Kranjske Valvasor sam kot o delu, ki ga ima še vedno v načrtu.³ Francisci tega zemljevida med stvarmi, pripravljenimi za natis, ne omenja. Iz nadaljnega razvoja dogodkov pa bi sklepali, da to delo tudi po letu 1689 ni prišlo dlje od načrtov.

Ko je izšla Slava vojvodine Kranjske, so bili od otrok Jerneja Valvasorja iz obeh zakonov poleg Janeza Vajkarda živi le Karel, tedaj graščak v Moravčah, Elizabeta, nuna v Mekinjah, in Wolfgang Jernej, župnik v Žalcu.⁴ Ker je pet otrok od devetih iz prvega zakona Janeza Vajkarda z Ano Rosino, rojeno Graffenweger, umrlo že v otroških letih, so očeta preživeli hčerka Ivana, ki se je kasneje poročila, in trije sinovi, Wolfgang (ali Volf) Vajkard, Janez Ludvik in Janez Volf Engelbreht, ki so vsi postali redovniki.⁵ Zato je z njimi rodbinska veja Janezů Vajkarda ali srednja veja starejše rodbinske linije izumrla.

Wolfgang Vajkard, z redovnim imenom pater Alojzij, rojen 25. septembra 1679 na Bogenšperku, je bil prvorojeni sin Janeza Vajkarda in Ane Rosine. Študiral je na jezuitski gimnaziji v Ljubljani. Kot novic je stopil v frančiškanski samostan v Karlovcu in po končanih študijah prosil zagrebškega škofa Martina Brajkovića 19. avgusta 1703, da ga posveti za mašnika. V prošnji se je skliceval na to, da je njegov pokojni oče mnogo dobrega storil zagrebški škofiji, posebej tedaj, ko ji je znano knjižnico prostovoljno poklonil za večni spomin! Po sodobnem viru je bil učen in pobožen redovnik ter je spisal: *Dominicale; Festivale seu proprium de sanctis; Quadragesi-*

male. Leta 1725 je bil gvardijan samostana sv. Marije na Gorici pri Brdovcu na Hrvaškem.⁶ Njegova dela so ostala po vsem sodeč v rokopisu in danes niso v evidenci.

Podobno življenjsko pot je imel 18. aprila 1683 rojeni Janez Ludvik. Po končanem šolanju na jezuitski gimnaziji v Ljubljani je stopil v frančiškanski samostan v Kamniku na Gorenjskem. Kot pater Donatus je bil trideset let spovednik nun v Mekinjah in Velesovem in tudi gvardijan samostana. Umrli je 29. aprila 1752 po enainpetdesetih letih samostanskega življenja.⁷

Skromnejši so življenjski podatki 25. julija 1684 rojenega Janeza Volfa Engelbrehta, ki je bil po šolanju v Ljubljani in Gradcu baje kot fráter Štefan cistercijanec v Kostanjevici na Dolenjskem.⁸ Usoda sinov Janeza Vajkarda Valvasorja je značilna za pripadnike obubožanega plemstva, na izbiro so imeli pač vojaško službo ali duhovski stan.

V zakonu z Ano Maksimilo, baronico Zetschker, torej v svojem drugem zakonu, je imel Janez Vajkard še dvoje otrok. Hčerka Katarina Frančiška je bila rojena 28. aprila 1688 in se je kasneje

poročila.⁹ Že v Krškem pa je bil 15. aprila 1693, potemtakem malo pred očetovo smrtjo, rojen sin Franc Engelbert, kar je o njem edini znani podatek.¹⁰

Stroški nadvse obsežne zbirateljske, znanstvene in publicistične dejavnosti, ki jih je Valvasor v glavnem nosil sam, saj je dobil le skromno podporo od deželnih stanov, in obveznosti, ki so izvirale iz delno še neporavnane kupnine za posestva Bogenšperk, Lichtenberg in Črni potok, so ob izidu Slave vojvodine Kranjske presegli njegove finančne zmožnosti ter ga prisilili, da je začel to posest odprodajati, kot je bilo že prej povedano. V začetku leta 1689 (30. januarja) je prodal baronici Ani Maksimili Moscon posestvo Črni potok za 6400 goldinarjev deželne veljave in 100 tolarjev za likof.¹¹ Poravnal se je z upniki tudi glede dolžne vsote iz leta 1672.

Nato se je moral Valvasor ločiti od knjižnice in grafične zbirke. Oboje je menda ponudil v odkup kranjskim deželnim stanovom za ureditev javne knjižnice, ti pa ponudbe, če je do nje res prišlo, niso sprejeli ali pa so z nakupom in pogoji v zvezi s tem preveč odlašali.¹² Zato je oboje, verjetno s posredovanjem Pavla Ritterja-Vitezovića, kupil leta 1690 zagrebški škof Aleksander Ignacij Mikulić in to veliko pridobitev vključil v Metropolitansko knjižnico.¹³ Danes so knjige in še nekaj drugega gradiva v okviru Metropolitanske knjižnice v Narodni in vseučiliški biblioteki v Zagrebu, grafična zbirka pa kot posebna Valvasorjeva zbirka v kabinetu grafike Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti v Zagrebu. Kakor izpričujejo zapuščinski inventarji, niso prišle prav vse knjige v Zagreb, nekaj jih je Valvasor le obdržal zase. Pri tem je nekoliko presenetljivo, da je odstopil skicni knjigi za obe topografiji, poskusne odtise in osnutke, se pravi, svoje študijsko gradivo, čeprav je res, da se je samo zato tudi ohranilo.

Za poravnavo obveznosti te prodaje niso zadostovale in gospodarskega propada ni bilo mogoče zaustaviti. Kako so stvari potekale, se zaradi pomanjkanja virov ne da podrobneje osvetliti. V zapuščinskih inventarjih navedeni dokumenti, ki bi dali odgovor na to vprašanje, kakor korespondenca s Franciscijem, čigar nagrada zaradi njegovega nekajletnega intenzivnega angažiranja pri obeh Valvasorjevih zadnjih izdajah ni mogla biti majhna, in obračuni firme Endter, niso v evidenci.¹⁴ Znane so le končne posledice. Leta 1691 je Valvasor prodal stiskemu samostanu del desetine od 30 kmetij ob Temenici.¹⁵ Končno je prodal 2. oktobra 1692 še gospodstvu Bogenšperk in Lichtenberg Janezu Andreju Gandinu zum Lilienstein in njegovi ženi Mariji Salomi, rojeni Tauffrer. Prejem celotne kupnine je potrdil 8. oktobra 1692.¹⁶ Kot že rečeno, je 10. decembra 1692 prodal baronu Francu Engelbrehtu Zetschkerju tudi hišo v Ljubljani. V tem primeru je prešla hiša torej v last ženinega sorodstva.

2

Annales Urbis Labacen,
„sis, Metropolis Inclit Ducatus
Carniolia.
Das ist.

Jaſts-geſſiſten der fürſt:
ſaubt Rath Laibach.

Von Anno 1666, biß 1700.

von

Continuirt von Anno 1700. biß 17..(19)

von

Johann Georg Walmbach, v. Sulzbach.
J. V. D. Dr.

BIBLIOTHECA
SEMIN. DIOEC. CLERIC.
LABACI.

Iz ostanka imetja je kupil v februarju 1693 od Jakoba Vodnika meščansko hišo v Krškem.¹⁷ Po tradiciji je to patricijska hiša v starem mestnem jedru, ki jo je postavil, kakor izpričuje napis nad portalom, leta 1609 nekdanji mestni sodnik in trgovec Luka Kunec. V zapuščinskem inventarju od 16. januarja 1694 je bila hiša skupaj s pripadajočim vrtom in novo postavljeno zgradbo cenjena na 800 goldinarjev kranjske deželne veljave.¹⁸ Nekaj gotovine, srebrnina, dva konja in razmeroma veliko predmetov za osebno in hišno rabo (bili so tudi na Bogenšperku, v Ljubljani in na Knežiji), ki so bili vpisani v zapuščinskih inventarjih, dokazuje, da Valvasor tudi po prodaji zemljiških gospostev ni bil popolnoma brez sredstev in v revščini, kakor se tu in tam bere v raznih sestavkih. Med zapuščino je bilo tudi dolžno pismo za 3000 goldinarjev, ki je bilo nato v korist nedoletnih otrok iz prvega zakona predano njihovemu skrbniku Juriju Andreju Graffenwegerju s Slatne.¹⁹ Toda med položajem nekdanjega zemljiškega gospoda na Bogenšperku in položajem Valvasorja v zatočišču v Krškem je bila vendar huda razlika.

V Krškem je Valvasor preživel še preostale kratko odmerjene dni svojega življenja in tu septembra ali oktobra, kakor izpričuje sodobni avtor — v svojem 53. letu starosti — tudi umrl. Pokopan naj bi bil v Mediji, v družinski grobnici v grajski kapeli.²⁰ Glede na znano navado in ravnanje je zadnja navedba verjetna, čeprav kasneje ni bila podprta z materialnimi dokazi.²¹ Kot datum njegove smrti se pojavlja v literaturi 19. september, vendar podatka ni mogoče utemeljiti, ker župnijske mrliške knjige v Krškem za ta leta niso ohranjene, ni pa tudi drugih ustreznih arhivskih dokazil.²² Prav tako sta v literaturi navedeni bolezni podagra in k temu diareja, ki naj bi bili vzrok smrti, samo domnevni.²³ Tudi zapis v obliki epitafa, ki naj bi ga bil sestavil Janez Gregor Dolničar (Thalnit-scher), kakor sledi, razen rojstnega kraja ne vsebuje nobenih tovrstnih podatkov:

D.O.
 [= Domino optimo]
 JOANNI WAICHARDO VALVASORIO
 LABACO ORIUNDO
 INCLITI DUCATUS CARNIOLIAE
 COSMOGRAPHO
 REGIAE SOCIETATIS ANGLIAE ACCADEMICO
 ANTIQUITATUM STUDIO NULLI SECUNDO
 QUI
 DOMESTICA MUSIS
 AMICA PIETATI
 BELLICA LIT[T]ERIS
 ADJUNXERAT
 OB

UNDIQUE STRENUE GESTA
FACUNDUM HOC AD POSTEROS
MONUMENTUM

S. P. Q. L.

[= Senatus populusque Labacensium]

PONI CURAVIT

III. Id. Decemb. M. D. C. XCIII

(Najboljšemu gospodu Janezu Vajkardu Valvasorju, po rodu iz Ljubljane, slavne vojvodine Kranjske opisovalcu, Kraljevske družbe Anglije akademiku zaradi njegovega, po vrednosti za nikomer ne zaostajajočega proučevanja starožitnosti, ki je bil združil svojo lastno predanost muzam s čutom dolžnosti, vojaško službo z znanostjo, so dali spričo njegovih vseskozi odličnih del postaviti ta poznim rodovom zgovorni spomenik mestni svet in meščani ljubljanski pred III. dnem decembrskih id 1693 [= 11. decembra 1693]).²⁴

Ob dvestoletnici smrti, natančneje v naslednjem, 1894. letu, je bila na zadnjem Valvasorjevem bivališču v Krškem vzdana spominska plošča iz repentaborskega marmorja z napisom:

V tej hiši je umrl
JANEZ BAJKORT VALVASOR
19. septembra 1693.²⁵

Ob hiši, danes Valvasorjevo nabrežje števil. 4, stoji leta 1966 postavljeni bronasti spomenik, delo kiparja Vladimira Stovička (Štovička).²⁶

Od spomenikov in spominskih obeležij bi poleg teh v Krškem in že prej omenjene plošče na rojstni hiši v Ljubljani na Starem trgu števil. 4 opozorili še na nekatere. Leta 1877 je Alojz Praschniker, takratni lastnik Medije, postavil marmornat obelisk Valvasorju v spomin v Medijskih toplicah, slikar Ivan Frankè pa je v 70-ih letih za Medijo naslikal tudi veliko oljno sliko Valvasorja po Greischerjevi predlogi.²⁷ Od ikonografije je iz tega časa bolj znana oljna slika na steno na stropu avle nekdanjega Deželnega, danes Narodnega muzeja v Ljubljani, ki jo je — poleg portretov znamenitih »Kranjcev« Žige Herbersteina, barona Žige Zoisa in Valentina Vodnika — po naročilu deželnega odbora izdelal Jurij Šubic leta 1885. Da bi Valvasor zaslužil spomenik, je mislil že konec 18. stoletja naravoslovec Baltazar Hacquet.²⁸ Želja je bila uresničena šele leta 1903. Takrat so v parku pred poslopjem Narodnega muzeja v Ljubljani po daljših pripravah odkrili monumentalen bronast spomenik, ki stoji na podstavku iz pohorskega granita. Kip je delo kiparja Alojza Gangla in predstavlja barona kot znanstvenika, vojaka in kavalirja 17. stoletja.²⁹ Nekako v istem obdobju oziroma nekaj prej sta nastali še dve manjši skulpturi. Valvasorjev kipec Franca Ksaverja Zajca v

patiniranem mavcu, ki se sedaj hrani v Narodnem muzeju v Ljubljani, je služil za model Valvasorjevega kipa na vrhu stebra litoželeznega vodnjaka v Višnji gori iz leta 1872.³⁰ Poprsje Janeza Vajkarda Valvasorja, delo salzburškega kiparja Josefa Müllnerja, sicer doma iz Žužemberka, pa so namestili leta 1891 (27. aprila) v čitalnici takratnega Deželnega muzeja v Ljubljani.³¹ Valvasorjev portret, ki ga je izdelal Miha Maleš v lesorezu, je bil objavljen v knjigi Avgusta Pirjevca Slovenski možje, v izdaji Družbe sv. Mohorja v Prevaljah leta 1927. Miha Maleš je vključil portret (v variantah iz leta 1922 in 1925) tudi v umetniško mapo lesorezov: Slavni Slovenci, ki jo je izdala Bibliofilska založba v Ljubljani leta 1938. Reprodukcijska risba Ela Justina je na ovitku izdaje: Mirko Rupel, Valvasorjevo berilo, Ljubljana 1951. Naš pomembni ustvarjalec velikih freskovnih kompozicij Slavko Pengov je v palači Ljudske skupščine SR Slovenije v Ljubljani leta 1958 upodobil Janeza Vajkarda Valvasorja v monumentalnem prikazu slovenske zgodovine. Tu med Primožem Trubarjem in baronom Žigo Zoisom edino Janez Vajkard Valvasor zapolnjuje historični prostor dveh stoletij. Danes težje dostopne starejše upodobitve so še v nekaterih drugih objavah.³²

Valvasorjevo življenje in delo sta bila tudi motiv nekaterih lep-slovnih del, kakor pesmi Jakoba Zupana, Antona Funtka in Antona Medveda ter romanov Ilke Vašte-Burger in Tite Kovač.³³ Rodbinski grad Medija je v zadnji vojni popolnoma propadel. Skoraj v prvotni podobi pa se je ohranil gorski grad Bogenšperk, naš Parnas 17. stoletja. Primerno urejen bi bil najlepši spomenik Valvasorju in kulturni spomenik naroda, ki temu izrednemu človeku marsikaj dolguje.³⁴

Razpravo o tej posebni, skoraj nekoliko skrivnostni osebnosti, ki zaradi pogumnih odločitev, požrtvovalnosti, poštenosti, nesebičnosti in drugih pozitivnih človeških lastnosti, cenjenih v vseh obdobjih in razmerah, in zaradi življenjske usode v zadnjih letih zbuja osebno najširšo simpatijo ljudi različnih nazorov, bi sklenili s prvo, izhodiščno biografijo o Valvasorju. Zapisal jo je Valvasorjev sodobnik in znanec Janez Gregor Dolničar (Thalnitscher) v lapidarnem, po klasični latinščini se zgledujočem baročno-humanističnem stilu z močnim poudarkom na estetskih stilističnih elementih leta 1715 v okviru bibliografije kranjskih piscev:

Jo[annes] Weichardus Valvasorius, litteris et genere clarus, ex illustri baronum familia Labaci an[no] 1638. in lucem editus, adultior factus absolutis studiis, arma litteris vero connubio copulavit, lustratis provinciis Societati Regiae Angliae adnumeratur, ob non vulgares animi dotes et naturalium rerum experimentalem cognitionem. Anno 1683 ingruente Turcio bello copiis gregariis nationalibus contra hostes Styris in auxilium missis praeficitur, redux inde[fe]ssam in elucubrationibus [= elucubrationibus] histo-

3

Ectypon
Bibliotheca Publica
Labacensis.

seu

Accurata notitia Bibliothecae publicae
Insignis Collegij Carolini Nobilium.

continens

Memorias Virorum sapientia, ac virtute
Clarissimorum, inlyta Gentis
Carinthiae

Qui tam uetera, quam recentiora saecula
illustrarunt, ac huc usq, tempora scripserunt.

Quibus

Non solum Codices exscripti, uel manuscripti ad,
notantur, uerum etiam eorum Patria, Status,
Professio, munia, dignitates, memoranda
et obitus recensentur.

Studio, et opere

Iuannis Fortunati Mengini,
Labacensis.

Anno a Partu Virginis cl. lxxx. xv

54 Jo: Weichardus Valvasorig. Litteris, et genere
 clausi, ex illustri Baronum familia Labaci An:
 1638. in lucem editus, adultior factus absolutis
 studiis arma litteris rursus conseribis copulavit,
 Lustrati provincijs Societati Regia Angliae ad,
 numeratus, ob non vulgares animi doctus, et natu-
 raliu reru experimentalium cognitione. An: 1683
 ingruente Turcico bello copiis gregarijs nationa-
 libus contra hostes Styris in auxilium missis
 praefectus, redux indeperam in elucubrationibus
 pro patria navavit operam. An: demum
 1693. Guogfeldam, quo aeger adfectus fuerat,
 rebus humanis est ereptus ingenti bonorum
 ductu, quod enim eius animi candore summo,
 et humanitatis pleno. Opera quae ediderant
 sunt.
 Metamorphosis Ovidiana, aereis iconibus illustra-
 ta. in fol. an: 1679.
 Topographica Descriptio Carinthiae. An: 1681
 in folio.
 Eadem Descriptio Locorum, quae Ant. Epist.
 Salisburgens: possidet. 1681. in fol.
 Theatrum Mortis humanae. Trespartes. An:
 1682. in 4to.
 Annales, seu Historico-Topographica Descriptio
 Inchyti Ducatus Carnioliae. An: 1689. in fol:
 4. Thomi Tomi.

Luminis Naturali, tractus de Vitro, Pectus, et colore
Tomi 3. in 4to.

De Sympathia, et Antipathia. in 4to.

De Medicina, et Fuso Tomi 2.

Flos Physico-Mathematicus. in fol.

Samuel Budina, Gente Carniolus, Patria Lavacensis.
ortus an: 1512. Humanioribus, et altioribus studiis
inhibitus. Historiam scribendi generis pro cateris
amplexus. Viennae decessit an: 1562. edidit.

Expugnatio fortalitij Sigeth. in Hungaria.

Franc: Glavinich. Carn: Carsten: Ord: Min: De Observan-
tia, nunc Reform: Vir doctrinâ, ac reliqua viri,
tute memorandus, Provincia Carniolia in laude
gubernavit. Didit.

Historiam Terratenensem.

Momus Christi.

De origine, et divisione Provinciae Bohemae,
et Croatia sui Ordinis.

Martinus Bantscher. Gente Carniolus, Patria Vipacensis.
Societati Iesu aggregatus, varijs munij applica-
tus, tradidit humaniores, et altiores disciplinas
Scriptis.

Historiam, et Annales Noricos.

Panegyricon. Cum Augustiss. Imp: Leopoldus
Provincias heredit: lustraret. an: 1660.

ricis pro patria novavit operam. An[no] demum 1693. Gurgfeldum, quo aeger advectus fuerat, rebus humanis est ereptus viginti bonorum luctu, fuit enim vir animi candore summo et humanitatis pleno. Habet tanti viri mortales exumias Media, natale solum, conditae vero mentis immortale depositum in tot historicis voluminibus aeternum vigeat. Opera, quae ediderant, sunt:

Metamorphosis Ovidiana, aeneis iconibus illustrata in fol. an[no] 1679.

Topographica descriptio Carinthiae. An[no] 1681 in folio.

Eadem descriptio locorum, quae Archi Ep[iscopatu]s Salisburg[ensis] possidet. 1681. in fol.

Theatrum mortis humanae. Tres partes. An[no] 1682 in 4to.

Annales seu historico-topographica descriptio inclyti Ducatus Carnioliae. An[no] 1689. in fol. 4. tomi.

Luminis naturae, tractatus de vitro, pasta et colore. Tomi 3 in 4to.

De sympathia et antipathia. In 4to.

De medicina et fuco. Tomi 2.

Flos Physico-mathematicus. In fol.

(Janez Vajkard Valvasor, slaven po učenih delih in rodu, zagledal luč sveta v odlični rodbini baronov v Ljubljani leta 1638 [!], odrastel po končanih študijah, orožje z znanostjo v redek zakon povezal, bil potem, ko je prepotoval dežele, prištet v Kraljevsko družbo Anglije zavoljo nenavadnih duševnih darov in na poizkuse oprtega znanja v naravoslovju. Bil leta 1683 ob vdirajoči turški vojski postavljen na čelo navadnim deželnim četam, poslanim Štajercem v pomoč zoper sovražnike; vrnivši se odtod, je obnovil svoje neutrudno delo pri skrbnih, pozno v noč trajajočih zgodovinskih raziskavah v korist domovini. Leta 1693 je bil naposled v Krškem, kamor so ga bili bolnega pripeljali, vzet s tega sveta v veliko žalost dobro mislečih, kajti bil je mož blestečega duha v najvišji meri in poln človekoljubja. Medija, rojstna zemlja, hrani, kar je od tako velikega moža umrljivega ostalo, neumrljivi zaklad dovršenega razuma pa bo v tolikem številu zgodovinskih del živel večno. Dela, ki so bila izšla, so:

Ovidijeva metamorfoza, z bakrorezi ilustrirana, v foliu leta 1679.

Topografski opis Koroške. Leta 1681 v foliu.

Isti opis krajev, ki jih poseduje salzburška nadškofija. 1681 v foliu.

Prizorišče človeške smrti. Trije deli. Leta 1682 v 4°.

Anali ali historično-topografski opis slavne vojvodine Kranjske. Leta 1689 v foliu. 4 zvezki.

Luči narave, razprave o steklu, testu in barvi. 3 zvezki v 4°.

O simpatiji in antipatiji. V 4°.

O medicini in ličilu. 2 zvezka.

*Fizikalno-matematični cvet. V foliu).*³⁵

278 Dodali bi še naslednjo kratko označbo: Baron Janez Vajkard Valvasor (1641–1693), od 1687 član Royal Society v Londonu, je bil

kranjski polihistor (natančneje historiograf, geograf, etnograf, topograf, kartograf, naravoslovec in tehnik), nadalje zbiratelj, risar in založnik, ob tem pa še vojak in poveljnik. Z izjemnimi deli, ki jih je ustvaril s svojo sposobnostjo in žrtvami in ki tudi kasneje niso našla posnemovalca, si je zagotovil odlično mesto ne samo v slovenski in jugoslovanski, ampak tudi v avstrijski in širše v evropski kulturi. Die Ehre deß Hertzogthums Crain je najtehtnejše delo obdobja med reformacijo in prosvetljenstvom, njegov življenjski opus pa presega dosežke dobe v toliki meri, da ga uvrščamo med naše najpomembnejše stvaritve sploh. V svojem času je edini na Slovenskem sledil razvoju fizikalnih znanosti in se uvrstil med prve znanilce prosvetljske miselnosti. Bil je med tistimi redkimi markantnimi osebnostmi pri nas, ki so kljub velikemu neskladju z domačo stvarnostjo težile k izvirnim kulturnim ciljem in tu dosegale visoko, evropskim obzorjem prilagojeno raven. S tem so v evropsko kulturo tudi prispevale. Valvasor, Evropejec po duhu in izobrazbi, Kranjec po domovinstvu, sodi tako med najznamenitejše in najvrednejše može, ki so živeli in delali na slovenski zemlji.

OPOMBE

Bibliografske kratice:

- Argo = Argo (Laibach)
- BK = Blätter aus Krain (Laibach)
- Carn = Carniolia (Laibach 1838—1844); Carniola (Laibach 1908—1909); Carniola (Ljubljana 1910—1918)
- Č = Čas (Ljubljana)
- ČJKZ = Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino (Ljubljana)
- ČZN = Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor)
- DS = Dom in svet (Ljubljana)
- GMS = Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (Ljubljana)
- IB = Illyrisches Blatt (Laibach)
- IMK = Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko (Ljubljana)
- INK = Ilustrovani narodni koledar (Celje)
- IS = Ilustrirani Slovenec (Ljubljana)
- J = Jutro (Ljubljana)
- Kron = Kronika mestne občine ljubljanske (Ljubljana 1934—1940); Kronika (Ljubljana 1953—)
- LMS = Letopis Matice slovenske (Ljubljana)
- LZ = Ljubljanski zvon (Ljubljana)
- LZg = Laibacher Zeitung (Laibach)
- MHVK = Mittheilungen des historischen Vereins für Krain (Laibach)
- MMK = Mittheilungen des Museal-Vereins für Krain (Laibach)
- N = Kmetijske in rokodelske novice (Ljubljana)
- S = Slovenec (Ljubljana)
- SBL = Slovenski biografski leksikon (Ljubljana) I (1925—1932); II (1933—1952); III (1960—1971); IV (1980—)
- Sn = Slovan (Ljubljana)
- ZČ = Zgodovinski časopis (Ljubljana)
- ZUZ = Zbornik za umetnostno zgodovino (Ljubljana)
- Ehre = J. W. Valvasor, Die Ehre deß Hertzogthums Crain, Laybach—Nürnberg 1689
- P. Radics, Valvasor 1910 = P. Radics, Johann Weikhard Freiherr von Valvasor, Laibach 1910

- ¹ Ehre IX, p. 106. Ta citat in tudi vsi nadaljnji so vzeti iz prve izdaje Ehre z originalno interpunkcijo; dolgi s je transkribiran v okrogli s.
- ² Obširno o Vavassores gl.: Du Cange (C. Du Fresne), *Glossarium (ad scriptores) mediae et infimae Latinitatis*, t. 8, Niort 1887, pp. 248 ss., 254, 255 ss. Du Cange navaja razne oblike besede, njene sestavine, izpeljanke in etimologijo, predvsem pa izčrpno razpravlja o pomenskem razvoju besede na podlagi številnih povzetkov in citatov iz listin in piscev zahodne Evrope od 7. do 15. stol. Gl. tudi slovarje: E. Haberkern — J. F. Wallach, *Hilfswörterbuch für Historiker*, Berlin-Grünwald 1935, p. 568. — N. Zingarelli, *Vocabolario della lingua italiana*, ed. VII, Milano 1940/1941, p. 1668. — P. Robert, *Dictionnaire alphabétique & analogique de la langue française*, Paris 1972, p. 1879.
- ³ Ehre IX, p. 108. Nekatere tega imena navaja *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti*, vol. 34, Roma 1937, pp. 960 s., 1055 s.
- ⁴ Značilno je, da je še danes v pokrajini, iz katere izvira kranjska plemiška rodbina Valvasorjev, nekaj stotin ljudi s priimkom Vavassori, redkeje tudi Valvassori, saj jih samo telefonski imenik za mesto Bergamo navaja okoli 70 (*Elenco ufficiale degli abbonati al telefono. Bergamo e provincia 1976/77*), v samem Telgateju, od koder je prišel prvi Valvasor na Kranjsko, pa je to ime običajno oziroma nad drugimi prevladuje (ustna izjava tamkajšnjega župnika avtorju 2. 5. 1977).
- ⁵ Telgate, v oporoki Janeza Krstnika Valvasorja pisano v obliki Telgat in Tellegat, v Ehre IX, p. 108 Tellegat, kraj, iz katerega je izviral Janez Krstnik Valvasor, je naselje in sedež občine, katere šteje okoli 2800 prebivalcev in leži 18 km vzhodno-jugovzhodno od mesta Bergamo v istoimenski provinci tik ob avtomobilski cesti Brescia—Bergamo, na njeni levi strani. Izvoz za Telgate z avtomobilske ceste je Grumello. Gl.: Bergamo. *Carta della provincia*, Studio F. M. B., Bologna 1973.
- ⁶ Zgodovinski arhiv Ljubljana — Ljubljana, (Zapisniki mestnega sveta) Cod. I/6, fol. 148.
- ⁷ C. Schmutz, *Historisch—Topographisches Lexicon von Steyermark IV. Th.*, Gratz 1823, p. 229 ss. — I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant, IV/2. Das Dekanat Tüffer*, Graz 1881, p. 212. — P. Radics, Valvasorjev rod na Spodnjem Štajerskem, *INK* 11 1899, p. 104 s. — J. Koropec, Laško gospostvo v srednjem veku, *ČZN*, n. v. 12 1976, p. 267.
- ⁸ Posesti Janeza Krstnika Valvasorja so navedene v njegovi oporoki. Nekoliko podrobneje poroča o njegovih kranjskih posestih Valvasor v Ehre. Okoli leta 1562 je kupil Medijo od nekega gospoda Herbersteina (Ehre XI, p. 165), grad in gospostvo Krško je kupil od dedičev Jurija Thurna (o. c., p. 241), prav tako od dedičev Jurija Thurna tudi gospostvo Klevevž, iz česar pa je nastala kasneje pravda z nekdanjim lastnikom, to je freisinško škofijo (o. c., p. 306). Okoli leta 1570 je pridobil od deželnega kneza grad in gospostvo Kostanjevico, mesto pa je bilo še naprej deželnoknežje (o. c., p. 333). Po gospodih Valvasorjih so dedovali gospostvo, grad in trg Radeče gospodje Mosconi (o. c., p. 464). J. K. Valvasorju je pripadalo tudi gospostvo Šrajbarski turn, kjer je 2. avg. 1581 napravil oporoko (o. c., p. 575). Razen Medije so vse te posesti dedovali Peter, Mihael in Mark Anton Moscon, sinovi njegove sestre

Katarine in ne Elizabete, kot je to po pomoti navedeno pri popisu Šrajbarskega turna. Prim. tudi: P. Radics, Graščine in hiše rodovine Valvasorjeve na Kranjskem, LZ 14 1894, p. 433 ss. — Idem, Valvasorjev rod na Spodnjem Štajerskem, INK 11 1899, p. 103 ss. Gospodstvo Konjice je prevzel Janez Krstnik Valvasor leta 1561 in zaupal njegovo upravo Inocencu Mosconu. Malo pred letom 1572 pa je postal zakupnik in leta 1576 tudi lastnik gospodstva Valvasorjev svak (v spodaj navedeni razpravi pomotoma zet) Janez Khisl. Prim.: J. Koropec, Srednjeveško konjiško gospodstvo, ČZN, n. v. 8 1972, p. 11 s. — Idem, Laško gospodstvo v srednjem veku, ČZN, n. v. 12 1976, p. 267 ss.

⁹ Okoli leta 1562 je prešla Medija: auf Herrn Johann Baptista Valvasorn der Windischen-Crabatischen-und Meer-Grentzen / dermaligen Ober-Proviandmeistern (na gospoda Janeza Krstnika Valvasorja, Slavonske, Hrvaške in Morske krajine takratnega vrhovnega proviantnega mojstra) (Ehre XI, p. 165). Ponovno je omenjen v tej službi okoli leta 1570 pri naštevanju lastnikov Kostanjevice (o. c., p. 333).

¹⁰ Da je bil Janez Krstnik Valvasor kranjski deželan in tudi član deželnega odbora, se vidi iz sejnih zapisnikov deželnega zbora in odbora, knj. 1 (1530—1573). Na sejah deželnega odbora je bil navzoč 17. in 19. dec. 1571. — Arhiv SR Slovenije, (Kranjski deželni stanovi) Stan. arhiv, I. reg., 875, knj. 1, fol. 432 in 435¹.

¹¹ Ehre IX, pp. 11, 76, 85; X, pp. 345, 349, 352, 381, 384; XI, pp. 34, 198, 296, 450, 468, 701; XII, pp. 17, 56, 129; XV, pp. 494, 500, 519, 561, 563, 568. — Die Freiherrn und Grafen von Khisel, IB 1833, Nr. 23, p. 91 ss. (Idem: IB 1841, Nr. 4, p. 13 ss.) — F. Krones, Khiesel (Khisl, Kiesel) v. Kaltenbrunn, Allgemeine Deutsche Biographie, Bd 15, Leipzig 1882, p. 708. — J. Glonar, Khis(e)l Hans, SBL I, p. 454.

¹² W. Šmid, Ueber Entstehung und Herausgabe der Bibel Dalmatins, MMK 17 1904, p. 71 ss. — F. Kidrič, Dalmatin Jurij, SBL I, p. 116 ss. — J. Logar, Megiser Hijeronim, SBL II, p. 84 ss. — S. Jug, Slovenski »zapovedni list« iz leta 1570 in novi vinski davek, GMS 23 1942, p. 74 ss. — B. Berčič, Das slowenische Wort in den Drucken des 16. Jahrhunderts, Abhandlungen über die slowenische Reformation, München 1968 (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, 1), p. 152 ss. — B. Reisp, Začetki tiskarstva v Ljubljani, Situla 14/15 1974, p. 349 ss. — Idem, Prva v Ljubljani natisnjena slovenska knjiga, (spremna beseda k faksimilirani izdaji) Jezus Sirah, Ljubljana 1974 (Monumenta litterarum Slovenicarum, 12). — Hieronymus Megiser, Thesaurus polyglottus. Iz njega je slovensko besedje z latinskimi in nemškimi pomeni za slovensko-latinsko-nemški slovar izpisal in uredil Jože Stabéj, Ljubljana 1977 (SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 32).

¹³ Tesno medsebojno povezavo Matije Klombnerja, kanonika Wienerja, obeh Khislov in Janeza Krstnika Valvasorja potrjuje tudi zapisnik seje ljubljanskega mestnega sveta z dne 28. januarja 1547 (P. Radics, Valvasor 1910, p. 5 ima pod op. 5 napačno 21. januarja). Tu je navedeno, da so bili omenjeni priče pri oporoki ljubljanskega župana Vida Khisla. — Zgodovinski arhiv Ljubljana—Ljubljana, (Zapisniki mestnega sveta) Cod. I/6, fol. 4¹.

¹⁴ Podatek je pojasnil P. Radics, Ein Laibacher Kalender von 1579, LZg 124 1905, Nr. 152, p. 1373. Leta 1904 je odkril v knjižnici Deželnega, danes

Narodnega muzeja v Ljubljani do takrat neznani primerek koledarja prvega ljubljanskega tiskarja Janeza Mandelca »Almanach durch Doct. Jacobum Strauß ... gestellt auff's Jar. M.D.LXXIX.« (Najdbo je objavil F. Ahn, Der erste bekannte Kalender aus Johann Mannels Druckerpresse in Laibach, Mittheilungen des österreichischen Vereins für Bibliothekswesen 10 1906, p. 128 ss.) Unikatni, Janezu v. Gallenbergu dedicirani izvod, ki sodi tudi sicer med najlepše Mandelčeve tiske, hrani sedaj Arhiv SR Slovenije, zbirka rokopisov, 160 r. Na listu za zaznamke pri mesecu maju je lastnik napisal naslednje: 17. Auf Thurn am Hart in der alten Frauen von Werneckh Tochter sachen gegen Herrn Vavasor wegen Ierer, als seiner Hausfrauen, so er bey sich nicht dulden will, heyrathlichen abfertigung beschehenen Zusageung, in fall Wens ehehaften nicht fürfallen zu verraiten (17. Na Šrajbarskem turnu v zadevi hčerke stare gospe v. Vernek zoper gospoda Vavasorja zaradi obljubljenе zakonske odpravnine njej kot njegovi ženi, ki je noče trpeti pri sebi, zato, ker ta doslej ni bila obračunana). Iz navedenega se da razbrati, da je bila ta zakonska zveza leta 1579 sporazumno ločena.

¹⁵ O J. K. Valvasorju in hrvaško-slovenskem kmečkem uporu 1573 gl.: B. Grafenauer, Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem, Ljubljana 1974, p. 278.

¹⁶ Prvi prepis napisov na nagrobniku je zapustil tedanji laški vikar Janez Krstnik Gajšnik v svojem, do 1744 končanem latinskem rokopisu »Compendiosa totius Archiparochiae, Tyberiensis Topographia a R. D. Ioanno Baptista Gayschneg ... fideliter contexta«, p. 52. Izvirnik hrani Škofijski arhiv v Mariboru. Biografski del napisa je objavil I. Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant, IV/2. Das Dekanat Tüffer, Graz 1881, p. 84. Ošpitalski cerkvi in o usodi nagrobnika gl.: I. Orožen, o. c., p. 83 ss. Epigrafsko verno je isto besedilo posnel P. Radics, Valvazorjev rod na Spodnjem Štajerskem, INK 11 1899, p. 109, kjer je na strani 110 tudi slika nagrobnika. Ponovno je epigrafsko transkribirani biografski napis in tudi verske citate z nagrobnika — te v novi nemščini — objavil P. Radics, Valvasor 1910, p. 10 s. Gl. tudi: F. Podkrajšek, Pokopališča pri cerkvah Lavantinske škofije (ocena), ČZN 15 1919, p. 135 s. — J. Curk, Topografsko gradivo IX. Sakralni spomeniki na območju občine Laško, Celje 1967, p. 34, in k temu še M. Rybář, Pripombe k Curkovemu Topografskemu gradivu za občino Laško, Celjski zbornik 1969—70, pp. 362 s., 368. Z umetnostnozgodovinskega stališča je pisal o nagrobniku E. Cevc, Renesančna plastika na Slovenskem, ZUZ, n. v. 7 1965, pp. 150, 162.

¹⁷ Zato so verski citati tu povzeti iz P. Radics, Valvasor 1910, p. 11, biografski napisi pa iz Radics, Valvazorjev rod na Spodnjem Štajerskem, INK 11 1899, p. 109.

¹⁸ Tako P. Radics, Valvasor 1910, p. 11 kot E. Cevc, Renesančna plastika na Slovenskem, ZUZ, n. v. 7 1965, p. 150 sta menila, da so napisi protestantsko izbrani in po tem sklepala na versko usmerjenost pokojnika. Vprašanje pa je bolj zamotano. Ponovno je obsežno o nagrobniku razpravljaj E. Cevc, Trije poznorenesančni in en baročni nagrobnik v Laškem, ČZN, n. v. 12 1976, p. 309 ss.

¹⁹ J. V. Valvasor je oporoško poznal, saj je hranil prepis, kar dokazuje tudi vpis v zapuščinskem inventarju, sestavljenem po njegovi smrti (Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 7, str. 12). Vsebinsko oporoke je v zelo skopem izvlečku in najbrž s posebnim namenom nekoliko prirejeno

objavil v Ehre IX, p. 106 ss. V kratkem povzetku jo je publiciral po prepisu v laškem trškem arhivu I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant*, IV/2. Das Dekanat Tüffer, Graz 1881, p. 72 ss. P. Radics je vsaj do leta 1893 ni poznal, nato pa jo je, po istem primerku in prav tako v povzetku, objavil v članku: *Das Testament des Johann Bapt. Valvasor 1581* (Valvasor-Studien VII.—X.), LZg 114 1895, Nr. 186, p. 1607 s.; Nr. 187, p. 1615; Nr. 188, p. 1625 s.; Nr. 189, p. 1633, in ponovno v Valvasor 1910, p. 259 ss., kjer pa navaja kot hranilišče Štajerski deželni arhiv v Gradcu. Prepis oporoke je bil shranjen še okoli leta 1900 pri c. kr. okrajnem glavarstvu v Celju, drugi v občinskem arhivu trga Laško (P. Radics, Valvazorjev rod na Spodnjem Štajerskem, INK 11 1899, p. 106). Pač pa je nemška kopija oporoke še ohranjena v fondu Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu: »Die Materiengruppen der Repräsentation und Kammer, 1745—1763, und des alten Guberniums, 1763—1784« — s predhodnimi akti — skupina 17, prav tam: Tüffer, Spital: Untersuchung der schlechten Wirtschaft (zraven prepis oporoke ustanovitelja Janeza K. Valvasorja, Šrajbärski turn 1581 [= Sachabteilung 116]), 1581—1753. Kratko citirano: Steiermärkisches Landesarchiv (Graz), R & K Sachabt. 116. Bolj nenavadno za uradno prakso pa je, da je nastala tudi latinska kopija oporoke. Ta doslej v raziskave ni bila pritegnjena in jo hrani Arhiv SR Slovenije, T (Testamenti) II, lit. V — 1.

²⁰ I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant*, IV/2. Das Dekanat Tüffer, Graz 1881, p. 72 ss. — M. Rybář, Janez Krstnik Valvasor in laški špital, Naše delo. Glasilo Skupščine občine Laško 4 1970, št. 3, p. 5; št. 4, p. 6; št. 5, p. 5; št. 6, p. 3; št. 7/8, p. 9; št. 9, p. 5; št. 10, p. 9; št. 11, p. 10; št. 12, p. 6 s.; 5 1971, št. 1, p. 10; št. 2, p. 5; št. 3, p. 8 s. — E. Pertl, Pregled razvoja zdravstva v Laškem in njegovem okolišu, ČZN, n. v. 12 1976, p. 361 ss.

²¹ Ehre XI, pp. 8, 41, 233, 248, 272, 333, 345, 376, 378, 432, 464, 468, 490, 575, 635, 721; XII, p. 93. — C. Schmutz, *Historisch-Topographisches Lexicon von Steyermark II. Th.*, Gratz 1822, p. 565. — I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant*, IV/2. Das Dekanat Tüffer, Graz 1881, pp. 85, 212; VI. Das Dekanat Drachenburg, Marburg 1887, p. 259. — M. Rybář, Janez Krstnik Valvasor in laški špital, Naše delo. Glasilo Skupščine občine Laško 4 1970, št. 10, p. 9; št. 11, p. 10; št. 12, p. 6; 5 1971, št. 1, p. 10. — J. Koropec, Laško gospostvo v srednjem veku, ČZN, n. v. 12 1976, p. 270 ss.

²² C. Schmutz, *Historisch-Topographisches Lexicon von Steyermark III. Th.*, Gratz 1822, p. 149 s. — C. Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 19. Th., Wien 1868, p. 129 s. — A. Pirjevec, Moscon, SBL II, p. 156. Leta 1864 je Albert daroval Slovenski matici dva zvezka (II. in VI.) prevoda sv. pisma novomeškega kanonika Matije Kastelca (iz leta 1680). S tem je prišel na dan in se ohranil dragoceni, literarnozgodovinski in jezikoslovno zanimivi rokopis, ki ga je bil sicer poznal že J. V. Valvasor in navajal tudi Marko Pohlin. Sedaj je shranjen v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, rokopisna zbirka, Ms. 578. Gl.: Ehre VI, p. 360. — M. Pohlin, *Bibliotheca Carnioliae*, MHVK 17 1862 (Beilage), p. 13. — LMS 1866, p. 8. — I. Vrhovnik, O Kastelčevem prevodu sv. pisma, Carn 7 1916, p. 217 s. — F. Kidrič, Opombe k protiref. (katol.) dobi v zgodovini slovenskega pismenstva, ČJKZ 3 1921/1922, p. 90 ss.

²³ Ehre IX, pp. 106, 108.

²⁴ To je opazil P. Radics, *Die Landmannschaft und der Freiherrnstand Valvasor's*, Argo 2 1893, col. 150. Ker mu takrat še ni bilo znano celotno

besedilo oporoke Janeza Krstnika, je domneval, da manjka v genealogiji vmes še en Hieronim Valvasor.

²⁵ I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant*, IV/2. Das Dekanat Tüffer, Graz 1881, p. 76.

²⁶ G. Wahrig, *Deutsches Wörterbuch*, Gütersloh — Berlin — München — Wien 1973, col. 3870.

²⁷ P. Radics, *Ein Kupferbergwerk bei Ratschach in Unterkrain 1602* (Valvasor-Studien XVII.) LZg 115 1896, Nr. 9, p. 67 s. — I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant*, VI. Das Dekanat Drachenburg, Marburg 1887, p. 241. — J. Koropec, *Laško gospostvo v srednjem veku*, ČZN, n. v. 12 1976, p. 266.

²⁸ Ehre IX, p. 109. Po podatku v Ehre IX, p. 114 v času J. V. Valvasorja rodbina v. Scheyr, iz katere je izvirala njegova stara mati, na Kranjskem ni več prebivala, tudi ni imela tu posesti.

²⁹ Arhiv SR Slovenije, (Kranjski deželni stanovi) Stan. arh., I. reg., pisma deželanstva, lit. V.

³⁰ Ehre IX, p. 107. — Kabinet grafike JAZU v Zagrebu, Valvasorjeva zbirka, zv. XVI, fol. 11 in 15a (prim.: F. Stelè, Valvasorjev krog in njegovo grafično delo, GMS 9 1928, p. 27). — Metropolitanska knjižnica v Nacionalni in vseučiliški biblioteki v Zagrebu, MR 160, Opus insignium armorumque, fol. 3, 73, 115, 226 (prim.: J. Barle, Valvasorjeva knjiga grbov, IMK 8 1898, p. 59). — Arhiv SR Slovenije, zbirka rokopisov I/1r, Knjiga Dizmove bratovščine, fol. 72, 148 (o slikarju grba gl.: P. Vrhunc, Simon Tadej Volbenk Grahovar [1710–1774], ZUZ, n. v. 8 1970, p. 107 ss.).

³¹ Ehre IX, p. 108. — A. Dimitz, *Geschichtliches aus dem landesgerichtlichen Archive in Laibach*, MHVK 18 1863, p. 6 s. — P. Radics, *Die Landmannschaft und der Freiherrnstand Valvasor's*, Argo 2 1893, col. 149.

³² V tem pogledu je značilen povzetek oporoke Janeza Krstnika Valvasorja v Ehre IX, p. 106.

³³ V rodovniku navaja Valvasor le oba Hieronimova sinova, ne pa tudi hčera (Ehre IX, p. 109). Vendar posredno omenja Zofijo Valvasor, vdovo po Adamu Apfaltrerju, ker je ta okoli leta 1624 kupila grad Motnik pri Kamniku (Ehre XI, p. 424). Drugo hčer Lukrecijo, poročeno leta 1603 z Matijem Posarellom in umrlo leta 1627, pa navaja P. Radics, vendar ne v besedilu svoje monografije, ampak v dodani genealogiji Valvasorjev (P. Radics, Valvasor 1910, p. 350). Tu je Radics črpal podatke iz lastnih raziskav, nadvse po virov ni navajal. Lukrecija je res imenovana v seznamu listin v zapuščin-skem inventarju brata Adama iz leta 1625 (Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 2, str. 30 pod št. 109 in 111). V istem inventarju je na str. 29 pod št. 108 imenovana tudi Zofija.

³⁴ O letnici smrti Hieronima Valvasorja lahko sklepamo iz listine, navedene v seznamu listin v zapuščin-skem inventarju sina Adama iz leta 1625. Vpis se glasi: ein Inventarij über weillandt Herrn Hieronimo Valvasoren seel: hinterlaßen briefliche Urkunden, datirt den Vierten Aprill 1612 (Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 2, str. 3 pod št. 1).

³⁵ P. Puntschart, Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten, Leipzig 1899, p. 250 s. — E. Goldmann, Die Einführung der deutschen Herzogsgeschlechter Kärntens in den slovenischen Stammesverband, Breslau 1903, pp. 14, 17. — B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Ljubljana 1952, p. 320. — D. Mihelič, Karantanija v očeh zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja, ZČ 31 1977, p. 316.

³⁶ Ehre VIII, p. 660 s.; XI, pp. 316 s., 630 ss.; XV, p. 523 ss. — C. Schmutz, Historisch-Topographisches Lexicon von Steyermark III. Th., Gratz 1822, p. 284 s. — K. Prenner, Die Freiherren Rauber, Carn 4 1841, pp. 133 s., 137 s., 141 s., 145 s., 149 s., 153 s. — P. Radics, Die Schlacht bei Sissek, Laibach 1861. — C. Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, 25. Th., Wien 1873, p. 27 ss. — A. Koblar, Boji na Krajinah in zmaga pri Sisku pred 300 leti, IMK 3 1893, pp. 81 ss., 121 ss., 161 ss. — S. Rutar, Schloss und Herrschaft Lueg, MMK 8 1895, pp. 2 ss., 45 ss., 94 ss. — P. Radics, Christoph von Rauber. Bischof, Krieger und Staatsmann (1466–1536.), Wien 1900 (Sep. a. d. Österr.-Ung. Revue 27. Bd). — P. Tomac, Bitka kod Siska (22 juna 1593), Vojni istoriski glasnik (Beograd) 8 1957, br. 5, p. 59 ss. — R. Andrejka, Ravbar (Rauber), SBL III, p. 36. — M. Miklavčič, Ravbar Krištof, SBL III, p. 37 ss. — B. Reisp, Grad Krumperk in Tabor nad Ihanom, Ljubljana 1978 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 83). — P. Simoniti, Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja, Ljubljana 1979, p. 59 ss. (o Krištofu Rauberju).

³⁷ Leposlovne stvaritve, ki so zajemale to snov, je pobudila romantika. Sprva so bile plod nemške slovstvene dejavnosti, nato pa tudi slovenske. Avtorji so segali v Valvasorja (Ehre IV, p. 525 ss.) in v ljudsko izročilo. Na privlačno romantično zgodbo je postal pozoren že znameniti nemški dramatik August v. Kotzebue, prvi pa jo je literarno oblikoval štajerski pesnik in pisatelj Johann Nep. v. Kalchberg in jo objavil z naslovom Erasmus Lueger, Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst (Wien) 5 1814, pp. 91 ss., 101 ss. Večje odmevnosti je bila deležna Kalchbergova zgodba zato, ker jo je prevzel štajerski pisatelj Franc Sartori v obsežno delo Pantheon denkwürdiger Wunderthaten volksthümlicher Heroen und furchtbarer Empörer des österreichischen Reiches, Praga in Dunaj 1816. Kot izvleček iz Sartorija je sledilo več ponatisov in predelav. Tako: IB 1823, Nr. 37, p. 145 ss., Nr. 38, p. 149 ss., Nr. 39, p. 153 ss., Nr. 40, p. 157 ss., Nr. 41, p. 161 ss., in samostojno: Das Felsenschloss Lueg in Innerkrain. Nebst der Geschichte des Erasmus Lueger, Laibach, Joseph Blasnik 1841. Isto delo je izšlo še nekajkrat z naslovom: Felsenschloss Lueg und Erasmus Lueger, Adelsberg, Rihard Šeber, zadnjič v tretji, predelani izdaji leta 1900. Po Valvasorju in obstoječih nemških predlogah je za slovenske bralce zgodbo opisal Franc Malavašič, Erazem iz Jame, Ljubljana, Janez Giontini 1845. Očitno je bila knjižica, sicer skromen začetek slovenske historične novelistike, priljubljeno branje, kajti do konca 19. stoletja je doživela še štiri natisne in predelave, zadnjo leta 1896. Z literarno ambicijo je to snov obravnavalo še nekaj avtorjev. Prim.: B. Reisp, Predjama, Ljubljana 1977 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 72), p. 27 ss. Erazem Predjamski, Gašper Rauber, druge osebnosti in razgibana doba, v kateri so živeli, so bili predmet umetniške ustvarjalnosti tudi v naših dneh. O tem priča zgodovinski roman: Saša Vuga, Erazem Predjamski I.—III., Koper, Lipa 1978.

³⁸ V pesniško obliko jo je prelil Fran Cegnar, Od kdaj pregovor: »Ga v žakelj dene«, N 10 1852, pp. 173, 177. V prozi je njegovo življenje po J. V. Valvasorju in drugih virih opisal Peter Hicinger (Hitzinger), Močni baron Ravbar,

Baron Janez Vajkard Valvasor.

Ljubljana, Janez Giontini 1858. Kasneje je Hicingerjev spis priredil Fran Nedeljko. Izšel je pod kratico D.(ominicus), kar je bil Nedeljkov psevdonim, z enakim naslovom v Ljubljani leta 1886 in 1905.

³⁹ O deležu Adama Rauberja v zmagi nad Turki pri Sisku poje ljudska: Pesem od Ravbarja. Gl.: zapis Valentina Vodnika v redakciji Mihe Kastelica, Krajnska čbelica III, Ljubljana 1832, p. 85 ss., druga izdaja 1849, p. 70 ss. — K. Štrekelj, Slovenske narodne pesmi I, Ljubljana 1895—1898, p. 51 ss. Nemški pesnik in politik Anton Auersperg, s pesniškim imenom Anastasius Grün, ki je kot Prešernov učenec oziroma gojenec v Klinkowströmovem zavodu na Dunaju skupaj z njim prebiral Valvasorja, se je kasneje lotil prevodov slovenskih narodnih pesmi v nemščino. Ti prevodi, med katerimi je tudi pesem: Vom Herrn Rauber, zavzemajo v tej zvrsti še danes najodličnejše mesto. Z njimi je spravil slovensko ljudsko pesem v evropsko evidenco. Prim.: A. Grün, Volkslieder aus Krain, Leipzig 1850, p. 128 ss.

⁴⁰ Josip Lavtižar je leta 1928 napisal in uglasbil spevoigro ali preprosto opereto v 4 dejanjih »Adam Ravbar« (J. Mantuani — J. Rus, Lavtižar Josip, SBL I, p. 626). Matija Tomc pa je leta 1969 skomponiral kantato za mešani zbor in soliste »Adam Ravbar«. Namen zadnjih opomb je opozoriti na nekaj umetniških stvaritev, tu v zvezi z Rauberji, ki so črpale motive tudi iz dela J. V. Valvasorja.

⁴¹ Nadškofijski arhiv, Ljubljana, Župnijski arhivi, stolna župnija sv. Nikolaja v Ljubljani, Liber Matrimoniorum ab Anno 1632 usque ad Annum 1651, knjiga 2, p. 2. — L. Schiviz v. Schivizhoffen, Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain, Görz 1905, p. 147.

⁴² Povzeto po rodovniku v Ehre IX, p. 109. Kar zadeva število in spol otrok Ane Marije in Jerneja Valvasorja, bi opozoril na napačni podatek pri popisu gradu Krumperk (Ehre XI, p. 317). Valvasor je tu zapisal: nemlich Anna Maria (die mein seliger Herr Vater / Herr Bartholme Valvasor / geehlicht / und mit Ihr / mich / samt meinen acht Brüdern / und sechs Schwestern gezeuget) (namreč Ana Marija, s katero se je moj pokojni gospod oče, gospod Jernej Valvasor, poročil in z njo rodil mene skupaj z mojimi osmimi brati in šestimi sestrami). Če izločimo ob rojstvu umrle dvojčke, bi seštevek otrok navedbam v rodovniku sicer ustrezal, ne pa tudi spol, bratov je bilo namreč deset in sestra le pet.

⁴³ Ehre XI, p. 630 ss. (o gradu Kravjek); VIII, p. 760 s. (o Rauberjevem beneficiju); VIII, p. 663 (o Krištofu Rauberju); VI, p. 349 s. (o Juriju Dalmatinu). Iz povedanega izhaja tudi, da na Valvasorja ni vplival in da je moral biti do tega časa že zglajen spor Ane Marije in sestre Regine Doroteje Rauber z njunim varuhom Janezom Friderikom Rauberjem. Leta 1639 sta se namreč pritožili vladarju, da je varuh v njuno škodo bogatil svoje otroke. O tem poroča P. Radics, Valvasor 1910, pp. 40 s., 263 ss. Opozoril bi še na tale značilni drobci: na nekaterih originalnih odtisih v delu Topographia Ducatus Carnioliae modernae, list 294, ki prikazuje grad Kravjek, še opazimo, da je nemškemu imenu gradu sicer običajno dodano slovensko ime (Kravjäk) naknadno odstranjeno s plošče, na varianti upodobitve, list 295, pa je nadomeščeno z izrazom Weinek, kar je ponovitev nemškega imena. Očitno se je Valvasorju zdelo, da ima grad slavne rodbine Rauberjev neprimerno slovensko ime.

⁴⁴ Ehre XI, pp. 15, 159, 161 s. — P. Radics, Die Ermordung des Pfarrers von 289

Čemšenik und des Joh. Weikh. Freiherrn von Valvasor Vater als Gerichtsherr 1645 (Valvasor-Studien XVIII. — XX.), LZg 115 1896, Nr. 10, p. 75; Nr. 11, p. 83; Nr. 12, p. 89. — B. Grafenauer, Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962, p. 298. — J. Koropec, Slovenski puntarji med 1573 in 1635, ČZN, n. v. 11 1975, p. 31. — Idem, Laško gospostvo v srednjem veku, ČZN, n. v. 12 1976, p. 272.

⁴⁵ Ehre XI, p. 164 s. (pri popisu gradu Medija); VIII, p. 830 (pri popisu fare Vače, kamor je Medija cerkvenoupravno spadala). Prepis ustanovnega pisma beneficija je objavil P. Radics, Graščine in hiše rodovine Valvasorjeve na Kranjskem, LZ 14 1894, p. 434 s.

⁴⁶ Jernej Valvasor je pogosto naveden v sejhni zapisnikih kranjskega deželne- ga zbora in odbora od leta 1623 dalje. Glavni prejemnik (der Generaleinnehmer) je postal s sklepom deželnega zbora 13. marca 1630 (Arhiv SR Slovenije, Stan. arh., I. reg., 889, knj. 15, fol. 527'). Kot deželni odbornik je naveden skupaj s svojimi uradnimi kolegi tudi v Ehre IX, p. 88 s. Prim. še: P. Radics, Eine Finanzdebatte im krainischen Landtage anno 1636 (Valvasor-Studien XXXIX.—XXXX.), LZg 116 1897, Nr. 127, p. 1145 s.; Nr. 128, p. 1159 s.

⁴⁷ Na Mediji z 20. avgustom 1657 datirani zapuščinski inventar Ane Marije Valvasor, ki obsega 106 strani, je dragocen vir za kulturno zgodovino. Po svojem obsegu in vsebini daje izčrpno sliko o premičninah za osebno in gospodinjstvo rabo Ane Marije Valvasor, apliciramo pa lahko ta inventar tudi na druga podobna grajska gospodinjstva tistega časa (Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 4 $\frac{1}{2}$). Na kratko ga je povzel in dodal nekatera pojasnila P. Radics, Valvasor 1910, p. 42 ss.

⁴⁸ V zapuščinskem inventarju Ane Marije Valvasor z dne 20. avgusta 1657 je v seznamu listin: Inventarium über Herrn Barthollmeen Valvasors seel: zu Laibach ligend: und vertheilte Fahrnuß, z datumom 7. marec 1652, in pobotnica sinov iz prvega zakona, Karla in Franca Adama; wegen der empfangenen vätter — und mütterlichen Fahrnuß, z dne 21. aprila 1652 (Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 4 $\frac{1}{2}$, str. 7 pod št. 15 in str. 6 pod št. 11).

⁴⁹ Povzeto po rodovniku v Ehre IX, p. 109, glede razdedinjenja Janeza Dietricha pa posebej po 7. točki oporoke Ane Marije Valvasor z dne 10. junija 1657 (Arhiv SR Slovenije, T [Testamenti]II, lit. V — 3). Ta oporoke daje nekatere podatke o družinskih razmerah, iz nje pa se razberejo do neke mere tudi nazori in značaj matere Janeza Vajkarda. V celoti jo je objavil P. Radics, Valvasor 1910, p. 49 ss.

⁵⁰ Prim.: J.W. Valvasor, Topographia Ducatus Carnioliae modernae (leta 1679), kjer je v indeksu kot lastnik Moravč še naveden grof Janez Herbard Barbo in kot lastnik Belneka baron Karel Valvasor, za stanje 10 let kasneje pa, Ehre XI, pp. 161, 165, 651, 379, 159. Gospodstvo Belnek je moral pridobiti Karel pred letom 1667, sicer bi tega ne bilo v baronskem naslovu. Dvorec Moravče sta prodala Karlu Valvasorju Herbard in Maks Valerij Barbo leta 1679 (Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. V, lit. B, št. 25, str. 6 pod št. 2; cit. po M. Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982, p. 303).

- ⁵² Letnice Karlovega delovanja v kranjskem deželnem odboru so povzete po Ehre IX, p. 89 ss.
- ⁵³ Po raziskavah P. Radicsa so dobili Valvasorji baronski naslov leta 1667. Podatke je avtor črpal v »K. k. Adelsarchiv in Wien« (P. Radics, *Die Landmannschaft und der Freiherrnstand Valvasor's*, Argo 21893, col. 150 s.). Navedeni podatki so povzeti tudi v P. Radics, *Valvasor* 1910, p. 54. O stanovskem povišanju Valvasorjev so notranjeavstrijski tajni svetniki v Gradcu obvestili kranjskega deželnega glavarja Volfganga Engelberta Auersperga z listino, datirano s 15. januarjem 1668 (Arhiv SR Slovenije, Stan. arh., I. reg., pisma deželanstva, lit. V). Zaradi navedenega datuma je veljalo na Kranjskem, da so si Valvasorji pridobili baronstvo leta 1668. Prim. tudi seznam odlokov o podeljevanju plemiških naslovov (Arhiv SR Slovenije, Vic., fasc. 268, lit. S/V — 3). V obeh zgornjih objavah navaja Radics, da so baronstvo skupaj s Karlom dobili še pokojnega Janeza Krstnika vdova Regina Sidonija, njun sin Janez (Hans) Adam in hči Ana Elizabeta. Toda Janeza Adama v rodovniku Valvasorjev ni. Sin Janeza Krstnika in Regine Sidonije (ali Sidonije Regine) je bil Adam Seifried (Ehre IX, p. 109), kar pravilno izpričuje tudi omenjena listina notranjeavstrijskega tajnega sveta.
- ⁵⁴ O lastništvu Zavrha gl.: Ehre XI, p. 399 (kjer pa je namesto Regina Sidonia navedeno Maria Sidonia); zapuščinski inventar Adama Valvasorja (Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 2, str. 45, kjer se začenja popis inventarja na Zavrhu, omenjene listine pa so zabeležene na str. 5 pod št. 7 in 11 in na str. 21 pod št. 77); zapuščinski inventar Janeza Krstnika Valvasorja (Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 4).
- ⁵⁵ Seveda je hipotetično razlagati ta molk z morebitnimi nejasnostmi ali razhajanjem glede uveljavitve baronstva pri vseh rodbinskih vejah, tako tudi pri J. V. Valvasorju samem.
- ⁵⁶ V poglavju, kjer obravnava Valvasor kranjske plemiške rodbine in njihove grbe, našteva Valvasorje izključno med baronskimi rodbinami, in to med tistimi, ki so v njegovem času imele kranjski inkolat (Ehre IX, p. 106).
- ⁵⁷ Janez Herbard je umrl leta 1681 (Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 6). O zamenjavi gospostev med obema družinama poroča Valvasor pri popisu Medije in Zavrha (Ehre XI, pp. 165, 399), v imenjsko knjigo pa je bila sprememba vpisana leta 1683 (Arhiv SR Slovenije, Imenjska knjiga VI [1662—1756], fol. 101, 102).
- ⁵⁸ Ob nastavitvi deželne deske sredi 18. stoletja je naveden kot lastnik gradu Moravče Jožef Segalla (Arhiv SR Slovenije, Deželna deska, glavna knjiga V, fol. 305). O gradu v Moravčah danes ni nikakršnih sledov več. Belnek je Karel Valvasor prodal Janezu Seifriedu Raumschisslu (Ehre XI, p. 651) po letu 1679. Karlova družina si ga je nato ponovno pridobila. Prim.: Arhiv SR Slovenije, Imenjska knjiga VI (1662—1756), fol. 100. V deželni deski je kot lastnik Belneka dokumentiran sredi 18. stoletja baron Karel Jožef Valvasor, sin Janeza Karla (Arhiv SR Slovenije, Deželna deska, glavna knjiga X, fol. 357).
- ⁵⁹ O Juriju Žigi Valvasorju gl.: Ehre XI, p. 305; IX, p. 109. — F. Podkrajšek (pod ps. Harambaša), *Valvasorjeva rodbinska rakev na Polšniku*, LZ 12 1892, p. 753 ss.; 13 1893, p. 566. — P. Radics, *Georg Siegmund Valvasors Amtsreise*

nach Idria 1669 (Valvasor-Studien XXIII. — XXIV.), LZg 115 1896, Nr. 28, p. 213; Nr. 29, p. 221 s. — Idem, Valvasor 1910, p. 350. O lastništvu Motnika, Sel in Volčjega potoka gl.: Ehre XI, pp. 424, 233, 658. Prim. tudi: P. Radics, Graščine in hiše rodovine Valvasorjeve na Kranjskem, LZ 14 1894, pp. 433 ss., 566 ss. — Idem, Valvazorjev rod na Spodnjem Štajerskem, INK 11 1899, p. 103 ss.

⁶⁰ Gl. prilogo: Wagensberg mit seinen geographischen Prospect (Bogenšperk s svojim zemljepisnim prospektom), Ehre XI, p. 620/621. Prospekt je Valvasorju posvetil njegov zvesti sodelavec Andrej Trost.

⁶¹ Podatek po seštevku baronskih rodbin v Ehre IX, p. 106.

⁶² L. Schiviz v. Schivizhoffen, Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain, Görz 1905, p. 153. — P. Radics, Valvasor 1910, p. 344.

⁶³ O galeriji sta poročala: R. Puff, Die Valvasore in Steyermark, IB 1846, p. 302 s. — P. Radics, Valvazor na Štajarskem, N 35 1877, p. 237. — Idem, Eine Valvasor-Porträtgalerie auf Schloss Plankenwert (Plankenwart, op. B. R.) in Steiermark (Valvasor-Studien XXXIII. — XXXVI.), LZg 116 1897, Nr. 57, p. 489; Nr. 58, p. 497; Nr. 59, p. 505; Nr. 60, p. 517.

⁶⁴ Okoli leta 1900 so portreti kot dar tedanjega lastnika gradu Plankenwart, advokata dr. Matije Hudnika, prešli v last Deželnega, danes Narodnega muzeja v Ljubljani (P. Radics, Valvasor 1910, p. V). V Inventarno knjigo kulturnozgodovinskih predmetov v muzeju so bili brez letnice prihoda in opombe o načinu pridobitve, le z označbo: oljna slika na platno 1910 × 1120 mm, vpisani pod štev. 3391 — 3398 zapovrstjo portreti Emerencijane roj. Khisl, Neže roj. Scheyr, Jerneja Valvasorja, Marije Elizabete roj. Dornberg, Ane Marije roj. Rauber, Janeza Karla Valvasorja, Ane Kristine roj. Schratzenbach, Ane Elizabete roj. Auersperg. Leta 1946 je Narodni muzej slike odstopil v hrambo Narodni galeriji v Ljubljani, ki jih je prevzela 19. 5. 1947 (arhiv Narodnega muzeja, akt štev. 514/46). Signature, ki jih imajo portreti v Narodni galeriji, so po zgornjem zaporedju imen naslednje: 1571, 948, 944, 942, 945, 943, 946, 947. Zvezo med Valvasorjevo rodbinsko galerijo portretov in nahajališčem v gradu Plankenwart je skušala pojasniti že 1913 asistentka Kranjskega deželnega muzeja dr. Ana Schiffrer (prim.: Arhiv SR Slovenije, Priv. A LII [Ana Schiffrer], pismo XCVIII, XCIX). O lastnikih Plankenwarta gl.: C. Schmutz, Historisch-Topographisches Lexicon von Steyermark III. Th., Gratz 1822, p. 159.

⁶⁵ Portret Ane Rosine roj. Barbo še omenja P. Radics, Valvazor na Štajarskem, N 35 1877, p. 237.

⁶⁶ Arhiv SR Slovenije, Imenjska knjiga VI (1662—1756), fol. 100, 101, 76, 102.

⁶⁷ Arhiv SR Slovenije, Imenjska knjiga VI (1662—1756), fol. 2, 4, 22, 54.

⁶⁸ Za Medijo gl.: Arhiv SR Slovenije, Deželna deska, železnobarvni kvatern, C 15; za Belnek: Arhiv SR Slovenije, Deželna deska, železnobarvni kvatern, D 18. Cit. po M. Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982, pp. 285, 78.

⁶⁹ Glede prehoda rodbinskih posesti Valvasorjev v druge roke gl.: 1) za Zavrh: P. Radics, Graščine in hiše rodovine Valvasorjeve na Kranjskem, LZ 14 1894, p. 437, navaja kot letnico prodaje 1753, česar pa v navedenem viru (deželna

deska) ni mogoče preveriti zaradi preohlapnega citata in tudi zaradi neskladnosti z dejstvom, da so prvi vpisi v deželno desko šele iz leta 1757. Za zadnji podatek gl.: M. Smole, *Davčni operati in zemljiška knjiga*, L. Žumer, *Delež gozdov v slovenskem prostoru*, Ljubljana 1976 (Inštitut za gozdno in lesno gospodarstvo pri Biotehniški fakulteti, Strokovna in znanstvena dela, 50), p. 51. Glede letnice prodaje gl. tudi: Arhiv SR Slovenije, Zap. Inv., fasc. LII, lit. T 2, št. 56, str. 1 pod št. 3, kjer je, najbrž pomotoma, zapisana letnica 1762, in Arhiv SR Slovenije, Deželna deska, glavna knjiga V, fol. 462, kjer je 8. 7. 1762 vpisan kot kupec Zavrha že Mihael Angelo Zois v. Edelstein. 2) Za Belnek: Arhiv SR Slovenije, Deželna deska, glavna knjiga X, fol. 358, 1. citronasti kvatern, C 11. 3) za Medijo: Arhiv SR Slovenije, Deželna deska, glavna knjiga II, fol. 185, 3. modri kvatern, C 25. Gradič Zavrh je kmečka stavba (v vasi Zavrh št. 3), sicer nekoliko prezidana; vendar še močno podobna Valvasorjevi upodobitvi. Od leta 1901 naprej je v lasti rodbine Bostič (ustna izjava Jožefe Bostič avtorju 1. 4. 1978). Grad Belnek v vasi Drtija pri Moravčah je bil pred drugo svetovno vojno še lepo ohranjen in v lasti baronice E. Daublebsky-Eichheim roj. Minutillo iz Gradca. Leta 1943 so ga partizani požgali, po vojni pa so porabili grajske razvaline za popravilo hiš in grad popolnoma odstranili. Graščino Medijo v vasi Podlipovica pri Izlakah so jeseni 1944 partizani minirali. Do danes je ostalo še nekaj zidov, propadajoče gospodarsko poslopje, demolirana in močno poškodovana grajska kapela. Objekti so v lasti Groblarjevih dedičev, Jelene Zupančič in Natje Bregar iz Obrezije v Izlakah (ustna izjava Jelene Zupančič, Kolovrat 18, avtorju 18. 6. 1978).

⁷⁰ J. B. Witting, *Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels*, *Jahrbuch der k. k. heraldischen Gesellschaft »Adler«* (Wien), n. F. 4 1894, p. 145.

⁷¹ Nadškofijski arhiv, Ljubljana, Župnijski arhivi, stolna župnija sv. Nikolaja v Ljubljani, Sterberegister der Dompfarr vom 1. Jänner 1771 bis 26. Aug. 1812, knjiga 4, p. 121. — L. Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain, Görz 1905*, p. 208, ga ima po matičnih knjigah, ki so mu bile znane in dostopne, vpisanega kot zadnjega iz rodbine, umrlega v Ljubljani 11. (!) sept. 1795 v starosti 95 let. P. Radics, *Domherr Franz Josef Freiherr von Valvasor (1705 bis 1795)*, *LZg* 118 1899, Nr. 212, p. 1677 s., poroča o njem podrobneje ter navaja kot datum smrti 17. sept. 1795 in kot datum krsta 12. febr. 1705; torej je doživel 90 let.

⁷² Arhiv SR Slovenije, T (Testamenti) III, lit. V — 31. Zanimivo je, da sta bila imenovana stric Jožef Valvasor in nečakinja Marija Antonija Gaisruck botra 10. avg. 1794 rojeni Matildi Karolini Antoniji grofici Stürkh, kar izpričuje njuno bližjo povezanost (Izvleček iz krstne knjige stolne župnije v Ljubljani, ki ga hrani dr. Franc Lazarini, Ljubljana).

⁷³ *Schematismus für Krain und Görz auf das Jahr 1808*, Laibach 1808, Anhang p. 8.

⁷⁴ V tejsmeri je veliko naredil P. Radics, *Valvasor 1910*, p. 339, ki pravi: *Meine in die Hunderte und Hunderte zählenden noch handschriftlichen Auszüge aus den heimatlichen und auswärtigen Archiven und Bibliotheken über die Familie Valvasor in Krain im allgemeinen (Mojih sto in sto še rokopisnih izpiskov iz domačih in tujih arhivov in knjižnic o rodbini Valvasor na Kranjskem v splošnem)*. To gradivo hrani Arhiv SR Slovenije, Priv. A XLVI (Radics Peter Pavel), zlasti fasc. 4 do 7 (gradivo za biografske študije, lit. V [Valvasor]). Vendar je prav na koncu svojega dela nekoliko resignirano

Johann Vajkard Valvasor

zapisal (o. c., p. 350): Vorstehende Genealogie der Herren und Freiherren von Valvasor konnte nur den Zweck haben, die Verzweigung dieser Familie in Krain im Laufe dreier Jahrhunderte aufzuzeigen, nachdem aus mehr denn einem Grunde absolute Vollständigkeit zu erzielen gänzlich ausgeschlossen erschien (Pričujoča genealogija gospodov in baronov Valvasorjev je mogla imeti samo ta namen, da pokaže razraščanje te rodbine na Kranjskem v treh stoletjih, potem ko se je iz več kot enega razloga pokazalo, da je povsem izključeno doseči absolutno popolnost). Obsežno gradivo za rodbino Valvasorjev je tudi v Lazarinijevi genealoški zbirki (Zgodovinski arhiv Ljubljana — Ljubljana).

⁷⁵ Ehre VIII, p. 760 s.; IX, p. 109; XI, p. 165. — P. Radics, Ein Bruder Johann Weikhard's Freiherrn von Valvasor (Valvasor-Studien XXVIII. — XXX.), LZg 115 1896, Nr. 45, p. 347; Nr. 46, p. 355; Nr. 47, p. 363. — Idem, Valvasor 1910, p. 339 s.

⁷⁶ Semeniška knjižnica v Ljubljani, Rkp 14, J.G. Dolničar (Thalnitscher), Ectypon bibliothecae publicae Labacensis, 1715, p. 133. — V. Steska, Dolničarjeva »Bibliotheca Labacensis publica«, IMK 10 1900, p. 171.

⁷⁷ M. Pohlin, Bibliotheca Carnioliae, MHVH, Beilage zum Jahrgange 1862, p. 57. — P. Simoniti, Sloveniae scriptores Latini recentioris aetatis, Zagreb — Ljubljana 1972 (Iugoslaviae scriptores Latini recentioris aetatis, pars II.), p. 137. Tisk obsega 22 strani in ga hrani Semeniška knjižnica v Ljubljani v dveh primerkih (sign. S II. 1/11; 2/14). Da je bil Volfgang Franc član ljubljanske akademije operozov, kot navaja M. Pohlin, o. c., p. 57, je verjetno avtorjeva konstrukcija, ki po drugih virih ni potrjena. Glede možnosti, da bi ga istovetili z naslednjim, z jezuitom Volfgangom Valvasorjem, za sedaj, razen časovne povezanosti, ni indicija. O nekdanji kapeli sv. Rozalije pod Ljubljanskim gradom gl.: J. Vrhovec, Die wohlhlöbl. landesfürstl. Hauptstadt Laibach, Laibach 1886, p. 49.

⁷⁸ Nadškofijski arhiv, Ljubljana, Župnijski arhivi, stolna župnija sv. Nikolaja v Ljubljani, Geburts und Taufregister der Dompfarr seit 15. Sept. 1692 bis 1699, knjiga 14, p. 87 (očetovo ime se tu navaja: Franc Karel). — Arhiv SR Slovenije, zbirka rokopisov, I/37 r, Diarium praefecturae scholarum in Archiducali collegio Societatis Jesu, Labaci 1651 — 1772, fol. 945', 975, 1010'. — F. Krones, Geschichte der Karl Franzens-Universität in Graz, Graz 1886, p. 577. — P. Radics, Auf der k. k. Universitäts-Bibliothek in Graz (Valvasor-Studien IV.), LZg 114 1895, Nr. 167, p. 1451 s. — A. Koblar, Dobrotniki nekdanjega ljubljanskega jezuitskega kolegija, IMK 10 1900, p. 108. — L. Schiviz v. Schivizhoffen, Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain, Görz 1905, p. 36. — A. Backer — C. Sommervogel, Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, T. VIII, Bruxelles-Paris 1898, col 433 s. — P. Radics, Valvasor 1910, pp. 339, 344. — B. Duhr, Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge, IV/1, München-Regensburg 1928, pp. 374, 393, 396, 397. — Š. Jurić, Iugoslaviae scriptores Latini recentioris aetatis, pars I., tomus II., Zagrabiae 1971, p. 65. — P. Simoniti, Sloveniae scriptores Latini recentioris aetatis, Zagreb — Ljubljana 1972 (Iugoslaviae scriptores Latini recentioris aetatis, pars II.), pp. 36, 137. Delo Assertiones ex universa theologia hranijo v Nacionalni in vseučiliški biblioteki v Zagrebu (sign. R 3092).

¹ Nadškofijski arhiv, Ljubljana, Župnijski arhivi, stolna župnija sv. Nikolaja v Ljubljani, Liber Baptizatorum Labaci de Anno Salutis Reparatae 1638 usque 1643, knjiga 7, p. 163. Gl. tudi rodovnik Valvasorjev v Ehre IX, p. 109. Napačne podatke navaja L. Schiviz v. Schivizhoffen, Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain, Görz 1905, p. 4.

² O botrih gl.: Ehre XI, pp. 562, 614. — F. Ks. Lukman, Ruessenstein Konrad, SBL III, p. 163.

³ Na podlagi podatkov v sedaj izgubljenem urbarju mestnega računovodstva iz let 1640—1643 je rojstno hišo J. V. Valvasorja na Stari trg števil. 4 lokaliziral P. Radics, Valvasors Geburtshaus, LZg 119 1900, Nr. 100, p. 815 s. — Idem, Valvasor 1910, pp. 36, 58 s.

⁴ V. Fabjančič je v svojem med 1940 in 1943 nastalem rokopisnem delu: Knjiga ljubljanskih hiš in njih stanovalcev, I. del, Stari trg, fol. 389 (Zgodovinski arhiv Ljubljana—Ljubljana), v opombi pod črto zapisal, da za Radicsevo trditev ni dokaza in da je Jernej Valvasor prvič naveden v najemniškem urbarju 1648—1656 nad prečrtanim Vidmarjem (Vidmairjem, op. B. R.), Stieff je vpisan nad prečrtanim Valvasorjem, pod vsemi tremi prečrtanimi pa stoji Peter Wabl. Fabjančičeva opomba natančno ustreza vpisu v urbarju 1648—1656, vrzeli, ki so nastale v časovni vrsti urbarjev še pred Aškerčevim in današnjim oštevilčenjem gradiva, pa ne upošteva. Radicsevo citiranje (Valvasor 1910, p. 36) in seveda objava podatkov dokazujeta, da je uporabljal danes izgubljeni urbar 1640—1643.

⁵ Zgodovinski arhiv Ljubljana — Ljubljana, (Urbarski mestnega računovodstva) Cod. XVI/6 (1637—1639), fol. 7' (najemnik je A. Vidmair); Cod. XVI/7 (1643—1645), fol. 9 (najemnik je A. Vidmair); Cod. XVI/8 (1648), fol. 12 (najemnik je A. Vidmair); Cod. XVI/9 (1648—1656), fol. 9 (najemniki so A. Vidmair, J. Valvasor, J. Stieff, P. Wabl).

⁶ Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV. lit. Z, št. 4^{1/2}, str. 9 pod št. 24.

⁷ Treba je reči še tole: V. Fabjančič je za svoje delo o hišah in stanovalcih v mestu in predmestjih pregledal vse ustrezne listine, kolikor je znano, pa novega gradiva ali podatkov, ki bi pomagali osvetliti vprašanje, ni odkril.

⁸ GMS 9 1928, p. 110. — Frst. [F. Stelè], V spomin velikemu našemu zgodovinarju, IS 5 1929, št. 21, p. 164 s. — Valvasorjeva rojstna hiša, S 57 1929 (28. V.), št. 119a, p. 4. — s., Valvasorju slava, J 10 1929 (28. V.), št. 122a, p. 3. — J. R. [J. Rus], Valvasorjeva rojstna hiša (desna z mostovži) — ljubljanski »Betlehem«, J 10 1929 (28. V.), št. 122a, p. 3. — Spominska plošča Valvasorju, S 57 1929 (29. V.), št. 120, p. 4.

⁹ Ehre XI, p. 162.

¹⁰ Ehre VI, p. 342.

¹¹ Ehre XI, p. 86 s.

296 ¹² Ehre XI, p. 685 s.

- ¹³ F.—M. Dolinar, *Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje 1597—1704*, Ljubljana 1976, pp. 60 s., 150 s., 165, 180 s., 203. — J. Glonar, *Harrer Franc*, SBL I, p. 292 s. — M. Miklavčič, *Schönleben Janez Ludvik*, SBL III, p. 236 ss.
- ¹⁴ O tedanjih plemiških navadah govori Valvasor v poglavju: *Von dem Unterhalt / Ubung / Lebens-Art und Studien deß Adels / und der Bürger / in Crain* (Prehrana in opravilo, življenje in študije plemičev in meščanov na Kranjskem), v *Ehre* VI, p. 341 ss.
- ¹⁵ Knjigo hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani (sign. 4775). Delo je zanimivo tudi zato, ker je na enem od petih bakrorezov Wolfganga Kiliana (1581—1662) iz Augsburga, in sicer pri posvetilu, zelo zgodnja veduta Ljubljane. Prim.: *Ehre* VI, p. 357 s. — B. Reisp. Še o sončnem mrku na Slovenskem l. 1664, *Proteus* 26 1963/64, p. 182. — M. Miklavčič, *Siezenheim* (b) Adam Boštjan, SBL III, p. 307. — Idem, *Sisentschelli* (Sisenthal, Zizenčeli) Jožef, SBL III, p. 320.
- ¹⁶ *Ehre* XI, p. 161 s. — The Royal Society, London, Letter Book (copy) 10, p. 342 ss.; 2(i), p. 83 ss., Valvasorjevi pismi Galu z dne 3.12.1685 in 5.3.1686. — P. Radics, *Valvasor 1910*, p. 71 omenja, da je Valvasor na svojem prvem potovanju obiskal Salzburg in bavarska mesta München, Ingolstadt, Nürnberg in Augsburg. Toda o potovanju v ta mesta ni dokumentacije.
- ¹⁷ O svoji udeležbi v vojni 1663/1664 poroča Valvasor v *Ehre* XI, p. 100; XII, pp. 40, 93; XV, p. 601.
- ¹⁸ *Ehre* XII, p. 40. — V literaturi se od P. Radicsa dalje (*Valvasor 1910*, p. 71 s.) pogosto ponavlja navedba, da se je J. V. Valvasor med avstrijsko-turško vojno 1663—1664 bojeval v Senju, kar pa je napačna konstrukcija, kot izhaja ne samo iz navedbe v *Ehre*, l. c., ampak tudi iz dejstva, da se je Nikolaj Zrinjski bojeval v Slavoniji in ne v Senju (tu je bil poveljnik Peter Zrinjski). Grobo napako je napravil P. Radics, o. c., pp. 71, 185, kjer pravi, da je ta Nikolaj Zrinjski »kasnejši junak Sigeta«, in ga tako enači z Nikolajem Zrinjskim, ki je padel v Sigetu leta 1566! Valvasor je Senj in tamkajšnje razmere res dobro poznal in jih v svojem delu tudi natančno popisal, njegovo vedenje o Senju in Senjanih pa ni v zvezi z njegovo vojaško službo pod poveljstvom Nikolaja Zrinjskega.
- ¹⁹ Omenjene krute vojaške navade na turški meji opisuje Valvasor v *Ehre* XII, pp. 93, 116.
- ²⁰ O lovu na gada na »gori Kal« (zaselek v zasavskem hribovju, južno od vasi Jablana pri Šentlambertu v občini Zagorje) poroča Valvasor v *Ehre* II, p. 143, o čudežu na zasavski Sveti gori pa v *Ehre* VIII, p. 829.
- ²¹ *Ehre* XI, p. 55 ss.
- ²² *Ehre* III, p. 415 s.; VI, p. 364. — P. Radics, *Valvasor in Wien*, LZg 113 1894, Nr. 275, p. 2353 s.; Nr. 276, p. 2361 s. Tingirati pomeni po skrivnih naukiah alkimistov dati manjvrednim kovinam barvo in kakovost zlata ali srebra oziroma jih v zlato ali srebro spreminjati (J. Hübner, *Curieuses und reales Natur-Kunst-Berg-Gewerck- und Handlungs-Lexicon*, Leipzig 1736, col. 2108). Gran je bila nekdanja utež za medikamente in žlahtne kovine. V raznih deželah je bila različne vrednosti, običajno okoli 60 miligramov.

- ²³ Ehre XI, p. 96 s. (o magičnih zrcalih); X, p. 265 (o zvoniku Štefanove cerkve).
- ²⁴ The Royal Society, London, Letter Book (copy) 10, p. 342 ss.; 2(i), p. 83 ss., Valvasorjevi pismi Galu z dne 3.12.1685 in 5.3.1686. Vendar v zadnjem pismu Danske ne omenja.
- ²⁵ Beli slap na Savi, ki je bil reguliran 1736, dalje »der Donau-Strudel«, pred regulacijo znani nevarni vrtinec v 25 km dolgi ožini Donave, imenovani Strudengau, in slapove pri Schaffhausnu omenja Valvasor v Ehre II, p. 157 s., Baumannovo jamo in grad Kofel (italijansko Covolo ali Cogolo), danes ruševino v bližini kraja Primolano v Ehre II, p. 278, grad Hellbrunn s svetovno znanimi parki, ribniki, votlinami in »mehaničnim teatrom« v Ehre II, p. 279, salzburške in berchtesgadenske snežnike v Ehre III, p. 303, Bamberg v Ehre XI, p. 90 in VI, p. 368, Amsterdam v Ehre XI, p. 58, holandski kruh in vestfalski »pumpernikel« (der Pumpernickel) v Ehre III, p. 348, holandske drsalce na ledu pa v Ehre IV, p. 584.
- ²⁶ Ehre III, p. 417; II, p. 240; I (uvod), pesniško voščilo K. Wegleiterja: Der Freye Valvasor... O avtorju pesmi: H. A. Lier, Wegleiter: Christoph, Allgemeine Deutsche Biographie, Bd 55, Leipzig 1910, p. 358.
- ²⁷ Valvasor govori o turškem strupu v Ehre XI, pp. 207 ss., 315; XV, p. 503, o obisku v Tunisu v Ehre XI, p. 209, o svojem popotnem dnevniku v Ehre XI, p. 211. Mešalec strupov Ali Haisa je užival velik ugled »bey dem Tafilete«. Glede na predložno zvezo, ki jo uporablja Valvasor, bi sklepali, da gre za neko osebo oziroma položaj. Sicer pa je »Tafilet« pri starih kartografih (prim.: M. Seutter, Mare Mediterraneum, Augsburg 1729) skupina oaz v jugovzhodnem Maroku južno od Visokega Atlasa, danes imenovana Tafiulet ali Tafilelt in naseljena z berberskim prebivalstvom. O strupu je pisal M. Karlin, Dugotrajno delujoči otrov kod Valvazora, najverjetneje jektika, Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda 32. Priloži za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrova VIII. Miscellanea 2, Beograd 1938, p. 45 ss. (naslov zbirke cit. po V. Bazala, Bibliografija literature iz področja povijesti medicine, veterine i farmacije [Zagreb 1941]). Avtor meni, da slika bolezni, kot jo popisuje Valvasor, ustreza kronični jetiki, kar se mu zdi razumljivo tudi zaradi telesnih in duševnih naporov, ki so jim bili ti ljudje izpostavljeni na vojnih pohodih, posebej pa še v ujetništvu.
- ²⁸ Ehre XI, p. 93.
- ²⁹ Ehre XI, p. 85.
- ³⁰ Ehre XI, p. 75 ss.
- ³¹ Ehre XI, p. 101.
- ³² S konjskimi dirkami, bikoborbami, plesi in drugimi slovesnostmi in prireditvami so romanja danes povezana s turizmom. Že od nekdaj pa slovi kot posebna zanimivost romanje ciganov v Les Saintes-Maries-de-la Mer k svetnici črni Sari, ki jo imajo za svojo zaščitnico.
- ³³ Ehre IV, p. 501 ss.

v Lyonu in pošiljke okamnin v Lyon, Benetke in drugam pa zapovrstjo v Ehre III, p. 415; XI, p. 81; IV, p. 478.

- ³⁵ Precej smel poskus rekonstrukcije Valvasorjevega potovanja, kjer pa vrsta sklepanj in trditev ni podprta z dokazi, je napravil P. Radics, *Die Reisen des Freiherrn von Valvasor*, LZg 112 1893, Nr. 212, p. 1817 ss. — Idem, Valvasor 1910, p. 67 ss.
- ³⁶ O svojih kasnejših potovanjih govori Valvasor v Ehre XI, p. 92 s.; III, p. 415.
- ³⁷ Ehre III, p. 416 s.
- ³⁸ Ehre II, p. 232. — Sebastijan Münster (1488—1552) je bil profesor v Heidelbergu in Baslu. Po cit. Valvasorja, Ehre IV, p. 620, je pisal Münster v Kozmografiji o Cerkniškem jezeru na str. 1425, kar je napaka, ker omenjeno delo nima tolikšnega obsega. V različnih izdajah strani nekoliko variirajo. Prim.: S. Münster, *Cosmographie*, Basel 1578, p. 1224; ali o. c., Basel 1588, p. 1221. Najstarejše izdaje podatka o Cerkniškem jezeru nimajo. Seženj je dolg okoli 1,7 m, dunajski npr. meri 1,896 m.
- ³⁹ Ehre XI, p. 3. Podobne misli so tudi v Ehre I (uvod) v posvetilu deželnim stanovom in v nagovoru bralcu.

GRAFIČNI ZAVOD

- ¹ O posestih Graffenwegerjev gl.: Ehre XI, pp. 536 s., 221 s., 446 s. Slatno so med 2. svetovno vojno uničili partizani, po vojni so grad do temeljev podrli in gradbeni material odpeljali. Grad Knežji pot, ki je bil še v 17. stol. starinska zgradba z dviznim mostom, je kasneje popolnoma propadel. Skromni ostanki ruševin — nekaj metrov zidu v dolžino in višino — so na travnatem slemenu visoko nad naseljema Ponoviče in Sava v nadmorski višini okoli 390 m (grad Ponoviče 235 m). Proti savskemu bregu padajo strma, z gozdom porasla in skalnata pobočja. Ruševine so od zaselka Mačkovna ob potoku Vidernica oddaljene približno pol ure hoda. Najbliže nekdanji Knežiji je opuščena kmetija pri Zakrajšku (Drnovšek). V gradu Poganek je bila med 2. svetovno vojno nemška vojaška posadka, zato so ga 1943 razrušili partizani. Po vojni ga je lastnik delno obnovil.
- ² Nadškofijski arhiv, Ljubljana, Župnijski arhivi, Župnija Šmartno pri Litiji, fasc. 2, Poročna knjiga 1660—1720, sine pagina. — Ehre IX, p. 109. — P. Radics, *Aus dem Archive der Pfarre St. Martin bei Littai (Valvasor-Studien I.)*, LZg 114 1895, Nr. 164, p. 2425 s.
- ³ Da sta zakonca Valvasor po poroki stanovala na gradu Slatni dokazuje naslov na konceptu kupoprodajnega pisma za gradove Bogenšperk, Lichtenberg in Črni potok, ki se glasi: A Monseur Monseur le baron (!) Valvasor, a Slatena (Arhiv SR Slovenije, Samostanski arhiv Kostanjevica II, fasc. 2).
- ⁴ Nadškofijski arhiv, Ljubljana, Župnijski arhivi, stolna župnija sv. Nikolaja v Ljubljani, *Liber Baptizatorum ab Anno 1653 usque ad Annum 1664*, knjiga 9, p. 207.

300

France Zajec, model za kip Janeza Vajkarda Valvasorja na litoželeznem vodnjaku v Višnji gori 1872 (Narodni muzej, Ljubljana)

- ³ Prim.: P. Radics, Valvasor 1910, p. 80, kjer pa je avtor pri preračunavanju starosti Ane Rosine Graffenweger prišel do napačnega rezultata (14 let, 10 mesecev in 1 dan).
- ⁶ Arhiv SR Slovenije, Samostanski arhiv Kostanjevica II (Dominicalia), fasc. 2. Listina je našteta v E. Umek, Samostani Kostanjevica, Pleterje in Stična, Ljubljana 1974 (Samostanski arhivi, 1), p. 36 (popravi Prapreče v Lichtenberg, op. B. R.). — Arhiv SR Slovenije, Imenjska knjiga VI (1662—1756), fol. 103, 175'. — Ehre XI, pp. 622, 517, 339.
- ⁷ Npr. zapuščinski inventarji Franca Albrehta Khaysella: Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. XXVI, lit. K, št. 42/I (iz leta 1674), str. 8-13 in št. 42/II (iz leta 1685), str. 40—46, dalje Jurija Krištofa Khaysella: Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. XXVII, lit. K, št. 59/II (iz leta 1706), str. 7. Gl. tudi: B. Otorepec, Bogenšperk, Ljubljana 1976 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 70), p. 14.
- ⁸ Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. XXVI, lit. K, št. 42/II, str. 43 pod št. 10 in str. 45 pod št. 13.
- ⁹ Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. XXVII, lit. K, št. 59/II, str. 7 pod št. 1. Potrdilo, ki sta ga podpisala Janez Vajkard Valvasor 9. feb. 1689 in v dostavku Ana Maksimila Valvasor 8. okt. 1692 (Arhiv SR Slovenije, orig. listina najdena v: Müllners Diarium über die Arbeiten im Archive des Landesmuseums in Laibach, 1900. Na listino me je opozoril arhivski referent Peter Strnad).
- ¹⁰ Ehre XI, p. 338. — B. Otorepec, Bogenšperk, Ljubljana 1976 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 70), p. 5 s.
- ¹¹ Povzetki listin o nakupu Lichtenberga so v zapuščinskem inventarju Franca Albrehta Khaysella (Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. XXVI, lit. K, št. 42/I, str. 41 pod št. 112 in št. 42/II, str. 77 pod št. 112). Gl. tudi: B. Otorepec, Bogenšperk, Ljubljana 1976 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 70), p. 13.
- ¹² Podatek prinaša že C. Prenner, Das Schloß Wagensberg in Krain, Carn 2 1839, Nr. 54, p. 214.
- ¹³ O Bogenšperku so pisali: J. W. Valvasor, Ehre XI, p. 619 ss. (o gradu); VIII, p. 768 (o kapeli). — C. Prenner, Das Schloß Wagensberg in Krain, Carn 2 1839, Nr. 54, p. 213 s.; Nr. 55, p. 217 s.; Nr. 56, p. 221 s. — L. Bleib, Wagensberg, BK 3 1859, p. 90 s. — P. Radics, Valvasor 1910, p. 83 ss. — L. Pettauer, Das Schloß Wagensberg in Krain und seine Besitzer, LZg 130 1911, Nr. 246, p. 2325 s.; Nr. 247, p. 2333 s. — B. Otorepec, Bogenšperk, Ljubljana 1976 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 70). — B. Reisp, Materialne okoliščine Janeza Vajkarda Valvasorja, Situla (Ljubljana) 20/21 1980, p. 509 ss.
- ¹⁴ Ehre II, p. 181.
- ¹⁵ Ehre IX, p. 109; XI, p. 164.
- ¹⁶ Ehre XI, p. 620. Tako za knjižnico kot za grafično zbirko se navaja v literaturi najbrž nekoliko previsoka številka. Da je imela Valvasorjeva knjižnica 10000 zvezkov je zapisal sicer že J. K. Erberg, Versuch eines

Entwurfes zu einer Literar-Geschichte für Krain, 1825, p. 268 (Arhiv SR Slovenije, zbirka rokopisov, 263 r); v objavi rokopisa: M. Uršič, Jožef Kalasanc Erberg in njegov Poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske, Ljubljana 1975, p. 133. Toda v Metropolitanski knjižnici v Zagrebu je število Valvasorjevih knjig znatno manjše, medtem ko je v Grafičnem kabinetu JAZU danes (brez pogrešanega 4. zvezka) 7300 grafičnih listov (S. Ubel, Grafički kabinet Jugoslavenske akademije, Bulletin Instituta za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb) 2 1954, br. 5/6, p. 16).

¹⁷ Ehre VI, pp. 272, 274. Prim.: P. Radics, Valvasor 1910, p. 102, kjer je navedeno po pomoti, da gre za dela v glagolici. Popraviti je treba tudi opombo: namesto V. je prav VI. (knjiga).

¹⁸ P. Radics, Valvasor, Graz 1865, p. 27. — Idem, Valvasor 1910, p. 102.

¹⁹ Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 7/II, str. 1; št. 11, str. 3 pod št. 3 in fasc. XVII, lit. G, št. 56/III, str. 13. Zapuščinske inventarje, ki se sedaj hranijo v fasc. LIV, lit. Z, pod št. 7/I, 7/II in 11, je objavil P. Radics, Valvasor 1910, p. 310 ss., v celoti, medtem ko inventarja zapuščine J. V. Valvasorja, ki je bila na Knežiji, ni poznal. Ta inventar je bil sestavljen 30. marca 1700 na Knežiji in je vključen kot 3. snopič med zapuščinske inventarje Janeza Jožefa Graffenwegerja (fasc. XVII, lit. G, št. 56/III).

²⁰ O J. Wubitschu (Bobiču) gl.: F. Stelè, Valvasorjev krog in njegovo grafično delo, GMS 9 1928, p. 33 s. — Idem, Valvasorjevo grafično delo, Mirko Rupel: Valvasorjevo berilo, 2. izp. izd., Ljubljana 1969, p. 543 s.

²¹ P. Radics v svojem delu o Valvasorju ni prišel dlje od omembe grafične zbirke. Prim.: P. Radics, Valvasor, Graz 1866, p. 28. — Idem, Valvasor 1910, p. 100. Iz bogate vsebine te zbirke je prvi črpal A. Schneider, Izvorni crteži Callotovi u metropolitanskoj knjižnici zagrebačkoj, Savremenik (Zagreb) 7 1912, pp. 538 ss., 613 ss. Na potrebo kritično ovrednotiti Valvasorjevo grafično delo je opozoril F. Stelè, Valvasor, Č 7 1913, p. 25 ss. Isti avtor je kasneje izčrpno razpravljal o grafični zbirki v razpravi: Valvasorjev krog in njegovo grafično delo, GMS 9 1928, p. 5 ss. Posamezna predmetna področja so raziskovali: S. Ubel, Izložba bakropisa J. Callota, Zagreb 1953. — Idem, A. Dürer, katalog dryoreza i bakroreza iz Valvasorove zbirke, Zagreb 1955. — R. Gotthardi-Škiljan, Lik Bogorodice u grafici Albrechta Dürera, njegovih kopista i suvremenika iz Valvasorove zbirke Nadbiskupije zagrebačke, Zagreb 1971. — Idem, Barokno kazalište u grafici Valvasorove zbirke Nadbiskupije zagrebačke, Zagreb 1971. — Idem, Justus van der Nypoort, grafika i crteži iz Valvasorove zbirke Nadbiskupije zagrebačke, Zagreb 1972. — Idem, Martin Schongauer, Lucas van Leyden i njihovi kopisti u grafici Valvasorove zbirke Nadbiskupije zagrebačke, Zagreb 1973.

²² Metropolitanska knjižnica v Nacionalni in vseučiliški biblioteki v Zagrebu, MR 172.

²³ Metropolitanska knjižnica v Nacionalni in vseučiliški biblioteki v Zagrebu, MR 160. — J. Barle, Valvasorjeva knjiga grbov, IMK 8 1898, p. 47 ss., kjer je publiciran abecedni seznam grbov. — F. Stelè, Valvasorjev krog in njegovo grafično delo, GMS 9 1928, p. 50.

²⁴ B. Kukolja, Die Metropolitānbibliothek in Zagreb, Biblos (Wien) 27 1978, p. 1 ss.

- ²⁵ Ehre XI, p. 620.
- ²⁶ Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 7/I, str. 25—37; št. 7/II, str. 10.
- ²⁷ B. Korošec, Naš prostor v času in projekciji, Ljubljana 1978, p. 62.
- ²⁸ Ehre II, p. 149; IV, pp. 554 s., 689.
- ²⁹ Ehre II, pp. 144, 171; III, p. 428 ss.; IV, pp. 467 ss., 475 ss., 565; XI, pp. 516, 623 s.
- ³⁰ Ehre IV, p. 478.
- ³¹ Ehre III, p. 430. Klopotci — nemško die Adlersteine, ker jih po ljudski veri nosijo orli v svoja gnezda in imajo čarovne in zdravilne moči — so posebna vrsta bobovca, ki je različek limonita (rjavi železovec, kemično $\text{Fe}_2\text{O}_3 \times \text{H}_2\text{O}$). Bobovec je sestavljen iz drobnih okroglih ali bobu podobnih tvorb, pogosto zgrajenih iz koncentričnih lupinic, ki so rahle ali pa zlepljene z rjavim železovcem ali glinasto snovjo. Gl. tudi: G. Tschermak, Lehrbuch der Mineralogie, Wien 1905, p. 467.
- ³² Ehre III, p. 442. Bezoarske krogle ali bezoari nastanejo iz dlake, ki jo žival požre pri oblizovanju. Pri premikanju v želodcu se sprime in pomeša še z nekaterimi drugimi snovmi (smola, kamenčki itd.). Ti sprimki se večajo in se končno izoblikujejo v pravilne, 2—4 cm velike krogle s trdim in gladkim površjem. Izjemoma dosežejo velikost kurjega jajca. Nekoč so bezoare kot zdravilo proti vsem nadlogam zelo drago plačevali. Prvotno so jih dobivali od egejske divje koze ali bezoarke, živeče na nekaterih otokih Sredozemskega morja, kasneje pa predvsem od kozoroga. Gl.: L. Zor, Alpski kozorog, Proteus (Ljubljana) 31 1968/69, p. 40. — Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani. Prirodoslovni del, Ljubljana 1933, p. 113.
- ³³ Ehre II, p. 183.
- ³⁴ Ehre II, pp. 124 s., 144; V, p. 267.
- ³⁵ Ehre V, p. 267; XI, p. 234.
- ³⁶ Semeniška knjižnica v Ljubljani, Rkp 7, J. G. Dolničar (Thalnitscher), Antiquitates urbis Labacensis, 1693, p. 43.
- ³⁷ Johann Weikard Freyherr v. Valvasor, Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst (Wien) 6 1815, p. 381. E. H. Costa, Die Ehre Krain's, MHVK 11 1856, p. 50 in P. Radics, Valvasor 1910, pp. 104, 337, menita, da je avtor članka profesor na ljubljanskem liceju Franz Xaver Johann Richter. To pa ni čisto gotovo. Čeprav je bil Richter res stalen sodelavec revije in kasneje ploden raziskovalec zgodovine naših krajev, je bil 1815 še v Brnu. Tudi njegov članek: Ein Beytrag zum gelehrten Österreich aus Krain, o. c. 8 1817, p. 315, bi razumeli tako, da Richter ni pisec Valvasorjeve biografije.
- ³⁸ Ehre XI, p. 3. Podatek »am III. Blat« je tiskovna napaka v Slavi vojvodine Kranjske, v Merianovi Topografiji so namreč te besede na strani 111.
- ³⁹ Ehre XI, p. 620.

- ⁴⁰ Ehre VI, p. 368.
- ⁴¹ Ehre II, p. 149.
- ⁴² Ehre VIII, p. 748.
- ⁴³ Velja tako za razprave in monografije (zlasti P. Radics, Valvasor 1910, p. 139. ss. in V. Steska, Slovenska umetnost, Prevalje 1927, p. 18 ss., iz katerih so črpali še drugi pisci) kot tudi za podatke v raznih leksikalnih delih.
- ⁴⁴ Za osnovne podatke o A. Trostu prim.: V. Steska, Slovenska umetnost, Prevalje 1927, p. 20. — E. Andorfer, Trost Andreas, U. Thieme — F. Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler, 33, Leipzig, p. 432 s. — F. Stelè, Trost Andreas, Enciklopedija likovnih umjetnosti, 4, Zagreb 1966, p. 456. — Idem, Trost Andreas, Enciklopedija Jugoslavije, 8, Zagreb 1971, p. 375. — I. Stopar, Georg Matthäus Vischer in njegova Topographia Ducatus Stiriae, Georg Matthäus Vischer: Topographia Ducatus Stiriae (faksimile), Ljubljana 1971, p. 1 ss. — L. A. Lisac — B. Reisp, Trost Andrej, SBL IV, p. 186 s.
- ⁴⁵ E. Cevc, Ob Valvasorjevem Prizorišču človeške smrti, Janez Vajkard Valvasor: Prizorišče človeške smrti, Maribor — Novo mesto 1969, p. 304 ss.
- ⁴⁶ Ehre XIII, p. 87; XIV, p. 141. Gre za bakroreze št. 41, 42 in 43 v XIII. knjigi in za bakrorez št. 68 v XIV. knjigi.
- ⁴⁷ Ehre VI, p. 362 s.; XII, p. 90 s. (o literarnem delovanju Pavla Ritterja); XII, p. 32 (o junaštvu njegovega deda Antona R., ki je 1596 rešil generala Lenkovića po porazu pod Klisom). — Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 7/I, str. 14 pod št. 44.
- ⁴⁸ V. Klaić, Život i djela Pavla Rittera Vitezovića, Zagreb 1914. — Izložba djela Pavla Vitezovića, Zagreb 1952. — M. Rupel, Ritter-Vitezović Pavel, SBL III, p. 107 s. — M. Franičević, Vitezović Ritter Pavao, Enciklopedija Jugoslavije, 8, Zagreb 1971, p. 507 s.
- ⁴⁹ V. Steska, Dolničarjeva »Bibliotheca Labacensis publica«, IMK 10 1900, p. 150. — G. K. Nagler, Neues allgemeines Künstler-Lexikon, Bd 6, Linz 1905, p. 100. — V. Steska, Slovenska umetnost, Prevalje 1927, p. 19. — F. Stelè, Valvasorjev krog in njegovo grafično delo, GMS 9 1928, p. 21. — U. Thieme — F. Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler, 14, Leipzig, p. 590. — F. Stelè, Greischer (Greyscher) Matija, Enciklopedija Jugoslavije, 3, Zagreb 1958, p. 621. — Idem, Greischer (Greyscher, Gryscher) Matija, Enciklopedija likovnih umjetnosti, 2, Zagreb 1962, p. 468.
- ⁵⁰ Prim.: E. Cevc, Valvasorjeva Pasijonska knjižica, Janez Vajkard Valvasor: Pasijonska knjižica, Ljubljana 1970, p. 52 ss., kjer so prikazana odprta vprašanja v zvezi z Wirixom in je navedena starejša literatura in trditve.
- ⁵¹ F. Stelè, Ramschi(e)ss(e)l Jernej, SBL III, p. 21. — Idem, Ramschüssel (Ramschissl, Ramschissel) Bartholomäus, Enciklopedija likovnih umjetnosti, 4, Zagreb 1966, p. 55 s. — J. Zahn, Dritte Reihe von Zusätzen und Nachträgen zu Wastlers steirischem Künstlerlexikon, Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark (Graz) 37 1889, p. 89 (po tem podatku naj bi bil podložnik iz Litije).

- ⁵² U. Thieme — F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, 27, Leipzig, p. 600. — E. Bénézit, *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs*, 8, Paris 1976, p. 597.
- ⁵³ E. Bénézit, *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs*, 2, Paris 1976, p. 147 (Böner). — o. c., 1, p. 342 (Azelt).
- ⁵⁴ Ehre II, pp. 109, 149; IV, p. 631 s. — The Royal Society, London, Letter Book (copy) 10, p. 342 ss.; 2(i), p. 83 ss., Valvasorjevi pismi Galu z dne 3. 12. 1685 in 5. 3. 1686.
- ⁵⁵ P. Radics, Valvasor 1910, p. 139, je pripisal monogram WD oziroma kot sam navaja »WV. und WV., auch I. W. V.« (!?) Wirixu in Valvasorju in zato uvrstil Wirixa med sodelavce pri Topografiji sodobne vojvodine Kranjske (o. c., p. 155 s.) — in s tem pri Slavi vojvodine Kranjske — in tudi pri Popolni topografiji stare in sodobne nadvojvodine Koroške (o. c., pp. 209, 211), kar je za poznavalca Valvasorja, kakršen je Radics bil, prav iracionalno. Zaradi avtoritete, ki jo je Radics užival na tem področju, so zmotni podatek prevzeli drugi pisci in se v literaturi ponavlja že desetletja. Sicer je Radics res položil temelj raziskavam o Valvasorju, s tem da je odkril in proučil številno arhivsko gradivo zlasti o zunanji zgodovini Valvasorjeve rodbine in njegovega življenja, vendar pa se problemom grafičnega dela ni utegnil posvetiti, zanje tudi ni imel pravega interesa. Zato so na tem področju njegovi prispevki slabši, podatki pa potrebni korekcije.
- ⁵⁶ Ehre VI, p. 368.
- ⁵⁷ Ehre VI, p. 368.
- ⁵⁸ M. Miklavčič, Rabatta Jožef grof, SBL III, p. 1 s.
- ⁵⁹ Muzejski izvod je leta 1901 antikvarično pridobil za tedanji Kranjski deželni muzej v Ljubljani kustos Alfons Müllner. Leto nakupa je mogoče ugotoviti iz indeksa muzejskih aktov za leta 1891–1903, [fol. 11]. Akt št. 54 (poročilo deželnemu odboru) v muzejskem arhivu manjka, iz akta Deželnega odbora vojvodine Kranjske št. 7021 z dne 22. 6. 1901 pa se vidi, da je odbor vodstvu muzeja dovolil nakup bakrorezov od (svetovno pomembnega münchenskega antikvarja) Rosenthala za 54 M. (arhiv Narodnega muzeja, akti za leto 1901, št. 60). Tedaj je cikel obsegal 15 posameznih listov, manjkala sta 3. in 4. list, sedaj je še 14 listov, ker manjka tudi 9. list (popravi podatek v E. Cevc, Valvasorjeva Pasijonska knjižica, Janez Vajkard Valvasor: Pasijonska knjižica 1679, Ljubljana 1970, p. 44). Iz načina ureditve cikla v fondu nabožne grafike (mapa Nabožne podobice in spominki z božjih potov po Sloveniji!) je razvidno, da je list št. 9 manjkal že ob dodajanju v omenjeno mapo, kar je opravil honorarni sodelavec muzeja Pavel Winter v letih 1942 in 1943 (podatek posredovala kustos Grozdana Kozak). Izvod, ki je sedaj v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani, pa je med leti 1907 in 1912 izročil škofijskemu muzeju v Ljubljani dr. Mihael Opeka. Gl.: P. Radics, Valvasorjeva »Pasijonska knjižica« iz l. 1679, DS 16 1903, p. 424 ss. — J. Mantuani, Škofijski muzej, Peto izvestje Društva za krščansko umetnost v Ljubljani, Ljubljana 1913, p. 35.
- ⁶⁰ *Dominicae passionis icones* so izšle v faksimiliranem ponatisu pod naslovom: Janez Vajkard Valvasor, Pasijonska knjižica 1679. Ljubljana, Cankarjeva založba 1970, 71 str. 8° prečni format. E. Cevc je napisal izčrpno spremno

besedo: Valvasorjeva Pasijonska knjižica. Naklada je bila 1000 izvodov, od tega 100 v bibliofilski opremi in numeriranih. Ponatis je bil sestavljen po obeh znanih opisanih primerkih.

⁶¹ Zmotna številka 316 se pojavlja v raznih objavah, temelji pa na navedbi: P. Radics, Valvasor 1910, p. 155. V predhodnih delih navaja P. Radics celo 312 bakrorezov, ker je to zadnja številka v nemškem indeksu k albumu. Gl.: P. Radics, Valvasor, Graz 1865, p. 34. — Idem, Johann Weikhard Freih. von Valvasor, Wien 1896, p. 18. Kompletno in izvirno vsebino tega topografskega albuma je ugotovil pri redakciji faksimilirane izdaje B. Reisp, Janez Vajkard Valvasor in njegova Topographia Ducatus Carnioliae modernae iz leta 1679, Janez Vajkard Valvasor: Topographia Ducatus Carnioliae modernae, Ljubljana — München 1970, p. 15 ss.

⁶² Da risar ni bil Peter Wirix, kakor trdi P. Radics, Valvasor 1910, p. 155 s., je bilo že ugotovljeno, isti avtor pa si je popolnoma izmislil monogramista F. S. (o. c., p. 157), ki naj bi bil po njegovem narisal list 271 Törmetsch in se zato, ker naj bi bil diletant, z majhnimi črkami skromno podpisal na vrtnem zidu. V resnici črtice na zidu ne pomenijo ničesar takega.

⁶³ Janez Vajkard Valvasor, Topographia Ducatus Carnioliae modernae. Spremnna beseda in redakcija Branko Reisp. Ljubljana, Cankarjeva založba — München, Dr. Dr. Rudolf Trofenik 1970, 4 str. naslova + 658 str. faksimila + 63 str. spremne besede, 8° prečni format. 1500 izvodov. Spremnna beseda: Janez Vajkard Valvasor in njegova Topographia Ducatus Carnioliae modernae iz leta 1679, prinaša shematični popis upodobitev, ki vsebuje poleg originalnega naslova in signatur risarja in bakrorezcev današnje ime kraja ali gradu, lokacijo, današnje stanje (leta 1970) objekta in podatke, kje v Slavi je Valvasor podoba iz tega albuma ponovno objavil. Vsi v albumu upodobljeni gradovi so locirani v okviru sedanjih naselij, s konvencionalnimi kartografskimi znaki pa je prikazana njihova ohranjenost. Ta shematični popis je prvo delo, ki na tak način in v tem teritorialnem obsegu prezentira podatke o gradovih na ozemlju bivše Kranjske; z njim naj bi se ustalila tudi slovenska nomenklatura za gradove. V založbi Dr. Dr. Rudolf Trofenik je izšla v Münchnu istega leta tudi posebna nemška izdaja navedenega dela. Po vsebini in obsegu je enaka zgornji, naslov spremne besede se tu glasi: Johann Weikhard Valvasor und seine Topographia Ducatus Carnioliae modernae aus dem Jahre 1679.

⁶⁴ Prvi podatek o izdaji je sporočil E. Francisci (Ehre VI, p. 368). Primerek, ki pa sedaj ni v evidenci, je imel v svoji biblioteki v Dolu pri Ljubljani še leta 1825 zbiralec kranjskih starin baron Jožef Kalasanc Erberg (Arhiv SR Slovenije, zbirka rokopisov, 263 r, J. K. Erberg, Versuch eines Entwurfes zu einer Literar-Geschichte für Krain, 1825, p. 142; v objavi rokopisa: M. Uršič, Jožef Kalasanc Erberg in njegov Poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske, Ljubljana 1975, p. 73). Prvi znani izvod hrani The Royal Society Library pod signaturo 48. c. 26/143. a. 15 (P. Radics, Valvasor 1910, pp. 203, 337). V pismenem sporočilu prof. dr. Monike Partridge, The University of Nottingham, z dne 11. 8. 1977 pa sem dobil referenco: »Travel. Early F. R. S. (at end)«, oziroma Early FRS — large, kot sporoča N. H. Robinson, Librarian of the Royal Society v pismu LIB. 5/NHR/JM dne 11. 9. 1980. Drugi sedaj znani izvod je pridobila iz neke privatne biblioteke v Sloveniji po posredovanju Trubarjevega antikvariata v Ljubljani knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani leta 1966 in ga hrani pod signaturo 3994 (B. Reisp, Valvasorjeva Topographia arcium Lambergianarum, Kron 141966, p. 153 s.).

- ⁶⁵ Navajamo naslov, kot je napisan v posvetilu, vendar bi morala namesto edninske oblike *Metamorphoseos* stati množinska oblika *Metamorphoseon*.
- ⁶⁶ K. Gantar, *Publius Ovidius Naso in njegove Metamorfoze*, Publij Ovidij Naso: Metamorfoze. Izbor, Ljubljana 1977 (Kondor, 164), p. 88 ss.
- ⁶⁷ Pri tem monogram ASE lahko beremo v drugačnem zaporedju črk, saj sta črki A in E spojeni, v črki A pa je slabo zaznavna še črka S. Gl. tudi: F. Stelè, *Valvasor Č 7 1913*, p. 27, in isti, *Valvasorjevo grafično delo*, Mirko Rupel: *Valvasorjevo berilo*, 2. izp. izd., Ljubljana 1969, p. 523, kjer omenja monogramista EAS. Medtem pa je drugi monogram mogoče prebrati kot MS ali tudi kako drugače.
- ⁶⁸ V komentarju k upodobitvam Metamorfoz meni E. Cevc, da se je A. Trost zgledoval pri holandskem bakrorezcu Crispijnou de Passe de Oude iz leta 1602. Gl.: P. Ovidij Naso, *Metamorfoze*, Izbor, Ljubljana 1977 (Kondor, 164), p. 159.
- ⁶⁹ Z delom Erbergovih zbirk, ki jih je pridobil kustos Karel Dežman, je prišla knjižica v tedanji Kranjski deželni muzej (sedaj Narodni muzej) leta 1880. Vpisana je pod signaturo 1836.
- ⁷⁰ Faksimilirani ponatis te raritete je še vedno kulturni deziderat.
- ⁷¹ Zaporedje poglavij v Mayrjevi izdaji iz leta 1685, označenih z rimskimi številkami, v primerjavi s podobami iz Valvasorjevega albuma, označenimi z arabskimi številkami, je tole: I = 2, II = n(ova)p(odoba), III = n. p., IV = 3, V = 4, VI = 5, VII = n. p., sign. M. G. f., VIII = n. p., sign. M. G. f., IX = 30, X = n. p., XI = 6, XII = 7, XIII = 8, XIV = 9, XV = 10, XVI = 11, XVII = 12, XIX = 13, XIX = 14, XX = 15, XXI = 16, XXII = 17, XXIII = n. p., XXIV = 18, XXV = 19, XXVI = n. p., XXVII = n. p., sign. M. G. f., XXVIII = n. p., XXIX = 20, XXX = 21, XXXI = 22, XXXII = n. p., XXXIII = 23, XXXIV = 24, XXXV = n. p., sign. M. G. f., XXXVI = 26, XXXVII = 25, XXXVIII = 27, XXXIX = 28, XL = 29, XLI = n. p., XLII = 31, XLIII = 32, XLIV = 33, XLV = 34, XLVI = 35, XLVII = 36, XLVIII = 37, XLIX = 38, L = 39, LI = 40, LII = 41, LIII = 42, LIV = 43, LV = 44, LVI = 45, LVII = 46, LVIII = 47, LIX = 48, LX = 49, LXI = 50, LXII = 51, LXIII = 52, LXIV = 53, LXV = 54, LXVI = 55, LXVII = 56, LXIIX = n. p., LXIX = 57, LXX = 58, LXXI = 59, LXXII = 60, LXXIII = 61, LXXIV = 62, LXXV = 63, LXXVI = 64, LXXVII = 65, LXXIIX = 66, LXXIX = 67, LXXX = 68, LXXXI = 69, LXXXII = 70, LXXXIII = 71, LXXXIV = 72, LXXXV = 73, LXXXVI = n. p., LXXXVII = 74, LXXXIIX = 75, LXXXIX = 76, XC = 77, XCI = n. p., sign. M. G. f., XCII = 78, XCIII = 79, XCIV = n. p., XCV = 80, XCVI = 81, XCVII = 82, XCVIII = 83, XCIX = 84, C = 85, CI = n. p., CII = 87, CIII = 86, CIV = n. p., CV = 88, CVI = 91, CVII = 92, CVIIX = 89, CIX = 90, CX = 94, CXI = 95, CXII = 93, CXIII = 96.
- ⁷² Prvi je na Mayrjevo izdajo opozoril, ko je pisal o Ovidovih Metamorfozah iz leta 1680, P. Radics, *Pozabljena knjiga Valvasorjeva*, Sn 1 1902/3, p. 60. Kolikor je znano, se Mayrjeva izdaja Ovidovih Metamorfoz v Sloveniji hrani v dveh primerkih, v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani (sign. 1245 fol.) in v Študijski knjižnici Mirana Jarca v Novem mestu (sign. II 1804 T). V Univerzitetni knjižnici v Salzburgu ima signaturo 5344 II.

⁷³ Ehre VI, p. 369.

⁷⁴ F. Stelè, Valvasorjev krog in njegovo grafično delo, GMS 9 1928, pp. 21, 24. — Arhiv SR Slovenije, Zap, inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 7/I, str. 16–17.

⁷⁵ G. K. Nagler, Neues allgemeines Künstler-Lexikon, Bd 17, Linz 1910, p. 373.

⁷⁶ Izvod v knjižnici Narodnega muzeja ima signaturo 7587. Kupljen je bil 4. 9. 1931 v Augsburgu v antikvariatu Josefa Oberdorferja za 1150 din (arhiv Narodnega muzeja, knjiga nakupov 1910–1940, p. 123 pod št. 746). Izvod ima na prvi strani posvetila vpis s črnilom: Moñrij S. Petri Salisburgi. O izvodu v k. k. Studienbibliothek (danes Universitätsbibliothek) v Salzburgu poroča P. Radics, Valvasor 1910, p. 172. Ta izvod ima sedaj signaturo G 1157 I (Dr. H. Orinig v pismu avtorju 11. 4. 1980).

⁷⁷ O natisu bakrorezov je podatek v Ehre VI, p. 368.

⁷⁸ Naslovi različnih vrst smrti se tu ujemajo s slovensko izdajo: J. V. Valvasor, Prizorišče človeške smrti v treh delih, Maribor — Novo mesto 1969, p. 132 ss., v prevodu J. Mlinariča. Izjema je naslov v prevodu str. 178 (v originalu str. 168), ki bi se moral pravilno glasiti: dekle iz Okića. Kajti ne gre za Okučane, kraj v Slavoniji, kakor se je zmotil že M. Rupel, Valvasorjevo berilo, Ljubljana 1951, pp. 326, 355 (2. izd., pp. 481, 590), temveč za kraj in grad Okić na južni strani Gorjancev med Zagrebom in Jastrebarskim, ki je znan tudi iz hrvaško-slovenskega kmečkega upora leta 1573. O omenjenem dogodku pri Okiću poroča namreč tudi Valvasor v Ehre XII, p. 63 s. Kakor je razvidno iz opombe pod črto, se je to zgodilo v njegovem času (meo tempore).

⁷⁹ Znanstveni interes za Theatrum mortis humanae tripartitum je menda prvi pokazal E. Samhaber, Valvasors Todtentanz, LZg 107 1888, Nr. 70, p. 591 s.; Nr. 71, p. 599 ss. Po izdajah obeh Valvasorjevih glavnih del »Die Ehre des Herzogthums Krain« 1877–1879 in »Das Erz-Herzogthum Kärnten« 1882 se je novomeški tiskar in založnik Janez Krajec ogreval tudi za ponatis Valvasorjevega »Theatrum mortis humanae tripartitum«. Toda zamisel je opustil, ker mu je Fran Levstik dejal, da je delo zastarelo, da bi bilo dosti stroškov, upanje na dobiček pa majhno, in da verzi in slike niso sodobni (B. Komelj, Novomeški tiskar in založnik Janez Krajec, Knjižnica 11 1967, p. 69). Vendar zaradi novomeškega rojstva Janeza Kocha misel na ponatis v Novem mestu ni zamrla. Prirejeno in poslovenjeno delo je izšlo pod naslovom: Janez Vajkard Valvasor, Prizorišče človeške smrti v treh delih, Maribor, Obzorja & Novo mesto, Dolenjska založba 1969, 318 + (5) str. 8°. Prevajalec J. Mlinarič se je ravnal po latinskem besedilu, ki je poleg slovenskega tudi objavljeno, medtem ko so nemški teksti izpuščeni. Napisal je še: Opombe in razlage. Spremno besedo: Ob Valvasorjevem Prizorišču človeške smrti, ki vrednoti to izdajo predvsem z umetnostnozgodovinskega stališča, pa je napisal E. Cevc.

⁸⁰ Ehre VI, p. 369.

⁸¹ O Valvasorjevi kartografski dejavnosti gl. tudi: J. Rus, Schoenleben in Valvasor, GMS 9 1928, p. 56 ss. — B. Korošec, Naš prostor v času in projekciji, Ljubljana 1978, p. 60 ss.

⁸² O gradivu, ki je v Metropolitanski knjižnici, je obširno pisal F. Stelè. Valvasorjev krog in njegovo grafično delo, GMS 9 1928, p. 5 ss. — Idem,

Valvasorjevo grafično delo, Mirko Rupel: Valvasorjevo berilo, 2. izp. izd., Ljubljana 1969, p. 524 ss. To gradivo ima v Metropolitanski knjižnici naslednje signature: skicna knjiga za topografijo Kranjske — MR 199 (M 11647); skicna knjiga za topografijo Koroške — MR 198 (M 1097); osnutki za *Theatrum mortis humanae tripartitum* — M 11948 in knjiga poskusnih odtisov za Slavo vojvodine Kranjske — M 8384.

- ⁸³ Primerek je Narodni muzej pridobil s posredovanjem Trubarjevega antikvariata Cankarjeve založbe v Ljubljani leta 1977 za 26.000,- din (arhiv Narodnega muzeja, račun št. 180125 z dne 22. 9. 1977). Trubarjevemu antikvariatu je izvod odstopil v zamenjavo neki zbiralec iz Avstrije, nekoč pa je moral biti v lasti jezuitskega kolegija v Linzu, kajti na privezanem listu posvetila je desno zgoraj vpis s črnilom: Coll. Linc. S. J.

RAZŠIRJENI NAČRTI

- ¹ Valvasor imenuje Schönlebna dobrega prijatelja v Ehre IV, p. 522.
- ² Ehre I (uvod), posvetilo deželnim stanovom; IV, p. 522; VI, p. 356 s. — J. L. Schönleben, *Carniolia antiqua et nova*, Labaci 1681, Apparatus p. 2.
- ³ Ehre II, pp. 149, 240, 162, 135.
- ⁴ Domnevno so Valvasorja kot risarja upodobili njegovi bakrorezci na eni od variant lista 237 Sibenegg (*Topographia Ducatus Carnioliae modernae*), kot popotnika in raziskovalca na Koroškem na listih 85 Probstei Kreig in 117 Residenz Mülstatt (*Topographia Archiducatus Carinthiae modernae*, ustrezno tudi *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa*, pp. 109, 143). V besedilu opisano skupino pa vidimo nazorno na sliki, ki kaže potoček Bilpo (Ehre II, p. 235). Potoček, ki je verjetno podzemeljski odtok kočevske Rinže, izvira v majhnem tolmunu pod 50 m visoko steno in se po kratkem toku izliva v Kolpo.
- ⁵ O lastnostih kraških konj gl.: Ehre III, p. 437; IV, p. 594; XI, p. 304. O lipicancih in Lipici posebej gl.: Ehre X, p. 349.
- ⁶ Ehre II, pp. 169, 232; III, p. 429 s.
- ⁷ Ehre II, p. 152; IV, p. 479; II, p. 118; XI, p. 39 s. Kartavna, nemško die Kartaune, je velik, običajno 40-funtni top.
- ⁸ Ehre VIII, p. 659; IV, p. 532. — J. W. Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa*, Nürnberg 1688, p. 156. — Ehre III, p. 430; II, p. 154.
- ⁹ Ehre II, pp. 243, 227; IV, p. 517.
- ¹⁰ Ehre II, p. 171; IV, p. 467 ss. Glosopetre ali »kačje jezike« — nemško die Schlangenzungen, ker so mislili, da so izpod neba padli kačji jeziki — so v prejšnjih stoletjih predznanstveno imenovali fosilne zobe morskega psa — ihtiodonte. Nosili so jih kot amulete proti epilepsiji (Brockhaus' *Konversations-Lexikon*, Bd 9, Leipzig 1894, p. 505). Valvasor pa meni, da so nastali kot igra ustvarjalne narave in da so dobro zdravilo proti vsem

strupom, posebno proti kačjemu piku. Jama, o kateri je govor, je najverjetneje Vrišnikova jama ali Zevka ob cesti med Zgornjimi Kosezami in Pečami (nekaj več o jami gl.: S. Stražar, Moravska dolina, Moravče 1979, pp. 33, 61 s.).

- ¹¹ Ehre II, pp. 235, 278; IV, pp. 525, 482.
- ¹² Ehre IV, p. 579 ss. — The Royal Society, London, Letter Book (copy) 2 (i), p. 37 ss., Galovo pismo Valvasorju je datirano z 29. majem (po starem) in s 3. junijem (po novem koledarju) 1686, medtem ko je v Ehre IV, p. 581 za 3. junijem oznaka st(ili) vet(eris)!
- ¹³ Ehre IV, p. 580.
- ¹⁴ Ehre III, p. 304 s.; IV, p. 594 ss. — J. L. Schönleben, *Carniolia antiqua et nova*, Labaci 1681, Apparatus p. 131. Studenec Lintvern so 1937 deloma, v 70-ih letih pa popolnoma zajeli za vrhniški vodovod; pri tem so z betoniranjem in drugimi posegi naravno okolje izvira močno spremenili. Gl. tudi: J. Wester, Vrhniški Lintvern nekdanj in sedaj, *Planinski vestnik* (Ljubljana) 42 1942, p. 33 ss. — P. Habič, Intermitentni kraški izvir Lintvern pri Vrhniku, *Acta carsologica* V/5, Ljubljana 1970, p. 191 ss.
- ¹⁵ Ehre IV, pp. 632, 639, 652, 647, 681 s.
- ¹⁶ Ehre V, p. 238; VI, p. 315 (tristo let pričevanj o kačjih porodih je analiziral M. Matičetov, Duhovin v Brkinih, *Traditiones* 2, Ljubljana 1973, p. 63 ss.); IV, p. 554 s.; III, p. 444; IV, pp. 615 s., 687.
- ¹⁷ Ehre III, p. 430; XI, p. 152 s. Rastlina je iz rodu *Datura* L., kristavcev, najverjetneje *Datura stramonium* L., svinjska dušica. Vse te rastline so strupene in spadajo v družino *Solanaceae*, razhudnikov. Prim.: M. Cilenšek, Naše škodljive rastline v podobi in besedi, *Celovec* 1892, p. 139 ss. — H. C. D. de Wit, *Rastlinski svet* II, Ljubljana 1978, p. 155 s.
- ¹⁸ Ehre III, p. 302 s.; IV, p. 605; II, p. 153. Valvasor navaja dunajske mere, po katerih je čevelj 0,316 m, 1 seženj, to je 6 čevljev, pa 1,896 m.
- ¹⁹ Ehre II, p. 124; VIII, pp. 829 (o proščenju na Sveti gori), 802 (na Kumu), 750 (na Igu), 763 (v Beričevem), 754 (v Klani).
- ²⁰ Ehre XII, pp. 19 s., 93; IV, p. 564. — P. Radics, Valvasor 1910, p. 296, Valvasorjevo pismo Galu z dne 17. novembra 1687. Original je v Royal Society, London, *Early Letters* (E. L.) V. 35.
- ²¹ Ehre XI, p. 87 ss.
- ²² Ehre II, pp. 231, 243; IV, p. 555; II, pp. 243, 278 s.; IV, p. 531; II, p. 280; IV, p. 536; II, p. 281; IV, p. 521 s.; II, p. 282 s.; IV, pp. 497, 481.
- ²³ Ehre III, pp. 402, 410, 437; XI, pp. 269 (tu izvemo, da Valvasor ni bil lovec, kar pa je seveda zaradi velikih delovnih obvez, ki si jih je bil postavil v življenju, popolnoma razumljivo), 339.
- ²⁴ Ehre III, p. 360.

- ²⁵ Ehre II, pp. 189, 190, 221; IV, pp. 559, 562, 601.
- ²⁶ Ehre XI, p. 93 s.
- ²⁷ Ehre XI, p. 92 s.; III, p. 415 s.
- ²⁸ P. Radics, Valvasor und »Eine Lössliche Landschaft« von Krain, Johann Weichard Valvasor: Die Ehre des Herzogthums Krain, IV. Bd, Rudolfswerth 1877–79, sine pagina. — Idem, Johann Weikhard Freih. von Valvasor, Wien 1896 (Österr.-Ungar. Revue 19 1896, separat), p. 19 s. — Idem, Valvasor 1910, p. 164 s. — Arhiv SR Slovenije, zbirka rokopisov, 263 r, J. K. Erberg, Versuch eines Entwurfes zu einer Literar-Geschichte für Crain, 1825, p. 189 s.; v objavi rokopisa: M. Uršič, Jožef Kalasanc Erberg in njegov Poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske, Ljubljana 1975, p. 93. Okrnjeni izvod Slave vojvodine Kranjske, ki je bil nekoč last Kmetijske družbe za Kranjsko, se sedaj sicer hrani v Inštitutu za občo in narodno zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. Zanimivo pa je, da so tu iz družbine knjižnice le deli II. — IV., medtem ko je I. del, v katerem naj bi bila prepisana okrožnica, nadomeščen z izvodom druge provenience.
- ²⁹ Ehre XI, pp. 3 s., 404, 112.
- ³⁰ Ehre IV, p. 522; VI, pp. 354, 356 s. Gl. tudi: P. Radics, Der krainische Historiograph Johann Ludwig Schönleben, MMK 7 1894, p. 56 ss. — Idem, Valvasor 1910, p. 194.
- ³¹ Ehre I (uvod), posvetilo deželnim stanovom.
- ³² Zgodovinski arhiv Ljubljana — Ljubljana, (Davčna knjiga za leto 1681) Cod. XVII/65, sine pagina (fol. 13^v); (Zapisniki mestnega sveta za leto 1693) Cod. I/49, fol. 40, 40^v; V. Fabjančič, Knjiga mestnih hiš in njih stanovalcev, III. del, fol. 656 s. Gl. tudi: F. Schumi, Aus Valvasors letzten Lebenstagen, Archiv für Heimatkunde II, Laibach 1884–1887, p. 281 s. — P. Radics, Das Valvasor-Haus in Laibach 1681 bis 1733, LZg 113 1894, Nr. 130, p. 1115 s.; Nr. 131, p. 1127 s. — Idem, Valvasor 1910, p. 167 ss. V navedeni literaturi se datum prodaje hiše (10. februar 1692) ne sklada z datumom v zapisnikih mestnega sveta (10. december 1692). V davčnih knjigah je bila hiša kot Valvasorjeva vpisana še do leta 1733. Sedaj je v njej del gostilne Maček, Cankarjevo nabrežje 15–17. O prejšnjih in kasnejših lastnikih gl. zgoraj navedeno literaturo in še: Staroslav (I. Vrhovnik), Gostilne v stari Ljubljani, Ljubljana 1926, p. 19.
- ³³ Ehre II, p. 170 s., s sliko Ljubelja; vidi se cerkev sv. Ane in predor pod vrhom prelaza — eden prvih gorskih predorov v Evropi — zgrajen 1575 in ohranjen do 1728, ko so krovino odkopali in razširili cesto v usek (Zgodovina cest na Slovenskem, Ljubljana 1972, p. 229 s.). Za mere starega predora gl.: Ehre IV, p. 558.
- ³⁴ Ehre XI, p. 689; III, p. 429. — The Royal Society, London, Letter Book (copy) 10, p. 403 ss., Valvasorjevo pismo Galu z dne 15. aprila 1686.
- ³⁵ Arhiv SR Slovenije, (Kranjski deželni stanovi), Stan. arh., I. reg., 904, sejni zapisniki, 30 (1678–1685), fol. 357.
- ³⁶ Arhiv SR Slovenije, (Kranjski deželni stanovi), Stan. arh., I. reg., 904 sejni zapisniki, 30 (1678–1685), fol. 358^v.

- ³⁷ G. Koestl, Mariin spominek na šentjakopskem tergu v Ljubljani, Ljubljana 1868. — Idem, Die Wiedererrichtung der Marien-Säule am St. Jakobsplatze in Laibach, Laibach 1868. — I. Vrhovec, Topografiški opis Ljubljane, LMS 1885, p. 204 s. — Idem, Die wohllöbl. landesfürstl. Hauptstadt Laibach, Laibach 1886, p. 52 ss. — I. Vrhovnik, Marijino znamenje na sv. Jakoba trgu v Ljubljani, IMK 5 1895, p. 206 ss. — J. Wester, Marijin spomenik na sv. Jakoba trgu v Ljubljani, Kron 5 1938, pp. 110 ss., 164 ss. — K. Rozman, Ljubljanski javni spomeniki, Kron 13 1965, p. 94 ss.
- ³⁸ The Royal Society, London, Letter Book (copy) 10, p. 455 ss.; 2 (i), p. 33 ss., Valvasorjevo pismo Galu z dne 29. avgusta 1686, nedatirano pismo Gala Valvasorju. — P. Radics, Valvasor als Künstler und Erfinder, LZg 103, 1884, Nr. 45, p. 373.
- ³⁹ Philosophical Transactions, London, januar 1687, Nr. 186, p. 259 ss. — Acta Eruditorum, Suppl. I., Lipsiae 1692, p. 315 ss.
- ⁴⁰ Prim.: P. Radics, Valvasor und »Eine Löbliche Landschaft« von Krain, Johann Weichard Valvasor: Die Ehre des Herzogthums Krain, IV. Bd, Rudolfswerth 1877—79, sine pagina, kjer navaja, da je J. V. Valvasor postal stotnik 18. sept. 1680, po smrti barona Volfa Adama von Mordaxa, Vira za svojo trditev sicer ne navaja, za leto 1680 pa govore tudi druge okoliščine.
- ⁴¹ Ehre XII, p. 19 s.
- ⁴² Glede deželne zastave gl.: J. Mal, Grb in barve dežele Kranjske, Ljubljana 1915. — A. v. S., Die Krainer Landesfarben, Monatsblatt der kais. kön. heraldischen Gesellschaft »Adler« (Wien) 7 1911—1916, p. 584 ss.
- ⁴³ Arhiv SR Slovenije, Stan. arh., I. reg., 381 (fasc. 259, omot 1683). Objavil ga je brez natančne navedbe fonda P. Radics, Briefe hervorragender Krainer, Archiv für Heimatkunde II, Laibach 1884—1887, p. 115 s. — Idem, Valvasor 1910, p. 188 s. Komaj čitljivo pismo (s podpisom) pa je zato, ker so Valvasorjevi rokopisi redki, izredno dragoceno.
- ⁴⁴ Ehre XII, p. 26; XI, p. 146; XII, p. 69, pristavek k XII. knjigi.
- ⁴⁵ O stotniški službi in vojnem pohodu na Štajersko gl.: Arhiv SR Slovenije, Stan. arh., I. reg., 906, sejni zapisniki deželnega odbora, 32 (1678—1688), zlasti fol. 434 ss.; 210 (fasc. 126), na str. 447—491 poimenski seznam poveljujočega osebja odprave na Štajersko in vsega moštva po gospostvih, idr.; 227 (fasc. 134, omot 8), str. 885 ss. vsebuje seznam poveljujočega osebja deželnega vpoklica po četrtih, poimensko in po funkcijah z dne 12. julija 1683, sledi seznam stroškov; 381 (fasc. 259, omot 1683); 541 (fasc. 309), zlasti str. 851 s. in 925 s. — Ehre IX, p. 6; XI, p. 100 (neimenovani junaški polkovnik je grof Saurau); XII, p. 7; XV, p. 604 s. — P. Radics, Valvasor als Krieger in Steiermark 1683, LZg 102 1883, Nr. 211, p. 1815 s. — A. Koblar, Valvasor vojak, IMK 3 1893, p. 229 ss. — P. Radics, Johann Weikhard Freih. von Valvasor als Krieger 1683 (Valvasor-Studien II. — III.), LZg 114 1895, Nr. 165, p. 1437 s.; Nr. 166, p. 1443 s. — Idem, Die Schreiben der steiermärkischen Landschaft 1683 an Johann Weikhard Freiherrn von Valvasor und an die krainische Landschaft (Valvasor-Studien XXVI. — XXVII.), LZg 115 1896, Nr. 43, p. 331; Nr. 44, p. 337 s. Širše o dogodkih gl.: J. Zahn, Das Jahr 1683 in Steiermark. Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark (Graz) 31 1883, p. 67 ss.

- ⁴⁶ Izkaz je odkril P. Radics v arhivu Royal Society, ko je oktobra 1893 študijsko potoval v London. Valvasor je namreč na neuporabljene formulacije odtisnil bakroreza: Statt S. Veith am Pflaum (Reka) in Closter Münckendorff (Mekinje), ki sta kasnejši prilogi v Slavi vojvodine Kranjske, in ju poslal z drugim gradivom Kraljevski družbi. Gl.: P. Radics, *Belobung vor dem Feinde 1683, ausgestellt durch Joh. Weikhard Freiherrn v. Valvasor*, Argo 2 1893, col. 205 ss. Bibliotekar Royal Society N. H. Robinson pa sporoča avtorju v pismu LIB. 5 (NHR) JM dne 11. 9. 1980, da so bili vsi omenjeni topografski tiski izločeni (all our topographical prints have been discarded)! Primerek formularja je ohranjen v Kabinetu grafike Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, Valvasorjeva grafična zbirka, zvezek VII, list 41, ker je karta Hrvaške tiskana na takem obrazcu.
- ⁴⁷ Arhiv SR Slovenije, Stan. arh., I. reg., 545 (fasc. 310, str. 1871). Deželni patent je objavljen v celoti v: Kmečki punti na Slovenskem, Ljubljana 1973 (Situla, 13), pp. 136, 174 ss.
- ⁴⁸ Prvo Valvasorjevo pismo Kraljevski družbi v London je datirano 3. decembra 1685 (The Royal Society, London, Letter Book [copy] 10, p. 342 ss.).
- ⁴⁹ Ehre I (uvod), posvetilo deželnim stanovom.
- ⁵⁰ Ch. G. Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, II, Leipzig 1750, col. 703 ss. — *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd 7, Leipzig 1878, p. 207.
- ⁵¹ Arhiv SR Slovenije (Kranjski deželni stanovi), Stan. arh., I. reg., 904, sejni zapisniki deželnega zbora, 30 (1678–1685), fol. 438, 438'; 905, sejni zapisniki deželnega odbora, 31 (1680–1687), fol. 351; 907, sejni zapisniki deželnega zbora in odbora, 33 (1683–1693), fol. 278. Prim.: P. Radics, Valvasor und »Eine Löbliche Landschaft« von Krain, Johann Weichard Valvasor: *Die Ehre des Herzogthums Krain*, IV. Bd, Rudolfswerth 1877–79, sine pagina.
- ⁵² P. Radics, Valvasor 1910, p. 295 ss., Valvasorjevo pismo Galu z dne 17. novembra 1687. Original je v Royal Society, London, Early Letters (E. L.) V. 35.
- ⁵³ Ehre VI, p. 363; IX, p. 109; XI, p. 150. — Gl. tudi: A. Kaspret, Ženitni dogovor Ivana Vajkarda Valvasorja z Ano Maksimilo baronico Zečker dné 20. julija 1687. I., ČZN 1 1904, p. 186 ss.
- ⁵⁴ G. Smith — L. Stephen — S. Lee, *The Dictionary of National Biography*, Vol. VII, Oxford (1889–90) [reprint], p. 818 ss.
- ⁵⁵ The Royal Society, London, Letter Book (copy) 10, p. 342 ss., Valvasorjevo pismo tajniku Kraljevske družbe z dne 3. dec. 1685. — T. Birch, *The History of the Royal Society*, London 1756–1757, Vol. IV, p. 452.
- ⁵⁶ The Royal Society, London, Letter Book (copy) 2 (i), p. 83 ss., Valvasorjevo pismo tajniku Kraljevske družbe z dne 5. marca 1686. — T. Birch, *The History of the Royal Society*, London 1756–1757, Vol. IV, pp. 479, 480.
- ⁵⁷ The Royal Society, London, Letter Book (copy) 10, p. 403 ss., Valvasorjevo pismo tajniku Kraljevske družbe z dne 15. aprila 1686. — T. Birch, *The History of the Royal Society*, London 1756–1757, Vol. IV, p. 482 s.

⁵⁸ Ehre II, pp. 232, 241.

⁵⁹ The Royal Society, London, Letter Book (copy) 2 (i), p. 37 ss., pismo Gala Valvasorju z dne 3. junija 1686. — Ehre IV, p. 581.

⁶⁰ The Royal Society, London, Letter Book (copy) 10, p. 455 ss., Valvasorjevo pismo Galu z dne 29. avgusta 1686. — T. Birch, The History of the Royal Society, London 1756—1757, Vol. IV, p. 510.

⁶¹ T. Birch, The History of the Royal Society, London 1756—1757, Vol. IV, p. 510. — O Robertu Hooku gl.: G. Smith — L. Stephen — S. Lee, The Dictionary of National Biography, Vol. IX, Oxford 1921—1922, p. 1177 ss.

⁶² Pismo navaja T. Birch, The History of the Royal Society, London 1756—1757, Vol. IV, p. 526.

⁶³ The Royal Society, London, Letter Book (copy) 2 (i), p. 33 ss., nedatirano pismo Gala Valvasorju.

⁶⁴ P. Radics, Valvasor 1910, p. 295 ss., Valvasorjevo pismo Galu z dne 17. novembra 1687. Original je v Royal Society, London, Early Letters (E. L.) V. 35. — T. Birch, The History of the Royal Society, London 1756—1757, Vol. IV, p. 556.

⁶⁵ The Royal Society, London, Journal Book (copy), Vol. VII (1686—90), pp. 71 (sestanek 14. decembra 1687), 76 (sestanek 11. januarja 1688), 99 (sestanek 21. marca 1688). — T. Birch, The History of the Royal Society, London 1756—1757, Vol. IV, p. 557 s.

⁶⁶ Philosophical Transactions, London, december 1687, Nr. 191, p. 411 ss. — Acta Eruditorum, Lipsiae 1689, p. 634 ss.

⁶⁷ P. Radics, Valvasor 1910, p. 297 s., Valvasorjevo pismo Galu z dne 15. novembra 1688. Original je v Royal Society, London, Early Letters (E. L.) V. 37.

⁶⁸ Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 7/I, str. 10—11 pod št. 22.

⁶⁹ Del gradiva, ki ga hrani Kraljevska družba, je publiciral P. Radics, Valvasor 1910, p. 267 ss. Kopiral ga je v Londonu oktobra 1893. Eruiral je: 1.) Valvasorjevo pismo, datirano 29. avgusta 1686, ki vsebuje opis iznajdbe za ulivanje tankih kipov iz kovine. — 2.) Valvasorjevo pismo, datirano 17. novembra 1687. — 3.) Valvasorjev opis Cerkniškega jezera, datiran 17. novembra 1687. — 4.) Valvasorjevo pismo, datirano 15. novembra 1688. Pisma so ohranjena v originalu še danes v fondu Early Letters (E. L.) V. 33, 35, 36, 37. Novo, doslej neobravnavano gradivo, ki znatno razširja poznavanje Valvasorjevih stikov s Kraljevsko družbo in okoliščin v zvezi s tem, je poslala avtorju tega dela prof. dr. Monica Partridge, University of Nottingham, pripravil pa ga je N. H. Robinson, Librarian of the Royal Society. Korespondenca se s tem razširja na: A) Valvasorjevo pismo, datirano 3. decembra 1685, ki je prvo pismo družbi. — B) Valvasorjevo pismo, datirano 5. marca 1686. — C) Valvasorjevo pismo, datirano 15. aprila 1686. — D) Galovo pismo Valvasorju, datirano 3. junija 1686. — E) Valvasorjevo pismo, datirano 29. avgusta 1686 (je kopija zgoraj navedenega originalnega pisma pod št. 1). — F) Galovo pismo Valvasorju, nedatirano (je odgovor na pismo, navedeno pod E). Vsa ta pisma so povzeta iz Letter Book (copy) (LBC) 2 (i) oziroma 10 in v originalu niso ohranjena. (Iz poteka korespondence suponiramo še Galovo pismo Valvasorju, datirano 1. januarja 1686 in Valvasorje-

vo pismo Galu z dne 19. marca 1688.) Potek izvolitve za člana družbe pa je razviden iz Journal Book of the Royal Society (copy), Vol. VII (1686–90).

- ⁷⁰ E. Brown, A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia... London 1673, München 1975 [faksimile] (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München, Serie C, Bd 2). — Edward Brown, M. D. Auf genehmgehaltenes Gutachten und Veranlassung der Kön. Engell. Medicinischen Gesellschaft in London Durch Niederland / Teutschland / Hungarn / Servien... gethane gantz sonderbare Reisen, Nürnberg 1686.
- ⁷¹ Širše za odnos Royal Society do Idrije, Cerknškega jezera in Valvasorja gl.: H. Srbik, Wilhelm von Schröder. Ein Beitrag zur Geschichte der Staatswissenschaften, Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-Hist. Kl., 164 Bd, 1. Abh., Wien 1910, p. 24 ss.
- ⁷² Pismo sporočilo avtorju (N. H. Robinson, Librarian of the Royal Society, v pismu LIB. 5 (NHR) JM dne 11. 9. 1980).
- ⁷³ Na tem mestu bi posebej opozoril na napačne podatke o številu podob v topografiji in na zmotno trditev, da je Wirix risal podobe v koroški topografiji in celo veliko panoramo Celovca, kot je navedeno v P. Radics, Valvasor 1910, p. 209 ss.
- ⁷⁴ J. W. Valvasor, Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa, Nürnberg 1688, pp. 5, 152.
- ⁷⁵ Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa je izšla po letu 1688 še trikrat. Leta 1882 jo je pod naslovom: Das Erz-Herzogthum Kärndten ponatisnil Janez Krajec v Novem mestu. Izšla je na enak način in v enaki obliki kot pri istem založniku med leti 1877–1879 ponatisnjena: Die Ehre des Herzogthums Krain. Izdaja je bila ponatisnjena s sodobnimi črkami in je izhajala mesečno v 14 snopičih po 60 kr. (po podatku knjigotrškega prospekta). Od originala se razlikuje zlasti v tem, da je vse besedilo zbrano na 110 straneh spredaj, slede same slike, ki pa so prosto prerisane. P. Radics je izdaji napisal kratek uvod: Valvasor in Kärnten. Dodani seznam subskribentov je skromen, saj obsega le 2 strani. Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa je izšla nato še dvakrat, in to v faksimiliranih ponatisih. Leta 1928 sta jo izdala v Celovcu Rauneckerjev antikvariat in Frankfurter Kunstverein v 210 numeriranih izvodih, leta 1975 pa jo je, prav tako v Celovcu, založil in natisnil Johannes Heyn. Obe izdaji sta brez spremnega besedila. Anton Kreuzer, Kärnten zu Valvasors Zeit (Bd 1); Kärnten anno 1680 (Bd 2). Landskron, Verlag Herbert Fitzek 1967–1968, 25 str. + 18 listov + 18 tbl.; 23 str. + 17 listov + 17 tbl., 8° prečni format, pa je izbor podob iz koroškega albuma, v obeh zvezkih z dodanim pojasnilom o Janezu Vajkardu Valvasorju in upodobljenih krajih in z odlomki ustreznih besedil iz Popolne topografije stare in sodobne nadvojvodine Koroške.

SLAVA VOJVODINE KRANJSKE

- ¹ Za prevod naslova Die Ehre deß Hertzogthums Crain v slovenščino je treba reči, da se ta v starejši in tudi novejši literaturi glasi v nekaj variantah, npr.: čast vojvodstva Krajnskega (Novice 1852, p. 254), slava vojvodine

Krajske (Koledarčik slovenski 1853, p. 35), čast kranjskega vojvodstva (A. Slodnjak, Slovensko slovstvo, Ljubljana 1968, p. 51). Razlika je predvsem v prevodu besede die Ehre, ki se prevaja kot slava ali tudi kot čast. Pojma sta si sicer blizu, nista pa identična. V tem delu uporabljamo dosledno obliko Slava vojvodine Kranjske, ker se je ta v splošnem mnogo bolj uveljavila. Vprašanje, kaj je pravilnejše, je filološke narave. Die Ehre se prevaja v slovenščino tudi kot čast, medtem ko pojmu slava morda bolj ustreza beseda der Ruhm. (Prim.: Der Große Duden, Bd 7, Etymologie, Mannheim — Wien — Zürich 1963, pp. 127 s., 578. — G. Wahrig, Deutsches Wörterbuch, Gütersloh — Berlin — München — Wien 1973, col. 988 s., 2990.) Težko je reči, kaj je pod enim in drugim pojmom mislil Valvasor (oziroma Francisci), uporablja oboje, včasih povezano: Ruhm und Ehre, in celo v zvezi z besedo Gloria (Ehre V, p. 200; VI, pp. 348, 354, 368), zanimivo pa je, da končuje sodobnik Jožef Sisentschelli svojo pozdravno pesem z verzom: inu moju zhast (!) donesite (Ehre, I [uvod]). Na tem mestu naj opozorimo še na to, da v nekaterih izvodih na koncu naslova ni navedbe o tiskarskem privilegiju.

² Glede formalnega obsega bi na tem mestu posebej opozoril na naslednje: P. Radics, Valvasor, Graz 1865, p. 45, navaja kot obseg dela 3320 strani s 533 slikami. Iste številke ponavlja v svojih kasnejših objavah do zadnje leta 1910, za njim pa jih že več kot eno stoletje nekritično prevzemajo tudi drugi avtorji, ki pišejo o Valvasorju. Kakor sledi iz dela samega in izvajanj v tej razpravi, navedene Radicseve številke niso točne. Napako je Radics napravil zato, ker je prezrl, da ima XII. knjiga svojo paginacijo, in je zato ni prištel v celotni obseg, prištel pa tudi ni uvoda, ki ni paginiran, nekaterih opomb in popravkov ter navodila knjigovezu — tega sploh ni poznal — dodatno se je še za 10 zmotil pri seštevanju. Tako je prikazal za več kot 200 strani manjši obseg Slave vojvodine Kranjske, kot je v resnici.

³ Portret J. V. Valvasorja je naštet med njegovo zapuščino, toda brez potrebnih podatkov, po katerih bi ga mogli opredeliti za Greischerjevo ali drugo izvedbo. Tu je vpisan tudi portret njegove prve, pokojne žene Ane Rosine Graffenweger (Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 7/II, str. 10 in Zap. inv., fasc. XVII, lit. G, št. 56/III, str. 13), ki pa sedaj ni v evidenci. Šele mnogo kasneje so nastale, na osnovi prvotne Greischerjeve predloge v Slavi, nove umetniške upodobitve.

⁴ P. Radics, Valvasor 1910, p. 295 ss. Valvasorjevo pismo Galu z dne 17. novembra 1687. Original je v Royal Society, London, Early Letters (E. L.) V. 35.

⁵ Gl. tudi: v. L. (Liliencron), Greiffenberg: Katharina Regina, Allgemeine Deutsche Biographie, Bd 9, Leipzig 1879, p. 633. — P. Radics, Valvasor und die Freifrau von Seisenegg, LZg 113 1894, Nr. 146, p. 1251 s.; Nr. 147, p. 1259 s.; Nr. 148, p. 1269; Nr. 149, p. 1277.

⁶ M. Miklavčič, Sisentschelli (Sisenthal, Zizenčeli) Jožef, SBL III, p. 320. — Idem, Siezenheim(b) Adam Boštjan, o. c., p. 307. V Sisentschellijevi pesmi je v tisku predstavljena tedanja slovenska oblika Valvasorjevega osebnega imena: Janez B(=V)ajkort.

⁷ Gl. tudi: D. Jacoby, Prash: Johann Ludwig, Allgemeine Deutsche Biographie, Bd 26, Leipzig 1888, p. 505 ss.

- ⁸ Gl. tudi: H. A. Lier, Wegleiter: Christoph, Allgemeine Deutsche Biographie, Bd 55, Leipzig 1910, p. 358.
- ⁹ Ehre, I (uvod), poročilo Erazma Franciscijsa.
- ¹⁰ Tudi v Franciscijevem seznamu Valvasorjevih del (pod št. 13) je Zgodovinsko-topografski opis vojvodine Kranjske tisto veliko delo, ki je v tisku (Ehre VI, p. 369).
- ¹¹ Vsebinsko posameznih knjig Die Ehre deß Hertzogthums Crain v ožjem smislu so v glavnem obravnavali oziroma prikazali 3 avtorji: E. H. Costa, Die Ehre Krain's, MHVK 11 1856, p. 52-55, 57-64, 65-67. — A. Kaspret, Valvasor als Historiker, MMK 3 1890, p. 13—28. — P. Radics, Valvasor 1910, p. 216—225. Izvleček iz Kaspretove razprave je publiciral v dodatku k svojemu delu tudi O. Gratzy-Wardengg, Repertorium zu J. W. Freiherrn von Valvasors »Die Ehre des Herzogthums Krain« (1689), Laibach 1901, p. 109—112. Da so bili ti prikazi razmeroma kratki, dokazuje po straneh navedeni obseg del. Po tehtnosti izstopata Costa z zelo zgodnjim člankom in Kaspret, ki je ta članek sicer tudi uporabil, napravil pa pomemben korak naprej. Radics za to področje ni kazal posebnega zanimanja.
- ¹² Prim. lesoreze v izdajah: W. Lazius, De aliquot gentium migrationibus, Basileae 1572 (Knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani, sign. 12649). — Idem, De gentium aliquot migrationibus, Francofurti 1600 (Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, sign. 2983). Pri tem navajam izdaji, ki sta mi bili dostopni. — Ehre I, p. 73.
- ¹³ Ehre III, pp. 299, 302, 304, 305, 306, 387; IV, pp. 496, 531, 540, 552, 558, 559, 609, 610, 615, 619; V, pp. 243, 245, 246; VI, p. 289; VIII, p. 745; XI, pp. 127, 577; XIII, p. 109; XIV, p. 208.
- ¹⁴ Ehre II, pp. 109, 232, 241.
- ¹⁵ Ehre II, p. 163.
- ¹⁶ Ehre II, pp. 142, 152, 165, 206. Prim. tudi poglavje o hudournih jamah v Ehre III, p. 540 ss., in današnje razlage v I. Gams, Kras, Ljubljana 1974, p. 90 ss.
- ¹⁷ Prim.: M. Merian, Topographia provinciarum Austriacarum, Franckfurt am Mayn 1649, p. 116/117 (bakrorez Škofje Loke). — Ehre II, p. 105. Zato popravi opombo v M. Rupel, Valvasorjevo berilo, Ljubljana 1951, p. 337, in Idem, Valvasorjevo berilo, 2. izd., Ljubljana 1969, p. 551.
- ¹⁸ Z rodbino Purgstall je moral biti Valvasor bolj znan. O tem priča ne samo dedicirani zemljevid Janezu Adamu Purgstallu, tačas lastniku gradu Pobrežje ob Kolpi, ampak tudi omemba junaštev nekaterih rodbinskih članov pri popisu Pobrežja in celo objava portreta Erazma Purgstalla. Karel Vajkard Purgstall pa je bil skupaj z Valvasorjem v prejšnji turški vojni (Ehre XI, p. 145 ss.).
- ¹⁹ Ehre III, p. 313. O varljivosti s torturo izsiljenega priznanja glej tudi v Ehre XI, p. 102.
- ²⁰ P. Radics, Valvasor 1910, p. 106, je v poglavju o podobi in osebi J. V. Valvasorja razglabljal o njegovem zunanem videzu. Tu je podatek,

Epe kuzna Valazor

Miha Maleš

kjer Francisci zase trdi, da je bil flegmatičnega temperamenta in zelo suh (Ehre III, p. 343), pomotoma prenesel na Valvasorjevo osebo.

- ²¹ Krajša gesla o imenovanih gl.: I. Pintar, Coppini(s) Franc, SBL I, p. 84. — Idem, Corusi (Carusa) Franc Jožef, SBL I, p. 85. — Idem, Burchardus (Burchard, Burkhart, Purhart) Ivan Krst., SBL I, p. 65. Posebej o Valvasorjevem poznavanju rastlinstva in Scopolijevem mnenju o tem gl.: V. Petkovšek, J. A. Scopoli, njegovo življenje in delo v slovenskem prostoru, Ljubljana 1977 (SAZU, Razred za prirodoslovne vede, Razprave 20/2), pp. 17, 65.
- ²² Ehre III, p. 382.
- ²³ Ehre III, p. 418. Podobne nazore izpoveduje v Ehre II, pp. 245, 252s.; VIII, p. 757; XI, p. 328 s.
- ²⁴ Ehre III, p. 428. Gl. tudi Ehre II, p. 143.
- ²⁵ Po tristo letih moramo pritegniti Francisciju, kajti ta nürnberška specialiteta (Nürnberger Lebkuchen) je v velikem delu Evrope znana in cenjena še danes.
- ²⁶ Ehre III, p. 458.
- ²⁷ Ehre III, p. 459 ss.
- ²⁸ The Royal Society, London, Letter Book (copy) 10, 342 ss., Valvasorjevo pismo tajniku Kraljevske družbe z dne 3. dec. 1685. — Gl. tudi: Ehre IV, p. 481.
- ²⁹ Ehre IV, pp. 476 ss., 483 ss., 520, 522.
- ³⁰ Ehre IV, pp. 487, 522.
- ³¹ Podrobneje o likovnih in literarnih delih s to motiviko gl.: B. Reisp, Predjama, Ljubljana 1977 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 72), p. 24 ss.
- ³² Ehre II, p. 275.
- ³³ Ehre IV, pp. 524, 578 s., 593.
- ³⁴ Ehre IV, pp. 556, 687.
- ³⁵ F. A. Steinberg, Gründliche Nachricht von dem in dem Inner-Krain gelegenen Czirknitzer-See, Laybach, Anna Elisabetha Reichhardtin, Wittib. 1758. Naslovna izdaja: Grätz. In Verlag bey Joseph Moritz Lechner, Universitäts-Buchhändler, gedruckt bey den Widmanstätterischen Erben 1761. Krajši opis v francoščini: Le lac merveilleux, ou description du lac de Czirknitz en Carniole, et de ses principales singularités physiques. Tirée de l'Allemand de Mr de Steinberg... A Bruxelles, De l'Imprimerie Royale. M.DCC.LXI. (1761). Gl. tudi: I. Rakovec, Steinberg (Stemberg) Franc Anton, SBL III, p. 460 s. (popravi majhno zmedo pri naslovu francoske izdaje).
- ³⁶ Ehre IV, p. 555.

- ³⁷ Ehre IV, p. 631.
- ³⁸ Ehre IV, p. 696. — *Acta Eruditorum*, Lipsiae 1689, p. 558/559.
- ³⁹ Franciscijevo avtorstvo je nesporno že zaradi Valvasorjeve izjave. Gl. tudi sklicevanje na I. knjigo o razlagi imena Kranjske (Ehre V, pp. 62, 68 s.). Nadalje je beseda »ich« brez zvezdice, kar pomeni, da govori Francisci v prvi osebi (Ehre V, pp. 60, 84). Prim. razlago v opombi pod črto v Ehre II, p. 99. Medtem ko E. H. Costa, *Die Ehre Krain's*, MHVK 11 1856, p. 57 ss., in tudi še P. Radics, *Valvasor 1910*, p. 220 s., na to nista pozorna in predpostavljata, da je avtor V. knjige Valvasor, pa je A. Kaspret, *Valvasor als Historiker*, MMK 3 1890, p. 16 na osnovi vsebine sklepal na Franciscijevo avtorstvo. Toda v nadaljnjem je tudi Kaspret avtorstvo dodatka k V. knjigi zmotno pripisal Valvasorju (o. c., p. 16).
- ⁴⁰ A. Kaspret, *Valvasor als Historiker*, MMK 3 1890, p. 16, se je zmotil pri vrstnem redu Japidov (Japodov) in izpustil Kelte, zato se mu številke naprej ujemajo.
- ⁴¹ Ehre V, p. 191.
- ⁴² Ehre V, pp. 191, 192, 196.
- ⁴³ Ehre V, p. 227 s.
- ⁴⁴ Obširno je o teh vprašanih razpravljal F. Kidrič, *Razvojna linija slovenskega preporoda v prvih razdobjih*, *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede* 5/6, Ljubljana 1930, p. 42 ss. Opozoriti pa je treba, da ni ločil med Franciscijevim in Valvasorjevim deležem, zato je Franciscijeva izvajanja in izjave pripisoval Valvasorju. Važna je v tem pogledu tudi razprava F. Zwitter, *Prva koncepcija slovenske zgodovine*, GMS 20 1939, p. 355 ss.
- ⁴⁵ Ehre V, pp. 235, 241, 243, 245, 246, 249, 250.
- ⁴⁶ Ehre V, p. 253.
- ⁴⁷ Ehre V, p. 262.
- ⁴⁸ Ehre V, pp. 77, 87, 92.
- ⁴⁹ Ehre VI, pp. 276, 278; II, p. 117 s.; VI, p. 278; XI, p. 128.
- ⁵⁰ Ehre IV, p. 621.
- ⁵¹ Ehre II, p. 237; IV, p. 631; VI, p. 274.
- ⁵² Načelno o teh vprašanih gl.: V. Melik, *K zgodovini vsakdanjega življenja, Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem*, Ljubljana 1980, p. 88 ss. — P. Vodopivec, *Nekaj misli k razmišljanju o vlogi zgodovine in zgodovinopisja pri snovanju in oblikovanju »slovenske kulturologije«*, *Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem*, Ljubljana 1980, p. 95 ss.
- ⁵³ A. T. Linhart, *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs*, I. Bd, Laibach 1788, Vorrede.

- ⁵⁴ O Valvasorjevem etnološkem prispevku in drugih zadevah je obširneje razpravljajal tudi I. Merhar, Valvasor als Ethnograph, Triest 1910 (Auszug aus dem Jahresberichte des k. k. Staats-Gymnasiums in Triest, LX. Jahrgang, 1909—1910), sep. 26 str. Postavil je mnoge dobre ugotovitve in analize. Od sodobnih avtorjev je načel vprašanja, kot jih nakazuje naslov, S. Kremenšek, Družbeni temelji razvoja slovenske etnološke misli, Pogledi na etnologijo, Ljubljana 1978 (Pogledi, 3), p. 11 ss.
- ⁵⁵ Ehre VI, p. 308 s. O izvirnem pomenu tega običaja gl.: Narodopisje Slovencev I, Ljubljana 1944, p. 318 s.
- ⁵⁶ Ehre XI, p. 670; XII, p. 55; XV, pp. 395, 484.
- ⁵⁷ Ehre VI, p. 343.
- ⁵⁸ Predvsem bi šlo tu za kasnejše najdbe nekaterih redkih knjig iz 16. in 17. stoletja. Kot primer naj navedemo samo Kanizijev slovenski katekizem iz 1615 (M. Rupel, Slovenski katekizem iz leta 1615, Slavistična revija [Ljubljana] 12 1959/60, p. 106).
- ⁵⁹ Ehre VI, p. 349 s.
- ⁶⁰ Ehre VI, p. 363 ss.
- ⁶¹ Ehre VII, p. 373.
- ⁶² Na 2. poglavje o vsaditvi krščanske vere se naslanja F. Prešeren v Krstu pri Savici. Zgodbo o Ingu in njegovi gostiji v 3. poglavju prinaša že najvažnejši historiografski vir za zgodovino Slovencev v 8. in 9. stoletju *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Ta zgodba je doživela celo vrsto različnih komentarjev in razlag; pregled le-teh je dal M. Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Ljubljana 1936 (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani, 11), p. 60 ss., kjer meni, da je bil Ingo najbrž kak slovenski delni knez v Karantaniji ali Spodnji Panoniji. B. Grafenauer pa sodi, da je avtor spisa o Spreobrnitvi Bavarcev in Karantancev zgodbo o Ingu prevzel iz nekega starejšega vira, ki mu je pomotoma pripisal zgodovinsko naravo. Zgodba o Ingu pa je le pridigarski zgled, ki naj bi ponazarjal pravno določilo, kot soga uvajali salzburški misijonarji, da kristjani ne smejo obojeovati s pogani (B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Ljubljana 1952 [SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela 7], p. 492 ss. — Idem, Zgodovina slovenskega naroda I, 2. izd., Ljubljana 1964, p. 353 ss.). Ker se je obred ustoličevanja, ki sicer sega v dobo svobodne karantanske kneževine, ohranil iz nekaterih razlogov kot edinstvena izjema v fevdalno dobo, je bil seveda v svojem bistvu v veliki neskladnosti s fevdalnim pojmovanjem oblasti. Zato so kasneje mislili, da je tak edinstven obred mogel nastati le ob edinstvenem dogodku, in so zato skušali rešiti problem njegovega nastanka na anekdotičen način — z legendo o Ingu. Literatura, ki jo je avtor uporabljal za poglavje o ustoličevanju, je v Ehre VII, p. 396.
- ⁶³ Ehre VII, p. 435.
- ⁶⁴ Ehre VII, p. 465.

⁶⁵ Ehre VII, p. 463.

⁶⁶ Ehre VII, p. 467. Prim. tudi mnenje o preganjanju predikantov v Ehre VII, p. 462.

⁶⁷ Ehre VII, p. 466 s.

⁶⁸ Ehre VIII, p. 586 ss.

⁶⁹ Istrsko mesto in škofovski sedež Pićan, latinsko Petina in nemško Biben, se v slovenščini pogosto rabi v obliki Pičen. A. Kaspret, Valvasor als Historiker, MMK 3 1890, p. 21, ima nepojasnjeno za besedo Biben v oklepaju besedo Mitterburg, kar pa je nemška oblika za Pazin.

⁷⁰ Ehre VIII, 654 ss.

⁷¹ Ehre VIII, pp. 664, 670.

⁷² Ehre VIII, p. 679 s.

⁷³ Ehre VIII, p. 690.

⁷⁴ Ehre VIII, p. 690 s.

⁷⁵ Ehre VIII, pp. 635, 704.

⁷⁶ Ehre VIII, pp. 642, 645 s.

⁷⁷ Ehre VIII, p. 768. Ta še danes znana romarska cerkev je v vasi Velika Štanga nad Šmartnim pri Litiji.

⁷⁸ Prim.: Ehre VIII, pp. 722 (Berdo), 727 (Boruti, Bresaveza), 731 (Carbun), 732 (Ceroug, Chersicl), 739 (Galignana), 740 (Gollagoriza) 752 (S. Johann, S. Johann bey Tywein), 761 (Lindar), 773 (Michlstetten), 776 (Mötnigk), 778 (Neudorff), 781 (Oberburg), 785 (Paß), 801 (Sayrach), 807 (Senosetsch), 811 (Sumberg), 812 (Susgneviza), 813 (Terviso), 817 (Tscherneal), 825 (Vermo), 831 (Wachsenstein), 833 (Wibach), 835 (Zepitsch).

⁷⁹ Ehre VIII, pp. 807, 748.

⁸⁰ Ehre IX, p. 23 ss.

⁸¹ Ehre IX, p. 30 ss.

⁸² Ehre IX, p. 45 ss.

⁸³ Ehre IX, pp. 73, 84.

⁸⁴ Ehre IX, p. 15 ss.

⁸⁵ Ehre VIII, p. 649.

⁸⁶ Ehre IX, p. 15.

324 ⁸⁷ Ehre IX, p. 98.

- ⁸⁸ Ehre IX, p. 110.
- ⁸⁹ Ehre IX, p. 106.
- ⁹⁰ Ehre IX, p. 96.
- ⁹¹ Prim.: S. Vilfan, Valvasorjevo poročilo ožupanskih sodiščih, GMS 24 1943, p. 84 ss., in drugo tam navedeno literaturo.
- ⁹² Opozoriti bi veljalo vendar na bakrorez št. 490 (Ehre IX, p. 69), kjer so znotraj grba »v. Gurckh« črke RC ali CR in W, ki so gotovo bakrorezčev dodatek in v sam grb ne sodijo. Seveda bi bilo samo iz tega težko kaj konkretnjšega sklepati.
- ⁹³ Ehre X, p. 136.
- ⁹⁴ Ehre X, pp. 163, 173, 201, 209; XV, p. 342.
- ⁹⁵ Ehre X, pp. 128, 189.
- ⁹⁶ Ehre X, p. 216. V opombi pod črto (Ehre X, p. 325) pa opozarja Francisci na svoje delo, kjer je o zadevi pisal izčrpneje.
- ⁹⁷ Ehre X, pp. 219, 277, 300, 341.
- ⁹⁸ Ehre X, pp. 262, 278; XII, p. 124.
- ⁹⁹ Ehre X, pp. 300, 341.
- ¹⁰⁰ Novi opisi in upodobitve, ki jih v topografskem albumu Kranjske iz leta 1679 ni, so v Ehre XI, pp. 28 (Baumkircher Thurn, brez samostojne slike), 43 (Carstberg, brez slike), 52 (Chaisersfeld, s sliko), 113 (Crassinitz, s sliko), 126 (Ehrenau, s sliko), 131 (Eysenhof, s sliko), 214 (Gradische, brez slike), 245 (Gutenfeld, brez slike), 247 (Gutenwerth, s sliko), 272 (Haidenschafft, brez slike), 276 (Hilzenegk, s sliko), 281 (Hoflok, s sliko), 292 (S. Johannis, brez slike), 312 (Kopriunig, brez slike), 341 (Lilienberg, brez slike), 389 (Nadli-schekh, s sliko), 435 (Pälant, s sliko), 452 (Prapretschhoff, s sliko), 495 (Scal-niza, s sliko), 522 (Seminitsch-Thurn, brez slike), 553 (Stainhof, s sliko), 554 (Stättenberg, brez slike), 616 (Unter dem Gewelb, brez samostojne slike), 616 (Unter-Rain, s sliko), 656 (Wiesenhoff, s sliko), 658 (Wolffsdorff, brez slike).
- ¹⁰¹ Ehre XI, p. 335 s.
- ¹⁰² Samostojnost XI. in tudi XII. knjige oziroma šele zelo pozno vključitev v Die Ehre deß Hertzogthums Crain je dokazoval z variantami pri naštevanju vsebine v pismu Galu 17. nov. 1687, naslovu, posvetilu in uvodu J. Rus, Schoenleben in Valvasor, GMS 9 1928, p. 67. Sicer zanimivo pisani razpravi na tem mestu iz spodaj navedenih razlogov ne moremo pritegniti.
- ¹⁰³ V XI. knjigi npr. navaja, v kateri knjigi je ali bo o tem in onem poročal, pisal itd. Prim.: Ehre XI, pp. 28, 43, 46, 127, 173, 189, 199, 211, 272, 278, 290, 291, 309, 310, 317, 327, 347, 350, 377, 403, 414, 420, 439, 464, 478, 490, 491, 502, 510, 512, 516, 524, 529, 531, 535, 566, 577, 584, 600, 601, 612, 617, 619, 624, 644, 649, 653, 655, 663, 665, 671, 685, 696, 716, 723. Podobno se v ostalih knjigah sklicuje na XI. knjigo, ki jo nekajkrat imenuje knjigo o mestih in gradovih in tudi XI. knjigo tega dela, namreč celote. Prim.: Ehre II, pp. 256, 257, 275, 281, 290; IV, pp. 530, 564; V,

Johann Winifred Valvasor

pp. 55, 243, 250; VI, p. 335; VII, p. 471; VIII, pp. 682, 692 (im dritten Theil dieses Wercks / nemlich im Buch von den Crainerischen Städten und Schlössern), 696 (im XI Buch dieses Wercks), 702, 713, 759; X, pp. 219, 240, 386; XII, p. 113; XIV, p. 276; XV, pp. 336, 342, 372, 397, 421, 460, 606.

¹⁰⁴ Prim.: B. Reisp, Janez Vajkard Valvasor in njegova Topographia Ducatus Carnioliae modernae iz leta 1697, Janez Vajkard Valvasor: Topographia Ducatus Carnioliae modernae, Ljubljana — München 1970, p. 19 ss., kjer je v popisu upodobitev navedeno za vsako sliko posebej, na katerem mestu v Ehre jo je Valvasor ponovno objavil in tudi, ali je napravil novo.

¹⁰⁵ Ehre XII, p. (1).

¹⁰⁶ Ehre XII, p. 3.

¹⁰⁷ Prim.: Ehre XII, pp. 45, 49, 56, 75, 89, 99, 100, 113, 119. — Ehre V, p. 249; VII, p. 382; IX, p. 7; X, pp. 340, 348, 359, 390; XV, pp. 391, 469, 499, 506, 516, 539, 541, 542, 543, 554 (im XII. Buch dieses Wercks), 601.

¹⁰⁸ Ehre XII, pp. 6, 58, 61, 77.

¹⁰⁹ Ehre VI, p. 303; XII, pp. 75, 81, 93.

¹¹⁰ Ehre XII, p. 69. Isti slog pa izkazujejo tudi 4 upodobitve v XI. knjigi: Chaisersfelt, Guetenwerth, Stainhoff, Thurn unter Neuburg (Ehre XI, pp. 53, 249, 553, 581).

¹¹¹ Prim.: Ehre V, p. 232; XIII, pp. 28 (habe ich bereits vorhin /im Buch / von den vormaligen Einwohnern deß Landes Crain / im fünfften Capitel / gnugsam erkläht — sklicuje se torej na svojo V. knjigo), 68 (von welchen ich [E. Fr.]), 94 (bey Römisch-Catholischen — pojasnjuje kot protestant), 95 (Nachdem ich [E. Fr.]), 100 (Haupt-Author dieses Wercks schreibt).

¹¹² Ehre XIII, p. 87; XIV, p. 141.

¹¹³ Ehre XIV, pp. 171, 191, 193, 220, 232, 234, 235, 237, 244, 249, 253, 255, 260, 264, 266, 292.

¹¹⁴ Ehre XV, p. 318 s.

¹¹⁵ Ehre XIV, pp. 174, 214, 234, 242, 264, 276, 284; XV, pp. 352, 602, 605, 608.

¹¹⁶ Med raziskavami, iz katerih vidimo (na ustreznih mestih) Valvasorjevo razmerje do zgodovinskih virov, bi navedli: S. Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja, GMS 24 1943, p. 1 ss. — S. Vilfan, Valvasorjevo poročilo o županskih sodiščih, GMS 24 1943, p. 84 ss. — S. Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593), ZČ 9 1955, p. 26 ss. — B. Grafenauer, Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962. — Idem, Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem, Ljubljana 1974. Valvasorjevo opredelitev do posameznega historičnega problema, v danem primeru do Karantanije, je analizirala D. Mihelič, Karantanija v očeh zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja, ZČ 31 1977, p. 287 ss.

¹¹⁷ Valvasor je bil (kot zgodovinar) tematski vir za številna dela slovenske

klasične književnosti, najbolj seveda epske, zlasti v obdobju romantike in realizma. Ker take raziskave — nedvomno bi bila zelo zanimiva — doslej še ni nihče opravil, bi želeli tu, seveda le bežno, opozoriti na nekatere (v glavnem besedilu navedene) avtorje in njihova tovrstna dela. France Prešeren je črpal iz Valvasorja za ep Krst pri Savici in za balado Povodni mož (prim.: F. Prešeren, Zbrano delo I, Ljubljana 1965 [Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev], pp. 198, 266). Po Valvasorju je morda povzel tudi podatke za sonet Očetov naših imenitne dela in za 8. sonet Sonetnega venca. Janez Trdina omenja ali uporablja Valvasorja v delih: Spomini, Moje življenje, Narodne pripovedke iz Bistriške doline, Kmetje in žlahtni, Najnovejša zgodovina slovenska, Dolenjci, Črtice in povesti iz narodnega življenja, Bran in pogin Japodov, Oblega Ogleja, Zadnja vojna carja Zolimana (prim.: J. Trdina, Zbrano delo I, Ljubljana 1946, p. 173; II, Ljubljana 1948, p. 162; III, Ljubljana 1951, pp. 505, 521, 523; IV, Ljubljana 1952, pp. 362, 363, 364, 368; V, Ljubljana 1952, pp. 191, 198, 297, 313; VIII, Ljubljana 1956, pp. 30, 411; X, Ljubljana 1957, p. 136; XI, Ljubljana 1958, pp. 40, 420; XII, Ljubljana 1959, pp. 144, 210, 445, 451, 552, 554). Josip Jurčič je uporabljal gradivo iz Valvasorja v večji ali manjši meri za vrsto svojih najboljših del, kakor: Jurij Kozjak, Jesensko noč med slovenskimi polharji, Jurij Kobila, Grad Rojinje, Kloštrski žolnir, Deseti brat, Hči mestnega sodnika, Sin kmečkega cesarja, Rokovnjači, Janez Gremčič (prim.: J. Jurčič, Zbrano delo I, Ljubljana 1946, pp. 198, 202, 302 ss., 309 s.; II, Ljubljana 1948, pp. 84, 309, 312; III, Ljubljana 1949, pp. 148, 357 s., 360 ss., 382; IV, Ljubljana 1951, pp. 168, 294 ss., 308 ss.; VII, Ljubljana 1956, pp. 154, 282, 311, 319; VIII, Ljubljana 1957, pp. 199, 344). Antonu Aškercu je utegnil biti Valvasor vir za nekaj pesnitev, vsekakor pa za znameniti cikel balad o kmečkih puntih: Stara pravda (prim.: A. Aškerc, Zbrano delo I, Ljubljana 1946, pp. 359, 365). Veliko je jemal iz Valvasorja Ivan Tavčar, in to za: Erazem iz Jame, Vita vitae meae, Grajski pisar, V Zali, Janez Sonce, Izza kongresa, Visoška kronika, Velikonočni čudež (prim.: I. Tavčar, Zbrano delo I, Ljubljana 1951, p. 440; III, Ljubljana 1953, pp. 401, 404, 407, 411, 419; IV, Ljubljana 1954, pp. 10 ss., 313 ss.; V, Ljubljana 1955, pp. 408, 414; VI, Ljubljana 1956, pp. 386, 396 ss.; VII, Ljubljana 1958, p. 445 s.). Valvasorja omenjajo v svojih delih ali korespondenci npr. tudi Fran Levstik (prim.: F. Levstik, Zbrano delo II, Ljubljana 1952, p. 419; IV, Ljubljana 1954, p. 10; VI, Ljubljana 1956, pp. 65, 243; VII, Ljubljana 1958, pp. 9, 138, 182 s., 190, 199 s., 394), Josip Stritar (prim.: J. Stritar, Zbrano delo VI, Ljubljana 1955, p. 505; X, Ljubljana 1957, pp. 293, 387 s., 432) in Janez Mencinger, ki pa je do Valvasorja kot član mlajše pisateljske generacije že bolj skeptičen (prim.: J. Mencinger, Zbrano delo I, Ljubljana 1961, p. 47; II, Ljubljana 1962, pp. 399, 407; III, Ljubljana 1963, pp. 10, 193, 195, 205 ss., 269; IV, Ljubljana 1966, pp. 25 s., 49). Zanj so se zanimali celo nekateri predstavniki slovenske moderne, tako Dragotin Kette (prim.: D. Kette, Zbrano delo II, Ljubljana 1949, pp. 148, 310) in Josip Murn, ki je svojo predstavo o Valvasorju izrazil v 3. kitici pesmi V goricah takole:

In krog po grebenih
vseh svetnikov kor —
po vrheh in po slemenih
kakor Valvazor!

(prim.: J. Murn, Zbrano delo I, Ljubljana 1954, pp. 313, 493; II, Ljubljana 1954, p. 365). Zlasti v času, ko so si Slovenci prizadevali ustvariti svojo epsko literaturo, v poskusih, značilnih za romantiko, so Valvasorja uporabljali še nekateri, danes manj znani in pomembni pisci. Od teh sta v opombah pričujoče razprave navedena Franc Malavašič in Peter Hicinger. O Valvasorju kot potencialnem viru slovenske epike in poskusih ustvariti junaški narodni ep gl.: B. Paternu, Pogledi na slovensko književnost I, Ljubljana

1974 (Pogledi, 1), pp. 83, 85, 248, 371. Omeniti je treba še, da je bil Valvasor vir tudi za nekatera dela nemške provincialne književnosti.

¹¹⁸ Ehre XV, p. 460 s.

¹¹⁹ Ehre XV, p. 609 s.

¹²⁰ Načelo razdelitve po določenem načrtu je izvedeno s tolikšno doslednostjo, da sta avtor oziroma urednik že v začetnih knjigah natančno opozarjala na poglavja, kjer bo določena snov obravnavana v kasnejših knjigah. Npr.: Ehre III, p. 305 (kjer piše, da bo poročal o Starem mlinu v 28. poglavju knjige o redkostih — dejansko je v 31. poglavju); IV, p. 622 (kjer pove, da bo o legi Metula več v 4. poglavju knjige o vojaških dogodkih); V, pp. 232 (kjer pove, da bo razpravljajal o Jazonu in zlatem runu na začetku letopisov in da besedila vira [Zosimus] ne bo prevajal, ker bo isto mnenje v 1. poglavju letopisov, ki bodo predzadnja knjiga tega dela), 243 (kjer izvemo, da bo glavni avtor poročal o Ajdovščini spodaj v knjigi o mestih), 250 (kjer je povedano, da bo glavni avtor pri opisu mest navajal neutajljive dokumente v dokaz, da je bil Trst nekoč pod kranjsko vlado); VI, p. 289 (kjer pravi, da bo opis kolednikov in sliko prihranil za knjigo o religiji).

¹²¹ Ob že dokumentiranih povezavah za XI. in XII., deloma tudi za II. in XIV. knjigo dodajamo še nekatere, zlasti številne v XV. knjigi, kjer se dogodki in zgodbe prepletajo posebej s tistimi v IX. in X. knjigi. Prim.: Ehre II, pp. 150, 158, 175, 210, 217, 218, 220, 224, 231, 234, 262, 280, 288; IV, p. 593; V, pp. 238, 251; VI, pp. 289, 334; VII, p. 478; VIII, pp. 522, 570, 641, 665, 671, 704, 784; IX, pp. 44, 99, 120; X, pp. 172, 177, 180, 192, 283, 291, 346, 358; XIV, pp. 167, 276, 291; XV, pp. 299, 307, 318, 320, 321, 322, 327, 333, 352, 357, 360, 363, 397, 407, 438, 451, 453, 484, 502, 507, 550, 607.

¹²² Ehre XI, p. 327; XII, p. 69, Erinnerung zu dem Zwölfften Buch.

¹²³ O. Gratzy-Wardengg, Repertorium zu J. W. Freiherrn von Valvasors »Die Ehre des Herzogthums Krain« (1689), Laibach 1901, namreč za nekoliko zahtevnejšo rabo ne izpolnjuje svojega namena.

¹²⁴ Ehre IV, p. 663 ss.; V, p. 251; VIII, pp. 662, 827, 835; X, pp. 219, 277, 298 s., 300 s., 341; XI, p. 55 ss.; XII, pp. 84, 99, 106, 107; XV, pp. 334, 367, 407.

¹²⁵ Ehre III, p. 307 (5. 5. 1686); IV, pp. 538, 581 (3. 6. st. vet. 1686), 582 (im Junio dieses 1687. Jahrs / darinn ich diese Anmerckung schreibe... auch noch jetzo [im October]), 607; VIII, p. 802 (29. 8. 1688); IX, pp. 100 (1688), 116 (1688); X, pp. 355 (dieses 1689 Jahrs / in welchem dieses Buch von den Landsfürsten verfertiget worden), 392 (26. 3. 1689); XI, pp. 269 (im verwichenem 1688 Jahr), 346, 354, 434, 538, 637 (biß auf dieses 1689 Jahr); XV, p. 608 (Im Julio dieses 1689 sten Jahrs). — Gl. tudi: P. Radics, Zur Hereinbeförderung der »Ehre des Herzogthums Crain« aus Nürnberg (Valvasor-Studien XIII. — XIV.), LZg 114 1895, Nr. 276, p. 2391; Nr. 277, p. 2403 s.

¹²⁶ Ehre XV, pp. 507 s., 606 s.

¹²⁷ Die Ehre des Hertzogthums Crain, außgebreitet von Johann Weichard Valvasor, Freyherrn etc. sive, Gloria Ducatus Carniolae... Tomus I., Acta Eruditorum, Lipsiae N. 11, Nov. 1689, p. 549 ss. — Die Ehre des Hertzogthums

Crain, etc. sive, Gloria Ducatus Carniolae, explicata per Johannem Weichardum Valvasor, Baronem etc. Tomus II, III, et IV., Acta Eruditorum, Lipsiae, N. 3, Martii 1690, p. 105 ss. — Gl. tudi: P. Radics, Die Leipziger Gelehrten von 1689 über Valvasor's »Ehre des Herzogthums Krain«, LZg 103 1884, Nr. 41, p. 341 s.

¹²⁸ Znan je tak primerek v Metropolitanski knjižnici, sign. M 11249. O podobnem primerku, ki pa danes ni v evidenci, je poročal P. Radics, Valvasor 1910, p. 233.

¹²⁹ Gl. tudi: H. H. Hornung, J. W. Valvasor und seine Landschaftsschilderung, Wien 1949 (Diss., Univ. Wien).

¹³⁰ Gl. dve zunanji sodbi o vrednosti Valvasorjevega dela: mnenje Josepha Chmela na seji dunajske akademije znanosti 29. okt. 1851 (Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe, Bd 7, Wien 1851, p. 657) in sto let kasneje oceno v razpravi A. Coreth, Österreichische Geschichtschreibung in der Barockzeit (1620—1740), Wien 1950 (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 37), pp. 123, 153, 155.

¹³¹ Načelno o metodološkem razvoju in stanju zgodovinske vede gl.: B. Grafenauer, Struktura in tehnika zgodovinske vede, Ljubljana 1960, p. 34 ss. — Idem, Temeljni pojmi o zgodovini, Svetovna zgodovina od začetkov do danes, Ljubljana 1976, p. XV ss.

¹³² Gl.: B. Grafenauer, Struktura in tehnika zgodovinske vede, Ljubljana 1960, p. 59 ss. — Idem, Temeljni pojmi o zgodovini, Svetovna zgodovina od začetkov do danes, Ljubljana 1976, p. XIX. — E. Fueter, Geschichte der Neueren Historiographie, München—Berlin 1911, p. 307 ss., kjer v poglavju »Die Begründung der modernen gelehrten Geschichtschreibung« obravnava vrsto tudi za Valvasorjevo metodo in nazore značilnih potez. I. Urbančič, Poglavitne ideje slovenskih filozofov med sholastiko in neosholastiko, Ljubljana 1971 (Filozofska knjižnica, 10), p. 36 ss., pa ima Schönleba, Valvasorja, Popoviča, Hacqueta, Zoisov krog, predvsem Linharta, za prve pomembne znanilce in nosilce protisholastičnega prosvetlenskega duha pri nas.

¹³³ Prim.: Allgemeines historisches Lexicon. Andere und vermehrte Auflage, I. — IV., Leipzig, Thomas Fritsch 1722 (ustrezna gesla). — Historisch-Politisch-Geographischer Atlas der gantzen Welt; Oder grosses und vollständiges Geographisch-und Critisches Lexicon... Aus des... Bruzen la Martiniere Dictionnaire géographique et critique, VI. Th., Leipzig, Johann Samuel Heinsius 1746, col. 1587—1594, kjer je npr. geslo Laybach obdelano skoraj izključno po Valvasorju.

¹³⁴ I. Reiffenstuell, Germania Austriaca, Viennae 1701. — H. G. Hoff, Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain, und demselben einverleibten Istrien, Th. I. — III., Laibach 1808.

¹³⁵ Kazalo se je celo neko nerazumevanje do Valvasorjevega dela, tako npr. vemo za predlog, naj bi frančiškan Žiga Skerpin pripravil za tisk II. del Schönlebnove knjige Carniolia antiqua et nova (H. Bren, Za zgodovino akademije ljubljanskih operozov, Carn 9 1919, p. 216 s. — M. Miklavčič, Skerpin [Škrpin] Žiga, SBL III, p. 329), in tudi za negotovanje nekaterih

plemičev, češ da je pretirana hvala dežele povod za pretirano dviganje davkov z vladne strani (A. Müllner, *Valvasors Ehre des Herzogthums Krain und die Steuererhöhungen in Krain*, Argo 3 1894, col. 86 s.).

¹³⁶ B. Hacquet, *Oryctographia Carniolica*, Leipzig 1778, T. I., p. 1 s.; Leipzig 1784, T. III., p. 20 s. — A. T. Linhart, *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs*, Laibach 1788, Bd I., Vorrede.

¹³⁷ E. H. Costa. *Die Ehre Krain's*, MHVK 11 1856, p. 50.

¹³⁸ Drugo izdajo dela z naslovom: *Die Ehre des Herzogthums Krain* je s soizdajateljema Vincencom Novakom in Josipom Pfeiferjem izdal tiskar in založnik Janez Krajec v Novem mestu med 1877 in 1879. Izdaja je natisnjena s sodobnimi črkami in je izhajala v snopičih po 6 pol ali 48 strani dvakrat mesečno, vsak po 50 kr. Originalnemu tekstu sta dodana članka Petra Radicsa: Johann Weikhard Freiherr von Valvasor, na čelu 1. dela, in: Valvasor und »Eine Löbliche Landschaft« von Krain, na koncu 4. dela. Seznam subskribentov na koncu obsega 830 imen, med njimi več vidnih predstavnikov tedanjega slovenskega kulturnega in političnega življenja, sicer pa so kupci iz vseh slojev in poklicev. Zaradi te izdaje je ime Janeza Krajca v kulturnih krogih dobro znano še danes. Velik moralni uspeh je dosegel tudi v svojem času in dobil 1878 na svetovni razstavi v Parizu, kamor je poslal do takrat izdane snopiče z originalom vred, pismeno priznanje (B. Komelj, *Novomeški tiskar in založnik Janez Krajec*, Knjižnica 11 1967, p. 64 ss.). Za uporabljanje tega ponatisa pri študijskem delu pa je treba upoštevati, da je format v primerjavi s prvo izdajo iz 1689 nekoliko spremenjen, da se tekst po paginaciji mestoma z njo ne ujema ter da se ilustracije in priloge ne skladajo do potankosti z izvirnikom, ker so le prosto prerisane. Tudi interpunkcija ni več prvotna. Prerisovalci so bili soizdajatelj V. Novak, Adolf Ruda in monogramist S. Originalne signature so pri prerisih večinoma izpuščene in ponekod nadomeščene s signaturami prerisovalcev. — V slovenščini je Valvasorjeva dela prvi predstavil Mirko Rupel. Prevod izbranih poglavij iz *Die Ehre deß Hertzogthums Crain* (in odlomki iz drugih umetnostnih in topografskih del) so bili publicirani kot: Valvasorjevo berilo I, Ljubljana, Akademska založba 1936, 312 str. 8°. Izid II. zvezka je preprečila vojna. — Ob 400-letnici slovenske knjige je izšlo berilo v celoti: Mirko Rupel, *Valvasorjevo berilo*, Ljubljana, Mladinska knjiga 1951, XXIV + 367 str. 4°. M. Rupel je izdaji napisal tudi uvod: Janez Vajkard Valvasor, na koncu pa dodal: Opombe. Nekaj latinskih verzov, med njimi geslo na naslovni sliki v *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, navedeno tudi v našem delu, je prevedel Anton Sovre. Knjigo je grafično opremil Elo Justin. (Prirejani ponatis te izdaje je brez odlomkov iz umetnostnih in topografskih del izšel pod naslovom: Janez Vajkard Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske*, Ljubljana, Mladinska knjiga 1977, XV + 367 str. 4°. Knjigo je pripravil Bogomil Gerlanc. Ob tej izdaji je treba opozoriti na absurдни podatek na strani III, kjer piše, da je to prva celotna [!] slovenska izdaja *Slave vojvodine Kranjske*). — Izbor iz Valvasorjevega berila pod naslovom: Janez Vajkard Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske*. Izbor, Ljubljana, Mladinska knjiga 1968, 160 str. 8° (zbirka Kondor, 100) je priredil Branko Reisp, napisal spremno besedo: Janez Vajkard Valvasor in njegovo delo, in za njo: Opombe. — Mirko Rupel, *Valvasorjevo berilo*. Druga, izpopolnjena izdaja. Uredil Branko Reisp, Ljubljana, Mladinska knjiga 1969, 604 str. 8°. Dodana je študija: France Stelê, *Valvasorjevo grafično delo*. V primerjavi s prvo izdajo je spremenjen razpored snovi, tako da so vsa razlagajoča besedila na koncu, spremenjena je grafična podoba knjige, podvojeno je

število podob in prvikrat so objavljene naslovne strani vseh Valvasorjevih del. Urednik je dodal tudi nove opombe in pojasnila, kajti to je terjal čas, ki je minil od prejšnje izdaje. — Nekateri prevedeni odlomki iz Valvasorjevih del so bili objavljeni še v: Valvasor in sodobniki. Izbrano delo, Ljubljana, Mladinska knjiga 1971, 1976², 316 + (IV) str. 8° (zbirka Naša beseda). Previde M. Rupla in Jožeta Mlinariča je izbral in uredil Jože Pogačnik. — Doslej največje založniško dejanje v zvrsti faksimiliranih ponatisov pri nas je: Johann Weichard Valvasor, Die Ehre des Hertzogthums Crain, I. — IV Theil, Ljubljana, Mladinska knjiga — München, Dr. Dr. Rudolf Trofenik 1970–1974 (zbirka Monumenta litterarum Slovenicarum, 9), redakcija faksimila in spremna beseda B. Reisp. Spremna beseda: Valvasorjev čas, življenje in delo. — Nemška izdaja istega dela je enaka zgornji (München, Dr. Dr. Rudolf Trofenik 1971–1973), naslov spremne besede se tu glasi: Valvasors Zeit, Leben und Werk. Naklada obeh izdaj je bila 500 in 200 izvodov. Spremna beseda k tej izdaji je izšla tudi samostojno kot 10. zvezek zbirke Litterae Slovenicae, München 1973. Slovensko besedilo je prevedel v nemščino profesor Münchenske univerze dr. Hans-Joachim Kißling.

ZADNJA LETA

- ¹ Ehre VI, p. 369 s.
- ² Nekateri danes manj znane stroke so: katoptrika je v optiki nauk o odbijanju svetlobnih žarkov; gnomonika je veda o sončnih, tudi luninih in zvezdnih urah; tavmatopoetika je nauk o slepilnem glumaštvu in rokohitrostvu; pirobolika je nauk o topniškem streljanju; pnevmatika je v fiziki nauk o mehaničnih lastnostih zraka in drugih plinov, v metafiziki pa nauk o duhovih in njihovi naravi, sili in učinku.
- ³ Ehre II, p. 149.
- ⁴ Ehre IX, p. 109.
- ⁵ Ehre IX, p. 109. — P. Radics, Valvasor 1910, p. 346 s.
- ⁶ Ehre IX, p. 109. — Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, Ms 156, Historia Seminarii Labacensis, fol. 203, 204' (o šolanju pri jezuitih). — I. Vrhovnik, Kako je prišla Valvasorjeva knjižnica v Zagreb?, GMS 9 1928, p. 108 ss. (o prošnji za posvečenje). — Semeniška knjižnica v Ljubljani, Rkp 14, J. G. Dolničar (Thalnitscher), Ectypon bibliothecae publicae Labacensis, 1715, p. 42 (o njegovih spisih). — R. Lopašić, Oko Kupe i Korane, Zagreb 1895, p. 99 (o zvezah Valvasorjev z Budačkimi in o gvardijanstvu p. Alojzija v samostanu sv. Marije na Gorici). — Gl. tudi: V. Steska, Dolničarjeva »Bibliotheca Labacensis publica«, IMK 10 1900, p. 171. — P. Radics, Valvasor 1910, pp. 81 s., 346.
- ⁷ Ehre IX, p. 109. — Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, Ms 156, Historia Seminarii Labacensis, fol. 209, 210. — P. Radics, Valvasor 1910, pp. 82, 347.
- ⁸ Ehre IX, p. 109. — Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, Ms 156, Historia Seminarii Labacensis, fol. 209, 210. — P. Radics, Valvasor 1910, pp. 82, 347.

⁹ Ehre IX, p. 109. — P. Radics, Valvasor 1910, p. 347.

¹⁰ L. Schiviz v. Schivizhoffen, Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain, Görz 1905, p. 303.

¹¹ Arhiv SR Slovenije, Imenjska knjiga VI (1662–1756), fol. 102'. — Zap. inv., fasc. XXXII/a, lit. M, št. 106, str. 35 pod št. 73. — Zap. inv., fasc. II, lit. A, št. 39, str. 55 pod št. 30. — P. Radics, Johann Weikhard Freiherr von Valvasor verkauft sein Schloss Schwarzenbach (Valvasor-Studien XXXI. — XXXI. [XXXII.]), LZg 115 1896, Nr. 297, p. 2561; Nr. 298, p. 2569 s. — P. Radics, Valvasor 1910, p. 89.

¹² Johann Weikard Freyherr v. Valvasor, Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst (Wien) 6 1815, p. 381. — Arhiv SR Slovenije, zbirka rokopisov, 263 r, J. K. Erberg, Versuch eines Entwurfes zu einer Literatur-Geschichte für Krain, 1825, p. 268; v objavi rokopisa: M. Uršič, Jožef Kalasanc Erberg in njegov Poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske, Ljubljana 1975, p. 133.

¹³ B. Kukulja, Die Metropolitanbibliothek in Zagreb, Biblos (Wien) 27 1978, p. 2.

- ¹⁴ Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 7/I, str. 10 pod št. 21 in str. 11 pod št. 27.
- ¹⁵ Arhiv SR Slovenije, Imenjska knjiga VI (1662—1756), fol. 102'. — Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 7/I, str. 13 pod št. 39.
- ¹⁶ Arhiv SR Slovenije, Imenjska knjiga VI (1662—1756), fol. 102'. — Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 7/I, str. 7 pod št. 8. — Zap. inv., fasc. XVII, lit. G, št. 73, str. 19 pod št. 13, str. 29 pod št. 32 in 33.
- ¹⁷ A. Jellouschek, Valvasor und Vodnik, Vodnikov spomenik. Vodnik-Album, Ljubljana-Laibach 1859, p. 40 s. Toda v zapuščinskem inventarju J. V. Valvasorja navedeni povzetki listin o nakupu hiše v Krškem imajo datum 26. februar 1692 (!) in december 1692 (Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 7/I, str. 8 pod št. 10).
- ¹⁸ Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 7/I, str. 2.
- ¹⁹ Arhiv SR Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 7/I, str. 15 za št. 45.
- ²⁰ Semeniška knjižnica v Ljubljani, Rkp 11, J. G. Dolničar (Thalnitscher), *Annales urbis Labacensis*, 1719, fol. 26' (piše, da je Valvasor umrl v Krškem meseca oktobra [Ist der berühmte geschichtschreiber J. W. Valvasor in Untder Land zu Gurkhfeld gestorben — 8ber]). — Rkp, 14 Idem, *Ectypon bibliothecae publicae Labacensis*, 1715, p. 54 (poroča, da je Valvasor umrl v Krškem, kamor so ga bili pripeljali že bolnega (!), vendar ne navaja niti dneva niti meseca, pač pa pove v pristavku, da je bil pokopan v Mediji). — Idem, *Epitome chronologica*, Labaci 1714, p. 88 (postavlja Valvasorjevo smrt na konec leta 1693). — Johann Weikard Freyherr v. Valvasor, *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* (Wien) 6 1815, p. 381 (pisec navaja kot čas smrti mesec september, ne pa tudi dneva, kar je nato v literaturi najpogostejše sprejeto). — Gl. tudi: V. Steska, Dolničarjeva »Bibliotheca Labacensis publica«, IMK 10 1900, p. 171.
- ²¹ O slabem, delno podrtem gradu Medija, o izumrli rodbini Valvasorjev (!) in o grajski kapeli, kjer ni našel ničesar, kar zadeva J. V. Valvasorja, piše B. Hacquet, *Oryctographia Carniolica*, Leipzig 1784, T. III., p. 20. Površno poročilo o Mediji, kjer naj bi bil videl nagrobnik J. V. Valvasorja, enačiti pa ga je moral z drugim iz te rodbine, ima H. G. Hoff, *Historisch-statistisch-topographisches Gemählde vom Herzogthume Krain, und demselben einverleibten Istrien*, 3. Th., Laibach 1808, p. 134. Leta 1825 je podaril Alojz Seikota tedaj komaj nastalemu Deželnemu muzeju v Ljubljani »iz grobnice historiografa Kranjske, barona Valvasorja v Mediji« dvojce zaponk na čevljih, križec in denarič za odpustke (IB 1832, Nr. 37, p. 148 pod št. 926). Leta 1894 je bil v grobnici P. Radics, Valvasor 1910, p. 248 s. Tudi pri tem pregledu ni bilo stvarnih izsledkov.
- ²² Datum smrti, 19. september, se pojavi brez ustrezne dokumentacije v: P. Radics, Johann Weikhard Freiherr von Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain von Johann Weichard Freiherrn von Valvasor*, I. Bd, Rudolfswerth 1877, p. 7. Kasneje pa je zapisal Radics ponovno, da je to le domneva (wie man annimmt... was jedoch... nicht mehr quellenmäßig zu belegen ist), npr. v: P. Radics, Valvasor 1910, p. 247.

Johann Weikard Freyherr v. Valvasor, *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* (Wien) 6 1815, p. 381.

- ²⁴ O izvirnem zapisu oziroma nagrobniku ali pravem spomeniku ni sledu in nobenih poročil. Epitaf je objavljen v: Johann Weikard Freyherr v. Valvasor, *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* (Wien) 6 1815, p. 381.
- ²⁵ I. Lapajne, Krško in Krčani, Krško 1894, predgovor, uvod.
- ²⁶ Gl. tudi: E. Cevc, *Kulturni spomeniki v Krškem in bližnji okolici*, Krško skozi čas, Krško 1977, p. 170.
- ²⁷ P. Radics, Valvasor 1910, p. 253. — S. Vurnik, Spomini Ivana Franketa, ZUZ 3 1923, p. 37. — F. Mesesnel, Frankè Ivan, SBL I, p. 186. — A. G. [A. Gaber], Ivan Frankè +, J 8 1927 (16. 10.), št. 246, p. 3.
- ²⁸ B. Hacquet, *Oryctographia Carniolica*, Leipzig 1778, T. I., p. 2; Leipzig 1784, T. III., p. 21.
- ²⁹ Podrobnejšo dokumentacijo in literaturo o Ganglovem spomeniku Valvasorju in o okoliščinah postavitve gl.: J. Čopič, *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*, Ljubljana 1977 (Diss., Univ. Ljubljana), I. del, p. 26 ss.; II. del, p. 19 ss.
- ³⁰ M. Žargi, *Izdelki umetniškega železnega liva železarne na Dvoru, Železarna na Dvoru pri Žužemberku*, Novo mesto 1980, pp. 50, 94. Gl. tudi: A. Arko, Frančišek Ksaver Zajec +, LZ 8 1888, p. 189 s.
- ³¹ A. Müllner, *Ein Denkmal für den Freiherrn Johann Weichard Valvasor*, Argo 3 1894, col. 97 s., slika col. 104/105. Skulptura danes ni v evidenci.
- ³² Litografija neznanega avtorja je kot naslovna slika v: *Koledarčik slovenski za navadno leto 1853*, Ljubljana. — Litografija, signirana z Roth aug, je kot naslovna slika v: P. Radics, Valvasor, Graz 1865. — Reprodukcijska grafika, (Wilhelm) Hecht del., P. L. sc., je v: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Kärnten und Krain*, Wien 1891, p. 413.
- ³³ Pesmi: Jakob Zupan, *Krajnski Plutarčik*. 4. Baron Valvasor, *Krajnska čbelica* I., Ljubljana 1830, p. 72 s. — Anton Funtek, V Valvasorjevem gradu. I., II., LZ 2 1882, p. 675. — Anton Medved, Valvasorju ob dvestoletnici njegove smrti, DS 6 1893, p. 421 s. — Proza: Ilka Vašte-Burger, *Vražje dekle*. Zgodovinski roman, Ljubljana, Vodnikova družba 1933, 147 str. 8° (z motivom iz življenja J. V. Valvasorja in njegove okolice od izida *Die Ehre deß Hertzogthums Crain* in še po njegovi smrti v Krškem). — Tita Kovač, *Spomini barona Valvasorja*, Ljubljana, Cankarjeva založba 1973, 234 + (V) str. 8° (roman v obliki psevdobiografije s komentarjem njegovega pisarja).
- ³⁴ Po letu 1972 je prevzel skrb za grad poseben »Odbor za obnovo gradu Bogenšperk«, imenovan od skupščine občine Litija. V okviru svoje naloge je doslej opravil pomembno delo. Vrsto let pa vodi obiskovalce po gradu Lojzka Možina.
- ³⁵ *Semeniška knjižnica v Ljubljani*, Rkp 14, J. G. Dolničar (Thalnitscher), *Ectypon bibliothecae publicae Labacensis*, 1715, p. 54 s.

BIBLIOGRAFIJA

Die Ehre des Hertzogthums Crain, außgebreitet von Johann Weichart Valvasor, Freyherrn etc. sive, Gloria Ducatus Carniolae... Tomus I., Acta Eruditorum (Lipsiae) N. 11, Nov. 1689, p. 549—559.

Die Ehre des Hertzogthums Crain, etc. sive, Gloria Ducatus Carniolae, explicata per Johannem Weichardum Valvasor, Baronem etc. Tomus II, III, et IV., Acta Eruditorum (Lipsiae) N. 3, Martii 1690, p. 105—115.

Thalberg (Dolničar) Janez Gregor, Epitome chronologica, continens res memorabiles, nobilis, et antiquissimae urbis Labacensis, metropolis inclyti Ducatus Carnioliae, Labaci 1714, p. 83, 84, 88.

Hacquet Baltazar, Oryctographia Carniolica, Leipzig 1778, T. I., p. 1—2; Leipzig 1784, T. III., p. 20—21.

Linhart Anton Tomaž, Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs, Laibach 1788, I. Bd, Vorrede.

Johann Weikard Freyherr v. Valvasor, Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst (Wien) 6 1815, p. 380—381.

L. (Laurent Jean, ps. = Ulepitsch Karl), Vaterländisches. VII. Johann Weikard Freiherr von Valvasor, Illyrisches Blatt (Laibach) 1839, p. 46—47.

Prenner Carl, Das Schloß Wagensberg in Krain, Carniolia (Laibach) 2 1839/1840, Nr. 54, p. 213—214; Nr. 55, p. 217—218; Nr. 56, p. 221—222.

Puff Rudolph, Die Valvasore in Steyermark, Illyrisches Blatt (Laibach) 1846, p. 301—303.

Navratil Ivan, Življenje imenitnih Slovanov. Janez Vajkard Valvazor, Vedež (Ljubljana) 2/1 1849, p. 75—76, 83—85.

Klun Vinko Fereri, Beiträge zur Literatur-Geschichte von Krain, Mittheilungen des historischen Vereines für Krain (Laibach) 7 1852, p. 1—3, 25—29, 65—71, 73—79, 81—83.

Življenje slavnih Slovanov. VI. Valvazor, Novice (Ljubljana) 10 1852, p. 254.

337

Opomba: V bibliografijo niso vneseni sestavki o J. V. Valvasorju v splošnih ali specialnih zgodovinskih, literarnozgodovinskih in podobnih delih in tudi ne objave, ki so v bistvu krajši odlomki ali prevodi iz njegovih del, čeprav imajo včasih manjše komentarje. Nekaj tega navaja Bibliografija rasprava i članaka, IV/1 Historija, Zagreb 1970, p. 365. Vendar pa so vključena nekatera sintetična dela, ki se opirajo na samostojno analizo problema.

B. (Bleiweis Janez), Valvasor, Koledarčik slovenski za navadno leto 1853, Ljubljana, p. 33—40.

Costa Ethbin Heinrich, Die Ehre Krain's, Mittheilungen des historischen Vereines für Krain (Laibach) 11 1856, p. 49—55, 57—64, 65—68.

Klun Vinko Fereri, Ueber die Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung in Krain, Mittheilungen des historischen Vereines für Krain (Laibach) 12 1857, p. 46—53.

Hitzinger Peter, Bemerkungen zum Aufsätze über Valvasor in den voreinjährig. Mittheilungen, Mittheilungen des historischen Vereines für Krain (Laibach) 12 1857, p. 81—82.

Jellouschek Anton, Valvasor und Vodnik, Vodnikov spomenik. Vodnik-Album, Ljubljana—Laibach 1859, p. 40—41.

Ißleib Ludwig, Wagensberg, Blätter aus Krain (Laibach) 3 1859, p. 90—91.

Costa Ethbin Heinrich, Ein neu aufgefundenes Manuscript: »Supplemente zu des Freiherrn v. Valvasor Topographie von Krain«, Mittheilungen des historischen Vereines für Krain (Laibach) 15 1860, p. 15—18.

Radics Peter, Wo befindet sich gegenwärtig die Bibliothek Valvasor's?!, Blätter aus Krain (Laibach) 5 1861, p. 180.

Dimitz August, Geschichtliches aus dem landesgerichtlichen Archive in Laibach, Mittheilungen des historischen Vereines für Krain (Laibach) 18 1863, p. 6—7.

Radics Peter, Die Bibliothek Valvasor's, Laibacher Zeitung (Laibach) (82) 1863, Nr. 112, p. 444; Nr. 151, p. 597.

Radics Peter, Johann Weikhard Freiherr von Valvasor, Triglav (Laibach) 1 1865, Nr. 58, p. 241—242; Nr. 59, p. 245; Nr. 61, p. 253—254; Nr. 63, p. 261—262; Nr. 65, p. 269—270; Nr. 72, p. 297—299; 2 1866, Nr. 20, p. 77—78; Nr. 21, p. 81—83; Nr. 22, p. 85—87; Nr. 23, p. 89—91; Nr. 24, p. 93—95; Nr. 25, p. 97—99; Nr. 26, p. 101—103.

Radics Peter, Valvasor, Graz 1865 (na ovitku 1866). 66 str.

Burja Jakob, Spominek Jurija Sigfrida Valvazorja, Novice (Ljubljana) 24 1866, p. 206.

Koestl Gustav, Mariin spominek na šentjakopskem tergu v Ljubljani, Ljubljana 1868. 13 str.

Koestl Gustav, Die Wiedererrichtung der Marien-Säule am St. Jakobsplatze in Laibach, Laibach 1868. 15 str.

A. R., Ein Besuch auf Schloß Gallenegg, Laibacher Tagblatt (Laibach) 8 1875, Nr. 237 (16. X.), sine p.

338 Dimitz August, Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813, IV. T., Laibach 1876, p. 35—45.

Radics Peter, Valvazor na Štajarskem, Novice (Ljubljana) 35 1877, p. 237—238.

Radics Peter, Valvazor z ozirom na Slovanstvo, Letopis Matice slovenske 1877, Ljubljana 1877, p. 251—323.

Radics Peter, Johann Weikhard Freiherr von Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain von Johann Weichard Freiherrn von Valvasor, I. Bd, Rudolfswerth 1877, 7 str. (v uvodu pred I. knjigo).

Radics Peter, Valvasor und »Eine Löbliche Landschaft« von Krain, Die Ehre des Herzogthums Krain von Johann Weichard Freiherrn von Valvasor, IV. Bd, Rudolfswerth 1879, (4) str. (na koncu zadnje knjige).

Radics Peter, Umételjnost in umételjna obrtnost Slovencev, Letopis Matice slovenske 1880, Ljubljana 1880, p. 19—30.

Radics Peter, Valvasor in Kärnten, Das Erz-Herzogthum Kärndten von Johann Weichard Freiherrn von Valvasor, Rudolfswert 1882, (4) str. (na začetku knjige).

Marn Josip, Jezičnik, 21. leto, Ljubljana 1883, p. 39—44.

Radics Peter, Valvasor als Krieger in Steiermark 1683, Laibacher Zeitung (Laibach) 102 1883, Nr. 211, p. 1815—1816.

Radics Peter, Die Leipziger Gelehrten von 1689 über Valvasor's »Ehre des Herzogthums Krain«, Laibacher Zeitung (Laibach) 103 1884, Nr. 41, p. 341—342.

Radics Peter, Valvasor als Künstler und Erfinder, Laibacher Zeitung (Laibach) 103 1884, Nr. 45, p. 373.

Radics Peter, Briefe hervorragender Krainer. I. Schreiben des Weikhard Freiherrn v. Valvasor an die krainische Landschaft ddo. Wildon 17. August 1683, Archiv für Heimatkunde, II. Bd, Laibach 1884 u. 1887, p. 115—116.

Radics Peter, Das Warmbad Gallenegg (Valvasor-Heim) in Krain, Wien 1885 (Braumüller's Bade-Bibliothek, 45), VII + 35 str.

Slovenski naš slikar g. Jurij Šubic..., Ljubljanski zvon (Ljubljana) 5 1885, p. 764—765.

Schumi Franz, Wie man in Krain mit Patrioten verfährt, Archiv für Heimatkunde, II. Bd, Laibach 1884 u. 1887, p. 229—237.

Schumi Franz, Aus Valvasors letzten Lebenstagen, Archiv für Heimatkunde, II. Bd, Laibach 1884 u. 1887, p. 281—282.

Samhaber Edward, Valvasors Todtentanz, Laibacher Zeitung (Laibach) 107 1888, Nr. 70, p. 591—592; Nr. 71, p. 599—601.

Radics Peter, »Wagensberg am 15. April 1689«, Laibacher Zeitung (Laibach) 108 1889, Nr. 86, p. 713—714.

Kaspret Anton, Valvasor als Historiker, Mittheilungen des Musealvereines für Krain (Laibach) 3 1890, p. 3—40.

Radics Peter, Slepár Valvasor, Ljubljanski zvon (Ljubljana) 11 1891, p. 446—447.

Harambaša (Podkrajšek Fran), Valvasorjeva rodbinska rakev v Polšniku, Ljubljanski zvon (Ljubljana) 12 1892, p. 753—756; 13 1893, p. 566.

Radics Peter, Die Landmannschaft und der Freiherrnstand Valvasor's, Argo (Laibach) 2 1893, col. 148—152.

Radics Peter, Belobung vor dem Feinde 1683, ausgestellt durch Joh. Weikhard Freiherrn v. Valvasor, Argo (Laibach) 2 1893, col. 205—209.

Radics Peter, Valvasorjeva pisma v Londonu, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko (Ljubljana) 3 1893, p. 226—229.

Koblar Anton, Valvasor vojak, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko (Ljubljana) 3 1893, p. 229—233.

Radics Peter, Die Reisen des Freiherrn von Valvasor, Laibacher Zeitung (Laibach) 112 1893, Nr. 212, p. 1817—1819.

A. M. L., Ivan Vajkhard Valvasor. (V spomin dvestoletnice njegove smrti.), Dom in svet (Ljubljana) 6 1893, p. 415—421.

Radics Peter, Johann Weikhard Freiherr v. Valvasor in seinen Beziehungen zur Kunst und Kunstindustrie, Allgemeine Kunst-Chronik (Wien) 17 1893, Nr. 10/11, p. 230—236.

Radics Peter, Das Valvasor-Haus in Laibach 1681 bis 1733, Laibacher Zeitung (Laibach) 113 1894, Nr. 130, p. 1115—1116; Nr. 131, p. 1127—1128.

Radics Peter, Valvasor und die Freifrau von Seisenegg, Laibacher Zeitung (Laibach) 113 1894, Nr. 146, p. 1251—1252; Nr. 147, p. 1259—1260; Nr. 148, p. 1269; Nr. 149, p. 1277.

Radics Peter, Valvasor in Wien, Laibacher Zeitung (Laibach) 113 1894, Nr. 275, p. 2353—2354; Nr. 276, p. 2361—2362.

Lapajne Ivan, Gurkfelder Gedenkblätter, Gurkfeld 1894, p. 9—21.

Lapajne Ivan, Krško in Krčani, Krško 1894, p. 119—129.

Radics Peter, Graščine in hiše rodovine Valvasorjeve na Kranjskem, Ljubljanski zvon (Ljubljana) 14 1894, p. 433—437, 566—570.

Müllner Alfons, Valvasors Ehre des Herzogthums Krain und die Steuererhöhungen in Krain, Argo (Laibach) 3 1894, col. 86—87.

Müllner Alfons, Ein Denkmal für den Freiherrn Johann Weichard Valvasor, Argo (Laibach) 3 1894, col. 97—98.

Jahrbuch der k. k. heraldischen Gesellschaft »Adler« (Wien) N. F. 4 1894, p. 142—145.

Vrhovnik Ivan, Marijino znamenje na sv. Jakoba trgu v Ljubljani, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko (Ljubljana) 5 1895, p. 206—209.

Radics Peter, Valvasor: Johann Weikhard Freiherr v. V., Allgemeine Deutsche Biographie, 39. Bd, Leipzig 1895, p. 471—475.

Radics Peter, Valvasor-Studien I. Aus dem Archive der Pfarre St. Martin bei Littai, Laibacher Zeitung (Laibach) 114 1895, Nr. 164, p. 1425—1426.

Radics Peter, Valvasor-Studien II. — III. Aus dem steiermärkischen Landesarchive, Laibacher Zeitung (Laibach) 114 1895, Nr. 165, p. 1437—1438; Nr. 166, p. 1443—1444.

Radics Peter, Valvasor-Studien IV, Auf der k. k. Universitäts-Bibliothek in Graz, Laibacher Zeitung (Laibach) 114 1895, Nr. 167, p. 1451—1452.

Radics Peter, Valvasor-Studien V. — VI. Aus dem Pfarrarchive von Watsch, Laibacher Zeitung (Laibach) 114 1895, Nr. 170, p. 1475—1476; Nr. 171, p. 1485—1486.

Radics Peter, Valvasor-Studien VII. — X. Das Testament des Johann Bapt. Valvasor 1581, Laibacher Zeitung (Laibach) 114 1895, Nr. 186, p. 1607—1608; Nr. 187, p. 1615; Nr. 188, p. 1625—1626; Nr. 189, p. 1633.

Radics Peter, Valvasor-Studien XI. — XII. Karl Freiherr von Valvasor und der Bau des Clarissinen-Klosters in Laibach 1650, Laibacher Zeitung (Laibach) 114 1895, Nr. 232, p. 2013; Nr. 233, p. 2021—2022.

Radics Peter, Valvasor-Studien XIII. — XIV. Zur Hereinbeförderung der »Ehre des Herzogthums Crain« aus Nürnberg, Laibacher Zeitung (Laibach) 114 1895, Nr. 276, p. 2391; Nr. 277, p. 2403—2404.

Radics Peter, Valvasor-Studien XV.—XVI. Francesco Valvasor, Notar zu S. Marco in Venedig und dessen »Finanzpläne« für Innerösterreich 1584, Laibacher Zeitung (Laibach) 115 1896, Nr. 7, p. 51—52; Nr. 8, p. 57.

Radics Peter, Valvasor-Studien XVII. Ein Kupferbergwerk bei Ratschach in Unterkrain 1602, Laibacher Zeitung (Laibach) 115 1896, Nr. 9, p. 67—68.

Radics Peter, Valvasor-Studien XVIII. — XX. Die Ermordung des Pfarrers von Čemšenik und des Joh. Weikh. Freiherrn von Valvasor Vater als Gerichtsherr 1645, Laibacher Zeitung (Laibach) 115 1896, Nr. 10, p. 75; Nr. 11, p. 83; Nr. 12, p. 89.

Radics Peter, Valvasor-Studien XXI.—XXII. Johann B. Valvasors »Spitalsgründung« in Gonobitz 1598, Laibacher Zeitung (Laibach) 115 1896, Nr. 26, p. 195; Nr. 27, p. 205.

Radics Peter, Valvasor-Studien XXIII. — XXIV. Georg Siegmund Valvasors Amtsreise nach Idria 1669, Laibacher Zeitung (Laibach) 115 1896, Nr. 28, p. 213; Nr. 29, p. 221—222.

Radics Peter, Valvasor-Studien XXV. Ein Pseudo-Valvasor 1714, Laibacher Zeitung (Laibach) 115 1896, Nr. 30, p. 229—230.

Radics Peter, Valvasor-Studien XXVI. — XXVII. Die Schreiben der steiermärkischen Landschaft 1683 an Johann Weikhard Freiherrn von Valvasor und an die krainische Landschaft, Laibacher Zeitung (Laibach) 115 1896, Nr. 43, p. 331; Nr. 44, p. 337—338.

Radics Peter, Valvasor-Studien XXVIII. — XXX. Ein Bruder Johann Weikhard's Freiherrn von Valvasor, Laibacher Zeitung (Laibach) 115 1896, Nr. 45, p. 347; Nr. 46, p. 355, Nr. 47, p. 363.

Radics Peter, Valvasor-Studien XXXI. — XXXI. (XXXII.!) Johann Weikhard Freiherr von Valvasor verkauft sein Schloss Schwarzenbach, Laibacher Zeitung (Laibach) 115 1896, Nr. 297, p. 2561; Nr. 298, p. 2569—2570.

Radics Peter, Johann Weikhard Freih. von Valvasor (geb. 1641, gest. 1693), Österreichisch-Ungarische Revue (Wien) 19 1896, p. 20—37, 107—137, 207—220; tudi separatno, Wien 1896. 60 str.

Radics Peter, Valvasor-Studien XXXIII. — XXXVI. Eine Valvasor-Porträtgalerie auf Schloss Plankenwert (Plankenwart!) in Steiermark, Laibacher Zeitung (Laibach) 116 1897, Nr. 57, p. 489; Nr. 58, p. 497; Nr. 59, p. 505; Nr. 60, p. 517.

Radics Peter, Valvasor-Studien XXXVII. — XXXVIII. Ein arg gebüßtes Tanzvergnügen (1650), Laibacher Zeitung (Laibach) 116 1897, Nr. 125, p. 1129; Nr. 126, p. 1137.

Radics Peter, Valvasor-Studien XXXIX. — XXXX. Eine Finanzdebatte im krainischen Landtage anno 1636, Laibacher Zeitung (Laibach) 116 1897, Nr. 127, p. 1145—1146; Nr. 128, p. 1159—1160.

Barle Janko, Valvazorjeva knjiga grbov, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko (Ljubljana) 8 1898, p. 47—60.

Radics Peter, Valvazorjev rod na Spodnjem Štajerskem, Ilustrovani narodni koledar (Celje) 11 1899, p. 103—114.

Radics Peter, Domherr Franz Josef Freiherr von Valvasor (1705 bis 1795), Laibacher Zeitung (Laibach) 118 1899, Nr. 212, p. 1677—1678.

Radics Peter, Valvasors Geburtshaus, Laibacher Zeitung (Laibach) 119 1900, Nr. 100, p. 815—816.

Steska Viktor, Dolničarjeva »Bibliotheca Labacensis publica«, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko (Ljubljana) 10 1900, p. 171.

Radics Peter, »Valvasorjev grad« Wagensberg, Konrad Grefe: Stara Kranjska, Dunaj—Ljubljana 1900. Zvezek I., list 2.

342 Radics Peter, Grad Medija na Gorenjskem, Konrad Grefe: Stara Kranjska, Dunaj—Ljubljana 1901. Sešit VII., list 34.

Radics Peter, Marijino znamenje na Šentjakopskem trgu v Ljubljani, Konrad Grefe, Dunaj—Ljubljana 1901. Sešit VII., list 28.

Radics Peter, Krško. Hiša, v kateri je umrl Valvazor. Dolenjsko, Konrad Grefe: Stara Kranjska, Dunaj—Ljubljana 1901. Sešit XV., list 60.

Radics Peter, Das »Valvasor-Schloss« Wagensberg, Conrad Grefe: Alt-Krain, Wien—Laibach 1900—1901. Lieferung I, Blatt 2.

Radics Peter, Die Mariensäule auf dem St. Jakobsplatze in Laibach, Conrad Grefe: Alt-Krain, Wien—Laibach 1900—1901. Lieferung VII, Blatt 28.

Radics Peter, Schloss Galleneck in Oberkrain, Conrad Grefe: Alt—Krain, Wien—Laibach 1900—1901. Lieferung IX, Blatt 34.

Radics Peter, Das Sterbehaus Valvasors in Gurkfeld in Unterkrain, Conrad Grefe: Alt—Krain, Wien—Laibach 1900—1901. Lieferung XV, Blatt 60.

Steska Viktor, Dolničarjeva ljubljanska kronika od l. 1660 do l. 1718, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko (Ljubljana) 11 1901, p. 28, 31, 79.

Gratzy-Wardengg Oskar, Repertorium zu J. W. Freiherrn von Valvasors »Die Ehre des Herzogthums Krain« (1689), Laibach 1901. (IV) + 112 str.

Müllner Alfons, Repertorium zu J. W. Frhr. Valvasors »die Ehre des Herzogthums Krain« (1689) von Dr. Oskar Gratzy Edlen von Wardenegg, Argo (Laibach) 9 1901, col. 130—133, 154—156.

K. (Komatar Franc), Repertorium za J. W. Freiherrn von Valvasors »Die Ehre des Herzogthums Krain« (1889), Slovenski narod (Ljubljana) 34 1901, Nr. 276 (30. XI.)

Radics Peter, Pozabljena knjiga Valvazorjeva, Slovan (Ljubljana) 1 1902/3, p. 58—60.

Radics Peter, Valvasorjeva »Pasionska knjižica« iz l. 1679, Dom in svet (Ljubljana) 16 1903, p. 424—426.

Radics Peter, Das Valvasor-Denkmal in Laibach, Laibacher Zeitung (Laibach) 122 1903, Nr. 286, p. 2519; Nr. 287, p. 2528—2529; Nr. 288, p. 2541.

Radics Peter, Valvasor. 1641—1693, Slovan (Ljubljana) 2 1903/4, p. 6—8.

Orožen Fran, Kaj pripoveduje Valvasor o Krmi (Triglavu), Planinski vestnik (Ljubljana) 9 1903, p. 201—202.

I. Š. (Šubic Ivan), Valvasorjev spomenik v Ljubljani, Ljubljanski zvon (Ljubljana) 24 1904, p. 62—63.

Kaspret Anton, Ženitni dogovor Ivana Vajkarda Valvazorja z Ano Maksimilo baronico Zečker dné 20. julija 1687. l., Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) 1 1904, p. 186—189.

Pirnat Makso, Ivan Vajkhard Valvasor, slavní kranjski zgodopisec, Kolar Družbe sv. Mohorja (Celovec) 1905, p. B 65—72.

Radics Peter, Ein Laibacher Kalender von 1579, Laibacher Zeitung (Laibach) 124 1905, Nr. 150, p. 1357; Nr. 151, p. 1365; Nr. 152, p. 1373.

I. G. (Gruden Josip), P. von Radics: Johann Weikhard Freiherr von Valvasor, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko (Ljubljana) 19 1909, p. 188.

Swoboda Heinrich, Valvasor. »Johann Weikhard Freih. v. Valvasor« von Peter v. Radics, Grazer Tagblatt (Graz) 19 1909, Nr. 354 (23. XII.), p. 1—2.

Radics Peter, Johann Weikhard Freiherr von Valvasor (geb. 1641, gest. 1693), Laibach 1910. XI + 350 str.

Merhar Ivan, P. von Radics: Johann Weikhard Freiherr von Valvasor, Ljubljanski zvon (Ljubljana) 30 1910, p. 117—119.

Merhar Ivan, Valvasor als Ethnograph, Jahresbericht des k. k. Staats-Gymnasiums in Triest (Triest) 60 1909/1910, sep. 26 str.

Dr. J. S. (Šlebinger Janko), Merhar, Prof. dr. I.: Valvasor als Ethnograph, Ljubljanski zvon (Ljubljana) 30 1910, p. 571—572.

Lokar Janko, Merhar dr. I., Valvasor als Etnograph, Carniola (Ljubljana), n. v. 1 1910, p. 269—270.

Srbik Heinrich, Wilhelm von Schröder. Ein Beitrag zur Geschichte der Staatswissenschaften, Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil. — Hist. Klasse, 164. Bd, 1. Abh., Wien 1910, p. 24—28.

Pettauer Leopold, P. von Radics, Johann Weikhard Freiherr von Valvasor, Carinthia I (Klagenfurt) 101 1911, p. 61—62.

Pettauer Leopold, Das Schloß Wagensperg in Krain und seine Besitzer, Laibacher Zeitung (Laibach) 130 1911, Nr. 246, p. 2325—2326; Nr. 247, p. 2333—2334.

Schneider Artur, Izvorni crteži Callotovi u metropolitanskoj knjižnici zagrebačkoj, Savremenik (Zagreb) 7 1912, p. 538—546, 613—623.

Stelè France, Valvasor. Kulturna skica, Čas (Ljubljana) 7 1913, p. 25—36.

Pajk Milan, Stelè dr. Fr., Valvasor. Kulturna skica, Carniola (Ljubljana), n. v. 4 1913, p. 52.

Klaić Vjekoslav, Mladi dani Pavla Rittera Vitezovića, Veda (Gorica) 4 1914, p. 354—368, 471—482.

Klaić Vjekoslav, Život i djela Pavla Rittera Vitezovića, Zagreb 1914. 296 str.

Gruden Josip, Zgodovina slovenskega naroda III, Celovec 1914—1916, p. 1039—1046.

Pirjevec Avgust, Slovenski možje. Ivan Vajkard Valvasor, Mladika (Prevalje) 5 1924, p. 143—144.

Ivančan Ljudevit, Metropolitanska knjižnica u Zagrebu, Narodna starina (Zagreb) 4 1925, sv. 10, br. 1, p. 191—193.

Minařik Franc, O alkemiji na Kranjskem, Vjesnik ljekarnika (Zagreb) 7 1925, sep. 5 str.

Mikuš Anton, Prispevek k Valvazorjevi rodovini, Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) 21 1926, p. 137—140.

Steska Viktor, Slovenska umetnost. I. del. Slikarstvo, Prevalje 1927 (Mohorjeva knjižnica, 16), p. 17—21.

Pirjevec Avgust — Miha Maleš, Slovenski možje, Prevalje 1927 (Mohorjeva knjižnica, 20), p. 18—22.

Stelè France, Valvasorjev krog in njegovo grafično delo, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (Ljubljana) 9 1928, p. 5—50.

Rus Jože, Schoenleben in Valvasor, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (Ljubljana) 9 1928, p. 50—69.

Stelè France, Valvasorjeva Ljubljana, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (Ljubljana) 9 1928, p. 70—98.

Dolenc Metod, Valvasor in slovenska ljudska sodišča, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (Ljubljana) 9 1928, p. 98—106.

Burian Vaclav, O Schoenlebovih in Valvasorjevih čeških virih, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (Ljubljana) 9 1928, p. 106—108.

Vrhovnik Ivan, Kako je prišla Valvasorjeva knjižnica v Zagreb?, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (Ljubljana) 9 1928, p. 108—110.

Jeločnik Viktor, Lov in lovstvo za Valvasorjeve dobe, Lovec (Ljubljana) 15 1928, p. 1—7, 41—45, 133—140, 173—179, 221—227.

Munda Avgust, Ribarstvo na Kranjskem za časa Valvasorja, Lovec (Ljubljana) 15 1928, p. 399—404.

Frst. (Stelè France), V spomin velikemu zgodovinarju, Ilustrirani Slovenec (Ljubljana) 5 1929, št. 21, p. 164—165.

Valvazorjeva rojstna hiša. (Ob odkritju spominske plošče na Starem trgu št. 4 v Ljubljani.), Slovenec (Ljubljana) 57 1929, št. 119 (28. V.), p. 4.

Spominska plošča Valvazorju. Slovesno odkritje, Slovenec (Ljubljana) 57 1929, št. 120 (29. V.), p. 4.

s., Valvasorju slava, Jutro (Ljubljana) 10 1929, št. 122 (28. V.), p. 3.

J. R. (Rus Jože), Valvazorjeva rojstna hiša (desna z mostovži) — ljubljanski »Betlehem«, Jutro (Ljubljana) 10 1929, št. 122 (28. V.), p. 3.

Adamič N., Medijski grad na Izlakah. Domačija Ivana Vajkarda Valvasorja, očeta »Slave vojvodine Kranjske«, Jutro (Ljubljana) 11 1930, št. 114 (18. V.), p. 12.

Kidrič France, Razvojna linija slovenskega preporeda v prvih razdobjih, Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani, V—VI, Ljubljana 1930, p. 42—119.

Kje je Valvazorjev grob?, Jutro (Ljubljana) 12 1931, št. 253 (1. XI.), p. 9.

Lj. St., Valvazorjev grob, Jutro (Ljubljana) 12 1931, št. 259 (8. XI.), p. 4.

Gatterer Matthias, Neue Abhandlungen über Valvasor: Glasnik, 9. Jahrg., 1.—4. Heft, Laibach 1928, Carinthia I (Klagenfurt) 122 1932, p. 165—167.

Swoboda Heinrich, Johann Weikhard Freiherr von Valvasor, Volkswart (Novi Sad) 3 1935, H. 12, p. 215—225.

Kidrič France, Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti, Ljubljana 1929—1938, p. 105—136.

Stelè France, Monumenta artis Slovenicae, II, Ljubljana 1938, p. 1—19.

Wester Josip, Marijin spomenik na sv. Jakoba trgu v Ljubljani, Kronika slovenskih mest (Ljubljana) 5 1938, p. 110—114, 164—168.

Karlin Mirko, Valvasor i pučka medicina, Liječnički vjesnik (Zagreb) 60 1938, sep. 8 str.

Karlin Mirko, Dugotrajno delujući otrov kod Valvazora, najverovatnije jektika, Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda 32, Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva, VIII. Miscellanea 2, Beograd 1938, p. 45—48.

Rus Jože, Podeželsko življenje pred dve sto petdesetimi leti. Drobní prizori iz Valvazorjevih ilustracij, Jutro (Ljubljana) 20 1939, št. 83 (8. IV.), p. 25.

Rus Jože, 250 let Valvazorja. Kako so nastale njegove znamenite knjige, Jutro (Ljubljana) 20 1939, št. 88 (16. IV.), p. 4.

Zwitter Fran, Prva koncepcija slovenske zgodovine, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (Ljubljana) 20 1939, p. 355—372.

Karlin Mirko, Nešto iz istorije alkemije u Slovenačkoj u XVII veku, Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda 41, Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva, XI, Miscellanea 3, Beograd 1940, sep. 5 str.

Potočnik Alojzij, Ivan Vajkard Valvasor 1641—1941, Vodnikova pratika (Ljubljana) 1941, p. 42—46.

Potočnik Alojzij, Tristoletnica J. V. Valvazorja, Jutro (Ljubljana) 22 1941, št. 125 (28. V.), p. 4—5.

Kremžar Franc, Ob Valvazorjevi tristoletnici, Slovenčev koledar (Ljubljana) 1942, p. 53—62.

346 Kako smo prejšnja stoletja kupovali knjige. Usoda prvih treh velikih zgodovinskih knjig o Slovencih, Slovenec (Ljubljana) 70 1942, št. 24 (30. I.), p. 3.

Valvasor seje pred muzejem, Slovenski narod (Ljubljana) 75 1942, št. 110 (13. V.), p. 4.

Vilfan Sergij, Valvasorjevo poročilo o županskih sodiščih, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (Ljubljana) 24 1943, p. 84—89.

Hornung Herwig Hans, J. W. Valvasor und seine Landschaftsschilderung, Wien 1949. 115 str. (Diss., Univ. Wien). (Tipkopis.)

Novak Boris, Valvašor o zdravstvenih razmerah na Kranjskem, Priroda, človek, zdravje (Ljubljana) 5 1950, p. 195—200.

Kako opisuje Valvasor ženitovanjske navade Istranov, Primorski dnevnik (Trst) 6 1951, št. 132 (prav 124) (27. V.), p. 5; št. 130 (3. VI.), p. 4.

Rupel Mirko, Janez Vajkard Valvasor, Mirko Rupel: Valvasorjevo berilo, Ljubljana 1951, p. VII—XXIV.

M. D. (Despot Miroslava), Dokumenti Ivana Valvazora o Istri u XVII stoljeću, Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske (Zagreb) 12 1952 (22. VI.), br. 2229, p. 7.

Despot Miroslava, Valvasorov opis Rijeke iz XVI (XVII!) stoljeća, Vjesnik u srijedu (Zagreb) 12 1952 (23. VII.), br. 2260, p. 4.

Justin Elko, Nekaj zanimivosti o Valvazorjevi bakroreznici, Slovenski poročevalec (Ljubljana) 14 1953, št. 191 (15. VIII.), p. 6.

Ubel Stella, Izložba bakropisa J. Callota iz Valvasorove zbirke, povodom otvorenja Grafičkog kabineta, Zagreb 1953. 34 str. + sl.

Ubel Stella, Valvazorova grafička zbirka, Bulletin Instituta za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb) 1 1953, br. 1/2, p. 27—31.

Ubel Stella, Calottovi kopisti i imitatori u Valvazorovoj zbirci Grafičkog kabineta, Bulletin Instituta za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb) 1 1953, br. 3/4, p. 16—18.

Ubel Stella, Grafički kabinet Jugoslavenske akademije, Bulletin Instituta za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb) 2 1954, br. 5/6, p. 16.

Ubel Stella, A. Dürer. Katalog drvoreza i bakroreza iz Valvasorove zbirke, Zagreb s. a. [1955]. 48 str. + sl.

Ubel Stella, Francuski majstori grafičari XVI. st. u Valvasorovoj zbirci, Bulletin Instituta za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb) 3 1955, br. 7, p. 25—29.

Ubel Stella, Dürerovi radovi u Valvasorovoj zbirci Prvostolnog kaptola zagrebačkog u Grafičkom kabinetu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Bulletin Instituta za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb) 3 1955, br. 7, p. 29—31.

D. V. (Vresnik Drago), Življenje za knjige. Čudovita zgodba človeka, ki pred 262 leti ni bil ustvarjen za zemljiškega gospoda, Tovariš (Ljubljana) 11 1955, št. 46, p. 1074.

Ubel Stella, Radovi Stefana della Belle u Valvasorovoj zbirci i imitacije i kopije po njegovim bakropisima, Bulletin Instituta za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb) 4 1956, br. 8, p. 33—35.

Ubel Stella, Dvanaest originalnih listova M. Schongauera u Valvazorovoj zbirci, Bulletin Instituta za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb) 4 1956, br. 9/10, p. 22—23.

Rupel Mirko, Protireformacija in barok, Zgodovina slovenskega slovstva I, Ljubljana 1956, p. 295—298.

Despot Miroslava, Nekoliko vrijednih kulturnohistorijskih djela XVII st. zagrebačke »Metropolitane«, Bulletin Instituta za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb) 5 1957, br. 2, p. 152—156.

Grafenauer Bogo—Fran Zwitter—France Stelè, Slovenci, Zgodovina narodov Jugoslavije II, Ljubljana 1959, p. 781, 834—835.

Valvasor o ribištvu na Kranjskem, Ribič (Ljubljana) 19 1960, p. 211—215.

Kobe Katica, Valvasor o naših gozdovih, Gozdarski vestnik (Ljubljana) 18 1960, p. 314—318.

K. K. (Kobe Katica), Valvazor o lovu, Lovec (Ljubljana) 43 1960/61, p. 44—45.

Grafenauer Bogo, Zgodovina slovenskega naroda IV, Ljubljana 1961, p. 124—125.

Meinel R., Der große unbekannte Merian im südöstlichen deutschen Sprachraum, Burgen und Schlösser (Düsseldorf—Grafenberg) 5 1964, H. 2, p. 33—38.

Reisp Branko, Valvasorjeva Topographia arcium Lambergianarum, Kronika (Ljubljana) 14 1966, p. 153—154.

Komelj Bogo, Novomeški tiskar in založnik Janez Krajec, Knjižnica (Ljubljana) 11 1967, p. 64—73.

Mlinarič Jože, Valvasor o gradovih v dolini Krke, Dolenjski list (Novo mesto) 18 1967, št. 6 (9. II.) — št. 40 (5. X.) (prevodi iz Ehre, knj. XI).

Mlinarič Jože, Valvasor o naših trgih in gradovih, Dolenjski list (Novo mesto) 18 1967, št. 50 (14. XII.) — št. 52 (28. XII.); 19 1968, št. 1 (5. I.) — št. 26 (27. VI.) (prevodi iz Ehre, knj. XI).

Cevc Emilijan, Slikarstvo 17. stoletja, Umetnost XVII. stoletja na Sloven-skem, I., Ljubljana 1968, p. 39—71.

Pogačnik Jože, Zgodovina slovenskega slovstva I., Maribor 1968, p. 212—215.

Reisp Branko, Janez Vajkard Valvasor in njegovo delo, Janez Vajkard Valvasor: Slava vojvodine Kranjske. Izbor. Prevedel Mirko Rupel, Ljubljana 1968 (Kondor, 100), p. 135—156.

Kos Janez, Slava Vojvodine Kranjske. Izbor, Janez Vajkard Valvasor. Iz Valvasorjevega berila dr. Mirka Rupla izbral, spremno besedo in opombe napisal ter uredil Branko Reisp, Kronika (Ljubljana) 16 1968, p. 191.

Reisp Branko, Valvasorjevo berilo. Nova, dopolnjena, obogatena knjižna izdaja, Delo (Ljubljana) 10 1968, št. 285 (17. X.), p. 11—12. — Isto, Mladina (Ljubljana) 1968, št. 42 (21. X.), p. 23.

Reisp Branko, O Janezu Vajkardu Valvasorju, Pionir (Ljubljana) 24 1968/1969, št. 6, p. 10—11.

Rupel Mirko, Janez Vajkard Valvasor, Mirko Rupel: Valvasorjevo berilo. 2. izp. izd. Uredil Branko Reisp, Ljubljana 1969, p. 495—516.

Stelè France, Valvasorjevo grafično delo, Mirko Rupel: Valvasorjevo berilo. 2. izp. izd. Uredil Branko Reisp, Ljubljana 1969, p. 517—545.

Sl. Ru. (Rupel Slavko), Krasna nova izdaja Valvasorjevega berila, Primorski dnevnik (Trst) 25 1969, št. 98 (27. IV.), p. 3.

Kos Janez, Mirko Rupel, Valvasorjevo berilo. Druga, izpopolnjena izdaja, uredil Branko Reisp, Kronika (Ljubljana) 17 1969, p. 187.

Cevc Emilijan, Ob Valvasorjevem Prizorišču človeške smrti, Janez Vajkard Valvasor: Prizorišče človeške smrti v treh delih. (Prevedel Jože Mlinarič), Maribor—Novo mesto 1969, p. 279—319.

Breščak Peter, Novo v Dolenjski založbi. Izšel je ponatis bogato ilustriranega Valvasorjevega dela, Delo (Ljubljana) 11 1969, št. 153 (6. VI.), p. 5.

Breščak Peter, Prizorišče človeške smrti. Holbein in Koch v Valvasorjevi knjigi Theatrum mortis humanae, Dolenjski list (Novo mesto) 20 1969, št. 24 (12. VI.), p. 11.

Kovač Tita, Mirko Rupel: Valvasorjevo berilo, Prostor in čas (Maribor) 2 1970, p. 315—316.

Saria Balduin, Valvasor, Janez Vajkard: Prizorišče človeške smrti v treh delih, Südost-Forschungen (München) 29 1970, p. 419.

Kretzenbacher Leopold, Rupel, Mirko: Valvasorjevo berilo. 2., erweiterte Ausgabe, besorgt v. Branko Reisp, Südost-Forschungen (München) 29 1970, p. 419—420.

Reisp Branko, Janez Vajkard Valvasor in njegova Topographia Ducatus Carnioliae modernae iz leta 1679, Janez Vajkard Valvasor: Topographia Ducatus Carnioliae modernae. (Faksimilirana izdaja), Ljubljana—München 1970, p. 1—63.

Reisp Branko, Johann Weikhard Valvasor und seine Topographia Ducatus Carnioliae modernae aus dem Jahre 1679, Johann Weikhard Freiherr von Valvasor: Topographia Ducatus Carnioliae modernae. (Faksimile-Ausgabe), München 1970, p. 1—63.

Cevc Emilijan, Valvasorjeva Pasijonska knjižica, Janez Vajkard Valvasor: Pasijonska knjižica 1679. (Faksimilirana izdaja), Ljubljana 1970, p. 37—67.

Komelj Ivan, Žlahtna knjiga tudi za današnji čas, Delo (Ljubljana) 12 1970, št. 169 (24. VI.) p. 11.

Sl. Ru. (Rupel Slavko), Dve knjigi Valvasorja pri Cankarjevi založbi, Primorski dnevnik (Trst) 26 1970, št. 152 (12. VII.), p. 5—6.

Kos Janez, Janez Vajkard Valvasor, Topographia Ducatus Carnioliae Modernae. Spremna beseda in redakcija Branko Reisp, Kronika (Ljubljana) 18 1970, p. 189—190.

Saria Balduin, Valvasor Johann Weikhard Freiherr von: Topographia ducatus Carnioliae modernae. Geleitwort und Redaktion Branko Reisp, Südostdeutsches Archiv (München) 13 1970, p. 253.

Rybář Miloš, Janez Krstnik Valvasor in laški špital, Naše delo. Glasilo skupščine občine Laško (Laško) 4 1970, št. 3, marec — št. 12, december; 5 1971, št. 1, januar — št. 3, marec.

Kranjec Silvo, Valvasor, Janez Vajkard, Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, p. 452.

Gotthardi-Škiljan Renata, Lik Bogorodice u grafici Albrechta Dürera, njegovih kopista i suvremenika iz Valvasorove zbirke Nadbiskupije zagrebačke. Katalog izložbe. Zagreb 1971. 68 str. + sl.

Gotthardi-Škiljan Renata, Barokno kazalište u grafici Valvasorove zbirke Nadbiskupije zagrebačke. Katalog izložbe. Zagreb 1971. 52 str. + sl.

Kretzenbacher Leopold, Odmev iz tujine. Nemški univerzitetni profesor o smotrnosti reprinta Valvasorjevega dela »Slava vojvodine Kranjske«, Delo (Ljubljana) 13 1971, št. 82 (26. III.), p. 5.

Sl. Ru. (Rupel Slavko), Izšel je prvi faksimilirani zvezek Valvasorjeve »Slava vojvodine Kranjske«, Primorski dnevnik (Trst) 27 1971, št. 144 (20. VI.), p. 5.

Sl. Ru. (Rupel Slavko), Druga knjiga Valvasorjeve Slava vojvodine Kranjske, Primorski dnevnik (Trst) 27 1971, št. 243 (17. X.), p. 5.

Kos Janez, Johann Weikhard Valvasor, Die Ehre Des Hertzogthums Crain. Faksimilirana izdaja, Kronika (Ljubljana) 19 1971, p. 182—183.

Gotthardi-Škiljan Renata, Justus van der Nypoort. Grafika i crteži iz Valvasorove zbirke Nadbiskupije zagrebačke. Katalog izložbe. Zagreb 1972. 130 str. + sl.

Gotthardi-Škiljan Renata, Martin Schongauer, Lucas van Leyden i njihovi kopisti u grafici Valvasorove zbirke Nadbiskupije zagrebačke. Katalog izložbe. Zagreb 1973. 80 str. + sl.

Grafenauer Ivan, Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva, Celje 1973 (Znanstvena knjižnica, nova serija, 1), p. 148—151.

Reisp Branko, Valvasor — tudi prirodoslovec in tehnik, Življenje in tehnika (Ljubljana) 22 1973, p. 135—138.

Karlin Mirko, Kačji strup v zgodovini medicine s posebnim pogledom na Valvasorja, Priroda, človek in zdravje (Ljubljana) 28 1973, p. 177—180.

Ramovš Mirko, Valvasorjevo etnokoreološko gradivo, Traditiones, 2, Ljubljana 1973, p. 147—158.

Reisp Branko, Valvasors Zeit, Leben und Werk, Johann Weichard Valvasor: Die Ehre des Hertzogthums Crain, IV. Theil. Faksimile-Ausgabe, München 1973, p. I-XXIX.

Reisp Branko, Valvasors Zeit, Leben und Werk, München 1973 (Litterae Slovenicae, 10), 29 str.

Reisp Branko, Valvasorjev čas, življenje in delo, Johann Weichard Valvasor: Die Ehre des Hertzogthums Crain, IV. Theil. Faksimilirana izdaja, Ljubljana—München 1974 (Monumenta litterarum Slovenicarum, 9), p. I—XXIX.

Otorepec Božo, Iz zgodovine gradu Bogenšperk, Litija 1974, 42 str.

Uršič Milena, Jožef Kalasanc Erberg in njegov Poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske, Ljubljana 1975 (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Dela 28), 258 str.

Slodnjak Anton, Obrazi in dela slovenskega slovstva, Ljubljana 1975, p. 51—53.

Otorepec Božo, Iz zgodovine gradu, Bogenšperk, Maribor 1976 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 70), p. 3—26.

Reisp Branko, Začetki našega tiskarstva in Bogenšperk, Bogenšperk, Maribor 1976 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 70), p. 27—30.

Cevc Emilijan, Trije poznorenesančni in en baročni nagrobnik v Laškem, Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) 47 (n. v. 12) 1976 (Laški zbornik), p. 308—316.

Reisp Branko, Janez Vajkard Valvasor, Krško skozi čas 1477—1977. Zbornik ob 500-letnici mesta, Krško 1977, p. 109—126.

Rupel Mirko, Janez Vajkard Valvasor, Janez Vajkard Valvasor: Slava vojvodine Kranjske. Prevedel, izbral in razložil Mirko Rupel, Ljubljana 1977, p. 339—351.

Kukolja Božena, Die Metropolitanbibliothek in Zagreb, Biblos (Wien) 27 1978, H. 1, p. 1—4.

Reisp Branko, Mladostna potovanja Janeza Vajkarda Valvasorja, Kronika (Ljubljana) 28 1980, p. 99—107.

Reisp Branko, Materialne okoliščine Janeza Vajkarda Valvasorja, Situla (Ljubljana) 20/21 1980, p. 509—513.

Reisp Branko — Božo Otorepec — Ivan Godec, Valvasorjev Bogenšperk, Ljubljana 1982, 48 str.

BRANKO REISP

DER KRAINER POLYHISTOR JOHANN WEICHARD VALVASOR

(Zusammenfassung)

Aus dem Slovenischen von
Neva Šlibar-Hojker

Der Polyhistor Johann Weichard Valvasor (1641—1693), Freiherr und seit 1687 Mitglied der Royal Society in London, war eine äußerst vielseitige Persönlichkeit: er betätigte sich als Geschichtsschreiber, Geograph, Ethnograph, Topograph, Kartograph, Naturkundler und Techniker, weiters war er Sammler, Zeichner und Verleger, außerdem auch noch Soldat und Befehlshaber. Er zählte zu jenen seltenen, markanten Figuren, die trotz Diskrepanz mit der heimatischen Wirklichkeit eigenständige Kulturziele anstrebten, dabei ein hohes, dem europäischen Horizont entsprechendes Niveau erreichten und mit ihrer Arbeit einen bedeutenden Beitrag zur europäischen Kultur leisteten. Seinem Geiste und seiner Bildung nach ein Europäer, seinem Heimatzugehörigkeitsgefühl nach aber ein Krainer, gehört Valvasor zu den hervorragendsten und würdigsten Männern, die auf slovenischem Boden gelebt und gewirkt haben.

GESCHLECHT. — Das Krainer Adelsgeschlecht Valvasor, auch Vavas(s)or, Vavis(s)or u. ä. stammt aus der Gegend von Bergamo in Norditalien. Das Wort vavassor im mittelalterlichen Latein bzw. valvassore oder varvassore im Italienischen und vavas seur im Französischen ist aller Wahrscheinlichkeit nach vom lateinischen Ausdruck vassus vassorum oder vassalus vassorum abgeleitet und bedeutet im weiteren Sinne alle Lehnsträger im hohen Mittelalter, im engeren Sinne niedrige Vasallen, d.h. von einem höheren Herren abhängige, niedrigere Adelige. Die Bezeichnung, die eine Menge von Formen aufwies, wurde im westeuropäischen Feudalismus verwendet, besonders häufig seit dem 11. Jahrhundert in Frankreich und in Italien. Daraus entwickelte sich der Name des Geschlechts, der in den erwähnten Ländern noch immer in Varianten vorkommt. Der erste Träger dieses Namens in Krain, Johann Baptist Valvasor, kam um die Mitte des 16. Jahrhunderts aus dem Ort Telgate bei Bergamo in unser Land. Er gehörte zu jenen italienischen Zuwande-

rern, die als Hüttenleute, Baumeister (vor allem grenznaher, gegen die Türken errichteter Befestigungen und Burgen), Ärzte, Apotheker, Kaufleute, Finanziers u. a. der Wirtschaft unserer Länder durch ihr Wissen, ihre Unternehmungslust und ihr Organisationsgeschick den erwünschten Auftrieb gaben. Einige von ihnen verstanden es, sich dabei auch großes persönliches Vermögen zu schaffen und erlangten sogar den Adelsstand wie auch die Landmannschaft. Johann Baptist Valvasor wurde 1547 Bürger von Ljubljana (Laibach); sein Handel mit Häuten, Majolika, Eisen und anderen Waren blühte so, daß er schon 1554 die landesfürstliche Gutsherrschaft Laško pachten konnte, und sie ihm daraufhin (wegen größerer Darlehen an Erzherzog Karl) verpfändet wurde. Bald darauf erwarb Johann Baptist Valvasor noch einige Schlösser und Besitzungen in der unteren Steiermark und in Krain (z.B. Konjice, Šrajbarski turn bei Krško, Medija bei Zagorje). Um 1570 übernahm Johann Baptist Valvasor eine einträgliche Landesstellung als er Oberproviandmeister an der Militärgrenze wurde; 1571 wurde er in den Adelsstand erhoben und bekam im selben Jahr die Landmannschaft verliehen. Er war mit Emerentiana, der Tochter Veit Khisls, des Bürgermeisters der Stadt Ljubljana, eines Gutsherrn aus Fužine bei Ljubljana, verheiratet. Auch für die aus Bayern zugewanderten Khisl ist es charakteristisch, daß sie einen außerordentlichen sozialen Aufstieg genommen, sich den Adel erworben, hohe Titel und Stellen in der Landesverwaltung erlangt haben. Sie gehörten auch zu den führenden Krainer Protestanten und Mäzenen der slovenischen protestantischen Literatur. Die angeführten Tatsachen sind aufschlußreich für die Darstellung des Milieus, in dem Johann Baptist verkehrte. Emerentiana starb am 19.1. 1572. Die zweite Gemahlin stammte aus dem alten Krainer Adelsgeschlecht Wernegkh. Die Ehe dürfte nicht harmonisch gewesen sein, denn das Paar lebte getrennt. Johann Baptist starb ohne Nachkommen am 2. November 1581 auf seinem Schloß Šrajbarski turn und wurde auf eigenen Wunsch an der Seite seiner ersten Gemahlin in der Spitalkirche (bei dem von ihm gestifteten »Neuen Spital«) in Laško begraben. Der Grabstein (der 1839 nach dem Abreißen der Kirche in die Nordwand der Kaplanei auf dem Glavni trg [Hauptplatz] bzw. dem heutigen Aškerčev trg [Aškerceplatz] 2 eingemauert wurde) ist noch erhalten, die Inschrift ist indes schon stark beschädigt, jedoch aus älteren Abschriften bekannt.

Johann Baptist Valvasor hatte am 2. August 1581 sein Testament verfaßt; einige seiner Bestimmungen waren für die späteren Valvasors in Krain bedeutend, also auch für Johann Weichard und damit letzten Endes auch für die slovenische Kultur und Wissenschaft. Als Haupterben des Riesenvermögens wurden die Neffen Peter, Michael und Mark Anton, die Söhne seiner Schwester Katharina,

der Frau Franz Moscons eingesetzt. Vom Onkel erbten sie die Herrschaft Šrajbarski turn, die Pfandherrschaft Laško, den Besitz in Bergamo, einige andere Immobilien und eine beträchtliche Bargeldsumme. Der Wunsch Johann Baptists, der Name Valvasor möge auch nach seinem Tode in Krain weiterbestehen, bedingte jene für die Nachwelt bedeutendste Testamentsbestimmung. Deswegen hinterließ er das Gut und Schloß Medija (Galleneck) seinem Namensvetter Hieronymus Valvasor unter der Bedingung, daß er heiraten und im Lande bleiben müsse; sollte er mit männlicher Nachkommenschaft gesegnet sein, so hätten ihm die Brüder Moscon noch 10.000 Gulden in bar auszuzahlen. In bezug auf Hieronymus vermerkte der Erblasser ausdrücklich, er sei nur Valvasors Namensvetter und kein Verwandter; er habe ihm jedoch treu gedient. Hieronymus, der erheblich jünger als sein Wohltäter gewesen sein muß, nahm bald darauf Agnes v. Scheyer zur Frau. Im Jahre 1602 wurde er von den Krainer Landständen in den Adelsstand erhoben und bekam die Landmannschaft zuerkannt. Das Wappen, das einen schwarzen Adler im gelben (goldenen) oberen Feld, drei weiße Türme im roten mittleren Feld und ein goldenes Schachbrettmuster im unteren blauen Feld darstellt, übernahm er von Johann Baptist Valvasor. Seitdem gehörte das Geschlecht bis zu seinem Aussterben dem Krainer Adel an.

Hieronymus starb im Jahre 1612. Seine beiden Söhne Bartholomäus und Adam teilten den Stammbaum in zwei Linien. Der um 1596 geborene Bartholomäus war der Stammherr der älteren Geschlechtslinie und hatte in seiner ersten Ehe mit der Freiherrin Maria Elisabeth v. Dornberg sieben, in seiner zweiten Ehe mit Anna Maria Rauber aus Krumperk (Kreutberg) siebzehn Kinder (Vermählung am 20. April 1632). Johann Weichard war das zwölfte Kind aus dieser Ehe. Bartholomäus nahm als erster seines Geschlechts eine Stellung in den Organen der Landstände ein; seit 1630 war er eine Zeitlang Generaleinnehmer der Landstände, daraufhin wieder gewähltes Landesauschußmitglied. Er war auch in der Wirtschaft tätig. 1641 kaufte er die Landesgerichtsherrschaft Gamberg (Gallenberg), besserte Schloß Medija aus und stiftete am 2. August 1650 der Schloßkapelle die Einrichtung dreier Wochenmessen (bei der Sonntagsmesse sollte das Evangelium in slovenischer Sprache verlesen werden). Bartholomäus starb im Jahre 1651 oder 1652. Die ältere Stammbaumlinie wurde von drei Söhnen fortgesetzt, von Karl aus erster Ehe als ersten des älteren Zweiges, während von Johann Weichard und Johann Herbard aus der zweiten Ehe der mittlere und der jüngere Zweig ausging. In jener Zeit hatte die jüngere Stammbaumlinie (die Nachkommen Adams) das Schloß Zavrh (Neudorf) in der Nähe von Dole bei Litija in Besitz. Kurz vor dem Tod seines Vaters übernahm Karl Gamberk, trat in der öffentlichen Verwaltung her-

vor und war zweimal Landesausschußmitglied. Im Jahre 1657, nach dem Tode Anna Marias, übernahm er auch Medija und die Vormundschaft über seine jüngeren (Stief)geschwister. Im Jahre 1667 wurde er in den erblichen Freiherrnstand erhoben; diesen Titel erwarb sich gleichzeitig auch die jüngere Stammbaumlinie auf Zavrh. Wann dieser Freiherrentitel auf Johann Weichard und Johann Herbard (bzw. den mittleren und den jüngeren Zweig der älteren Linie) überging, ist nicht genau bekannt, jedenfalls erscheint er in Johann Weichards Werken aus dem Jahre 1681. Ihren Besitztümern zufolge bekamen die Valvasors als Freiherren die folgenden Titel: »Freiherrn und Freiherrinnen von Galleneck, Herrn und Herrinnen zu Wildeneck und Neudorf.« Das im Titel angeführte Belnek (Wildeneck) war von Karl vor dem Jahre 1667 erworben und bald danach verkauft worden; 1679 kaufte Karl das Schloß Moravče, behielt es bis 1689 und kaufte danach wieder Belnek. In der Zwischenzeit verkaufte er Gamberk und Medija; das Letztgenannte seinem Stiefbruder Johann Herbard im Jahre 1670. Nach dem Jahre 1681 erwarb die jüngere Stammeslinie bzw. Adam Seifried (der Sohn Johann Baptists und der Enkel Adams) Medija von den Kindern Johann Herbards, d.h. es wurde gegen Zavrh und eine kleinere Bargeldsumme getauscht. Die Nachkommen Adam Seifrieds behielten Medija, diejenigen Johann Herbards Zavrh und die Kinder Karls Belnek. Außer der erwähnten Schlösser besaßen einzelne Mitglieder der Valvasorfamilie für längere oder kürzere Zeit noch einige andere Herrschaftstümer und Besitzungen (z.B. der jüngere Sohn Adams Georg Sigismund das Schloßchen Klevišče in Tepe bei Polšnik, Johann Weichard die Schlösser Bogenšperk, Lichtenberg und Črni potok bei Litija). Doch befanden sich alle Güter in der Nähe des ursprünglichen Stammessitzes Medija, hauptsächlich also im östlichen Teil des Landes, im Einzugsgebiet der Sava.

In der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts erreichte das Geschlecht der Valvasor den Höhepunkt seines sozialen Aufstiegs. Es trat in verwandschaftliche Beziehungen zu zahlreichen alten, vor allem Krainer Adelsfamilien und setzte den Freiherrentitel auch offiziell für alle Stammeszweige durch. In dieser Beziehung war Karls Linie besonders erfolgreich, was nach außen dadurch zum Ausdruck kam, daß sich Karls Sohn Johann Karl im Jahre 1690 mit der Gräfin Anna Elisabeth Auersperg vermählte und sich derart mit der damals in Krain bedeutendsten Adelsfamilie verband. Doch von der Mitte des 18. Jahrhunderts an begann das Geschlecht schnell an wirtschaftlicher Macht einzubüßen, da ihre Güter zu den mittelgroßen und kleinen zählten. In den fünfziger und sechziger Jahren des 18. Jahrhunderts gingen alle Besitztümer der Valvasors in andere Hände über. Die Familie verlor auch an Lebenskraft und

starb in männlicher Linie wahrscheinlich Ende des 18. Jahrhunderts (in Krain) aus.

Von den zahlreichen Nachkommen Hieronymus Valvasors betätigten sich, außer der schon erwähnten, noch einige andere in öffentlichem und in kirchlichem Dienst als Landesausschußmitglieder, Landesgerichtsbeisitzende u.ä., als Pfarrer, Ordensbrüder und -schwestern. Einzelne Namen scheinen auch auf literarischem Gebiet auf, wobei Karls bzw. die Belnek-Linie am ehrgeizigsten war. Der Sohn Johann Karl war Mitglied der Dismas-Brüderschaft (*Societas Unitorum*), Literaturliebhaber und Verfasser einer unveröffentlichten (und auch nicht erhaltenen) philologischen Abhandlung mit dem Titel »*Quaestio Philologica. An sapientia in agendo magis, an in loquendo elucescat?*«. Sein Sohn war der Jesuit Wolfgang Joseph, Doktor der Theologie, Professor und Rektor der Jesuitenkollegien in Ljubljana, Klagenfurt, Passau, Graz und Vorstand des Jesuitenordenshauses in Wien. In den Jahren 1737 und 1738 wurden zwei seiner theologischen Thesen in Trnava in der Slowakei gedruckt. Aller Wahrscheinlichkeit nach gehörte diesem Zweig auch Wolfgang Franz an, der als Student der Redekunst das 1710 in Ljubljana gedruckte Panegyrikon »*Centrum universi in puncto juris demonstratum ex codice vitae sancti Yvonis*« vortrug. Das berühmteste Familienmitglied war jedoch zweifellos der Polyhistor Johann Weichard. Sein Zweig starb indes schon mit seinen Söhnen Wolfgang Weichard, Johann Ludwig und Johann Wolf Engelbrecht aus, da sie alle Ordensbrüder wurden.

Zusammenfassend kann festgestellt werden, daß das Adelsgeschlecht der Valvasor in der Zeit der wiedergefestigten Feudalordnung, zwischen dem Ende des 16. und dem des 18. Jahrhunderts, entstanden und sich erfolgreich entwickelt hat. Die ersten Generationen waren erwerbstüchtiger als die letzten, die sich offensichtlich den wirtschaftlichen, die Rentabilität der Grundherrschaften bedrohenden Veränderungen nicht anpassen konnten. Es ist überdies charakteristisch, daß sich gerade in den letzten Generationen verhältnismäßig viele Familienmitglieder dem Beruf des Geistlichen widmeten. — Die angeführten und andere Mitglieder der Valvasor-Familie traten mit ihrer Tätigkeit nicht aus dem durchschnittlichen Rahmen des Adels- bzw. Freiherrenstandes. Hoch darüber hinaus erhebt sich lediglich die einmalige Persönlichkeit Johann Weichards; sein Werk hat seinen Wert und seine Bedeutung auch für die Nachwelt bewahrt.

JUGEND. — Johann Weichard wurde 1641 in Ljubljana geboren. Sein Geburtsdatum ist nicht überliefert, aus Kirchenbüchern ist hingegen ersichtlich, daß er am 28. Mai in der Dompfarrkirche St. Nikolaus getauft wurde. Sein Vater, Bartholomäus, war Eigen-

tümer der Herrschaftsbesitze Medija und Gamberk, Generaleinnehmer der Krainer Landstände und Landesausschußmitglied, die Mutter, Freiherrin Anna Maria, stammte aus der alten Krainer Adelsfamilie Rauber aus Krumperk bei Domžale. Als Paten des kleinen Weichard traten der Freiherr Konrad Ruess v. Ruessenstein aus dem Schloß Strmol bei Kranj und Regina Dorothea Rasp, geborene Rauber, die ältere Schwester von Weichards Mutter, auf. Vermutlich wurde Johann Weichard im heute mit der Nummer 4 bezeichneten Haus am Stari trg (Altmarkt) geboren. Seine Kindheit und Jugend verlebte er ähnlich wie die meisten seiner adeligen Standesgenossen. Seine Schulbildung erfolgte am Jesuitengymnasium in Ljubljana. Seine weitere Ausbildung erhielt er nicht an der Universität, sondern ergänzte sein Wissen und sammelte Lebenserfahrungen auf Auslandsreisen und im Kriegsdienst, wie es damals beim Adel der Brauch war. Nach Beendigung seiner Gymnasialstudien begab er sich 1659 (oder vielleicht schon 1658) auf seine erste Auslandsreise. Um sich auch in den militärischen Fertigkeiten zu vervollkommen, nahm er in den Jahren 1663/64 als Freiwilliger am österreichisch-türkischen Krieg teil, zusammen mit einigen anderen Krainer Adligen. Unter dem Oberbefehl Graf Nikolaus Zrinskis (Zrinyi) beteiligte er sich im Regiment Testa-Piccolomini an Schlachten gegen die Türken in Slavonien. Danach reiste er wieder ins Ausland. Dem Sekretär der Royal Society in London teilte er mit, er habe im ganzen vierzehn Jahre im Ausland verbracht und fügte hinzu, er habe Deutschland, England, Dänemark, Frankreich, Spanien, Italien und Afrika bereist. Aus fragmentarischen Angaben und meist nur annähernden zeitlichen Referenzen in der »Ehre deß Hertzogthums Crain« können seine Reisen nicht genauer rekonstruiert werden: 1666 in Wien, Salzburg, Berchtesgaden, Schaffhausen, Bamberg, möglicherweise zweimal, das zweite Mal im Jahre 1671, Braunschweig, Amsterdam, Paris, 1667 und 1670 in Lyon, 1669 in Tunis, 1670 in Toulon und Saint-Maximin-la-Sainte-Baume, Beaupaire und Tours; das sind einige der angeführten Orte. Seine militärischen Kenntnisse vervollständigte er noch in Frankreich, d.h. er diente dort einige Zeit im königlichen französischen Schweizer Infanterieregiment. Während seiner Reisen lernte er vor allem die nördlichen Gebiete kennen; doch ist an dieser Stelle anzumerken, daß sich Valvasor relativ lange in Frankreich aufhielt, woraus sich schließen läßt, daß ihn dieser Staat ganz besonders interessiert haben muß. Es sieht aus, als hätte ihn Italien, mit Ausnahme des von ihm auch später (um 1679) besuchten Venedig, nicht so sehr angezogen und auch keinen größeren Einfluß auf die Formung seiner Weltanschauung und seiner späteren Pläne ausgeübt.

358 Mit diesen Reisen, die schon der Dauer und ihren Zielen nach über die modischen Studienreisen adeliger Söhne hinausgingen, zeigte

Johann Weichard ausdrücklich, daß sein Lebensweg weit über dem Durchschnitt verlaufen würde. Von diesem Zeitpunkt an setzt Valvasor — als weltkundiger Kavalier des 17. Jahrhunderts — mit seiner Lebenserfahrung, Toleranz, seinen festen Anschauungen, Entschlüssen, seinem Wissen und seinem fast aufklärerischen Urteil sowohl seine Umwelt wie auch seine Zeitgenossen in Erstaunen; zieht man die damaligen Verhältnisse und kulturellen Möglichkeiten in Betracht, so überrascht er uns noch heute.

Während dieser langen Reisen bildeten sich bereits diejenigen Eigenarten und Neigungen Valvasors im Ansatz heraus, die ihm seinen Lebensweg und sein Werk in reiferen Jahren vorzeichnen sollten. Darüber, was ihn auf den Reisen interessierte und was er studierte, sind wir nicht näher unterrichtet, denn das Tagebuch, in das er seine Beobachtungen und Erlebnisse nach eigener Aussage in Geheimschrift aufzeichnete, ist nicht erhalten. Doch davon spricht sein ganzes späteres Werk, stellenweise auch der Autor selbst in seinen Schriften. Es interessierten ihn vorwiegend die Natur und besonders ihre seltenen Erscheinungen. Er hebt immer wieder hervor, er habe weder Zeit noch Mühe gescheut, etwas Ungewöhnliches zu sehen oder etwas Neues kennenzulernen. Er befaßte sich sicherlich auch mit Mathematik und Physik, da er eine Reihe mathematischer Instrumente sammelte, die er später bei seiner kartographischen und topographischen Tätigkeit einsetzte. Als Kind seiner Zeit erweist er sich dadurch, daß er auch von Alchemie, Magie und ähnlichen Modewissenschaften, die die damaligen Geister beschäftigten, angezogen wurde. Bezeichnend für Valvasor sind sein Wissensdurst, sein Forschungseifer, seine vielseitigen wissenschaftlichen Interessen, sein gesundes Urteilsvermögen und seine Entschlossenheit. Und noch eine Eigenschaft zeichnet ihn aus: seine große Heimatliebe, die aus seinem ganzen Werk atmet und zuweilen rührend stark hervorgehoben wird. Die für sein künftiges Werk bedeutende und entscheidende Antriebskraft stammte aus der in der Fremde gewonnenen Erkenntnis, daß seine geliebte Heimat Krain im Ausland wenig bekannt war und sie daher auch nicht geschätzt wurde. Daraus wurde der Gedanke geboren, Krain den Fremden in Wort und Bild vorzustellen. Aus den oben angeführten Gründen war Valvasor der rechte Mann, ein solches Vorhaben zu verwirklichen. Sein Plan dürfte — ohne es ausdrücklich zu erwähnen — noch umfassender gewesen sein, denn er veröffentlichte auch Kunstgraphik und griff in seinen Publikationen auf kroatisches und Kärtner Gebiet über.

GRAPHISCHE ANSTALT. — 1672 kehrte Valvasor von seinen Reisen nach Hause zurück und vermählte sich am 10. Juli 1672 mit Anna Rosina Graffenweger v. Graffenau, der Tochter von Balthasar

Graffenweger und Anna Maria, geborener v. Scharffenegk aus dem Schloß Slatna (Slatteneck) bei Litija. Am 27. September kaufte das Ehepaar vom Freiherrn Franz Albrecht Khaysell die Schlösser Bogenšperk (Wagensperg), Črni potok (Schwarzenbach) und das damals schon verfallene und unter Bogenšperk befindliche Lichtenberg. Die Kaufsumme betrug zusammen 20.000 Gulden der Krainer Landeswährung, 200 Dukaten Bargeld und 100 Staatstaler für den Leikauf. Die Käufer legten drei Schuldbriefe zu 9.000 gl. vor, blieben jedoch mehr als die Hälfte des Kaufvertrags schuldig. In das Gültbuch wurden die Herrschaftsbesitze als Eigentum beider Ehepartner eingeschrieben, und zwar mit 64 gl. Gült und 28 Hufen, wofür die Steuer 260 gl. betrug.

Nachdem sich Johann Weichard Heim und Familie geschaffen hatte, wandte er sich dem Studium und der Erforschung der Heimat zu. Aus Studiengründen entstanden die im Laufe der Jahre auf etliche Tausend Bände angewachsene Bibliothek und eine aus etwa 8.000 Blättern bestehende graphische Kunstsammlung, die Valvasor thematisch geordnet im Jahre 1685 in 18 Bände binden ließ. Einen Teil der graphischen Sammlung hatte Valvasor im Ausland erworben, den anderen Teil hingegen kaufte er zu Hause von Georg Wubitsch (Bobič), einem Maler aus Moste bei Kamnik. Zu den Sammlungen graphischer Art gehörte auch der gebundene Sammelband »Opus insignium armorumque« mit etwa 2.000 von Valvasor gesammelten Wappen, die in den Jahren 1687 und 1688 von Bartholomäus Ramschüssel bemalt wurden. Sowohl die Bibliothek wie auch die graphische Sammlung waren zu jener Zeit an Wert und Umfang etwas Einmaliges in Krain. Valvasor sammelte auch mathematische und astronomische Instrumente, altes Geld wie auch andere Antiquitäten und Raritäten, so daß Bogenšperk zu einer Art für die damalige Zeit typischem Museum wurde.

Bei der Ausführung seines ehrgeizigen Planes, dem Ausland seine Heimat Krain vorzustellen, stützte sich Valvasor auf nördliche Vorbilder in Deutschland, wo die topographische Malerei besonders gepflegt wurde und in ganz Europa berühmte Ausgaben bebildeter Ortsbeschreibungen veröffentlicht wurden. In erster Linie wurde Valvasor durch den Kreis um Matthäus Merian, sein Vorbild und seinen unmittelbarer Anreger, beeinflußt. Schon bald erkannte er, daß er ohne eigene Werkstatt zum Herstellen und Drucken von Kupferstichen seine Pläne nicht würde verwirklichen können. Dieses Hindernis beseitigte er großzügig, indem er am 12. April 1678 ein eigenes graphisches Unternehmen in Bogenšperk gründete, das erste derartige Unternehmen auf unserem Boden. Zunächst schien es, als würde daraus sogar ein graphischer Verlag mit festgelegtem Verlags- und Kulturprogramm entstehen, da Valvasor nicht nur topographische Bilder anfertigte, sondern auch Kunstgraphiken

religiösen und literarisch-didaktischen Inhalts veröffentlichte; überdies plante er auch noch kartographische, geschichtliche und naturwissenschaftliche Ausgaben. Als er sich später jedoch der Vorbereitung der »Ehre deß Hertzogthums Crain« widmete, die seine gantzen Kräfte in Anspruch nahm, vermochte er sein Programm natürlich nicht auszuführen. Von seinen ältesten Planen, berichtet er selbst, er habe anfangs keine vollständige Beschreibung des Herzogtums Krain liefern wollen, sondern nur topographische Kupferstiche ohne Beschreibung. Daher habe er alle Städte, Klöster, Burgen abgebildet, außerdem habe er überall das Land mit seinen astronomischen Instrumenten vermessen, weil er eine große Landkarte anfertigen wollte. Doch dafür fehlten ihm später sowohl Zeit wie auch die nötigen Geldmittel.

Um die geplante Arbeit durchführen zu können, versammelte Valvasor Zeichner und Kupferstecher, einheimische, deutsche und holländische Meister um sich und unterhielt sie auf Schloß Bogenšperk aus eigenen Mitteln in größerer oder kleinerer Zusammensetzung bis zum Erscheinen der »Ehre deß Hertzogthums Crain«. Die Hauptmitarbeiter waren der Kupferstecher Andreas Trost, der Zeichner Johann Koch aus Novo mesto, der kroatische Dichter und Gelehrte Paul Ritter-Vitezović, Matthias Greischer (Greyscher), Peter Mungerstorff (Mungerstorf), Johannes Wirix (Wierix, Werex) und der Einheimische Bartholomäus Ramschüssl (Rambschissl). In Valvasors Veröffentlichungen treten sporadisch auch noch Johann Alexander Boener (Böner), Johann Azelt (Atzelt) und Fl. Schnabell auf, die Sammlung von Kunstgraphiken deutet auf eine Verbindung mit den niederländischen Malern und Graphikern Almanach, Ygidius van der Heyden und Justus van der Nypoort.

In elf Jahren seiner Verlegertätigkeit veröffentlichte bzw. schrieb Valvasor sechs topographische oder historisch-topographische Werke und drei Bände mit Kunstgraphiken (Kupferstiche). Bereits im Jahre 1671 hatte er in Bamberg ein heute nicht mehr erhaltenes oder nicht identifiziertes Büchlein drucken lassen, wovon nur bekannt ist, daß es aus dem Französischen ins Deutsche übersetzt worden war.

Dominicae passionis icones ist das erste, 1679 in der Bogenšperker Werkstatt gedruckte Werk. Das äußerst seltene Miniaturbüchlein (in zwei unvollständigen, einander vervollständigenden Exemplaren erhalten, das eine befindet sich im Nadškofijski arhiv [Erzbischöfliches Archiv] in Ljubljana, das zweite in der graphischen Sammlung des Narodni muzej [Nationalmuseum] in Ljubljana) enthält 17 Kupferstiche mit Szenen aus der Passion Christi vom letzten Abendmahl bis zum Kreuzestod. Aus dem Geiste seiner Zeit und aus der religiösen Überzeugung seines Herausgebers geboren sollte das textlose »Passionsbüchlein« den Wunsch nach einem

glücklichen Beginn der Verlagsarbeit versinnbildlichen. Die Bilder wurden von Johannes Wirix gezeichnet, die Kupfersticharbeit übernahm A. Trost. Das erste Blatt enthält sowohl den Titel wie auch die an den Bischof Graf Joseph Rabatta gerichtete Widmung. Der künstlerischen Qualität nach kommt diesem Werk in der gesamten Verlegertätigkeit Valvasors der höchste Rang zu; außerdem ist dieses Werk die beste uns bekannte Leistung beider oben erwähnten Künstler. Das Büchlein ist auch der erste bekannte graphische Zyklus auf slovenischem Boden. Unter dem Titel »Pasijska knjižica 1679« erschien 1970 ein Faksimiledruck in Ljubljana, mit einer Einleitung von Emilijan Cevc.

Topographia Ducatus Carnioliae modernae ist ein 1679 veröffentlichtes Album, das außer dem Titelstich noch 319 (in manchen Ausgaben 320) Kupferstiche von Städten, Märkten, Klöstern und Schlössern im damaligen Krain enthält. Die Blätter sind numeriert und nach alphabetischer Reihenfolge der deutschen Ortsnamen geordnet, wobei auch die slovenischen Ortsnamen angeführt werden. Der Text besteht aus einer lateinischen Widmung an die Landstände und einer lateinischen Gratulation Paul Ritter-Vitezovičs am Buchanfang; am Buchende befindet sich das Verzeichnis der Bilder und der Schloßinhaber auf Deutsch wie auch ein slovenisches Verzeichnis der Schlösser. Der Text wurde von Johann Baptist Mayr in Ljubljana gedruckt. Beim Numerieren und bei den Verzeichnissen ging man nicht streng systematisch vor, so daß der Pioniercharakter des Werks deutlich zum Ausdruck kommt. Die Bilder zeichnete Johann Weichard selbst, in Kupfer gestochen wurden sie von A. Trost, P. Ritter-Vitezovič und P. Mungerstorff. Eine Anzahl von Kupferstichen ist unsigniert, darunter fällt eine Gruppe weniger sorgfältig angefertigter, jedoch in eigenwilligem Stil ausgearbeiteter Bilder auf, die im graphischen Opus Valvasors einzigartig sind. Über zwei Drittel der Bilder aus diesem Album verwendete Valvasor später in seiner »Ehre deß Hertzogthums Crain«. Da die Platten für ihr Format zu lang waren, mußten sie rechts oder links, manchmal auch beiderseits, um vier bis fünf Zentimeter beschnitten werden. Dadurch fielen natürlich mancherlei interessante Details an den Bildrändern fort; ebenso wurde die Bildkomposition bis zu einem gewissen Grad beeinträchtigt. Ein Faksimiledruck des Werks erschien 1970 in Ljubljana und in München, die Redaktion und das Geleitwort übernahm Branko Reisp, der die Ausgabe auch mit einem schematischen Abbildungsverzeichnis ausstattete, das die heutigen Namen der Orte oder Schlösser angibt, ihre geographische Lage und den heutigen Zustand der Bauten und Objekte beschreibt.

362 **Topographia arcium Lambergianarum**, aus dem Jahre 1679 ist eine Auswahl von 28 Abbildungen der Lamberger Schlösser aus dem

oben angeführten Album. Der Auswahl wurde ein Titelkupferstich und eine lateinische Widmung (mit Anagraph) an den Grafen Johann Maximilian Lamberg beigelegt, wodurch eine selbständige bibliographische Einheit entstand. Die Topographia ist in zwei bekannten Exemplaren erhalten, das eine wird in der Royal Society Library aufbewahrt, das andere in der Bibliothek des Nationalmuseums in Ljubljana.

Ovidii Metamorphoseos icones, 1680 sind Valvasors zweite Veröffentlichung von Kunstgraphiken. Es werden Szenen aus Ovids Metamorphosen mit 96 Kupferstichen illustriert, wobei auch kurze lateinische Erklärungen und deutsche, die Bilder erläuternde Verse in die Kupferplatten eingeritzt sind. Das Titelblatt, das zugleich auch die Widmung an den Grafen Wolfgang Engelbert Auersperg enthält, wurde von A. Trost angefertigt, das folgende Blatt ist mit M. Greischer signiert, drei Blätter weisen das Monogramm A S E bzw. M S auf. Das einzige identifizierte Exemplar wird in der Bibliothek des Nationalmuseums in Ljubljana aufbewahrt. Valvasor überließ diese Kupferstiche später Johann Baptist Mayr, der sie 1685 in Salzburg in einem umfassenderen, mit Kommentar versehenen (Autor P.C.B.H.) Buch unter dem Titel P. Ovidii Nasonis Metamorphoses erneut veröffentlichte. In diesem Neuabdruck wurden die lateinischen und deutschen Glossen der Bogenšperger Kupferstiche entfernt. Der Bearbeiter erweiterte die Ausgabe mit einigen neuen Szenen (zusammen 113 Bilder), die M. Greischer in Kupferstich. Da dieser Ausgabe ein Erzeugnis der Bogenšperger Werkstatt als Grundlage diente, gehört sie also bis zu einem gewissen Grad auch zum Opus J. W. Valvasors.

Topographia Archiducatus Carinthiae modernae, 1681, ist ein Album mit Titelstich und 223 Kupferstichen von Kärntner Städten, Klöstern und Schlössern. Das Album ähnelt der Topographie Krains aus dem Jahre 1679, auch der Text ist ähnlich angeordnet. Zu Anfang steht eine deutsche Widmung an die Kärntner Landstände sowie ein lateinisches Gedicht Paul Ritter-Vitezovičs, am Ende befindet sich das Abbildungs- und Schloßbesitzerverzeichnis. Der Text wurde von Johann Baptist Mayr in Ljubljana gedruckt. Das Titelblatt wurde von J. Koch gezeichnet, die Orte von J. W. Valvasor, als Graphiker wirkten A. Trost, P. Mungerstorff und M. Greischer mit (die einzige Ausnahme bildet ein mit Fl. Schnabell signiertes Blatt). Die Topographie Kärntens ist systematisch angeordnet, die Platten wurden sorgfältig angefertigt und stellen eine inhaltlich erstklassige historische Quelle dar. Mit dieser Ausgabe hat Valvasor seine erste Topographie in mancherlei übertroffen. Aus diesem Werk ist ersichtlich, daß seine Pläne auf dem Gebiet der Landeskunde und -beschreibung über die Grenzen Krains hinausreichten.

Topographia Carinthiae Salisburgensis, 1681, ist eine Auswahl von 26 Kupferstichen aus der Kärntner Topographie. Die Stiche stellen die Besitztümer des Salzburger Erzbistums in Kärnten dar. Der Ausgabe wurde noch ein Titelstich und eine lateinische Widmung an den Salzburger Fürstbischof Maximilian Gandolf v. Kuenburg vorangestellt. Sie gleicht also der Topographie der Lamberger Schlösser und ist in zwei Exemplaren erhalten: das eine wird in der Universitätsbibliothek Salzburg aufbewahrt, das andere in der Bibliothek des Nationalmuseums in Ljubljana.

Theatrum mortis humanae tripartitum ist Valvasors letzte Veröffentlichung von Kunstgraphiken. Der Text wurde 1681 in Ljubljana gedruckt, die Kupferstiche hingegen in Bogenšperk. Das Werk kam im Jahre 1682 bei J. B. Mayr in Salzburg heraus. Es besteht aus dem Titelbild, 6 nicht nummerierten und 256 nummerierten Seiten. Der erste Teil enthält einen auf 54 Bildern dargestellten Totentanz, der zweite Teil zeigt 35 Beispiele verschiedener Todesarten, der dritte Teil führt auf 31 Bildern die Qualen der Verdammten vor. Jedes Bild wird durch lateinische und deutsche Verse erläutert, deren Autor J. W. Valvasor sein könnte; möglicherweise wurden die lateinischen Verse in Zusammenarbeit mit Ritter-Vitezović geschaffen. Als Vorbild für die Bilder im ersten Teil diente der berühmte Totentanz Hans Holbeins d.J., die Bilder im zweiten und dritten Teil wurden von J. Koch selbständig geschaffen und auch signiert. Der Kupferstecher war A. Trost. Das Titelbild wurde nach Valvasors Entwurf von den beiden Graphikern geschaffen. Das Werk ist Albert Reichart, dem Abt des Benediktinerklosters St. Paul in Kärnten, zugeeignet. Dieser »Schauplatz des menschlichen Todes« gehört zwar nicht zu jenen Spitzenleistungen Valvasors, worauf sein Ruhm vornehmlich fußt, doch stellt dieses Werk ein kultur- und kunsthistorisches Denkmal dar, das das geistige Bild jener Zeit aufdeckt. Es entstand unter dem Einfluß der älteren und der damaligen religiösen Dramatik. Es ist überdies ein für Valvasors Persönlichkeit charakteristisches Werk, weil darin, nach dem Passionsbüchlein und Ovids Metamorphosen, sein Hang zur Welt der schönen Künste erneut zum Ausdruck gelangt, obwohl die moralisch-didaktische Tendenz in dieser Ausgabe, vergleicht man sie mit den früheren Werken, ganz besonders hervorgehoben wird. In der lateinisch-slovenischen Bearbeitung und Übersetzung von Jože Mlinarič (erhalten ist lediglich der lateinische, wie auch der übersetzte slovenische Text, während der deutsche ausgelassen ist) wurde das Werk unter dem Titel »Prizorišče človeške smrti« im Jahre 1969 in Maribor und Novo mesto neu aufgelegt, den Begleittext dazu schrieb Emilijan Cevc.

Nach Angaben in der »Ehre deß Hertzogthums Crain« soll Valvasor auch drei Landkarten veröffentlicht haben, die eine das Land

Krain (1684) darstellend, die zweite Kärnten und die dritte Kroatien (1685). Als selbständige Publikationen sind diese Karten indes nicht bekannt. Es handelt sich dabei vermutlich um Karten kleineren Formats, möglicherweise sind sie identisch oder gleichen zumindest den in den folgenden Werken veröffentlichten: in Schönlebens »Carniola antiqua et nova« (1681), in seinem eigenen Werk »Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa« (1688) und im zweiten und zwölften Buch der »Ehre deß Hertzogthums Crain« (1689). Die Vermessung und auch das Zeichnen dieser Landkarten nahm Valvasor selbst vor. In der Kartographie unseres Landes bedeuten diese Karten einen großen Fortschritt im Vergleich zu älteren Landkarten; technisch stehen sie den Erzeugnissen der führenden europäischen Landkartenhersteller und -werkstätten jener Zeit in keinerlei Aspekt nach; ihre Bedeutung jedoch liegt vor allem darin, daß sie die ersten in der Heimat angefertigten und von einem einheimischen Autor geschaffenen Landkarten sind. Noch jahrzehntelang dienten die Landkarten Valvasors, besonders diejenige Krains, als Vorlage für Atlantenausgaben berühmter Kartographen, beispielsweise Johann Baptist Homanns aus Nürnberg. Valvasors ursprünglicher Plan einer Landkarte von Krain in großem Maßstab wurde 1744 von Johann Dismas Floriantschitsch (Florijančič) de Grienfeld, einem Zisterzienser von Stična, verwirklicht. Da sich Valvasor nach 1680 entschloß, seine Arbeitspläne zu ändern, d.h. eine literarische Topographie Kärntens herauszugeben, in erster Linie jedoch eine allseitige Beschreibung Krains zu liefern, hatte das für die Arbeit in der Bogenšperker graphischen Anstalt bedeutsame Folgen. Er behielt nur zwei Mitarbeiter, J. Koch und A. Trost, mit denen er das Bildmaterial für beide geplanten Publikationen anfertigte. Verschiedenartiges Material das im Zusammenhang mit Valvasors Werk entstanden ist und bis zum heutigen Tag erhalten blieb, ermöglicht einen tieferen Einblick in den Verlauf der in der Werkstatt ausgeführten Arbeitsgänge. Dabei handelt es sich um ein Skizzenbuch für die Topographie Krains, eines für die Topographie Kärntens, Entwürfe für das »Theatrum mortis humanae tripartitum« und einen Band mit Probeabzügen für »Die Ehre deß Hertzogthums Crain«, die alle im Rahmen der Metropolitanska knjižnica (Metropolitanbibliothek) in der Narodna i sveučilišna biblioteka (National- und Universitätsbibliothek) in Zagreb (Agram) aufbewahrt werden. Überdies weist die Bibliothek des Nationalmuseums in Ljubljana noch ein, auf eine besondere Art gedrucktes Exemplar der »Topographia Ducatus Carniolae modernae« auf.

Das angeführte Material veranschaulicht die Entstehungsweise der Kupferstiche in der graphischen Werkstätte. Das Verfahren wickelte sich zumeist folgendermaßen ab: zuerst wurde eine Skizze

vor dem Gegenstand bzw. Objekt selbst, beispielsweise einem Schloß angefertigt; das Hauptobjekt wurde detailliert gezeichnet, die Landschaft nur in Hauptumrissen; häufig wurden die Skizzen mit Anmerkungen versehen, die als Hinweis oder als Erklärung für die später in der Werkstatt geschaffenen genaueren Zeichnungen dienten. Eine andere Skizzenart entstand ebenfalls in der Natur, doch wurden diese Skizzen so sorgfältig mit Tusche, Feder oder roter Kreide ausgeführt, daß sie der Graphiker direkt als Vorlage, ohne vermittelnde Zwischenzeichnung, einsetzen konnte. Die dritte Art, d.h. eine nach der ursprünglichen Skizze angefertigte kupferstichartige Federzeichnung war am wenigsten gebräuchlich. Derartige Erleichterungen benötigte der Graphiker nicht, denn es genügte ihm lediglich eine genauere Zeichnung des Hauptobjekts, dessen Umrisse in Negativtechnik mechanisch auf die Platte übertragen wurden; danach ergänzte er die Landschaft und die Umgebung nach den schematischen Konventionen seines Faches. Aus dem beschriebenen Verfahren ist ersichtlich, daß nur das Hauptobjekt, gewöhnlich das Schloß, genauer dargestellt wurde, während die Landschaft vom Graphiker ziemlich frei, nach seinem Gutdünken, verändert wurde. Das graphische Werk aus der Werkstatt Valvasors nimmt im allgemeinen keinen hohen künstlerischen Rang ein; für unsere Kultur und unsere Geschichte hingegen ist es von außerordentlicher Bedeutung. Der Wert der topographischen Abbildungen liegt vor allem darin, daß sie Orte, Schlösser und Klöster darstellen, wie sie Ende des 17. Jahrhunderts ausgesehen haben. Im 18. Jahrhundert setzte nämlich eine lebhaftere Bautätigkeit ein; gotische Bauten wurden mit barocken ersetzt oder zumindest barock umgestaltet, barockisiert. Außerdem sind viele Schlösser und Klöster in der Zwischenzeit schon verfallen; für das Studium derartiger Baukomplexe dient das topographische Material Valvasors als gute Stütze. Die Details der topographischen Bilder sind auch bedeutende Bildquellen. Vom nicht topographischen Illustrationsmaterial, das in »Die Ehre deß Hertzogthums Crain« Eingang fand, sind die Trachtenabbildungen und Darstellungen des Lebens und der Arbeit des Volkes besonders wertvoll, die Bilder historischen Inhalts sind dagegen größtenteils unbedeutend und höchstens deswegen interessant, weil die Vorstellungen der damaligen durchschnittlichen Künstler von alten Völkern, Schlachten und anderen Ereignissen zum Vorschein kommen. Der Qualität seines graphischen Werkes nach kann Valvasor, besonders mit seinen Spitzenleistungen, ebenbürtig an die Seite seines Vorbilds Merian gestellt werden, im allgemeinen steht er ihm nur um wenig nach. Es ist das große Verdienst der graphischen Anstalt Valvasors, daß wir schon aus dem 17. Jahrhundert reiches Bildquellenmaterial besitzen; ansonsten treten Quellen vergleichbaren Umfangs und ähn-

licher Ausdruckskraft erst mit der Erfindung der Lithographie in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts auf.

ERWEITERTE PLÄNE. — Nach 1680 trat eine bemerkenswerte Wende in Valvasors Wirken ein, die in beträchtlichem Maße von der Freundschaft mit dem theologischen und historischen Schriftsteller Johann Ludwig Schönleben hervorgerufen wurde. Im Jahre 1681 gab Schönleben ein historisches Werk heraus, unter dem Titel »Carniolia antiqua et nova, tomus I«, das historische Ereignisse bis zum Jahr 1000 in Chronikform beschreibt. Der erste Teil des Buches besteht aus einem Apparatus, einer Art geschichtlicher Topo- und Geographie des alten Krain. Für die Mitarbeit am zweiten Teil, der in einem solchen Apparatus auch das zeitgenössische Krain vorstellen sollte, hatte der damals schon betagte Johann Ludwig Schönleben Valvasor gewonnen. Im Unterschied zum Stubengelehrten Schönleben war Valvasor nämlich ein ausgesprochen empirischer Geist und so schien er Schönleben der geeignetste Mann für jene Aufgabe zu sein. Außerdem gab es damals in Krain keinen, der das Land besser gekannt hätte. Schon während der Vorbereitungen für die beiden Topographien und während seines Studiums landschaftlicher Sehenswürdigkeiten, die er ebenfalls zu beschreiben gedachte, reiste Valvasor kreuz und quer durch Krain, Kärnten und die Nachbarländer. Mit großer Ausdauer und getrieben von seinem Forschergeist und seiner Freude an Natursehenswürdigkeiten holte er Erkundungen ein, fragte, schrieb auf, zeichnete, vermaß, kletterte auf Berge und ließ sich in Höhlen hinab.

Wegen der erwähnten ausländischen Vorbilder und der in der Heimat lautgewordenen Vorschläge entschloß sich Valvasor, seine Bildalben mit zusätzlichem Text neu herauszugeben. Valvasor ging mit der ihm eigenen Tatkraft an die Arbeit. Sein Entschluß bedeutete einen Schritt vorwärts auf seinem Entwicklungsweg vom Illustrationstopographen und Verleger von Kunstgraphiken zum literarischen Topographen, Geschichtsschreiber und Wissenschaftler. Am 23. Februar 1680 ließ er an alle Gutsherren einen gedruckten Aufruf ergehen, worin er sie um die Beschreibung ihrer Besitzungen, um geschichtliche Daten und um Auskunft über Sehenswürdigkeiten und Interessantes aller Art bat. Die Reaktion war trotz persönlicher Vermittlung durch Valvasor selbst, seinen Sekretär oder seinen Boten eher bescheiden; nur wenige gingen ihm beim Datensammeln zur Hand.

Da Schönleben bald darauf, am 15. Oktober 1681, starb, mußte Valvasor seinen Arbeitsplan ändern bzw. ihn der neuen Lage anpassen. Zunächst wollte er die unvollendet gebliebene Carniolia fortsetzen, wobei er den ersten Teil aus dem Lateinischen ins Deutsche zu über-

setzen und die Chroniken für den zweiten Teil nach Schönlebens Aufzeichnungen zusammenzustellen gedachte. Als er aber sah, daß das geschichtliche Material in der Hinterlassenschaft Schönlebens bescheiden war und sich auch dem ersten Teil mancherlei vorwerfen ließ (daß Schönleben beispielsweise mehr Fremdes als Einheimisches brachte und man zwischen Tatsachen und Phantasie nicht recht zu unterscheiden vermochte) gab er den Gedanken an eine Fortsetzung der Carniolia auf und erledigte die Arbeit auf seine Art. Er wollte eine vielseitigere Beschreibung des Landes liefern und der Welt die Ehre und den Ruhm seiner Heimat in Wort und Bild vorführen. So entstand die Idee vom Werk das schließlich den Titel »Die Ehre deß Hertzogthums Crain« bekam. Nun begannen für Valvasor Jahre noch intensiveren Studiums. Da er oft in Ljubljana zu tun hatte, wo er vor allem im Archiv der Landstände studierte, kaufte er sich im Jahre 1681 dort ein Haus. (heute Ključavničarska 5 [Schlossergasse Nr. 5] Ecke Cankarjevo nabrežje [Cankarufer]).

Bei all seiner Arbeit fand er noch immer Zeit, sich mit technischen Plänen und Erfindungen zu befassen. Er entwarf einen für die damalige Zeit überraschenden *Plan eines Tunnels unter dem Ljubelj* (Loibl-Paß) an der Landesgrenze zwischen Krain und Kärnten. Da er beim Herrscher kein Verständnis und kein Geld für die Verwirklichung seines Planes fand (für seine Mühe und Kosten beim Ausbau des Tunnels verlangte er sowohl Unterstützung wie auch dauerhaftes Mautrecht), möglicherweise auch wegen der 1679 in Wien wütenden Pest, ließ er den Gedanken an den Tunnel fallen. Wie sehr er seiner Zeit voraus war, beweist die Tatsache, daß der Tunnel auf dieser wichtigen Straßenverbindung zwischen Krain bzw. Slovenien und Kärnten erst 1964 für den Gesamtverkehr geöffnet wurde.

Valvasor entwarf auch den Plan für eine *Mariensäule in Ljubljana*, wirkte bei allen Arbeiten selbst mit, vor allem auch beim Modellieren und Gießen der Marienstatue für die Säule, was nach einem von ihm selbst erfundenen Verfahren durchgeführt wurde. Das Denkmal, das die Landstände aufgrund eines Gelübdes zum Dank für den Sieg über die Türken (im Jahre 1664) in Auftrag gegeben hatten, wurde am 27. März 1682 vor der St. Jakobskirche in Ljubljana aufgestellt. In der Zwischenzeit verfallen, von ihrem ursprünglichen Platz ein wenig weggerückt und zweimal restauriert, steht die von J. W. Valvasor entworfene Mariensäule noch heute vor der Jakobskirche und gehört zu den ältesten öffentlichen Denkmälern von Ljubljana. Von den ursprünglichen Elementen blieb außer der Marienstatue noch ein Teil der Marmorsäule mit dem Kapitell erhalten. Der Bericht über Valvasors Erfindung, sein besonderes Verfahren, Metallgegenstände bzw. hohle dünnwandige Metallstatuen zu gießen, wurde im ältesten wissenschaftlichen Blatt der Welt publiziert, in der Zeitschrift der Royal Society, den Philosophical

Transactions, London 1687, Nr. 186, in englischer Sprache, daraufhin noch in der ersten wissenschaftlichen Zeitschrift Deutschlands, in den Acta Eruditorum, I. suppl., Leipzig 1692, in lateinischer Sprache. Bei der Erfindung handelte es sich im wesentlichen um das Gießen von Metallstatuen in einem Stück nach einem damals noch ungebräuchlichen Verfahren, dessen Neuheit vor allem im Zusatz eines Drittels Zinn oder Bismut zum Kupfer oder Messing lag, was eine dünnflüssigere Legierung ergibt und deshalb das Gießen von dünnwandigeren Statuen ermöglicht.

Um 1680 ernannten die Landstände Valvasor zum Hauptmann oder Kapitän der Unterkrainer Fußtruppen, Sondertruppen, die bei Gefahr aus den Untertanen einberufen wurden und nach den Landesvierteln organisiert waren. Diesen Posten vertrauten ihm die Landstände sicherlich wegen seiner vortrefflichen Militärausbildung an, die er unter dem Kommando des Grafen Nikolaus Zrinjski und später in Frankreich, im Schweizerregiment, genossen hatte. Zweifellos war Valvasor auch mit den Verhältnissen an der Militärgrenze gut vertraut, nicht nur wegen der dort verbrachten Kriegsjahre 1663/64, sondern auch von späteren Aufenthalten und möglicherweise von vertraulichen Missionen, die er in diesem Grenzgebiet im Auftrag der Landstände durchzuführen hatte. Als Hauptmann seines Fußtrupps mußte Valvasor sein Studium und seine schriftstellerische Tätigkeit für drei Monate (im Jahre 1683) einstellen. Zum Schutz der oststeirischen Grenzen gegen die Batthyány-Aufständischen und die Türken, die Wien — in der Hauptrichtung ihres Angriffs — mit einer riesigen Armee unter der Führung des großen Vezirs Kara Mustafa belagerten, wurden der Steiermark 400 Schützen von den Krainer Landständen zu Hilfe geschickt, nach dem Prinzip der Solidarität, das sich in Jahrhunderten gemeinsamer Geschichte und vor allem auch in der Zeit der türkischen Kämpfe und während der Reformation ausgebildet hatte. Das Kommando über die Hilfstruppe des Landes Krain, die am 7. August von Ljubljana (unter zwei, die Farben der Landstände — blau und gelb — tragenden Fahnen) abmarschierte, übernahm Valvasor. In schnellem Marsch wurden Leibnitz und Wildon erreicht; daraufhin zog Valvasor mit einem Mannschaftsteil gegen Fürstenfeld und rückte später nach Hartberg, während sein Unterkommandant und sein Fähnrich beim Schutz einiger anderer an der Grenze liegender Orte mitwirkten. Ende Oktober kehrte die Truppe nach Hause zurück und traf am 1. November in Ljubljana ein, wo Valvasor seinen Leuten eine gedruckte Bescheinigung über geleistete Militärdienste aushändigte. Nach diesem Zwischenspiel legte Valvasor Panzer und Helm wieder ab und tauschte das Schwert mit der Feder. In den Jahren 1684 und 1685 studierte Valvasor intensiv auch das Naturphänomen des Cerknica-Sees (Zirknitzersee); 1658 nahm

Valvasor auch die Kontakte mit der Royal Society in London auf. In jenem Jahr war die Arbeit an beiden Publikationen, der literarischen Topographie Kärntens und der »Ehre deß Hertzogthums Crain«, so weit vorangeschritten, daß Valvasor nach Nürnberg reiste, um über den Druck mit dem Eigentümer der berühmten Nürnberger Druck- und Buchhandelfirma, Wolfgang Moritz Endter, zu verhandeln. Da fand Valvasor auch eine Hilfskraft, den Schriftleiter und Lektor Erasmus Francisci (der eigentlich v. Finx hieß), einen aus Lübeck stammenden, damals beliebten Berufsschriftsteller und Polyhistor. Francisci überwachte nicht nur den Druck der »Ehre deß Hertzogthums Crain«, sondern korrigierte auch Valvasors Sprache und paßte seinen Stil dem damaligen literarischen Geschmack an. Den Wunsch des Autors, das Werk noch durch Zusätze und Geschichten zu vervollständigen, erfüllte er eifrig und erweiterte es sogar oft unnötigerweise ohne rechten Zusammenhang mit dem behandelten Stoff. Er wandte nämlich auch in diesem Werk die Verfahrensweise seiner eigenen Bücher an, Interessantes aus aller Welt aufzuhäufen, zusammenzutragen und es, soweit es sich machen ließ, mit wortreichen moralisierenden und historisierenden Betrachtungen zu verknüpfen, all das mit dem Wunsch, dem Leser zu gefallen. Da sich Valvasor in der älteren Geschichte nicht besonders beschlagen fühlte, überließ er diese Epoche ganz Erasmus Francisci zur selbständigen Bearbeitung bzw. Kompilation. Zusammen arbeiteten sie auch die Grundzüge des Plans für die inhaltliche Gesamtgliederung der »Ehre deß Hertzogthums Crain« aus.

In den nächsten Jahren war die Arbeit an beiden Publikationen schon in vollem Gange. Valvasor bemühte sich, finanzielle Unterstützung für sein teures Unternehmen zu gewinnen; in dieser Hinsicht rechnete er mit den Krainer Landständen, wobei er jedoch keinen sonderlichen Erfolg hatte. Die Landstände erließen ihm zwar die Steuerabgaben von seinen Herrschaftsbesitzen und beschlossen, 500 Kopien der »Ehre deß Hertzogthums Crain« bei ihrem Erscheinen zu übernehmen, doch konnte das Valvasors finanzielle Lage wegen der unverhältnismäßig höheren Kosten nicht erleichtern. Die Arbeit hielt es indes nicht auf; gegen Ende des Jahres 1687 war schon mehr als die Hälfte der vorgesehenen 400 Druckbögen mit über 500 Bildern gedruckt.

Das Jahr 1687 war für Valvasor in mancher Hinsicht bedeutsam. Am 25. April starb seine Frau Anna Rosina, geborene Graffenweger, zweien ihrer Söhne nach kurzem Zeitabstand nach und hinterließ vier unmündige Kinder. Bald darauf heiratete Valvasor von neuem und zwar, das Freifräulein Anna Maximilla Zetschker (Zetschker), die Tochter des Freiherrn Franz Erasmus Zetschker und der Gräfin Marie Sidonie, geborener Tattenbach, aus Vrhovu (Freihof) unter den Gorjanci.

Ende 1687 wurde Valvasor die einzige öffentliche Auszeichnung für sein Forschungswerk zuteil. Nach einer längeren Korrespondenz mit dem Sekretär der englischen Royal Society in London, Thomas Gale, dem er seine gedruckten Arbeiten zuzusenden pflegte, darunter auch die Beschreibung des neuen Gußverfahrens für Metallgegenstände und seine Abhandlung über den Cerknica-See, wurde er aufgrund der letztgenannten Abhandlung am 14. Dezember 1687 zum Mitglied der Royal Society gewählt, der ältesten, 1660 gegründeten englischen Akademie der Wissenschaften. Die Zusammenfassung jener Abhandlung wurde in der Dezemberrnummer der *Philosophical Transactions*, London 1687, Nr. 191, in englischer Sprache veröffentlicht und daraufhin auch noch in den *Acta Eruditorum*, Leipzig 1689, in Latein. Die Mitgliedschaft in jener Gesellschaft war für Valvasor eine große Auszeichnung und Ehre; damit wurde er auch offiziell der europäischen Intellektuellenelite seiner Zeit eingegliedert. Berücksichtigt man Valvasors Leistung und seine Bedeutung für uns, so muß man feststellen, daß sein Werk, vor allem jenes auf dem Gebiet der Naturkunde, zuallererst in London richtig eingeschätzt und bewertet wurde. Umso deutlicher sind wir uns heute bewußt, daß Johann Weichard kein unwürdiger Träger des ehrenvollen Namens »Fellow of the Royal Society« gewesen ist.

Die **Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa** wurde 1688 bei Wolfgang Moritz Endter in Nürnberg nach dem ursprünglichen Herausgabeplan veröffentlicht. Sie umfaßt 12 nicht numerierte und 264 numerierte Blätter (größtenteils nur einseitig bedruckt) in Quartformat. Am Anfang des Buches befindet sich ein Titelpupferstich (von J. A. Boener), danach kommen das Haupttitelblatt, Valvasors Widmung an die Kärntner Landstände, Grußgedichte P. Ritter-Vitezovičs (lateinisch) und E. Franciscis (deutsch), eine Landkarte und eine kurze Beschreibung Kärntens. Es folgen 227 alphabetisch geordnete Ortsabbildungen (223 dem ersten Kärntner Album entnommene und 4 neue), daneben steht der deutsche Text mit topographischen und historischen Angaben. Das Buch enthält außerdem noch ein großes Kupferstichpanorama von Klagenfurt, das von Valvasor gezeichnet und von A. Trost gestochen wurde. Es umfaßt insgesamt 230 Kupferstiche. Die graphische Ausführung des Kärntner Albums macht einen äußerst einheitlichen und erlesenen Eindruck, die Abbildungen stellen sowohl als Ganzes wie auch in ihren Einzelheiten wertvolle historische Quellen dar. Der Text ist zwar verhältnismäßig bescheiden, doch wurde das Kärntner Land um ein einzigartiges, vor allem in seinem graphischen Teil wertvolles Buch bereichert, dessen Aussage durch Neuauflagen (1882 Neuauflage von Janez Krajec in Novo mesto mit Einführung von Peter Radics und zwei Faksimiledrucke: im Jahre 1928 in Klagenfurt und in Frankfurt,

1975 in Klagenfurt) bis auf den heutigen Tag bewahrt und vermittelt worden ist.

DIE EHRE DES HERTZOGTHUMS CRAIN. — Den Höhepunkt und zugleich den Abschluß von Valvasors wissenschaftlichen Bemühungen stellt sein umfassendstes Werk dar, **Die Ehre deß Hertzogthums Crain**, das 1689 bei Wolfgang Moritz Endter in Nürnberg erschien. Das Werk ist in deutscher Sprache verfaßt, auf 15 Bücher in Quartformat aufgegliedert, die in vier Bänden gebunden sind, und umfaßt insgesamt 3532 Seiten mit 24 Beilagen. In den Text sind 528 Abbildungen eingefügt. Darin hat der Autor, wie es der Titel anführt, durch eigene, ganz genaue Erkundigung, Untersuchung, Erfahrung erschöpfend beschrieben alle Landschaften, Böden, Felder, Wälder, Berge, fließenden und stehenden Gewässer, unterirdischen Bergseen, vor allem den weltberühmten Zirknitzer Wundersee, auch verwunderliche Grotten, und viele andere ungemeine Naturwunder, imgleichen der Gewächse, Mineralien, Bergwerke, Edelsteine, alte Münzstücke, Tiere, Vögel, Fische etc. überdies auch die Gebiete, Herrschaften, Schlösser, Städte, Märkte, Grenzhäuser und Festungen und deren sowohl vormalige als heutige Besitzer oder Vorsteher, Gebieter, Einwohner, Sprachen, Sitten, Trachten, Gewerbe, Hantierungen, Religion, Heiligen, Patriarchen, Bischöfe, Orden, Pfarren, Kirchen, Klöster etc., Regimentswürden, Ämter, Gerichte, Stände und Familien wie auch die Landesfürsten, die Jahrgeschichte, alte und neue Denkwürdigkeiten.

Das Werk hat folgenden Inhalt:

Der Einleitungsteil (56 nicht numerierte Seiten, 1 Beilage, 1 Illustration) enthält das Haupttitelblatt mit einem deutschen Preislied auf Krain, den Titelstich, den genauen Titel, die Widmung Valvasors an die Krainer Landstände, Valvasors Portrait, Gratulationen in deutschen, lateinischen, slovenischen und kroatischen Versen, Beiträge von Katharina Regina v. Greiffenberg-Seisenegg aus Nürnberg, Paul Ritter-Vitezović, Joseph Sisentschelli, Johann Ludwig Prasch aus Regensburg, den Einheimischen Johann Gregor Thalnitscher (Dolničar) und Johann Baptist Petermann, Christoph Wegleiter aus Altdorf und Johann Gabriel Majer. Die Einleitung wird mit Valvasors Vorwort an den Leser fortgesetzt, weiters mit einem Bericht von Erasmus Francisci und einem Quellenverzeichnis, das 1300 Werke und eine fast ebenso große Anzahl von Autoren umfaßt.

Buch I (1—96 : 96 Seiten, 7 Abbildungen) behandelt die Namen der Völker, die in den ältesten Zeiten Krain bewohnt haben, und den Namen des Landes Krain. Der Autor dieses Buches ist E. Francisci.

372 Buch II (97—296 : 200 Seiten, 1 Beilage, 27 Abbildungen) ist eine kurze Topographie und Geographie Krains, worin der Autor jedes

Fünftel des Landes gesondert behandelt, es stellt also eine übersichtliche Einführung in das Gesamtwerk dar.

Buch III (297—464 : 168 Seiten, 1 Beilage, 12 Abbildungen) beschreibt die Berge, Flüsse, Seen, das Klima, die Pflanzen, Tiere, Bergwerke und Mineralien.

Buch IV (465—696 : 232 Seiten, 1 Beilage, 7 Abbildungen) bespricht die Natursehenswürdigkeiten des Landes und endet mit einer eingehenden Beschreibung des Cerknica-Sees. Die Bücher I bis IV stellen den ersten Teil des Werkes dar (696 + [56] : 752 Seiten, 4 Beilagen, 54 Abbildungen).

Buch V (1—268 : 268 Seiten, 13 Abbildungen) ist die Geschichte der Völker, die bis zum Einzug der Franken in Krain geherrscht haben. Es enthält auch einen Anhang über römische Siedlungen und Steininschriften und wurde von Francisci zusammengestellt.

Buch VI (269—370 : 102 Seiten, 1 Beilage, 12 Abbildungen) behandelt Sprache, Trachten, Sitten und Bräuche. Im Anhang werden die Schriftsteller aufgezählt, die in Krain gewirkt haben, wie auch ihre Werke.

Buch VII (371—490 : 120 Seiten, 8 Abbildungen) ist eine Religionsgeschichte. Zunächst werden Heidentum und Christianisierung, dann Protestantismus und Gegenreformation behandelt. Es wird darin auch von zeitgenössischen religiösen Bräuchen und vom Aberglauben gesprochen.

Buch VIII (491—836 : 346 Seiten, 2 nicht numerierte Seiten Korrekturen, 7 Abbildungen) zählt die mit Krain zusammenhängenden Heiligen, Patriarchen und Bischöfe auf und geht näher auf die einzelnen Pfarren ein. Diese vier Bücher (836 + [2] : 838 Seiten, 1 Beilage, 40 Abbildungen) stellen den zweiten Teil des Gesamtwerks dar.

Buch IX (1—122 : 122 Seiten, 38 Abbildungen) handelt von den Verfassungs- und Verwaltungseinrichtungen des Landes, vom Adel und von den Wappen der Adelsgeschlechter.

Buch X (123—396 : 274 Seiten, 1 Beilage, 8 Abbildungen) bietet die Geschichte der Herzöge und Landesfürsten. Der Inhalt des Buches wurde in beträchtlichem Maße von Erasmus Francisci gestaltet, nach Literaturangaben und Exzerpte, die ihm Valvasor vermittelt hatte.

Buch XI (1—730 : 730 Seiten, 2 nicht gezählte Seiten mit Anmerkungen und Korrekturen, 13 Beilagen, 324 Abbildungen) ist das berühmte »Buch der Schlösser«, das umfangreichste Buch des Gesamtwerks. Es ist eine literarische Topographie, die auf 730 Seiten mit 337 Kupferstichen alphabetisch die Städte, Märkte, Schlösser und Klöster von Krain beschreibt und illustriert. Bei der Beschreibung jedes Ortes oder jeder Burg wird nach einer relativ festgelegten Art und Weise zunächst der Name, dann die Lage, die Bauten

und die Umgebung angeführt, dann folgen geschichtliche Angaben, wichtige Ereignisse und Sehenswürdigkeiten des Ortes, ferner Angaben über die einstmaligen und die damaligen Besitzer. Bei bedeutenderen Schlössern, Klöstern und Städten geht der Autor mehr in die Breite, besonders ausführlich beschreibt er die Landeshauptstadt Ljubljana am Ende des Buches. Dieser Text stellt die erste Komplexe Geschichte der Stadt Ljubljana dar. Da die Hauptarten des Datensammelns die Autopsie, Feld- und Archivarbeit waren, gehören die Daten des XI. Buches ihrem Wert nach zu den besten. Seines Inhalts wegen wurde es zum echten »Volksbuch« erhoben, wodurch auch Valvasors Name in den breitesten Bevölkerungsschichten zum Begriff wurde. Jeder konnte darin das Abbild und die Geschichte seines Ortes, des nächstgelegenen Schlosses oder der nahen Stadt finden und nachlesen. Das Buch enthält auch drei Fünftel aller Abbildungen des Gesamtwerks und verfügt über eine eigene Seitenzählung, so daß es bis zu einem gewissen Grad als selbständiges Werk angesehen werden kann. Buch IX, X und XI bilden den dritten Teil der Ehre (396 + 730 + [2] : 1128 Seiten, 14 Beilagen, 370 Abbildungen).

Buch XII (1—134 : 134 Seiten, 2 ungezählte Seiten mit Anmerkungen und Korrekturen, 4 Beilagen, 18 Abbildungen) beschreibt die türkischen und christlichen Grenzorte in Kroatien, besonders diejenigen Befestigungen, für die Krain so viel Geld und Blut geopfert hat. Auch dieses Buch ist eigentlich ein Werk für sich mit eigener Paginierung. Seinem Inhalt nach ist es eigentlich die Fortsetzung und Erweiterung der Topographie Krains. Aus einer Anmerkung ist ersichtlich, daß dieses Buch mit dem vierten Teil verbunden ist, weil die einzelnen Bände ansonsten zu uneinheitlich wären. Um die Arbeit rascher vorwärt zu bringen, wurde die Redaktion des Buches nicht von Erasmus Francisci sondern von einem anderen Mitarbeiter vorgenommen.

Buch XIII (1—112 : 112 Seiten, 15 Abbildungen) behandelt die älteste Geschichte und ist großteils das Ergebnis von Franciscis Kompilationsverfahren.

Buch XIV (113—296 : 184, 10 Abbildungen) schildert die Römerzeit, die Völkerwanderung und die Zeit bis zur österreichischen Herrschaft.

Buch XV (297—610 : 314 Seiten, 2 ungezählte Seiten mit Anmerkungen und Korrekturen, 1 Beilage, 21 Abbildungen) ist eine Chronik Krains unter den österreichischen Herrschern; es gehört zu jenen Büchern, die auf reichen historischen Quellen fußen. Zu den letztgenannten Büchern bemerkt der Autor, es sei weder sein Ziel noch seine Verpflichtung, aus diesen Chroniken ein Werk über allgemeine oder besondere Geschichte zu verfassen, was sowohl mehr Zeit wie auch Raum beanspruchen würde. Er gebe daher nur

die Hauptdaten über Krain und seine Grenzen an, die aus handschriftlichen und gedruckten Berichten zugänglich seien. Die angeführten Bücher haben eher den Charakter von historischen Repertorien. Ein alphabetisches Sachverzeichnis schließt das Gesamtwerk ab. (62 ungezählte Seiten, 4 ungezählte Seiten Anmerkungen und Korrekturen und eine Anleitung für den Buchbinder. Buch XIII, XIV und XV bilden den vierten Teil des Gesamtwerks, davor ist noch das XII. Buch mitgebunden (134+610+[70] : 814 Seiten + 5 Beilagen, 64 Abbildungen).

Ein Überblick über den Inhalt des Gesamtwerks schafft den Eindruck, als sei der Stoff unorganisch angeordnet und entbehre stellenweise eines logischen Zusammenhangs. In Wirklichkeit ist jedoch der Stoff nach einem vorher genau festgelegten System gegliedert. Gerade das ist der Grund, warum das (der heutigen Meinung nach) Zusammengehörige an verschiedenen Stellen behandelt wird. Der Autor und der Redakteur suchten die Schwächen dieses Systems durch Hinweise zu beheben. Sie geben die Stellen an, wo das Angeführte im Gesamtwerk schon behandelt worden sei bzw. wo es noch behandelt werde. Das auf einem festgelegten Plan beruhende Anordnungsprinzip wird nur bei späteren Anhängen nicht eingehalten, die der Autor während des Druckes gesammelt und in das Gesamtwerk hat einfügen wollen, wenn auch nicht an jenen Stellen, wohin sie nach dem Einteilungsprinzip eigentlich gehört hätten. Dieses Aufgliederungssystem des Stoffes erschwert den Gebrauch des Werkes einigermaßen.

E. Francisci erfüllte seine Redaktionsarbeit gewissenhaft und mit großer Sachkenntnis. Mit seinen Artikeln hingegen ging er über den Rahmen eingebürgerter Auffassungen nicht hinaus, seine Anschauungen und sein Urteil standen im allgemeinen denen Valvasors nach. So manche Behauptung Valvasors suchte er in bester Absicht zu bekräftigen oder zu rechtfertigen, indem er ähnliche Beispiele und Geschehnisse aus anderen Literaturen anführte, doch ist diese, in »Die Ehre deß Hertzogthums Crain« hineingezwängte Buchweisheit heute größtenteils wertlos, obwohl man Francisci große Belesenheit nicht absprechen kann. Sein wichtigstes Verdienst besteht indes darin, daß er den umfassenden Stoff nach dem vorher besprochenen System konsequent geordnet, mit Titeln, Randbemerkungen und Quellenangaben versehen und das Ganze in ein verhältnismäßig sehr gutes Deutsch umgegossen und damit erreicht hat, daß das Werk noch nach Jahrhunderten eine lebendige und verständliche Lektüre bietet; in erster Linie liegt das Verdienst Franciscis in seiner flinken und gewandten Arbeitsweise, die wesentlich zur Verwicklung der Ausgabe beigetragen hat. Eine Anzahl von Angaben weisen auch darauf hin, daß sich der Autor und der Redakteur bei der Arbeit sehr beeilt haben, die

Gründe dafür lassen sich jedoch nicht mit Sicherheit festlegen. Wegen der Eile und der Entferntheit der Druckerei bekam Valvasor einige umfassendere Teile des redigierten Manuskripts erst zu sehen, als sie schon gedruckt waren. Daher stammen die an späteren Stellen des Werkes angeführten Kommentare, Ergänzungen und sogar Polemiken mit Francisci. Es muß jedoch hervorgehoben werden, daß das Streben nach Qualität trotz der Eile durchwegs sehr intensiv war. Kritik verdient Francisci vor allem wegen der Erweiterung des Stoffes mit unnötigen Exkursen und Anmerkungen, wegen seiner auf seinem Kompilationsverfahren fußenden Aufsätze und vor allem wegen seiner abergläubischen Anschauungen, die er im Werk durchsetzen wollte. Das läßt Valvasors Werk und Persönlichkeit in falschem Licht erscheinen, da er sich selbst am meisten bemühte, die Dinge zum Besseren zu führen, sich von mystischen Deutungen zu befreien und wissenschaftliche Begründungen für die verschiedenen Phänomene zu finden.

Die wichtigsten Mitarbeiter am Abbildungsteil der »Ehre deß Hertzogthums Crain« waren der Zeichner historischer Szenen J. Koch (die Orte wurden von Valvasor gezeichnet) und der Kupferstecher A. Trost. Einige Beilagen wurden noch von J. A. Boener, M. Greischer (Valvasors Portrait) und J. Azelt angefertigt. Im XI. Buch und vereinzelt auch im II., III., IV. und XII. besteht der Großteil der Abbildungen aus schon im Krainer Album 1679 veröffentlichten Stichen, der Rest wurde neu geschaffen. Sie wurden von Valvasor und A. Trost angefertigt, und zwar, wenn die Breite der Schloß- oder Ortsabbildung das Abschneiden der Kupferplatte nicht zuließ oder wenn das Objekt seit 1679 bis zum Druck der »Ehre deß Hertzogthums Crain« solche Veränderungen erfahren hatte, daß eine neue Abbildung vorzuziehen war. Die Schlösserreihe aus dem XI. Buch wurde von Valvasor mit noch einigen, im Album von Krain nicht vorhandenen Bildern vervollständigt. Eine Gruppe unsignierter Abbildungen aus dem I., zum Teil auch aus dem V. und XIII. Buch ist der Publikation »De gentium aliquot migrationibus« von Wolfgang Lazius nachgebildet.

Erst in dieser letzten Veröffentlichung Valvasors tritt das Wort betont in den Vordergrund, so daß die Abbildungen eher zur Veranschaulichung des Textes dienen. Als vielseitiger Beobachter mußte sich Valvasor auf verschiedene Fachgebiete wagen. Da er sich mit antiker Geschichte nicht selbst befaßte, übernahm Francisci dieses Gebiet. Franciscis Beitrag ist größtenteils kompilatorisch, wortreich und auf eine veraltete Weise ethymologisierend. Die auffallenden Wertunterschiede im Text der »Ehre deß Hertzogthums Crain« sind zum Teil seiner Schreibmethode und geistigen Ausrichtung zuzuschreiben. J. W. Valvasor griff hingegen als Neuhistoriker zu Primärquellen (in Kloster — und Schloßarchiven, wie auch im

Landesarchiv usw.), um die historische Wahrheit festzustellen. Obwohl ihm dies nicht immer zur Gänze gelang, verfälschte er doch niemals bewußt die Tatsachen. Es überrascht dabei vor allem die objektive Behandlung einiger, für die damalige Zeit heikler historischer Stoffe, beispielsweise der Reformation und der Gegenreformation. Einige historische Beiträge Valvasors sind heute schon deswegen wertvoll, weil sie sich auf verschollene Archivquellen stützen. Die geographisch — topographischen Schilderungen des damaligen Krain sind von besonderer Bedeutung, weil sie auf Valvasors eigenen Geländestudien fußen. Mit der Erforschung des Alltagslebens und der Kultur des Volkes setzte sich Valvasor ein dauerhaftes Denkmal. Es ist sein Verdienst, uns ein allgemeines Bild des Volkslebens vermittelt zu haben, eine Darstellung der Art und Weise, wie unsere Menschen gelebt, gearbeitet und sich durch das Leben geschlagen haben. Vor allem vermittelt er uns ein Bild der Bräuche zu Hochzeiten, Taufen, Begräbnissen, Kirchweihen und anderen Gelegenheiten in ihrer ganzen Originalität und mit den im 17. Jahrhundert noch ausgeprägten Besonderheiten. In Hinsicht auf seine naturwissenschaftlichen Forschungen versichert Valvasor, die Autopsie sei für ihn die einzige Quelle wahrer Erkenntnis gewesen, im gegenteiligen Fall habe er immer hinzugefügt, woher der Bericht stamme. Er ist sich bewußt, daß er mehr geleistet habe als je einer zuvor, daß er in mancherlei der erste Berichterstatter oder Forscher sei, und daß er den anderen den Weg gezeigt habe. Er ist auch von der allmählichen Entwicklung und dem Fortschritt der Wissenschaft überzeugt. Trotz einiger Mängel deutet »Die Ehre deß Hertzogthums-Crain« schon moderne Forschungsmethoden an; vor allem ist sie jedoch mit Enthusiasmus und Heimatliebe verfaßt. In seiner Begeisterung ging J. W. Valvasor manchmal sogar zu weit und daher rühren seine Übertreibungen und Idealisierungen.

Auf seinen Studienreisen kam Valvasor viel mit einfachen Leuten in Berührung, jedenfalls sammelte er voll Wissensdurst alles, nicht nur Volkskundliches. Trotz des tiefen Standesunterschiedes, der damals Adel und Gelehrte vom Volke trennte, hatte Valvasor zu Leuten niederen Standes immer ein menschliches Verhältnis, wenn sie die eingebürgerten Grenzen der Ehrlichkeit und der gesellschaftlichen Ordnung nicht überschritten. Er war sich natürlich genau bewußt, daß die Beschreibungen Krains unvollständig sein würden, wenn er das einfache Volk außer acht ließe. So manches erschien ihm beim Volk kurios und ungewöhnlich; da er als Polyhistor an den Besonderheiten des Volkslebens genauso interessiert war wie an außerordentlichen Naturerscheinungen, schrieb er solches gern nieder, wobei er die Antworten und Handlungen der Leute kritisch beurteilte und wertete. Wo immer sich ihm Gelegenheit bot, moralisierte, lobte und tadelte er, doch tat er das mit entspre-

chendem Humor und in der ihm eigenen drastischen, jedoch freundlichen Ausdrucksweise, die dem Werk nicht abträglich ist. Er wollte auch stets allen gerecht werden, so daß sich sein Tadel gegen hoch und niedrig richtete, wenn es ihm notwendig schien. Mit klarem Blick beobachtete er die Gewohnheiten des Volkes und das Wirtschaftsleben. Er unternahm alles Erdenkliche, um seine Heimat besser kenenzulernen. Seine Liebe zur Krainer Erde und zu ihren Bewohnern, die zwar nicht in der Liebe zur nationalen Heimat sondern zum feudalen Land wurzelte, war so intensiv, daß sie über Schlösser und Städte hinweg bis ins Herz dieses Landes drang und in die Tiefe bis zu den breitesten Volksschichten vorstieß.

Obwohl Valvasor von selbständigem Forschergeist beseelt war, stand er dennoch teilweise unter dem Einfluß des Aberglaubens seiner Zeit. Er glaubte, wohl mit einigen Bedenken, noch an Hexen, Geister, Gespenster, Kobolde, Nixen und ähnliche Wesen. Er versuchte zwar gewöhnlich alle Erscheinungen, die nach Ansicht des Volkes durch diese Fabelwesen hervorgerufen wurden, natürlich zu erklären, wo es ihm aber nicht gelang, gab er dem Aberglauben nach. Es ist jedoch typisch, daß er gegen die allgemein anerkannte Alchemie und gegen den Glauben an Zauber scharf auftrat.

Es ist verständlich, daß Valvasor in seinen Ansichten über Volk und Nationalität über die damaligen Vorstellungen nicht hinaus konnte. Vornehmlich deutsche humanistische Geschichtsschreiber wollten aufgrund der Gleichsetzung des alten Namens für die Slawen, »Wenden«, mit dem Namen des germanischen Stammes »Wandalen« die germanische Abstammung der Slawen beweisen. Für die Bestimmung der Nationalität war in der damaligen Zeit die Landes- oder auch die Staatszugehörigkeit entscheidender und nicht so sehr die Sprache. Da er in Verbindung mit der deutschen humanistischen und nachhumanistischen Wissenschaft und ihren Forschern stand, nahm Valvasor diese Auffassung an und beschäftigte sich mit diesen Fragen so wenig wie mit der antiken Geschichte. Und da Krain ein Teil des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation war, rechnete Valvasor die Geschichte dieses Landes zur deutschen Geschichte und seine Bewohner zu den Deutschen, obwohl er wußte, daß das »Krainische« eine slawische Sprache sei. Im Gegensatz dazu war Valvasor überzeugt, daß das Slawische eine der wichtigsten und weitestverbreiteten Sprachen in Europa sei, er besprach auch Grammatikfragen, doch wäre es unangebracht, eine richtige, zielbewußte Unterscheidung der Begriffe Slawe und Slovene von ihm zu erwarten. Dennoch hat Valvasor die slovenische Sprache in seinem Werk nicht übersehen; er bezeichnete sie in Übereinstimmung mit seinem Landeskonzzept öfters als »unsere Sprache« oder »unsere Landessprache«. Sie ist in einigen seiner Werke verhältnismäßig stark vertreten. Neben den deutschen Ortsnamen

wendet er konsequent auch die slovenischen an und respektiert sie als territoriales Eigentum; er führt slovenische Ausdrücke für zahlreiche Begriffe, Dinge, Gegenstände u.a. an, in der Einleitung zur »Ehre deß Hertzogthums Crain« veröffentlicht er das erste slovenische Grußgedicht von J. Sisentschelli (wahrscheinlich das Pseudonym des slovenischen jesuitischen Predigers und Professors am Gymnasium in Ljubljana, Franz v. Siesenheim). Damit und mit den bedeutenden literaturgeschichtlichen Beiträgen in der »Ehre deß Hertzogthums Crain« sind Valvasors Verdienste um die Slovenistik unbestreitbar. Es ist überdies äußerst wesentlich, daß er in seinem, dem Konzept nach zwar nur auf das Krainer Land beschränkten Werk so zahlreiche Beweise für die slovenische Nationalindividualität zusammengetragen hat. Damit nützte er dem ganzen slovenischen Volk von jener Zeit an, als sich dieses in eine bewußt nationale Einheit zu konsoolidieren begann.

Johann Weichard Valvasor ging in seinem Werk »Die Ehre deß Hertzogthums Crain« weit über Schönlebens Pläne hinaus. Über ein solches Buch zu verfügen, konnte sich so manches andere Land zu jener Zeit nicht rühmen. Mit der Beschreibung Krains als der zentralen slovenischen Landschaft, das damals auch noch einen Teil Istriens und des Küstenlandes umfaßte, weiters mit der Beschreibung kroatischer, slawonischer und im Küstenland gelegener Orte an der türkischen Grenze, wie auch schließlich mit der Beschreibung Kärntens, schuf Valvasor ein allseitiges Bild eines ziemlich großen Teiles des heutigen Slovenien und seiner Nachbargebiete in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts, d.h. also an der Wende zweier Epochen, als die Zeit der Religionskriege zu Ende ging und die türkische Gefahr endgültig abgewendet worden war; ein ruhiges, auf den wirtschaftlichen Fortschritt orientiertes Leben und die damit verbundenen Veränderungen waren zu erwarten. So entstand das führende Werk unserer Geschichtsschreibung und eine historische Quelle, in der sich zwar viel Unnützes für den heutigen Gebrauch befindet, die jedoch eine Schatztruhe verschiedenartigster Angaben darstellt. Es stellt die 300 Jahre lang vereinzelt gebliebene »Enzyklopädie« Sloveniens und eine einmalige Quelle dar, die keiner übergehen kann, der unsere Vergangenheit oder der das Gebiet der älteren slovenischen Geschichte untersucht. Sie wird von allen bedeutendsten gegenwärtigen geschichtswissenschaftlichen Werken berücksichtigt. Aus diesem Werk schöpften indes nicht nur Wissenschaftler sondern auch zahlreiche slovenische Dichter und Schriftsteller, darunter auch so bedeutende wie France Prešeren, Janez Trdina, Josip Jurčič, Anton Aškerc und Ivan Tavčar.

»Die Ehre deß Hertzogthums Crain« und letzten Endes das ganze Opus Valvasors sowie seine Persönlichkeit müssen berechtigter-

weise als Ausnahmen gelten, die zwar nicht außerhalb ihrer Zeit stehen, die jedoch auch nicht in den Kanon allgemeiner Regeln und Gewohnheiten eingegliedert werden können. Hinsichtlich der Gattung seines Werkes — mit Ausnahme von Schönlebens Werk — hat »Die Ehre deß Hertzogthums Crain« bei uns keine Vorläufer. Als Historiker geht Valvasor mit seinem weitgespannten Konzept hoch über seine Zeit hinaus, denn er ist nicht nur an den »großen« und »außerordentlichen« Erscheinungen der Menschheitsgeschichte interessiert, sondern auch an einer allseitigen, Vergangenheit und Gegenwart umfassenden Darstellung seiner Heimat, ihrer Natursehenswürdigkeiten, wie auch jener Errungenschaften, die hier von den menschlichen Händen und dem menschlichen Geist geschaffen wurden! Das bedeutet außerdem noch, daß eine Beziehung zu den vergangenen und gegenwärtigen Werten und damit auch zu den zukünftigen hergestellt wird. Gelehrten- und Disputationen interessieren Valvasor nicht (das war eher Franciscis Domäne), er wendet sich den Archivquellen zu, die seiner Meinung nach die unmittelbarste Niederschrift der Ereignisse darstellen. Für die damaligen Verhältnisse und Möglichkeiten macht Valvasor außerordentlich intensiv davon Gebrauch und sie bedeuten ihm, ähnlich wie die naturkundliche Autopsie, die vertrauenswürdigste Stütze bei der Bestimmung der objektiven historischen Wahrheit.

Valvasor blieb in der Struktur der Geschichtswissenschaft und ihrer methodologischen Entwicklung auf der Stufe der erzählenden oder beschreibenden (descriptiven) und belehrenden (pragmatischen) Geschichtsschreibung. Noch sehr bescheiden sind in seinem Werk Elemente von Kritik und Historismus als Ansätze der späteren, von der Entwicklung ausgehenden (genetischen) Geschichtsschreibung; diese Elemente gehen von den Erkenntnissen des Humanismus und der Reformation wie auch dem damit verbundenen Wissen von der gesellschaftlichen Entwicklung aus. Eine bedeutendere und entscheidendere Rolle spielt die Anregung, die Valvasor dem Fortschrittsgedanken der Naturwissenschaften als der bedeutendsten geistigen Neuorientierung des 17. Jahrhunderts entnommen hat. Die Folgen dieses Umschwungs kommen auch auf dem Gebiet des Studiums der menschlichen Gesellschaft zum Vorschein, das außer der politischen und militärischen Geschichte auch andere menschliche Lebensformen und — Aktivitäten in Vergangenheit und Gegenwart zu umfassen beginnt.

Valvasor ist indes nicht nur Historiker, seine Neigung zu mathematischen und naturkundlichen Wissenschaften war sogar noch früher ausgeprägt als sein Interesse für die Geschichte. Seine ältesten Pläne, die seltenen Naturerscheinungen und Sehenswürdigkeiten seiner Heimat zu untersuchen und darzustellen, verwirklichte er in einem umfassenden Teil der »Ehre deß Hertzogthums

Crain«. Sein Werk ist folglich komplex und heterogen. Sowohl die Vergangenheit wie auch die Gegenwart und die Zukunft sind für Valvasor wichtig, es ziehen ihn die Gesetze und Geheimnisse der Natur ebenso wie die Kunst an, in seinem ganzen Werk und in seinem Wesen ist er ein Polyhistor im besten Sinne des Wortes.

Johann Weichard Valvasor ist die einzige Ausnahme, für die die allgemeine Feststellung, daß der Beginn der modernen physikalischen Wissenschaften in seiner Zeit keinen Widerhall in den slovenischen Ländern und auch im weiteren österreichischen Gebiet fand, nicht zutrifft. In dieser Hinsicht hält er mit der Entwicklung der Wissenschaften Schritt und steht am Beginn der modernen wissenschaftlichen Geschichtsschreibung der nachhumanistischen Richtung. Von diesem Aspekt aus kann auch die Spannweite von Schönlebens und Franciscis verspätetem Humanismus bis zu Valvasors Autoritätszweifel und seine Anwendung historischer Primärquellen nach dem Vorbild der experimentellen Methode in den Naturwissenschaften in der »Ehre deß Hertzogthums Crain« verstanden werden. Außerdem kann dadurch der Ausnahmecharakter der »Ehre deß Hertzogthums Crain« in jener Zeit und in jenem Raum erklärt werden. Ebenso kann Valvasors Mitgliedschaft in der Royal Society nicht lediglich als Formalität angesehen werden, sondern bedeutet die Zugehörigkeit zu einer bestimmten Anschauung. Aus dem Angeführten folgt, daß J. W. Valvasor, obwohl er nur seine engere Heimat und deren Nachbarschaft wissenschaftlich bearbeitet hat, eine Persönlichkeit von europäischem Format und unter den ersten Kündern der aufklärerischen Geisteshaltung in seiner Heimat war.

Die verhältnismäßig zahlreichen späteren Ausgaben, Bearbeitungen und Übersetzungen der »Ehre deß Hertzogthums Crain« (1877—1879 Neuauflage von Janez Krajec in Novo mesto mit zwei zusätzlichen Artikeln von P. Radics, 1970—1974 Faksimiledruck in Ljubljana und in München, redigiert und eingeleitet von B. Reisp, 1936, 1951, 1969 Valvasor-Lesebücher in der Übersetzung von Mirko Rupel, etc.) sind ein steter und vielsagender Beweis, wie unerschöpflich und stets gegenwärtig die Früchte von Valvasor schöpferischem Geist sind. Und wie Leser und Autoren schon fast 300 Jahre lang, nach ihrem Bedarf und Gutdünken, aus dem Werk Valvasors schöpfen, so werden auch zukünftige Generationen neue Elemente in seinem Werk entdecken und sie der Zeit und der Entwicklungsstufe der Wissenschaft gemäß anwenden, durchleuchten und deuten.

LETZTE LEBENSJAHRE. — »Die Ehre deß Hertzogthums Crain« war Valvasors letztes publiziertes Werk. In Manuskriptform blieben noch zwei naturkundliche Abhandlungen und ein Werk mit

Kunstgraphiken, der in deutscher Sprache verfaßte »Satyrische Ovid« mit über 170 Kupferstichen. Die Abhandlung »Lumen naturae« bestand aus sechs Bänden, worin der Autor über Glas, Pasten, Farben, Sympathie und Antipathie, Schminke und Arzneikunde sprach. Das Werk »Flos physico-mathematicus« in drei Bänden enthielt vor allem Valvasors Experimente und Erfindungen auf diesem Gebiet, er erörterte darin jedoch auch Fragen der Astronomie, Astrologie, Geometrie, Arithmetik, Stereometrie, Musik, Optik, Perspektivik, Katoptrik, Gnomonik, Taumatopoetik, Statik, Pyrobolik, Pneumatik, Hydraulik, Skriptoria, des Militär- und Zivilbaus, der Mechanik, Chemie, Naturmagie, weiters schrieb er darin noch über Bewegung, mathematische Instrumente u.a. Wegen des wirtschaftlichen Zusammenbruchs, den Valvasor nach Erscheinen der »Ehre deß Hertzogthums Crain« erlebte, wurden diese Manuskripte nicht mehr gedruckt und sind auch nicht erhalten. Von diesen frühesten Interessen Valvasors, den mathematischen Wissenschaften und der Naturkunde, blieb lediglich das erhalten, was gelegentlich in »Die Ehre deß Hertzogthums Crain« einbezogen wurde. Leider handelt es sich dabei nur um Bruchteile seines Wissens auf jenen Gebieten.

Als »Die Ehre deß Hertzogthums Crain« erschien, waren von den Geschwistern Valvasor noch der Stiefbruder Karl, zu jener Zeit Burgherr von Moravče, seine Stiefschwester Elisabeth, Nonne in Mekinje, und Wolfgang Bartholomäus, Pfarrer und Kommissär in Žalec, am Leben. Von den neun Kindern aus der ersten Ehe Valvasors waren fünf schon im Kindesalter gestorben. Den Vater überlebten die Tochter Johanna, die später heiratete, und drei Söhne, die alle Ordensbrüder wurden: der älteste Wolfgang Weichard, geboren am 25. September 1679, als Novize Franziskanerbruder Aloisius in Karlovec, 1725 Vorsteher des Klosters der Hl. Maria auf Gorica bei Brdovec in Kroatien (der Verfasser der vermutlich in Manuskriptform verbliebenen und nicht erhaltenen homiletischen Werke »Dominicale«, »Festivale seu proprium de sanctis«, »Quadragesimale«), Johann Ludwig, geboren am 18. April 1683, als Franziskaner Pater Donatus und Klostervorsteher in Kamnik, starb am 29. April 1752, und Johann Wolf Engelbrecht, geboren am 25. Juli 1684, als Zisterzienser Bruder Stephan in Kostanjevica. Das Schicksal der Söhne Valvasors ist charakteristisch für die Angehörigen verarmter Adelsfamilien, sie konnten meist nur zwischen Militärdienst und Geistlichenstand wählen. In zweiter Ehe hatte Valvasor noch zwei Kinder: die Tochter Katharina Franziska, die später heiratete, und den Sohn Franz Engelbert, der schon in Krško geboren wurde, was auch die einzige über ihn erhalten gebliebene Angabe ist.

Die Kosten für die umfangreiche sammlerische, wissenschaftliche und publizistische Tätigkeit und die Verpflichtungen, die aus

den größtenteils nicht beglichenen Kaufschulden für die Herrschaftsbesitze Bogenšperk, Lichtenberg und Črni potok hervorgingen, überstiegen nach dem Erscheinen der »Ehre deß Hertzogthums Crain« die finanziellen Mittel Valvasors. Schon 1689 verkaufte er den Besitz Črni potok an Anna Maximilla Moscon. Danach mußte sich Valvasor von seiner Bibliothek und seiner graphischen Sammlung trennen. Beides wurde wohl nach vorhergegangenen Angebot an die Krainer Landstände vom Zagreber Bischof Alexander Ignatius Mikulić, wahrscheinlich durch Vermittlung Vitezovićs, im Jahre 1690 erworben (für die Zagreber Metropolitanbibliothek). Heute befinden sich die Bücher und einige andere Materialien im Rahmen der Metropolitanbibliothek, in der National- und Universitätsbibliothek in Zagreb, die graphische Sammlung hingegen wird im graphischen Kabinett der Jugoslawischen Akademie für Wissenschaft und Kunst in Zagreb aufbewahrt. Dieser Verkauf reichte jedoch zur Deckung der Verpflichtungen nicht aus. 1691 veräußerte Valvasor einen Teil des Zehnten von 30 am Temenica-Fluß gelegenen Höfen an das Kloster von Stična und schließlich, am 2 Oktober 1692, noch die Herrschaften Bogenšperk und Lichtenberg an Johann Andreas Gandin zum Lilienstein und seine Frau Maria Salome, geborene Tauffrer. Ende des Jahres 1692, am 10 Dezember, trennte er sich noch von seinem Haus in Ljubljana.

Vom Rest seines Vermögens erwarb Valvasor ein Haus in Krško. Der Überlieferung nach handelte es sich um ein Patrizierhaus im alten Stadtkern, heute Valvazorjevo nabrežje 4 (Valvasorufer 4). In Krško verbrachte er noch die restliche, kurz bemessene Zeit seines Lebens; da starb er auch im September oder Oktober des Jahres 1693 (das genaue Strebedatum ist wegen mangelnder Archivbeweisstücke unbekannt), im 53. Lebensjahr. Nach einer zeitgenössischen Quelle soll er in der Familiengruft der Burgkapelle von Medija bestattet worden sein.

Durch seine außergewöhnlichen Werke, die er mit seinen Fähigkeiten und unter großen Opfern hervorbrachte und die auch in späteren Zeiten keinen Nachahmer fanden, sicherte sich Valvasor einen hervorragenden Platz nicht nur in der slovenischen und jugoslawischen, sondern auch in der österreichischen und europäischen Kultur. »Die Ehre deß Hertzogthums Crain« ist das gewichtigste Werk der Periode zwischen der Reformation und der Aufklärung; Valvasors Lebensopus übertrifft die Errungenschaften seiner Zeit dermaßen, daß es berechtigterweise zu unseren bedeutendsten Schöpfungen gezählt werden muß.

BRANKO REISP

THE CARNIOLAN POLYMATH JANEZ VAJKARD VALVASOR

(Summary)

Translated from the Slovene
by Dušan Gabrovšek

Janez Vajkard (Ger. Johann Weichard) Valvasor (1641—93), a baron and from 1687 until his death a member of the London-based Royal Society, was a Carniolan polymath (more accurately a historiographer, geographer, ethnographer, topographer, cartographer, naturalist, and a technician) as well as a collector, drawer, publisher, soldier, and commander. He was one of the rare prominent personalities of our mother country who tended towards originality in the field of culture where they repeatedly succeeded in reaching a high level that conformed to the then European horizons. Thus it is not surprising that the contributions of these personalities to the European culture were notable, for all the disharmony between them and the reality of their homeland. Valvasor was such a personality par excellence: a European in terms of spirit and education, and a Carniolan in terms of his homeland. He was one of the most valuable men to have lived and worked on the Slovene soil, and certainly also one of the most famous ones.

FAMILY. The noble Carniolan family of Valvasor — with alternative spellings such as Vavas(s)or and Vavis(s)or — originated in the region of Bergamo in northern Italy. The word *vavassor* in Medieval Latin, and the corresponding Romance words *valvassore* or *varvassore* (Italian) and *vavasseeur* (French), seem to be derived ultimately from the Latin expression *vassus vassorum* or *vassalus vassorum* which means in its broader sense “feud-holder” in the High Middle Ages, while in its narrower sense the term refers to the vassals of lower rank and the noblemen of lower rank, i.e. those who were dependent on a feudal superior. This designation of many written forms was used in feudal times in Western Europe, most frequently in France and Italy from the eleventh century onwards. It is from this word that the family name derives whose variants are still preserved in the countries concerned.

The first Valvasor came to Carniola (Slov. Kranjska) in the middle of the sixteenth century. His name was Janez Krstnik (Ger. Johann Baptist), and he came to Carniola from a place called Telgate located near the town of Bergamo. He was one of those Italian immigrants whose professional skill, knowledge, enterprising spirit, and organizing ability gave the desired impetus to the economy of our land. Many of these immigrants were iron forgers and builders (the latter in particular participated in the construction of strongholds and castles located on the borders, as a defensive measure against the Turks); others were physicians, pharmacists, merchants, financiers, etc. Some of them were able to acquire considerable possessions; they could be granted nobility and even accepted as countrymen. Janez Krstnik became a citizen of Ljubljana in 1547; his trade (he dealt in skins, majolica, iron, and other goods) was prosperous enough for him to become as early as 1554 a leaseholder and then — thanks to the extensive loans he made to archduke Karl — a mortgagee to the provincial principedom of Laško. Soon afterwards, Krstnik acquired several domains and estates in lower Styria (Slov. Štajerska) and Carniola, such as the territorial units of Konjice, Šrajbarski turn near Krško, and Medija near Zagorje. About 1570, he took up an extremely lucrative position on the level of the province, namely that of the Supreme Proviant Master of the *Militärgrenze* (Slov. Vojna krajina, i.e. the cordon between the homeland and the enemy). Finally, in 1571 he was granted nobility and countrymanship. He was married to Emerenciana, daughter of the Ljubljana mayor Vid Khisel, a lord of the manor who owned the castle of Fužine near Ljubljana. The Khisels, originally emigrants from Bavaria, were also characterized by an outstanding social rise, during which process they were granted nobility, titles of high ranks, and positions in the provincial administration. They were also in the forefront of Slovene Protestantism and supported the Slovene Protestant literature. The foregoing facts are worthy of attention in terms of the presentation of the environment that surrounded Janez Krstnik. Emerenciana died on 19 January 1572. The second wife of Janez Krstnik was a descendant of the old noble Carniolan family of Vernek (Ger. Wernegkh). It appears that the marriage was not particularly successful, for the spouses lived separately. Janez Krstnik died childless at Šrajbarski turn on 2 November 1581. He was buried — at his own desire — close by his first wife in the Hospital Church at Laško (he had himself founded the institution of "The New Hospital"). The tombstone (which was in 1839, after the demolition of the church, built into the northern wall of the chaplaincy in the former Main Square which today goes under the name of Aškerčev Square) has been preserved, but the inscription on it is badly damaged.

Janez Krstnik made his last will on 2 August 1581. The clauses set forth in his will were to play an important role in the history of the Valvasor family in Carniola, and ultimately on account of Janez Vajkard also in the development of the Slovene culture and science. The chief heirs to the vast property were the nephews Peter, Mihael and Mark Anton, the sons of Janez Krstnik's sister Katarina who was married to Franc (Ger. Franz) Moscon. It should be noted that Moscon and Valvasor shared nationality as well as profession. Janez Krstnik thus bequeathed to his nephews Šrajbarski turn, mortgaged domain of Laško, landed property in Bergamo, some other real estate, and a considerable amount of ready money. From our viewpoint, however, the most important stipulation of the will originated in the wish on the part of Janez Krstnik to make the name Valvasor survive in Carniola. It was for this reason that he left the domain of Medija (Ger. Galleneck) to his namesake Hieronim on condition that the latter got married and remained in the country. Further, in case Hieronim had male offspring, the brothers Moscon were to give him a bonus of 10,000 florins. The testator also explicitly stated that Hieronim was not a relative of his but a namesake only, and that he had served him faithfully. Hieronim, who must have been considerably younger than his benefactor, soon married Agnes von Scheyer. In 1602, the Provincial Estates of Carniola granted him nobility as well as countrymanship. Hieronim took over the coat of arms from Janez Krstnik Valvasor; it consists of a black eagle with wings outspread on the yellow (golden) upper field, three white towers displayed on the red middle field, and a golden set of chessmen on the blue lower field. From that time onwards, the family belonged to Carniolan nobility until it died out.

Hieronim died in 1612. His sons Jernej and Adam split the family tree into two lines. Jernej (Eng. Bartholomew), born about 1596 and the originator of the older line, had seven children during his first marriage (to the baroness Marija Elizabeta [Eng. Mary Elisabeth] von Dornberg); he had seventeen more children by his second wife, Ana Marija (Eng. Anna Mary) Rauber from Krumperk (this second marriage took place on 20 April 1632). Janez Vajkard was the twelfth child of his second marriage. Jernej was the very first member of the family to have performed functions within the organs of the Provincial Estates; beginning in 1630, he was for some time the Principal Treasurer of the Provincial Estates, and later a member of the Provincial Committee. He also concerned himself with economic matters. In 1641, he purchased the provincial-judicial domain of Gamberk and had some improvements made on the castle of Medija. On 2 August 1650, he introduced the institution of three masses per week in the Medija castle chapel (on Sundays, the Gospel

was given in Slovene). Jernej died in 1651 or 1652. The older family line was now continued by three sons, namely Karel from the first marriage as the originator of the older family branch, and Janez Vajkard and Janez Herbard from the second marriage as the originators of the middle and the younger family branches, respectively. At that time the younger family line (the descendants of Adam) owned the castle of Zavrh in the vicinity of Dole near Litija. Before his father's death, Karel took over Gamberk, began to assert himself in the field of public administration and was twice a member of the Provincial Committee. In 1657, following the death of Ana Marija, he took over Medija as well, and became the guardian of his younger brothers and sisters. In 1667, the hereditary barony was conferred on him and on the younger family line that resided in the castle of Zavrh. It is not known exactly when the barony was bestowed on Janez Vajkard and on Janez Herbard (i.e. on the middle and younger branches of the older line); what we do know is that this title appeared in the works of Janez Vajkard in 1681. Now that they were barons, the Valvasors were given the titles of honour that were derived from the names of their landed estates: *Freiherrn und Freiherrinnen von Galleneck* (Medija), *Herrn und Herrinen zu Wildeneck* (Belnek) *und Neudorf* (Zavrh). Karel acquired Belnek, which is mentioned in the title, sometime before 1667, but sold it soon afterwards and in 1679 purchased the castle of Moravče that he kept at least until 1689; then he bought Belnek back again. In the meantime he also sold Gamberk. In 1670, he sold Medija to his half-brother Janez Herbard. After 1681, the younger family line of Janez Herbard's children (more precisely, Adam Seifried, the son of Janez Krstnik and Adam's grandson) acquired Medija in exchange for Zavrh and some ready money. The descendants of Adam Seifried kept Medija, while the descendants of Janez Herbard and Karel's line kept possession of Zavrh and Belnek, respectively. In addition to these castles, individual members of the family owned during certain periods of time some other domains and estates; for instance, Adam's younger son Jurij Žiga (Ger. Georg Sigmund) held Klevišče, an unpretentious castle at Tepe near Polšnik, whereas Janez Vajkard owned the castles of Bogenšperk, Lichtenberg, and Črni potok near Litija. Yet all these estates were located in the vicinity of the original family residence, namely Medija, thus preponderantly in the region of broader Zasavje (the region along the river Sava) and in eastern Carniola.

The family reached the peak of its ascent in the second half of the seventeenth century. It had established family links with numerous old noble families, particularly those of Carniola, and had formally secured the barony to all the existing family branches. In this respect, it was Karel's branch that proved especially success-

ful, which may have been externally manifested by the fact that in 1690 the son Janez Karel was married to the countess Ana Elizabeta Auersperg, whereby the link was established with the most influential Carniolan noble family of the time. In the middle of the eighteenth century, however, the economic power of the family began to dwindle away rapidly, the more so because its estates were but medium- and small-sized anyway. During the 1750s and the 1760s all of the Valvasor estates passed into alien hands. The family kept losing its vitality, and it was probably towards the end of the eighteenth century that it died out (in Carniola) in its male line.

Among the numerous descendants of Hieronim Valvasor there were, in addition to those already mentioned, some who worked in public civil and ecclesiastical services as members of the Provincial Committee, assessors to the Provincial Court, etc., and as priests, monks or nuns. Some others were active in the field of literature, where Karel's branch — which we may also call the Belnek branch — was the more ambitious one. The son Janez Karel was a member of the Dizmus fraternity (it was actually called *Societas unitorum*), a lover of works of fiction, and the author of the unpublished philological treatise titled *Quaestio Philologica. An sapientia in agendo magis, an in loquendo elucescat?* Unfortunately, this treatise has not been preserved. Janez Karel's son Wolfgang Jožef (Eng. Joseph), a Jesuit and a doctor of theology, was professor and rector of Jesuitical colleges in Ljubljana, Klagenfurt, Passau, and Graz, and the Principal of the monastic house in Vienna. In 1737 and 1738 two of his theological theses were printed at Trnava in Slovakia. Another member of this branch was probably also Wolfgang Franc, who as a young man gave a festive speech that was printed in Ljubljana in 1710 and entitled *Centrum universi in puncto juris demonstratum ex codice vitae sancti Yvonis*. Nevertheless, the most renowned member of the family was doubtless the polymath Janez Vajkard. Genealogically, however, his family branch did not live long: it died out with his three sons, namely Wolfgang Vajkard, Janez Ludvik and Janez Volf Engelbreht, all of whom became monks.

In general, we can summarily say that the noble family of Valvasor arose and led a successful existence in the period of the reaffirmed feudal order from the end of the sixteenth until the end of the eighteenth centuries. The earliest generations were more productive in terms of economy than the final ones, since the latter were obviously unable to adapt themselves to the economic changes of the second half of the eighteenth century that began to endanger the profitableness of territorial domains. Further, these last generations included a relatively large number of individuals who decided to receive the holy orders. The activities of the above-mentioned Valvasors as well as of other members of this family,

however, failed to attain outstanding positions in comparison with the customary framework and the average level of the achievements of the nobility. It was only the unique personality of Janez Vajkard that outdid them by far and went beyond the average, for his work has clearly preserved its value and significance. Much of it was done for the benefit of posterity.

YOUTH. Janez Vajkard Valvasor was born in Ljubljana in 1641. The day of his birth was not recorded, but church registers do tell us that he was baptized on 28 May in the parochial cathedral of St. Nicholas. His father Jernej owned the territorial domains of Medija and Gamberk; he was the Principal Treasurer of the Carniolan Provincial Estates and a member of the Provincial Committee. His mother, the baroness Ana Marija, was a descendant of the Carniolan family of Rauber, an old noble family from Krumperk near Domžale. Vajkard's godfather and godmother were the baron Konrad Ruess von Ruessenstein of the castle of Strmol near Kranj, and Regina Doroteja (Eng. Dorothea) Rasp née Rauber, the older sister of Vajkard's mother, respectively. Vajkard was in all probability born in the house on Stari trg (Eng. The Old Square) which today bears number four. He spent both his childhood and adolescence in a manner that hardly differed from that of his noble contemporaries. He attended the Jesuitical grammar school in Ljubljana, whereupon he chose not to pursue his studies at university, but rather followed the aristocratic custom of the time in that he began to gain experience and perfect his knowledge on his travels abroad and in the military service. It was upon his graduation from grammar school, in the autumn of 1659 (perhaps already in 1658), that he set out on his first journey abroad. In order to perfect his military skills, he volunteered — together with some other Carniolan noblemen — for the Austro-Turkish war; he participated in this war in 1663 and 1664. He also took part in the fights against the Turks in Slavonia under the supreme command of Count Nikola Zrinjski, in the Testa-Piccolomini regiment. After this, he went abroad again. Later, he reported to the Secretary of the Royal Society in London that in all, he had spent fourteen years abroad; he stated successively that the travels had taken him through Germany, England, Denmark, France, Spain, Italy, and Africa. The fragmentary remarks and only approximate time references in *The Glory of the Duchy of Carniola* cannot help us to retrace his journeys accurately: Vienna in 1666, Salzburg, Berchtesgaden, Schaffhausen, Bamberg possibly twice (for the second time in 1671), Braunschweig, Amsterdam, Paris, Lyons in 1667 and again in 1670, Tunis 1669, Toulon 1670, Saint-Maximin-la-Sainte-Baume in 1670, Beaucaire, and Tours; these are some of the places that he refers to. In France, he further

perfected his military skills, for he served for some time in the royal Franco-Swiss infantry regiment. First and foremost, however, he got acquainted with the northern regions, yet we should point out that his relatively long stay in France might indicate his special interest in this country. Italy does not seem to have attracted him that much, except perhaps Venice, where he went again later (about 1679), and nor does it seem to have had any considerable influence upon the formation of his views and later projects.

These journeys of Valvasor surpassed the frame of contemporaneous vogueish study tours undertaken by noblemen's sons, in terms of the duration as well as the goals. They indicated expressly that Valvasor was not to live an ordinary life, that his lifeway was to be much above the average. From that time on, Janez Vajkard — as a cosmopolitan gentleman of the seventeenth century — repeatedly produced astonishment in his contemporaries that shared his milieu by force of his experience, firm and settled views, decisions, knowledge, tolerance, and his almost enlightened evaluations and judgements. If we consider the then circumstances and cultural capacities, Janez Vajkard remains a source of surprise to us even nowadays.

It was on these journeys that Valvasor's characteristics and inclinations, which were to shape his career and work during his mature years, had been mainly formed. We do not know exactly what he was most interested in on his journeys nor what he occupied himself with. His diary, in which he said he had recorded in secret writing his own experiences and observations, has not survived. Nevertheless, these experiences and observations are reflected in his later works; moreover, he himself wrote them down explicitly in some of his papers. He was primarily interested in nature and in its curiosities. He pointed out time and again that he had never hesitated to spend either time or energy in trying to see something unusual or learn something new. He undoubtedly occupied himself with mathematics and the physical sciences, because he had supplied himself with a number of mathematical instruments that he made use of later, in the course of his cartographical and topographical work. Nevertheless, he was also a child of his time, for he was fascinated by alchemy, magic and similar fashionable "sciences" that excited his contemporaries. The characteristic traits of the personality of Janez Vajkard Valvasor were his thirst for knowledge, enthusiasm for exploration and research, many-sided interest in the sciences, sound judgement, determination, and great love of his homeland that permeates his whole work and is sometimes given a touching emphasis. An important, nearly decisive impetus to his later work originated in his realization, which he had acquired abroad, that his beloved native Carniola was but little or

not at all known to foreigners, who consequently failed to appreciate its features. It was this very realization that generated the idea in Valvasor to present Carniola to foreigners through word and image. In the light of his personal traits given above, it is hardly surprising that he was actually capable of bringing this idea to life. The fact that he published also art works and reached as far as Carinthia (Slov. Koroška) and Croatia (Slov. Hrvaška) clearly indicates that his projects had been originally even more extensive, although Valvasor himself never said explicitly anything to that effect.

GRAPHIC ENTERPRISE. In 1672, Janez Vajkard Valvasor returned home from his journeys, and on 10 July of the same year he got married to Anna Rosina Graffenweger von Graffenau, the daughter of Balthasar Graffenweger and Ana Marija née v. Scharffenegk, who came from the castle of Slatna near Litija. On 27 September 1672 the newly-weds bought from the baron Franc Albrecht Khaysell the castles and the domains of Bogenšperk (Ger. Wagensperk), Črni potok (Ger. Schwarzenbach), and Lichtenberg which had already been pulled down by that time. All of these manors were located in the vicinity of Litija. The purchase price for the three manors amounted to 20,000 florins of Carniolan provincial currency, 200 gold coins in ready money, and 100 State thalers by way of gratuity at the conclusion of the bargain. The Valvasors presented three IOUs covering the sum of 9,000 florins, while they remained in debt to the owner for more than half the purchase price. It was recorded in the tax roll that the three manors were owned jointly by the spouses, that the territory concerned comprised 28 farms, that the tax rate was assessed at 64 florins, and that the actual tax equaled 260 florins.

Having thus settled down, Janez Vajkard devoted himself to the studies and explorations of his native country. His study needs gave birth to a library that after a lapse of several years contained some thousands of volumes, and to a collection of engravings that comprised about 8,000 prints; in 1685, Valvasor had them bound into 18 topically-arranged volumes. He acquired part of his collection abroad, while another part was supplied by Jurij Wubitsch (Slov. Bobič), a painter from Moste in the vicinity of Kamnik. Another collection of graphic nature was the bound miscellany entitled *Opus insignium armorumque*, containing about 2,000 coats of arms that were collected by Valvasor and painted by Jernej Ramschüssl in 1687 and 1688. At that time, both the library and the graphic collection represented a unique achievement in Carniola with respect to the value as well as size. In addition, Valvasor collected also various instruments, old coins, other antiques and rarities, so that finally Bogenšperk was turned into a kind of a museum that char-

acteristically mirrored the level of collecting activities of the time.

Valvasor based the realization of his programme concerning the presentation of Carniola on the international level, on the examples from the north — more precisely, from Germany, where topographical painting was cultivated and illustrated geographical descriptions of places were published that were famous throughout Europe. Valvasor was directly stimulated by the circle of Mattheus (Slov. Matevž) Merian whom he regarded as the exemplar of such work. Valvasor was quick to realize that it was impossible to carry out his plans without the facilities for copperplate engraving and for plate printing. Acting open-handedly, he therefore decided to remove this obstacle by establishing a graphic enterprise of his own; it was inaugurated on 12 April 1678, located at Bogenšperk, and it was the first enterprise of its kind in the country. At the beginning, it appeared that this undertaking would develop into a graphic publishing enterprise with a certain publishing and cultural programme, for Valvasor did not only produce topographical engravings but also published artistic engravings and similar graphic works of religious and didactic-literary content; moreover, he planned also cartographical, historical, and scientific publications (the last-named were to include various aspects of the natural sciences). When he devoted himself to the preparation for his great work *The Glory of the Duchy of Carniola*, which required all his energies, it became clear that he would not be able to carry out his projected programme in full. Speaking about his original plans, he said that at first he had not intended to publish a comprehensive description of the Duchy of Carniola, but only a certain number of topographical copperplate engravings without any accompanying textual descriptions. That is why he made drawings of all the towns, monasteries, castles, and surveyed the entire country with the aid of an astrometer in order to be able to make a large geographical map. Yet later he failed to complete this project due to the pressures of time and money.

With a view to dealing successfully with the projected work, Valvasor gathered round him native, German, and Dutch drawers and engravers, whose number varied with time. Valvasor invariably maintained them at his own expense at Bogenšperk until the publication of *The Glory of the Duchy of Carniola*. His chief collaborators on this work were: the chalcographer Andrej Trost, the drawer Janez Koch from Novo mesto, the Croatian poet and scholar Pavel Ritter-Vitezović, Matija Greischer (or Greyscher), Peter Mungerstorff (or Mungerstorf), Johannes Wirix (or Wierix, Werex), and the native Carniolan Jernej Ramschüssl (or Ramschissl). Valvasor's sporadic collaborators included Johann Alexander

Boener (or Böner), Johann Azelt (or Atzelt), and Fl. Schnabell, while the graphic collection points to an association with the Dutch painters and engravers Almanach, Ygidius van der Heyden, and Justus van der Nypoort.

During the eleven years of his publishing activities, Valvasor published — and also wrote — six topographical or historico-topographical books and three art works illustrated with copperplates. As early as 1671 he had a booklet published in Bamberg, of which we know only that it had been translated from French into German. It has not been preserved, or else it has remained unregistered.

Dominicae passionis icones is the first work to have been printed, in 1679, in the workshop of Bogenšperk. It is a miniature and extremely rare booklet (preserved in two incomplete copies that complement each other, one in the Archiepiscopal Archives in Ljubljana and the other in the graphic collection of the National Museum in Ljubljana) consisting of 17 copperplates that display the scenes from Christ's suffering, ranging from the Lord's Supper to the Crucifixion. It has no text. The booklet was made in the spirit of its time and grew out of a religious belief, together with the wish for a successful start of the publishing business. The pictures were drawn by J. Wirix and engraved on copper by A. Trost. The first print contains the title as well as the dedication to the count Joseph Rabatta, the bishop of Ljubljana. In terms of its artistic quality, this work represents the highest achievement of Valvasor's publishing activities and of the two artists who created it. This publication is also the first known graphic cycle to have been produced in Slovenia. It was issued as a facsimile publication in Ljubljana in 1970, entitled *The Passion Booklet 1679* and with the Introduction by Emilijan Cevc.

Topographia Ducatus Carnioliae modernae, dating from 1679, is an album consisting of the frontispiece and 319 copperplates (some copies actually 320) of towns, boroughs, monasteries and castles of the then Carniola. The prints are numbered and arranged in the alphabetical order of place-names in German; the Slovene names are added too. As to the textual part, there is at the beginning a dedication in Latin to the Provincial Estates of Carniola, and the best wishes — also in Latin — of P. Ritter-Vitezović. At the end there is a list of pictures included in the work and a list of the owners of castles in German; appended is the list of castles in the Slovene language. The text was printed by Janez Krstnik Mayr in Ljubljana. The pagination and the lists lack strict systematization, which markedly points to the pioneer nature of the publication. The drawings were made by Janez Vajkard Valvasor and the copperplates by A. Trost, P. Ritter-Vitezović, and P. Mungerstorff. A

considerable number of copperplates remained unsigned; among these there is a group of less carefully created representations that are nevertheless notable for the originality of their style; it is for this reason that they have kept a unique position in terms of Valvasor's entire graphic production. Later, Valvasor used more than two thirds of the depictions from this album in *The Glory of the Duchy of Carniola*. Unfortunately, the plates were too long for the format of the latter work, and therefore they had to be trimmed off on the left or on the right side, and sometimes on both sides, by 4–5 cm. In this way, many an interesting detail shown on the border strips was removed, which affected unfavourably the composition of individual depictions, as they now came to suffer to a certain extent from disproportion. A facsimile reprint came out in Ljubljana and Munich in 1970; it was edited by Branko Reisp, who also wrote the Introduction and compiled a schematic listing of depictions together with modern names of localities and castles concerned, their location, and their present state of preservation.

Topographia arcium Lambergianarum dates from 1679; it is a selection of 28 depictions of the Lamberg castles contained in the foregoing album. The selection is supplemented with a frontispiece copperplate and with the dedication (with an anagram) in Latin to count Johann Maximilian Lamberg, whereby an independent bibliographic unit was created. Two well-known copies have been preserved, one in the Royal Society Library in London and the other in the Library of the National Museum in Ljubljana.

Ovidii Metamorphoseos icones, Valvasor's second art publication, appeared in 1680. There are altogether 96 copperplates illustrating the scenes from Ovid's *Metamorphoses*. Engraved on the plates are also explanations in Latin (mostly short comments) and verses in German that interpret the depictions. The frontispiece, which also contains the dedication to count Wolfgang Engelbert Auersperg, was made by A. Trost; the next print was signed by M. Greischer; three other prints bear the monograms ASE and MS, respectively. The only registered copy is to be found in the Library of the National Museum in Ljubljana. Later, Valvasor handed over these copperplates to J. K. Mayr who published them again in Salzburg in 1685 in a more extensive book entitled *P. Ovidii Nasonis Metamorphoses* that included a commentary (the author was P. C. B. H.; that is how he signed his name). The copperplates produced in the Bogenšperk workroom were reduced in the process of reprinting: the Latin and German comments and explanations were cut off. However, the publisher of this edition expanded the publication by adding some new scenes (whose number now totalled 113) that had been engraved by M. Greischer. Since this edition basically still represented the fruit of the Bogenšperk graphic enterprise, it could

be considered to a certain extent a part of Valvasor's graphic production.

Topographia Archiducatus Carinthiae modernae was produced in 1681 and is an album consisting of the frontispiece and 223 copperplates representing towns, monasteries and castles of Carinthia. This publication resembles the topographical album of Carniola, made in 1679; the text is also similarly arranged. At the beginning, there is a dedication in German to the Provincial Estates of Carinthia and a poem in Latin that was contributed by P. Ritter-Vitezović. At the end is to be found a list in German of depictions and of the owners of castles. The text was printed by J. K. Mayr in Ljubljana. The frontispiece was drawn by J. Koch and the localities by J. V. Valvasor, while the engravings were made by A. Trost, P. Mungerstorff, and M. Greischer (the only exception being the print bearing the signature of Fl. Schnabell). The topography of Carinthia is notable for its systematic arrangement; the plates, too, were produced with care, and the work in general represents a first-rate historical document. In some respects, this work can be said to have surpassed Valvasor's first topographical publication; besides, it became obvious that Valvasor's topographical plans broadened and thus embraced more than just Carniola.

Topographia Carinthiae Salisburgensis dates from 1681 and is an assortment of 26 copperplates chosen from the topographical album of Carinthia. The copperplates present the landed estates of the Salzburg archbishopric in Carinthia. The selection is complemented with the frontispiece copperplate and the dedication in Latin to Salzburg prince bishop Maximilian Gandolf Kuenburg. The publication is thus similar to the topography of the Lamberg castles; it has survived in two copies, one of which is kept in the Salzburg *Universitätsbibliothek*, while the other is to be found in the Library of the National Museum in Ljubljana.

Theatrum mortis humanae tripartitum was the last art publication by J. V. Valvasor. The textual part was printed in Ljubljana in 1681, while the copperplates were produced at Bogenšperk. The work was published 1682 by J. K. Mayr in Salzburg. It consists of the frontispiece, 6 unnumbered pages and 256 numbered pages. The first part presents the Dance of Death in 54 depictions; the second part shows 35 instances of different ways of dying; the third part displays 31 illustrations of the torments suffered by those who are doomed to perdition. Each depiction is explained by means of Latin and German verses that may have come from the pen of J. V. Valvasor, perhaps in collaboration with P. Ritter-Vitezović on the Latin verses. Depictions in the first part were patterned after the Dance of Death by Hans Holbein, Jr., whereas those appearing in the second and third parts were created and signed by J. Koch. The engraver

was A. Trost. The two engravers made the frontispiece depiction according to the idea conceived by J. V. Valvasor. The work was dedicated to Albert Reichart, the abbot of the Benedictine monastery at St. Paul in Carinthia. It may be true that *The Scene of Man's Dying* does not represent one of the first-rate Valvasor's publications that made him famous; nevertheless, it should be regarded as a historico-cultural and artistic monument that discloses the spiritual aspect of its time. It was created under the influence of both the older and the contemporaneous religious playwriting. Further, it is typical of Valvasor's personality: after *The Passion Booklet* and Ovid's *Metamorphoses*, this work again emphasized his tendency to reach out for the realm of the fine arts, although now more than ever before with a marked moral-educational tendency. *The Scene of Man's Dying* was republished in Maribor and Novo mesto in 1969; this is a Latin-Slovene edition translated by Jože Mlinarič (the text in Latin has been preserved and translated into Slovene, whereas the text in German has been omitted). The Introduction was written by E. Cevc.

According to the data set forth in *The Glory of the Duchy of Carniola*, Valvasor seems to have published also three maps, namely those of Carniola (1684), Carinthia and Croatia (1685). Yet we are ignorant of the existence of these maps as independent publications. These maps were probably of a rather small size; they must have been identical or similar to the maps that Valvasor had published as early as 1681 in Schönleben's *Carniola antiqua et nova*, in his own work *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa* (1688), and in volumes II and XII of his book *Die Ehre des Hertzogthums Crain* (the original title of *The Glory of the Duchy of Carniola*, which was published in 1689). Valvasor carried out the surveying for these maps by himself and also drew them with his own hand. In terms of content, these maps represent a long step forwards in the framework of the cartography of this country. Technically, they also match the achievements of the leading European cartographers and workshops of that time. First and foremost, however, these are the very first maps to have been produced in our homeland and by a native author. That this was a notable achievement of Valvasor's can be confirmed by the fact that his map of Carniola in particular was used for several decades as a model for the production of atlases by renowned cartographers, such as Johann Baptist Homann from Nuremberg. As to Valvasor's original plan regarding the making of a large-scale map of Carniola, it was to a large extent realized in 1744 by Janez Dizma Floriantschitsch (Slov. Florijančič) de Grienfeld, a Cistercian of the monastery in Stična.

Sometime after 1680, Valvasor changed his working plans; it was at that time that he decided to publish a literary topography of

Carinthia, and above all to produce a comprehensive description of Carniola. This decision exerted a decisive influence on the work performed in the graphic enterprise at Bogenšperk. Valvasor kept only two collaborators, Janez Koch and Andrej Trost, and enlisted their help in the preparation of pictorial material for both of his projected publications. There was also other material produced that was associated with Valvasor's publications that admits of a deeper insight into the actual work done in the Bogenšperk workshop. This material has been preserved and now forms part of the Metropolitan Library. It can be found in the National and University Library in Zagreb and consists of several items: the sketchpads for the topographies of Carniola and Carinthia, a first draft of *Theatrum mortis humanae tripartitum*, and a book of experimental prints for *The Glory of the Duchy of Carniola*. Of a rather different nature is peculiarly printed *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*, which is presently kept in the Library of the National Museum in Ljubljana.

This material also sheds light on the problem of how copperplate depictions were being made in Valvasor's graphic enterprise. The commonest procedure was the following one: A sketch was first made of a certain object, e. g. a castle; the drawing (copy) was made in front of the object itself. The central object was drawn meticulously, while the landscape was only outlined. The sketch frequently included comments which were added (in writing) by way of a notice or an explanation to be used later in the workshop, when a more detailed drawing was being made on the basis of the cursory sketch. It was only this second drawing made in the workshop that the engraver used as his model. There was also another kind of sketches that were also made in the open air; these, however, were drawn (with a pen, Indian ink, or red chalk) so carefully that the engraver was able to use them directly as models for his work. In this case, the intermediate drawings were dispensed with, as they were rendered unnecessary. The third and least frequently used method of drawing sketches and producing copperplates was that of making a pen-and-ink drawing on the basis of the original sketch. The pen-and-ink drawing was to look like a copperplate; accordingly, it was executed with care in terms of its appearance. However, the engraver did not really need such a facilitation; it was quite sufficient for him to have a detailed drawing of the central object whose outlines he mechanically transferred in negative on the copper plate, and supplemented it with the landscape and the surroundings according to the schematic conventions of his profession. The foregoing procedure makes it clear that only the central object was depicted in detail (it was most often a castle), while the landscape varied considerably: it was conditioned by the engraver's feeling for the work.

attain a high artistic level; nevertheless, it was of paramount importance for the Slovene history and culture. These topographical depictions are especially valuable for their display of places, castles and monasteries of the end of the seventeenth century. This is important in the light of the fact that the eighteenth century was characterized by the development of lively building activities, as the Gothic buildings began to be replaced by the Baroque ones or at least rebuilt and renovated in the Baroque style. Furthermore, a lot of castles and monasteries have been ruined, which is why the topographical material produced in Valvasor's workshop is of much importance for any study of such building complexes. Another important pictorial source is the details shown on the topographical pictures. As far as the non-topographical illustrations from *The Glory of the Duchy of Carniola* are concerned, we should stress the valuable depictions of contemporaneous national costumes and other pictorial evidence of the then life and work of the common man. On the other hand, the pictures of historical content are mostly unimportant and valueless, at best interesting only in so far as they show an average artist's conception of the ancient nations, wars and events. The truly great merit of Valvasor's graphic enterprise lies in the fact that it has passed down to us copious pictorial material dating back to the seventeenth century. Such sources reappeared in comparable quantities and manners of expression only in the first half of the nineteenth century, thanks to the invention of lithography.

EXPANDED PLANS. After 1680 Valvasor's activities underwent a significant change, which was largely due to the influence of his friendship with the theological and historical writer Janez Ludvik Schönleben. In 1681 Schönleben brought out a historical work entitled *Carniola antiqua et nova, tomus I*. This work in the form of annals chronicles the events that took place in Carniola up to the year 1000. The first part of the book consists of the so-called *Apparatus*, which is a kind of a historical topography and geography of ancient Carniola. The elderly author invited Valvasor to collaborate with him on the projected Volume II which was designed to present — through a similar "apparatus" — contemporary Carniola. Schönleben was an unrealistic, otherworldly scholar; on the other hand, Valvasor had a markedly empirical mind, which made him most suitable for the task. Moreover, there was no one living in Carniola who knew the country better than he did. When Valvasor set about the preparatory work on both of his topographies and also started to explore the curiosities of nature that he intended to describe later, he travelled throughout Carniola, Carinthia and their neighbourhood. Wherever he went he made inquiries, notes,

drawings and surveys; he climbed the mountains and descended to the caves, driven by his eagerness for exploration and by his love of the curiosities and rarities of nature.

Foreign examples and suggestions made by his fellow-countrymen induced Valvasor to republish his albums of pictures, this time with the additional text. He began working with his characteristic enthusiasm. This decision also marked a qualitative change in his development from an illustrative topographer and publisher of art works into a literary topographer, historian and scientist. On 23 February 1680 he sent out printed enquiries to all the owners of territorial domains, asking them to supply him with the descriptions of their respective possessions and to furnish historical data as well as information on other points of interest. Unfortunately, the response to these enquiries was rather meagre in spite of the personal intervention on the part of either Valvasor himself, his messenger, or his scribe. Those who were truly helpful in this collecting of data were very few, although Valvasor's enquiries must have reached a multitude of landowners.

The death of Schönleben soon afterwards (15 October 1681), however, forced Valvasor to modify the project, i. e. adapt it to the new situation. At first he had intended to follow up *Carniolia* by translating Volume I from Latin into German and compiling the annals for Volume II on the basis of Schönleben's records and notes. However, when he realized that the material he had inherited from Schönleben was generally rather modest, and that Volume I too could be rightly criticized in more ways than one (for example, most of the things and facts described were related to foreign countries rather than to the homeland; it also failed to differentiate fact from fiction), he abandoned the idea for the continuation of *Carniolia* and carried the work through in his own way. He wished to create a more comprehensive description of the country and to acquaint the world with the glory of his homeland in words and pictures. This was how Valvasor had conceived the idea of the work which was eventually titled *Die Ehre des Hertzogthums Crain* (Eng. *The Glory of the Duchy of Carniola*). The work on this publication inaugurated a period of intensive studies for Valvasor. Frequent visits to Ljubljana, especially to the Archives of the Provincial Estates where he made his studies, made him buy a house there in 1681. The house was located along the walls towards the river Ljubljanica (the present-day Ključavničarska street no. 5 on the corner of Cankarjevo nabrežje [Eng. Cankarjevo embankment]).

Busy though he was with this work, he still found some time for technical projects and inventions. He made a surprising design for a tunnel under Ljubelj at the Provincial border between Carniola and Carinthia. The Lord, however, had neither money nor understand-

ing for this project (Valvasor demanded for his work and expenses a certain fee plus the right of collecting special toll on a permanent basis), which may have been due to the plague which wreaked havoc on the Viennese in 1679. The realization of the project thus having failed, Valvasor gave it up. In this respect, he was by far ahead of his time, which can be corroborated by the fact that the tunnel under Ljubelj, linking the important road connection between Carniola — and Slovenia — and Carinthia, was only opened to all traffic in 1964.

Further, Valvasor designed the memorial column to Virgin Mary in Ljubljana and supervised all the work involved, in particular the modelling and the casting of the statue of Virgin Mary intended for the column. The latter work was done according to the method which had been invented by Valvasor himself. This monument was commissioned by the Provincial Estates following a vow of thanks and gratitude taken after the victory over the Turks in 1664. It was erected in front of the church of St. Jacob in Ljubljana on 27 March 1682. Later it was pulled down, then slightly shifted and twice renovated, but this column made according to Valvasor's design can be still seen in front of the church; it represents one of the oldest public monuments in Ljubljana. Three elements of the original structure have been preserved, viz. the statue of Virgin Mary, a part of the marble column and the capital on its top. Valvasor's report on his invention of a special method of casting metal objects and slender metal statues was published in the world's oldest scientific journal, the Royal Society *Philosophical Transactions*, No. 186, London 1687. This publication in English was followed by a Latin translation, published in the first German scientific journal, *Acta Eruditorum*, Suppl. I, Leipzig 1692. Valvasor's invention basically involved the casting of metal statues in one piece according to a method that had not been used before. The novelty essentially consisted in the addition of one third of zinc or bismuth to copper, i. e. brass, which brought about an easier flow of the alloy. This fact enabled the casting of much slenderer statues than before.

It was probably in 1680 that the Provincial Estates of Carniola appointed Valvasor Captain of the infantrymen of the lower part of Carniola. Infantrymen were then organized as special units that were called up from among serfs in case of danger. As to the arrangement of these units, they were created according to the *ad hoc* quadripartite division of the country. This military post must have been entrusted to Valvasor because of the superior military school in which he had been trained years before, while serving in the units under the command of Count Nikolaj Zrinjski and later in France, while serving in the royal Franco-Swiss infantry regiment. He was also doubtless well acquainted with existing conditions and general situation in the *Militärgrenze*, which knowledge

he had acquired not only during his army years of 1663/64, but also through later visits and possible confidential missions that he had performed in this frontier region by order of the Provincial Estates. As Captain of the Lower Carniolan quarter, Valvasor had to interrupt his studies and writing for three months in 1683. At that time, the Carniolan Provincial Estates, acting on the principle of reciprocity that had been formed through several centuries of common history and especially in the period of the fightings with the Turks and of the Reformation, sent a reinforcement of 400 musketeers to Styria. Those men were to help defend the eastern borders of Styria against both the rebellious Hungarians led by the Count Batthyány and the Turks whose enormous army — under the command of the grand vizier Kara Mustafa — besieged Vienna in the main direction of its attack. Valvasor took command of the Provincial expedition which left Ljubljana on 7 August (under two flags, viz. the blue and the yellow ones, standing for the colours of the Provincial Estates). Marching rapidly, they reached Leibnitz and Wildon, whereupon Valvasor took a group of soldiers towards Fürstenfeld and later in the direction of Hartberg, while the deputy commander and the standard-bearer took part in the consolidation of some other frontier localities. Towards the end of October they made for home and arrived in Ljubljana on 1 November. Valvasor issued to his soldiers printed statements of the military duties they had performed.

After this military undertaking, Valvasor relinquished his sword and armour and resumed writing and researching. During the years of 1684 and 1685 he intensively investigated the natural phenomenon of Lake Cerknica (Slov. Cerkniško jezero). Also in 1685, he established for the first time contact with the Royal Society in London. Likewise, by this year his work on the two publications, viz. the literary topography of Carinthia and *The Glory of the Duchy of Carniola*, had advanced so much that Valvasor was able to leave for Nuremberg, where he contracted the printing of his work with Wolfgang Moritz Endter, the owner of the famous bookselling and printing firm. It was also there that he met and acquired an assistant, the editor and language corrector Erasmus Francisci (his real name Erasmus von Finx), a native of Lübeck, a popular German professional writer and polymath of the time. E. Francisci was charged with supervising the printing, revising Valvasor's language and adapting the style to contemporary literary preferences. He took full advantage of Valvasor's wish to have the work enlivened by various supplements and tales, and he often contributed material that bore no relation to the subject matter. Such needless additions enlarged the original work considerably. Francisci was using the method characteristic of his earlier works in which he

heaped up points of interest drawn from a wide variety of world's places, and tried as best as he could to link them together so as to present them as a coherent whole. He attempted to achieve coherence by means of verbose moralizing and loquacious historicizing that were invariably intended to please the reader. Since Valvasor did not feel versed enough in the field of the older history, he left it to Francisci to compile for the readers as an independent account. They also produced an outline of the thematic arrangement for *The Glory of the Duchy of Carniola*.

In the course of the following few years, the work on both of these publications was in full swing. Valvasor endeavoured to obtain some grants of money towards the cost of his expensive enterprise. He counted on the help of the Carniolan Provincial Estates; however, he was far from being successful. The Estates did write off the tax claims on his territorial domains and further decided to take possession of 500 copies of *The Glory of the Duchy of Carniola* upon its publication, but these reliefs were small in comparison with Valvasor's expenses and consequently failed to considerably improve his financial position. Nevertheless, the work progressed steadily, so that by the end of 1687 more than a half of planned 400 sheets (embracing 500 pictures) were printed.

The year of 1687 was important to Valvasor in several respects. Shortly after the death of two of his sons, his wife Anna Rosina née Graffenweger died on 25 April, leaving him with four minor children. Soon afterwards, on 20 July, Valvasor married the baroness Anna Maximilla Zetschker (or Zetschekher), the daughter of baron Franz Erasmus Zetschker and countess Maria Sidonia née Tattenbach; she came from Vrhovo below the Gorjanci mountains.

At the end of 1687 Valvasor was granted his one and only official recognition of his research work. Following a longer period of his correspondence with Thomas Gale, Secretary of the Royal Society in London to whom he had forwarded his printed works, the description of his invention of the new method of casting metal objects, and the treatise on Lake Cerknica, Valvasor was elected a member of the Royal Society, the first English academy of science (founded in 1660). This happened on 14 December 1687. Valvasor was voted onto the Royal Society on the strength of his treatise on Lake Cerknica, the summary of which was published in English already in the December issue of the *Philosophical Transactions*, No. 191, London 1687. A few years later, the summary was published also in Latin in the journal *Acta Eruditorum*, Leipzig 1689. Valvasor was greatly honoured by this distinction, for it also formally ensured him admission to the European intellectual elite of the time. Considering all his achievements and his importance to us, we must point out that the Royal Society in London was the first institution

to have judged and evaluated his work properly, primarily in terms of the natural sciences. Thus we are today well aware that Valvasor was not undeserving of the reputable and famous title of 'Fellow of the Royal Society'.

It was still on the basis of the original plan of Valvasor concerning the publication of literary topographies that Wolfgang Moritz Endter brought out **Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa** in Nuremberg in 1688. The work consists of 12 unnumbered and 264 numbered sheets (printed mostly on one side only). The volume is a quarto. At the beginning of the book there are the frontispiece copperplate (made by J. A. Boerner), the title page, Valvasor's dedication to the Provincial Estates of Carinthia, two greeting poems, one by P. Ritter-Vitezović (in Latin) and the other by E. Francisci (in German), and finally the map followed by a short description of Carinthia. Then comes a series of 227 pictures of places in alphabetical order (of which 223 from the first album of Carinthia and 4 new ones), accompanied with topographical and historical information in German. There is also a large panorama of Klagenfurt, drawn by Valvasor and engraved by A. Trost. There are 230 copperplates in all. The graphic execution of the Carinthian album creates a very uniform impression and the selections appear to have been carefully determined and put together. The depictions are invaluable historical sources both in their entirety and in the matter of details. Even though the textual part is far from being exhaustive, this work made Carinthia culturally richer: it is truly unique and valuable particularly on account of its graphic part. This book was republished later in various new editions (reprinted by Janez Krajec with an Introduction by Peter Radics in Novo mesto in 1882; two facsimile editions brought out: first, in Klagenfurt and Frankfurt in 1928 and second, in Klagenfurt in 1975). In this way, the message of this work has survived, as it has been handed down to us from generations of our forebears.

THE GLORY OF THE DUCHY OF CARNIOLA. Valvasor's scientific efforts reached both the culmination and conclusion in his masterpiece **Die Ehre deß Hertzogthums Crain**, doubtless his greatest and most important work. It was published by W. M. Endter in Nuremberg in 1689. The work is in German and divided into 15 quarto volumes, bound into four parts totalling 3,532 pages with 528 illustrations inserted in the textual part, plus 24 supplements. In this work Valvasor, as he himself said in the title, presented a comprehensive description of Carniola based on his own meticulous inquiry, investigation, and experiences derived from the work. He catalogued the landscapes, valleys, fields, forests and

woods, mountains, running and stagnant waters, underground mountain lakes (especially miraculous Lake Cerknica of worldwide fame), marvellous caves and many other prodigies of nature, vegetation, minerals, mines, precious stones, old coins, fauna including birds, fishes, etc. Further, there are descriptions of districts, manors and territorial domains, castles, towns, boroughs, frontier buildings and strongholds together with their contemporary and former owners or superiors, inhabitants, languages, customs and practices, costumes, crafts, occupations, religion, saints, patriarchs, bishops, orders, parishes, churches, monasteries, and so on. Dignities, employments, courts of law, Estates, families, Provincial princes, annals, old and new curiosities are also depicted in this exhaustive work of Valvasor's.

The contents of the book can be summarized in the following way: The introductory part (56 unnumbered pages containing one illustration, followed by one supplement) consists of the title page with a poem in German that glorifies Carniola, the frontispiece copperplate, the complete title, Valvasor's dedication to the Provincial Estates of Carniola, Valvasor's portrait, and greeting poems in German, Latin, Slovene and Croatian composed by Katharine Regina von Greiffenberg-Seisenegg of Nuremberg, P. Ritter-Vitezović, Josef Sisentschelli, Johann Ludwig Prasch of Regensburg, the native Carniolans Janez Gregor Dolničar (or Johann Gregor Thalnitscher, the Germanized form) and Janez Krstnik (Eng. John the Baptist) Petermann, Christoph Wegleiter of Altdorf, and Johann Gabriel Majer. The Introduction continues with J. V. Valvasor's foreword to the reader, E. Francisci's report, and bibliography comprising about 1300 works by about the same number of authors.

Volume I (pp. 1—96 = 96 pp. plus 7 illustrations) discusses the names of the nations that used to live in Carniola in the remotest times, and the name 'Carniola' itself. This volume was written by E. Francisci. Volume II (pp. 97—296 = 200 pp., 1 supplement and 27 illustrations) presents a short topography and geography of Carniola; in this volume, Valvasor examined separately each fifth of the country, thereby producing a synopsis — a descriptive survey, we might say — that actually serves as an introduction to the entire work. Volume III (pp. 297—464 = 168 pp., 1 supplement and 12 illustrations) lists and describes mountains, rivers, lakes, climate, flora and fauna, mines and minerals. Volume IV (pp. 465—696 = 232 pp., 1 supplement and 7 illustrations) deals with the curiosities of nature and ends with an extensive account of Lake Cerknica. Volumes I—IV make up Part 1 (696 [+ 56] pp. = 752 pp., 4 supplements and 54 illustrations).

Volume V (pp. 1—268 = 268 pp. and 13 illustrations) recounts the 405

history of the peoples that had ruled Carniola until the arrival of the Franks. It has a supplement on Roman settlements and inscriptions on stones. This volume was written by E. Francisci. Volume VI (pp. 269—370 = 102 pp., 1 supplement and 12 illustrations) is concerned with language, costumes, habits and customs, while the supplement lists the writers who worked in Carniola and their works. Volume VII (pp. 371—490 = 120 pp. and 8 illustrations) gives an account of the history of various religions in this area; there are descriptions of paganism, the period of Christianization, Protestantism and the Counter-Reformation, contemporary religious customs and superstition. Volume VIII (pp. 491—836 = 346 pp., 2 unnumbered pages of corrigenda and 7 illustrations) enumerates all the saints in any way related to Carniola, patriarchs and bishops, and describes in detail the various parishes in the area. Volumes V—VIII form Part 2 (836 [+ 2] pp. = 838 pp., 1 supplement and 40 illustrations).

Volume IX (pp. 1—122 = 122 pp. and 38 illustrations) covers the constitutional and administrative system of the Province, its nobility and the coats of arms of the noble families of Carniola. Volume X (pp. 123—396 = 274 pp., 1 supplement and 8 illustrations) brings up the history of dukes and Provincial princes. The substance of this volume was largely shaped by E. Francisci on the basis of literature and notes supplied by Valvasor. Volume XI (pp. 1—730 = 730 pp., 2 unnumbered pages of notes and corrigenda, 13 supplements and 324 illustrations) is the famous 'Book of Castles'. It is the bulkiest volume of the entire work; a literary topography of 730 pages and 337 copperplates, it describes and illustrates in alphabetical sequence the towns, boroughs, castles and monasteries of Carniola. Each of these descriptions, which were written by Valvasor, includes — according to a relatively fixed order — the name, location, buildings, surroundings, historical data, important events and curiosities of the place in question, and the facts and details of both the original and contemporary owners. The most important castles, monasteries and towns were given a more extensive treatment than the others; in particular, the Provincial capital, Ljubljana, taken up towards the end of the volume, was covered more thoroughly than any other locale; this description can be said to represent the first complex history of Ljubljana. As to the acquisition of data for this volume, Valvasor mainly relied on his own critical observation, fieldwork and archival research; that is why volume XI certainly ranks among the best ones in terms of the value of data given there. Its contents made it a veritable 'popular book'; it was thanks to this particular volume that Valvasor's name became well-known also to the common man.

406 Everybody was now able to find in this volume the picture and the

history of his own birthplace, or of a nearby castle or town. The number of illustrations presented in volume XI amounts to over three fifths of all the illustrations in *The Glory of the Duchy of Carniola*. It was also given a pagination of its own. For these reasons, volume XI can be said to represent, to a certain extent, an independent work. Volumes IX—XI constitute Part 3 (396 + 730 [+ 2] pp. = 1128 pp., 14 supplements and 370 illustrations).

Volume XII (pp. 1—134 = 134 pp., 2 unnumbered pages of notes and corrigenda, 4 supplements and 18 illustrations) delineates Turkish and Christian frontier places in Croatia, especially the strongholds that Carniola shed so much blood for and spent so much money on. This volume, too, has a pagination of its own and can be considered an independent work; however, its contents point to the fact that it is actually a continuation and expansion of the topography of Carniola. An explanatory note states that volume XII was bound with Part 4 of *The Glory of the Duchy of Carniola* so that the individual parts would not be excessively unequal in thickness. The editorial work for volume XII was done by someone else instead of E. Francisci, in order that the work might progress at a faster pace. Volume XIII (pp. 1—112 = 112 pp. and 15 illustrations) deals with the remotest history, and is for the most part the fruit of Francisci's compilatory method. Volume XIV (pp. 113—296 = 184 pp. and 10 illustrations) depicts the Roman Age, the migration of nations, and the time until the beginning of the Austrian reign. Volume XV (pp. 297—610 = 314 pp., 2 unnumbered pages of notes and corrigenda, 1 supplement and 21 illustrations) chronicles the history of Carniola under the rule of Austrian sovereigns; this is one of the volumes that are based upon rich historical sources. As to the final volumes of this work, the author explains that it was neither his intention nor obligation to create on the basis of these annals a general or specialized historical work, because such an object called for more time and bulkier volumes than those he actually produced. Therefore he chose to present only the chief facts of Carniola and its borders that could be extracted from various written and printed reports. The volumes concerned consequently make up a kind of a historical repertory. The entire work winds up with an alphabetical subject index (62 unnumbered pages and 4 unnumbered pages of corrigenda and the instructions to the bookbinder). Volumes XIII—XV make up Part 4, with volume XII bound at the front (134 + 610 [+ 70] pp. = 814 pp., 5 supplements and 64 illustrations).

The foregoing survey of the contents of this multivolume work creates the impression of an inorganic arrangement and, occasionally, of the lack of logical relation to be observed in certain sequences. However, the contents of the work were in actuality arranged according to a carefully and meticulously prepared de-

sign, a system that was worked out in advance of the publication. It is on account of this system that certain sections which (in our opinion) belong together, were scattered throughout the work, that is, given separately. The author and the editor tried to compensate for the obvious shortcomings of such a system by supplying notes that indicate the volume(s) and sections where a certain topic was to be taken up again. The principle of arrangement and division according to a fixed plan was only violated by later supplements that Valvasor had collected during the printing and considered important enough to merit the inclusion into the work, even though it was too late to incorporate them in a manner consistent with the designed system of arrangement and division. The fact remains that the foregoing arrangement to a certain extent makes the use of this work an onerous task.

E. Francisci performed the editorial work professionally, conscientiously and assiduously. However, his own contributions — including digressions — were limited by his conventional opinions and views. Moreover, he was no match for Valvasor in the matter of judgement and general viewpoint. It was with the best intentions that he tried to produce some solid backing for certain statements and opinions offered by Valvasor, usually by quoting similar instances, facts or tales from various written sources. Yet the fact remains that the literary wisdom with which he crammed the pages of *The Glory of the Duchy of Carniola*, is nowadays mostly trivial and generally valueless, although his considerable knowledge of things literary cannot be denied. Likewise, he should be given credit for much of his editorial work: he arranged consistently the extensive subject matter, furnished it with titles, marginalia, references, and translated it into fairly good German, so that *The Glory of the Duchy of Carniola* has remained for centuries a lively, intelligible reading. Above all, however, should be stressed the fact that Francisci's promptness was instrumental in bringing about the realization of the publication. A number of facts also prove that both the author and the editor worked at a very fast pace, yet the reason for this haste remains uncertain, and our present knowledge admits of no unequivocal solution. It was owing to this haste and the farness of Valvasor's residence from the printing office that Valvasor was unable to review the edited manuscript in its entirety, and consequently examined some sections thereof only after they had been printed. Hence the commentaries, additions and even polemical discussions with Francisci on the subsequent pages. We should nevertheless point out that the efforts at producing a work of good quality were consistently intensive, for all the haste during the work. Francisci is to be taken to task for expanding the subject matter by needless digressions and observations, for using

the compilatory method for his own creations, and especially for adhering to superstitious views and trying to assert them in the work. The last-named characteristic of Francisci also makes Valvasor appear in a bad light, but quite undeservedly, for Valvasor himself did his very best to make alterations for the better in whatever he dealt with, to tear himself away from mystic teachings and explanations, and to establish and pinpoint various phenomena on a scientific basis.

The chief collaborators on the illustrations presented in *The Glory of the Duchy of Carniola* were the drawer of historical pictures J. Koch (the places were drawn by Valvasor) and the copper engraver A. Trost. Some supplements were produced by J. A. Boener, M. Greischer (author of Valvasor's portrait) and J. Azelt. All the depictions appearing in volume XI and some of those presented in volumes II, III, IV and XII had been originally published in 1679 in the album of Carniola, while the others had not been incorporated into Valvasor's earlier works. The latter were created by J. V. Valvasor and A. Trost whenever the earlier pictures proved inadequate or technically difficult to use; in the first case because some of the objects had undergone considerable modifications in the period between 1679 and the time when *The Glory of the Duchy of Carniola* came out, which necessitated revisions; in the second case because the width of some of the depictions of castles or places did not admit of the cutting of plates. Valvasor complemented the castles pictured in volume XI with some other representations of castles that had not appeared in the album of Carniola. A group of unsigned pictures from volume I, and a few others from volumes V and XIII, were taken from a certain publication by Wolfgang Lazius titled *De gentium aliquot migrationibus*.

It was only in this last work of Valvasor's that the word fully asserted itself and that the picture acquired the secondary role of illustrating the text. Being a versatile describer, Valvasor had to deal with various professional fields. Since he was not himself concerned with the older history, it was taken up and studied by Francisci. The latter's work, however, was compilatory in nature, full of outdated etymological discussions and of wordy polemics. Francisci's method of writing and his spiritual orientation brought about the fact that the quality of the textual part of *The Glory of the Duchy of Carniola* is very uneven. On the other hand, Valvasor as a historian of more recent times made use of primary archival sources (in monasteries, castles, the Provincial Archives, etc.) in order to establish historical facts. Although he was not always successful, his publications can be said to contain no intentional falsifications or distortions. His treatment of certain historical subjects was surprisingly objective; for example, such were his

discussions of the Reformation and the Counter-Reformation, that is, very delicate subjects at the time of his writing. Some of his historical contributions to *The Glory of the Duchy of Carniola* are valuable because they were written on the basis of archival sources that are presently not extant. As to his geographical and topographical descriptions, their major importance lies in the fact that he derived them from his own fieldwork. But first and foremost, it was Valvasor's investigation of everyday life and of popular culture that made him into an everlasting monument. It was only thanks to his efforts that the then picture of the overall life of the common man has been preserved, showing our nation as it lived, worked and struggled through life. In particular, he recorded the manners and customs associated with weddings, baptisms, funerals, wakes and other occasions in all the originality and particularity that existed in the seventeenth century. Speaking of his exploration of nature, he stated that nothing but autopsy, i.e. direct observation and a critical analysis of it, ever satisfied him as the source of genuine knowledge, or else he invariably dissociated himself by quoting the source of the information concerned. He was aware that he had done more than anybody else, and that in more ways than one he was the first reporter, explorer and trailblazer who paved the way for others. He was a firm believer in the gradual development and progress of science. In spite of its shortcomings, *The Glory of the Duchy of Carniola* prefigured the advent of modern research methods; most importantly, it is a work that was written with enthusiasm and love of homeland. Sometimes, Valvasor got carried away with this very enthusiasm; hence occasional exaggerations and idealizations.

In the course of his study journeys, Valvasor often came into contact with the common people, since his thirst for knowledge urged him to collect everything that he was able to find, and not only the ethnographic data. Despite the profound social differences that typically separated the nobleman or the scientist from the common man, Valvasor was always humane and respectful to the people of lower social strata unless they transgressed the bounds of honesty and of the established social order. He knew very well that his description of Carniola would have been incomplete if he had failed to deal with the common people. Moreover, it was among the common people that he found much of what he regarded as unusual and extraordinary. Since he was a polymath and as such keenly interested in the peculiarities both of the life of the common man and of nature, he was inclined to record them and evaluate critically the answers he received and the actions he observed. He never missed the chance to moralize, praise or scold, invariably adding a fair amount of humour that was quite suitable for the given

situation, and using his characteristically drastic yet pleasing diction that in no way mars his writings. He also strove to be universally just and righteous; for this reason, he was able to take to task both the rich and the poor, the noble and the common, over whatever he considered improper. He was a keen observer of the customs of our people and of the economic life. He did everything he could to get a better knowledge of his homeland. His love of the soil and people of Carniola, which — admittedly — had originated in the provincial feudal patriotism rather than in national patriotism, was so strong that it went beyond the castles and towns, penetrating into the very heart of this land, reaching deep and touching virtually all the people, regardless of their social status.

Even though Valvasor worked in the spirit of independent and unconstrained research, he was in part influenced by the superstitions of his period; hence his belief (qualified though it was) in witches, spirits, ghosts, dwarfs, water sprites and similar creatures. In all fairness, we should say that he usually tried to explain the phenomena ascribed to these creatures in a natural and scientific way; however, whenever he failed to supply such an explanation, he gave in to the superstition. Yet it is to his credit that he always opposed as energetically and sharply as he could, the alchemy (which at that time was all but taken for granted) and the superstitions deriving from sorcery.

It is quite understandable that Valvasor was unable to surpass his contemporaries in terms of conventional views of the time on nation and nationality. German humanistic historians in particular endeavoured to prove the Germanic origin of the Slavs by equating the term 'the Vends', an old name for the Slavs, with the designation 'the Vandals' that was used for the Germanic tribe that had disappeared from history in the sixth century. According to German humanistic and epihumanistic scientists, the nationality was to be determined on the basis of the Provincial or State allegiance, not on the basis of language. Valvasor got acquainted with this theory of German scientists and accepted it; however, he was not himself concerned with either such questions or the ancient history. Since Carniola formed part of the Romano-German empire, the author similarly regarded the history of this country as part of the German history and the people thereof as Germans, even though he was well aware that 'Carniolan' was actually a Slavic language. He was convinced that 'Slavic' was one of the principal languages of Europe which was also geographically of a very frequent occurrence; he also touched on and even discussed grammatical matters, but failed to differentiate the terms 'Slav' and 'Slovene' and to present an adequate and suitable definition of the two. Nevertheless, he did not overlook the Slovenian language in his work;

adhering to his concept of the allegiance to the province, he repeatedly called it 'our language' or 'the language of our Province'. In general, some of his works contain a relatively fair amount of Slovene; he was almost wholly consistent in the use of Slovene place names alongside German equivalents and regarded them as a territorial property. Furthermore, he frequently supplied Slovene words for a large number of things, objects, notions, etc., while in the Introduction to *Tha Glory of the Duchy of Carniola* he published the first Slovene literary verse epistle written by J. Sisentschelli (probably the pseudonym of the Slovene Jesuit preacher Franz von Siezenheim, a professor at the grammar school in Ljubljana). Valvasor's merit for the development of the Slovenian language and literature can be firmly established on the strength of the foregoing activities and of his historico-literary contributions to *The Glory of the Duchy of Carniola*. It was in this work that he collected and presented so many proofs of the Slovene national identity that he can be safely said to have been useful to the entire Slovene nation right from the time when it began to take form of a conscious national community. This is the fundamental quality of the work in question, and Valvasor succeeded in achieving it in spite of the fact that this work was from the very outset limited to Carniola.

Janez Vajkard Valvasor's *The Glory of the Duchy of Carniola* surpassed Schönleben's projects by far. At that time, no other country was able to boast such a publication. In this work, the author described Carniola as the central Slovene region, which at that time incorporated also parts of Istria and of the Littoral. Second, he also gave an account of Croatian, Slavonian and coastal places along the Turkish border, and depicted Carinthia, thereby presenting a comprehensive description of a large part of present-day Slovenia and her neighbourhood in the second half of the seventeenth century. Thus he chronicled a period of historical change, that is, the time by which the religious struggles had ended and the Turkish danger had been neutralized for good, and the prospects for the future seemed bright; apparently a peaceful life oriented towards the economic development was to begin and give rise to all the changes necessitated by such a progress. This is the historical background in the framework of which was created the principal work of our historiography and our prime historical sourcebook. It is true that it contains a lot of redundancies for modern use, yet it is a veritable treasure of data of all conceivable kinds, an 'encyclopaedia' of Slovenia unmatched for three hundred years, a unique source that no student of any aspect of the older Slovenian history can afford to ignore, and a monumental work that nobody who cares about our past should fail to consider. Even the most significant scientific works of today take due notice of it. The individuals

who drew on this work were not only scientists but also numerous Slovene writers and poets, among them such notables as France Prešeren, Janez Trdina, Josip Jurčič, Anton Aškerc and Ivan Tavčar.

The Glory of the Duchy of Carniola and in the long run the entire Valvasor's work — including his personality — may be justly labelled an exception which was not created in the spirit of the then rules and customs and cannot accordingly be built into the pattern thereof. In spite of this quality, we should concede that this work failed to transgress the boundaries imposed on it by the very period of time in which it was produced. Schönleben's achievements constitute the sole exception to the fact that *The Glory of the Duchy of Carniola* was the first work of its kind in this country. Nevertheless, Valvasor did go beyond his own time as a historian in terms of the breadth of his historical concepts: he did not take interest only in the 'great' and 'extraordinary' phenomena of the human history, but tried in essence to present a comprehensive description of his native land that was to incorporate both the past and the present. This very motive also drove him to depict the achievements of the human hand and the human mind in Carniola and the curiosities of nature to be found there. Thus he tried to establish a certain attitude towards the values past and present, and thereby towards the values of the future. He did not care much for sciolistic arguments (this was more in Francisci's domain), but turned to and made use of primary archival sources that he regarded as direct recordings of events. Considering the conditions and possibilities of his time, we have grounds to state that he used such sources intensively, and that they represented his most reliable support in establishing historical truths.

On the level of the structure of the science of history and its methodological development, however, Valvasor did not succeed in reaching a higher standard than that of the narrative or descriptive and didactic (pragmatic) historiography. The elements of criticism and historicism as a harbinger of evolutionary (genetic) historiography, deriving from the insights of Humanism and the Reformation, together with the ensuing knowledge of social development, are at best scarce in Valvasor's most important work. On the other hand, the incentive he had taken from the progress of natural sciences as the momentous spiritual turning point in the seventeenth century, was much weightier with respect to his work. The effects of this turning point could be noticed also in the field of the investigation of the human society, which in this way incorporated not only the political and military history but also other aspects of man's life and activities stretching from the distant past to the actualities of the seventeenth century.

Valvasor's work was not only the work of a historian; his primary concern was with the mathematical and natural sciences: he always had a tendency to deal with them. It was in a considerable part of *The Glory of the Duchy of Carniola* that he realized his original project to study and present prodigies of nature and points of interest of his homeland. Valvasor thus created a complex and heterogeneous work. He laid stress on the past as well as on the present and the future; the great interest he took in the workings and mysteries of nature was matched by his engrossment with art. His entire work and his personality in essence reveal that he was a polymath in the best sense of the word.

It is quite safe to say that the beginnings of modern physical sciences found no fertile soil for their development throughout the Slovene provinces during the period of Valvasor's lifetime. Valvasor was the only exception to this statement; in this respect, he was an outstanding personality who kept pace with the development of sciences and represented one of the early adherents to the modern scientific historiography of the post-humanist trend. From this point of view *The Glory of the Duchy of Carniola* can be comprehended in terms of the range of approaches and influences that it displays: these stretch from Schönleben's and Francisci's belated Humanism and Valvasor's sceptical attitude towards authorities, to the use of primary historical sources that was patterned on the experimental method as applied to the natural sciences. This very aspect enables us to explain the exceptional character of *The Glory of the Duchy of Carniola* in its time and place. Likewise, it is for this reason that it would be erroneous to regard Valvasor's affiliation with the Royal Society as something formal, deprived of content; on the contrary, it stands for the espousal of a certain viewpoint. Finally, it certainly follows from the foregoing account that Janez Vajkard Valvasor was a personality of European, i. e. international, importance, even though he scientifically dealt only with his homeland of Carniola and her neighbourhood.

Later impressions, editions and translations of *The Glory of the Duchy of Carniola* were fairly numerous (it was reprinted by Janez Krajec at Novo mesto in 1877–79 with the addition of two articles contributed by P. Radics; it was reissued in a facsimile edition at Ljubljana and Munich in 1970–74 with the Introduction by B. Reisp, who was also editor; and so forth). This continuing interest eloquently testifies to the inexhaustible richness and the perennial appeal of Valvasor's creative spirit. Both readers and writers have been making use of Valvasor's work for almost three hundred years, embracing the opportunity to draw valuable material from it according to their needs and considerations. Likewise, the future generations are bound to find new elements in his writings which

they will use, interpret and elucidate in conformity with the requirements of time and of the level of scientific development.

THE LAST YEARS. *The Glory of the Duchy of Carniola* was Valvasor's last published work. He left in manuscript an art work and two scientific treatises. The art work was entitled *Satirical Ovid*; it was written in German and consisted of over 170 copperplates. The treatise *Lumen naturae* comprised six volumes of writings about glass, dough, colour, sympathy and antipathy, cosmetic, and the science of medicine. The other treatise was titled *Flos physico-mathematicus*; this three-volume work described mainly Valvasor's experiments and inventions in this field. The economic bankruptcy that Valvasor had to face in the wake of the publication of *The Glory of the Duchy of Carniola* made it impossible for him to bring out these manuscripts; they have not been preserved and have also remained unregistered. Thus the only remaining evidence of Valvasor's original interests, which were centred on the natural and mathematical sciences, is to be found in fragmentary pieces incorporated in *The Glory of the Duchy of Carniola*. Unfortunately, these represent but scraps of his knowledge of scientific matters.

At the time when *The Glory of the Duchy of Carniola* was published, only three of Valvasor's brothers and sisters were still alive, namely his half-brother Karel, the lord of the manor at Moravče, his half-sister Elizabeta, a nun at Mekinje, and Wolfgang Jernej, a priest and commissary at Žalec. Five out of nine Valvasor's children from his first marriage had died already in their childhood. Thus Valvasor was survived by his daughter Ivana (Eng. Joan), who later got married, and by three sons who later all became monks. The eldest son Wolfgang Vajkard, born on 25 September 1679, as a novice named Brother Aloysius at the Franciscan monastery in Karlovac; in 1725, he became guardian of the monastery of St. Mary at Gorica near Brdovec, in Croatia (he was the author of the homiletic works titled *Dominicale, Festivale seu proprium de sanctis, Quadragesimale*, which must have existed only in the manuscript form; not one of them has survived). Valvasor's son Janez Ludvik (Ger. Johann Ludwig), born on 18 April 1683, as Father Donatus a Franciscan and guardian at Kamnik, died on 29 April 1752. The third son, Janez Volf Engelbreht (Ger. Johann Wolf Engelbrecht), was born on 25 July 1684; under the name of Brother Štefan (Eng. Stephen), he was a Cistercian at Kostanjevica in Lower Carniola. The career of the three Valvasor's sons was typical of impoverished nobility: they had to choose between the military service and the service of God and religion. Valvasor had two more children by his second wife, the daughter Katarina Frančiška (Eng. Catherine Frances),

who later got married, and the son Franc Engelbert, of whom we know only that he was born already at Krško.

The expenses of Valvasor's extensive collecting, scientific and publishing activities as well as the liabilities originating in his partly unsettled purchase of the territorial domains of Bogenšperk, Lichtenberg and Črni potok, exceeded Valvasor's financial potential in the wake of the costly publication of *The Glory of the Duchy of Carniola*. As early as the beginning of 1689 he sold Črni potok to the baroness Anna Maximilla Moscon. Next, Valvasor had to part with his library and the graphic collection; both of these were bought in 1690 by the bishop of Zagreb Aleksander Ignacij Mikulić on behalf of the Metropolitan Library, probably by the intermediary of P. Ritter-Vitezović and presumably after the offer that Valvasor had made to the Provincial Estates of Carniola. The books and some other material are presently kept in the National and University Library in Zagreb, forming part of the Metropolitan Library. As to the graphic collection, it is to be found as a special Valvasor collection in the graphic cabinet of the Yugoslav Academy of Arts and Sciences in Zagreb. Substantial though they were, these sales failed to cover all Valvasor's obligations. Accordingly, he sold to the Stična monastery a share of the tithe paid by thirty farms along the Temenica. This transaction was carried out in 1691. About a year later, on 2 October 1692, he also sold the domains of Bogenšperk and Lichtenberg to Janez Andrej (Eng. John Andrew) Gandin zum Lilienstein and his wife Maria Saloma née Tauffrer. Finally, by the end of that year (on 10 December) he sold his house in Ljubljana as well.

With the rest of his property he was able to buy a house at Krško. By tradition this was a patrician house located in the old town centre, which is today called Valvazorjevo nabrežje (Eng. Valvazorjevo embankment); the house that used to be Valvasor's home bears no. 4. It was at Krško that Valvasor spent what little was left of his life and died in September or October 1693 (it has not been possible to establish the exact date of his death due to the lack of pertinent archival evidence), in his fifty-third year of life. A contemporary author states that he was buried in Medija, in the family sepulchre of the castle chapel.

Valvasor's exceptional works, which he was able to complete only through sheer ability and many sacrifices, have remained unmatched: no one after him has attempted to carry out such a formidable task. Therefore it is hardly surprising that these works ensured Valvasor a distinguished position not only in the Slovene and Yugoslav cultural spheres, but also in the broader framework of the Austrian and indeed European culture. In conclusion, we must point out that *The Glory of the Duchy of Carniola* represents the most

significant work to have been created in the period between the Reformation and the Enlightenment. In a similar vein, Valvasor's entire literary and artistic output is worthy of great praise, for it surpassed other achievements of its time to such an extent that we unanimously rank it among the weightiest creations in the Slovene history.

KAZALO OSEBNIH IMEN

Adamič N. 345
 Ahn Friedrich 284
 Alasia da Sommaripa Alessandro
 — Gregorio 16
 Albendorff Adam 79
 Ali Haisa 83, 298
 Almanach 104, 111
 Andorfer E. 304
 Andreaš Miha 14
 Andrejka Rudolf 287
 Apfalter Adam 63, 286
 Apfalter Zofija, roj. Valvasor 54,
 63, 286
 Argento — Silberberg Janez
 Peter 247
 Aristotel 27, 207
 Arko Albin 335
 Arnpeck Vid 237
 Aškerc Anton 253, 296, 328
 Auersperg Anton (Anastasius
 Grün) 289
 Auersperg Herbard (1528—1575) 42,
 43
 Auersperg Herbard, preds.
 Štajerske 167
 Auersperg Janez Vajkard 144
 Auersperg Volf(gang) Engelbert
 (Engelbreht) (1553—1590) 83
 Auersperg Volf(gang) Engelbert
 (Engelbreht) (1610—1673) 31, 291
 Auersperg Volf(gang) Engelbert
 (Engelbreht) (*1641) 125, 243
 Aventin (Turmair) Ivan 237
 Azelt (Atzelt, Axelt) Johann 111,
 116, 243, 305

Backer Aloys de 295

Barbo Janez Herbard 290
 Barbo Maks Valerij 290
 Barle Janko 286, 302, 342
 Batthyány Krištof 164, 167
 Baučer Martin 29, 147, 148
 Bazala Vladimir 298
 Becker Felix 304, 305
 Belleforest (Belloforest)
 Frančišek 227
 Bénézit Emmanuel 305
 Berčič Branko 36, 283
 Berger Leopold 66, 68
 Birch Thomas 315, 316
 Blaznik (Blasnik) Jožef 287
 Bleiweis Janez 338
 Bodin Jean 227
 Boener (Böner) Johann
 Alexander 111, 116, 188, 194, 243,
 305
 Bogataj (Wogathai) Franc Krištof
 34
 Bohorič Adam 219
 Bostič Jožefa 293
 Brajković Martin 266
 Bregar Natja 293
 Bren Hugo 330
 Brenner Martin 13
 Breščak Peter 349
 Brložnik (Werlosching) Janez
 Krstnik 33
 Brown Edward 184, 211, 317
 Budački Nikolaj 167
 Burchard (Burchardus) Janez
 Krstnik 209, 321
 Burian Vaclav 345
 Burja Jakob 338
 Burger Avguštin 31
 Buset Janez Nepomuk 155

419

Opomba: Imena nekaterih zgodovinskih osebnosti (vladarjev, svetnikov itd.), ki jih Valvasor obravnava v svojih izdajah, v kazalu niso zajeta; iz poglavja »Bibliografija« so zajeta le imena avtorjev in ne oseb, ki jih avtorji obravnavajo, v celoti pa niso zajeta v kazalu imena iz obeh povzetkov. Oblike imen so navedene tako, kot so uporabljene v tem delu.

Callot Jacques 104, 302
 Carusa (Corusi) Frančišek 209, 321
 Cegnar Fran 287
 Cevc Emilijan 7, 284, 304, 305, 308,
 309, 335, 348, 349, 350, 351
 Chmel Joseph 330
 Cilenšek Martin 311
 Cluverij (Cluverius) Filip 219
 Codelli Peter Anton 25
 Cogel Hans Adam 82
 Colmi Jurij 177
 Coppinis (Copini) Frančišek 209,
 321
 Coreth Anna 330
 Costa Ethbin Heinrich 303, 319,
 322, 331, 338
 Crescimbeni Giovanni Mario 35
 Curk Jože 284
 Cvetko Dragotin 36

Čandek Janez 16
 Čopič Jelisava 335

Dalmatin Jurij 30, 41, 42, 43, 57,
 225, 283, 289
 Damascen Tomaž 81
 Danes Peter Ludvik 66
 Daublebsky-Eichheim Elizabeta,
 roj. Minutillo 293
 De Leo (Deleo) Ferdinand 164
 Della Croce Ireneus 29
 Despot Miroslava 347, 348
 Dežman Karel 308
 Dimitz August 36, 286, 338
 Dolar Janez Krstnik 17
 Dolenc Metod 345
 Dolinar France-Martin 36, 297
 Dolničar (Thalnitscher-Thalberg)
 Janez Anton 32
 Dolničar (Thalnitscher-Thalberg)
 Janez Gregor 28, 32, 108, 115,
 201, 269, 270, 271, 274, 275, 276,
 295, 303, 332, 334, 335, 337
 Du Fresne Charles, Du Cange 282
 Duhr Bernard 295
 Dürer Albrecht 104, 302

Eggenberg Janez Seifried 247
 Endter Wolfgang Moritz 168, 175,
 187, 194, 268
 Engelshausen Janez Adam 144
 Erberg Jožef Kalasanc 126, 155,

301, 302, 307, 312, 333
 Erdödy Nikolaj 114
 Evgen Savojski (princ) 22

Fabjančič Vladislav 296, 312
 Ferdinand I. Habsburg (cesar) 233
 Ferdinand II. Habsburg (cesar) 11,
 12, 13, 18, 19, 41, 239
 Ferdinand III. Habsburg (cesar)
 19, 113
 Fitzek Herbert 317
 Florijančič (Floriantschitsch-
 Grienfeld) Janez Dizma 138, 262
 Florijančič (Floriantschitsch-
 Grienfeld) Janez Štefan 33
 Forstlechner Krištof 148
 Francisci (Finx) Erazem 80, 82,
 100, 106, 109, 112, 117, 120, 129,
 137, 147, 168, 169, 188, 192, 193,
 194, 196, 201, 202, 203, 205, 207,
 208, 209, 211, 212, 213, 217, 219,
 220, 221, 224, 227, 228, 229, 231,
 233, 237, 239, 242, 246, 249, 253,
 257, 258, 259, 260, 261, 265, 266,
 268, 307, 318; 319, 321, 322, 325
 Franičević Marin 304
 Frankè Ivan 272, 335
 Frischlin Nikodem 228
 Fritsch Thomas 330
 Frölich Janez 157
 Fueter Eduard 330
 Funtek Anton 274, 335

Gaber Ante 335
 Gaisruck Marija Antonija, roj.
 Valvasor 65, 293
 Gajšnik Janez Krstnik 284
 Gale Thomas 78, 85, 146, 161, 171,
 175, 176, 177, 178, 184, 187, 196,
 297, 298, 305, 311, 312, 313, 315,
 316, 317, 318, 325
 Gallenberg Janez 284
 Gallenberg Jurij Žiga 243
 Gallenfels Anton 243
 Gallus Carniolus Jakob 17
 Gams Ivan 319
 Gandin - Lilienstein, Janez Andrej
 95, 268
 Gandin Marija Saloma, roj.
 Tauffrer 95, 268
 Gangl Alojz 272, 335
 Gantar Kajetan 308
 Garbusat Henry 87, 107

Gatterer Matthias 346
 Genovese Marcello 160
 Gerlanc Bogomil 331
 Gestrin Ferdo 8, 36, 37
 Giontini Janez 287, 289
 Glonar Joža 283, 297
 Godec Ivan 352
 Goldman Emil 287
 Gosjak (Ganser) Janez Krstnik 29
 Gotthardi-Škiljan Renata 302, 350, 351
 Grafenauer Bogo 8, 36, 284, 287, 290, 323, 327, 330, 348
 Grafenauer Ivan 36, 351
 Graffenweger Ana Marija, roj. Scharffenegk 91
 Graffenweger Boltežar 91
 Graffenweger Janez Jožef 302
 Graffenweger Jurij Andrej 271
 Grahov (Grahovar) Simon 54, 286
 Gratzy-Wardengg Oskar 319, 329, 343
 Grbec (Gerbezius) Marko 33
 Grefe Konrad 342, 343
 Greiffenberg-Seisenegg Katarina Regina 198, 318
 Greischer (Greyscher) Matija (4), 111, 115, 116, 125, 127, 129, 130, 188, 196, 272, 304, 318
 Gruden Josip 36, 344,

 Haberkern Eugen 282
 Habič Peter 311
 Hacquet Baltazar 151, 262, 272, 330, 331, 334, 335, 337
 Haller Terezija 243
 Halley Edmund 171, 178, 182
 Händl Reinprecht 56
 Hansiz Marko 55
 Harrer Franc 77, 297
 Hautefeuille Jean de 178, 182
 Hecht Wilhelm 306, 335
 Helmold 227
 Belmont Franc Mercurius van 84
 Hensius Johann Samuel 330
 Herberstein Janez Jožef 247
 Herberstein Sigismund Krištof 32
 Herberstein Žiga 225, 272
 Heyden Ygidius van der 111
 Heyn Johannes 317
 Hicinger (Hitzinger) Peter 287, 289, 328, 338
 Hoff Henrik Jurij 262, 330, 334

Höffer Janez Bertold 33
 Holbein Hans ml. 137
 Homann Janez Krstnik 138
 Hooke Robert 176, 316
 Hopkins John 175, 176
 Hornung Herwig Hans 330, 347
 Hoskyns John 171
 Houblon Jakob 177
 Hren Tomaž 12, 13, 16, 17, 28, 228, 231
 Hübner Johann 297
 Hudnik Matija 292
 Hus Jan 228

Inocenc XI. (papež) 22
 Isepp Janez Krstnik 25
 Ißleib Ludwig 301, 338
 Istvánffy Nikolaj 246
 Ivančan Ljudevit 345
 Ivanović Ivan Jonat 114

Jacoby D. 318
 Jan III. Sobieski (kralj) 22
 Janeschitz Jožef 65
 Jellouschek Anton 334, 338
 Jeločnik Viktor 345
 Jöcher Christian Gottlieb 315
 Jožef I. Habsburg (cesar) 126
 Jožef II. Habsburg—Lothringen (cesar) 14, 241
 Jug Stanko 283, 327
 Jurčič Josip 253, 328
 Jurić Šime 295
 Justin Elo 274, 326, 331, 347

Kacijaner Ivan 233
 Kalchberg Johann Nepomuk 287
 Kaltschmidt Abraham 138
 Kanizij (Canisius) Peter 16, 323
 Karel II. Habsburg (kralj) 21
 Karel II. Habsburg (nadvojvoda) 9, 10, 11, 40, 228
 Karel V. Lothringen (vojvoda) 22
 Karlin Mirko 298, 346, 351
 Kaspret Anton 7, 315, 319, 322, 324, 340, 343
 Kastelec Matija 29, 285
 Kastelic Miha 289
 Kaunitz Karel 34
 Kette Dragotin 328
 Khaysell Franc Albreht 92, 95, 301
 Khaysell Jurij 96

Khaysell Jurij Krištof 95, 301
 Khaysell Katarina Sidonija 95
 Khisl Janez 41, 42, 43, 45, 283
 Khisl Janez Jakob 41
 Khisl Jurij 41, 42, 43
 Khisl Karel 41
 Khisl Vid 40, 41, 42, 45, 283
 Khisl Vid ml. 41
 Khratzenpacher Hans 43
 Kidrič France 7, 36, 283, 285, 322, 346
 Kilian Filip 126
 Kilian Wolfgang 297
 Kircher Atanazij 219
 Kißling Hans-Joachim 332
 Klaić Vjekoslav 304, 344
 Kleinmayr Matija 31
 Klobučarič (Clobucciarich) Ivan 18
 Klombner Matija 45, 283
 Klun Vinko Fereri 337, 338
 Kobe Katika 348
 Kobenc (Cobenzl) Janez Filip 243
 Koblar Anton 287, 295, 313, 340
 Koblar France 37
 Koch Joannes 112
 Koch Janez 104, 111, 112, 129, 133, 137, 138, 139, 212, 221, 227, 229, 239, 249, 251, 309
 Koestl Gustav 313, 338
 Komatar Franc 343
 Komelj Bogo 309, 331, 348
 Komelj Ivan 350
 Koropec Jože 282, 283, 285, 286, 290
 Korošec Branko 303, 309
 Kos Janez 349, 350
 Kos Milko 323
 Kotnik France 36
 Kotzebue August 287
 Kovač Tita 274, 335, 349
 Kozak Grozdana 305
 Krajec Janez 309, 317, 331
 Kramer Jurij 31
 Krammer Mihael - Rogerij 30
 Kranjec Silvo 350
 Kremenšek Slavko 323
 Kremžar Franc 346
 Kretzenbacher Leopold 349, 350
 Kreuzer Anton 317
 Kristalnik (Christallnick) Mihael Gothard 18, 192
 Krones Franz 283, 295
 Kuenburg Ferdinand 32
 Kuenburg Maksimilijan Gandolf 133

Kukolja Božena 302, 333, 352
 Kunec Luka 271
 Lambeck Peter 184
 Lamberg Janez Maksimilijan 123
 Lamberg Jožef 233
 Lamberg Žiga 144
 Lampfrizham Franc Matija 243
 Lang Helmut W. 37
 Lapajne Ivan 335, 340
 Lavrenčič Nikolaj 68
 Lavtižar Josip 289
 Lazarini Franc 293
 Lazij (Lazius) Wolfgang 203, 205, 219, 221, 227, 237, 319
 Lechner Joseph Moritz 321
 Lee Sidney 315, 316
 Legiša Lino 37
 Leopold I. Habsburg (cesar) 19, 22, 26, 31, 163, 172, 174, 237, 238, 239
 Levstik Fran 309, 328
 Leyden Lucas van 302
 Lichtenberg Karel Gottfried 65
 Lier H. A. 298, 319
 Liliencron Rochus 318
 Linhart Anton Tomaž 30, 224, 262, 322, 330, 331, 337
 Lionelli Tobija — Ioannes Baptista a Santa Cruce (Janez Svetokriški) 29, 30
 Lisac Ljubomir Andrej 304
 Locatelli Jurij 145
 Logar Janez 36, 283
 Lojola (Loyola) Ignacij 231
 Lokar Janko 344
 Lopašić Radoslav 332
 Lucić Ivan 113, 219, 246
 Ludvik Badenski (mejni grof) 22
 Ludvik Dušan 36
 Lueger (Predjamski) Erazem 55, 202, 215, 287
 Lukman Franc Ksaver 296
 Majer Janez Gabrijel 201
 Maksimilijan II. Habsburg (cesar) 56
 Mal Josip 313
 Malavašič Franc 287, 328
 Maleš Miha 274, 320, 345
 Mandelc Janez 16, 42, 43, 284
 Mantuani Josip 289, 305
 Marija Terezija Habsburg (cesarica) 241

Marn Josip 339
 Marušič Lovrenc — Romuald 17, 37, 137
 Matičetov Milko 311
 Matija Habsburg (cesar) 18
 Mayr Janez Jurij 31, 66
 Mayr Janez Krstnik 29, 30, 31, 117, 122, 126, 129, 133, 169, 308
 Mayr Jožef Tadej 103, 169
 Medved Anton 274, 335
 Megiser Hieronim 18, 43, 192, 219, 227, 229, 237, 283
 Meinel R. 348
 Melik Vasilij 8, 322
 Mencinger Janez 328
 Merhar Ivan 7, 323, 344
 Merian Matevž 108, 109, 141, 156, 192, 207, 303, 319
 Mesesnel France 335
 Middleton Benjamin 178, 182
 Mihelič Darja 287, 327
 Mikec Mihael 16
 Miklavčič Maks 287, 297, 305, 318, 330
 Mikulić Ignacij Aleksander 114, 115, 140, 268
 Mikuš Anton 345
 Minařik Franc 345
 Mlinarič Jože 309, 332, 348, 349
 Montecuccoli Raimund 22
 Mordax Volf Adam 313
 Moscon Albert 51, 285
 Moscon Ana Maksimila 268
 Moscon Anton Albert 51
 Moscon Franc 49
 Moscon Franc Anton 51
 Moscon Inocenc 49, 283
 Moscon Janez Aleksander 49
 Moscon Janez Jakob 51
 Moscon Katarina, roj. Valvasor 49, 283
 Moscon Mark Anton 50, 51, 52, 282
 Moscon Mihael 50, 51, 282
 Moscon Peter 50, 51, 282
 Moscon Valerij 56
 Možina Lojzka 335
 Müllner Alfons 301, 305, 331, 335, 340, 343
 Müllner Josef 274, 314,
 Munda Avgust 345
 Mungerstorff (Mungerstorf) Peter 111, 115, 123, 130, 188, 245
 Münster Sebastijan 90, 227, 299
 Murn Josip 328
 Mustafa Kara 22, 164

Nagler Georg Kaspar 304, 309
 Navratil Ivan 337
 Nedeljko Fran 289
 Novak Boris 347
 Novak Vincenc 331
 Nypoort Justus van der 104, 111, 302
 Oberdorfer Josef 309
 Obritschan Kriřtof 57
 Opeka Mihael 305
 Ornig H. 309
 Orožen Fran 343
 Orožen Ignanc 282, 284, 285, 286
 Otorepec Božo 301, 351, 352
 Ovid 104, 115, 116, 117, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 137, 308

Pajk Milan 344
 Palladij Frančišek 229, 237
 Palladij Henrik 229
 Partridge Monica 307, 316
 Passe de Oude Crispijn de 308
 Paternu Boris 328
 Pein Anže 80
 Pelzhoffer Franc Albert 33
 Pengov Slavko 274, 333
 Pertl Eman 285
 Petermann Janez Krstnik 201, 215
 Petkovšek Viktor 321
 Pettauer Leopold 301, 344
 Pfeifer Josip 331
 Piccolomini Enej Silvij 227
 Piccolomini Giovanni 22
 Píeroni Janez Krstnik 18
 Pintar Ivan 321
 Pirjevec Avgust 36, 274, 285, 320, 344, 345
 Pirnat Makso 343
 Pivec-Stelè Melita 36
 Plavec (Plautzius) Gabriel 17
 Plečnik Jože 75, 161
 Plestenjak Viktor 8
 Plinij 207
 Podkrajšek Fran 284, 291, 340
 Pogačnik Jože 332, 349
 Pohlin Marko 285, 295
 Polec Janko 36
 Popovič Janez Žiga Valentin 330
 Portner Janez Kriřtof 164
 Posarell Ana Elizabeta, roj. Valvasor 61, 63, 291
 Posarell Janez Herbard 63

Posarell Lukrecija, roj. Valvasor 54, 286
 Posarell Matija 286
 Poš (Posch) Izak 17
 Potočnik Alojzij 346
 Prasch Janez Ludvik 198, 318
 Praschniker Alojz 272
 Prenner Karl 287, 301, 337
 Prešeren France 253, 289, 323, 328
 Prešeren Janez Krstnik 32
 Puff Rudolph 292, 337
 Puntschart Paul 287
 Purgstall (Burgstall) Erazem 319
 Purgstall (Burgstall) Janez Adam 208, 319
 Purgstall (Burgstall) Karel Vajkard 167, 319

Rabata Jožef 119, 120, 305
 Radics Peter 7, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 309, 311, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 322, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344
 Raigersfeld (Rakovec) Franc Henrik 25
 Rain Janez Friderik 29, 227
 Rakovec Ivan 321
 Ramovš Mirko 351
 Ramschüssl (Raumschissl, Ramschissl) Janez Seifried 291
 Ramschüssl (Raumschissl, Ramschissl) Jernej 104, 106, 111, 116, 304
 Rasp Regina Doroteja, roj. Rauber 71, 289
 Rauber Adam 56, 289
 Rauber Andrej Eberhard 55, 56, 57, 243
 Rauber Gašper 55, 287
 Rauber Janez Friderik 289
 Rauber Krištof 55, 57, 287, 289
 Rauber Vid Krištof 57
 Raunach Ana 91
 Reichart Albert 136, 192
 Reichardt Ana Elizabeta 321
 Reiffenstuell Ignac 262, 330
 Reisp Branko 7, 36, 37, 283, 287, 297, 301, 304, 307, 321, 327, 331, 332, 348, 349, 350, 351, 352
 Reisp Sonja 8

Richter Franz Xaver Johann 303
 Rigoni Franc 25
 Ritter Anton 113, 304
 Ritter Doroteja, roj. Lučkinić 113
 Ritter-Vitezović Pavel 35, 62, 111, 113, 114, 115, 116, 122, 123, 129, 136, 163, 170, 188, 198, 227, 245, 246, 268, 304
 Robert Paul 282
 Robinson N. H. 307, 315, 316, 317
 Rosetti Janez Franc 146, 155
 Rozman Ksenija 313
 Roženta Jernej 148
 Ruda Adolf 331
 Rudolf II. Habsburg (cesar) 18
 Rues — Ruessenstein Konrad 71, 296
 Rupel Mirko 7, 36, 274, 302, 304, 308, 309, 310, 319, 323, 326, 331, 332, 347, 348, 349, 351
 Rupel Slavko 349, 350
 Rus Jože 7, 289, 296, 309, 325, 345, 346
 Rutar Simon 287
 Rybář Miloš 284, 285, 350
 Samburg Janez Karel 91
 Samhaber Edward 309, 339
 Saria Balduin 349, 350
 Sartori Franc 287
 Saurau Karel 167
 Scarlichi Jožef Ernest 65
 Scarlichi Rajnald 16
 Schell — Schellenburg Jakob 25
 Schiffrer Ana 292
 Schiviz — Schivizhoffen Ludwig 289, 292, 293, 295, 296, 333
 Schlag Krištof 160
 Schmidt Vlado 36
 Schmutz Carl 282, 285, 287, 292
 Schnabell Fl. 111, 116, 130, 188
 Schneider Artur 302, 344
 Schongauer Martin 302
 Schönleben Janez Ludvik 28, 29, 31, 62, 77, 103, 117, 120, 138, 143, 147, 156, 157, 196, 201, 203, 212, 213, 215, 219, 221, 224, 227, 229, 235, 237, 249, 259, 260, 261, 297, 309, 310, 311, 312, 325, 330
 Schröder Wilhelm 187, 317
 Schumi Franz 312, 339
 Schwab Volf Albreht 164
 Schwarzenberg Jurij Ludvik 20
 Scopoli Giovanni Antonio 151, 321
 Segalla Jožef 291

Seifridt — Ehrnfridt Franc Ignac 164
 Seikota Alojz 334
 Seutter Matthias 298
 Sietzenheim (Sietzenheimb) Adam Boštjan 78, 297, 318
 Simoniti Primož 36, 287, 295
 Sisentschelli (Zizenčeli) Jožef (Sietzenheim Franc) 30, 78, 198, 199, 297, 318
 Skerpin (Škrpin) Žiga 330
 Slodnjak Anton 36, 318, 348, 351
 Smith George 315, 316
 Smole Majda 290, 292, 293
 Smolik Marijan 36, 37
 Sniders (Snyders) de Monte Johann 81
 Söldner Henrik 77
 Sommervogel Carlos 295
 Sovre Anton 331
 Srbik Heinrich 317, 344
 Staběj Jože 283
 Steinberg Franc Anton 216, 262, 321
 Stelè France 7, 286, 296, 302, 304, 308, 309, 331, 344, 345, 346, 348, 349
 Stephen Leslie 315, 316
 Teska Viktor 36, 295, 304, 332, 334, 342, 343, 345
 Stieff Janez 73, 296
 Stobej (Stobäus — Palmburg) Jurij 13
 Stopar Ivan 37, 304
 Stoviček (Štoviček) Vladimir 272
 Strauß Jakob 284
 Stražar Stane 311
 Stritar Josip 328
 Strnad Peter 301
 Stürkh Matildis Karolina Antonija 293
 Swoboda Heinrich 344, 346

 Šeber Rihard 287
 Škerlj Stanko 36
 Šlebinger Janko 344
 Šmid Walter 283
 Štrekelj Karel 289
 Šubic Ivan 343
 Šubic Jurij 272
 Šumi Nace 36
 Šuster-Drabósnjak Andrej 14

Tattenbach Erazem 22, 150

Tavčar Ciril 75
 Tavčar Ivan 253, 328
 Textor Urban 231
 Thieme Ulrich 304, 305
 Thurn Jurij 282
 Thurn — Valsassina Karel 22
 Tolosan Peter Gregorij 227
 Tomac Petar 287
 Tomaž Akvinski 27
 Tomc Matija 289
 Trdina Janez 253, 328
 Trofenik Rudolf 307, 332
 Trost Andrej 29, 54, 103, 111, 112, 115, 116, 119, 120, 122, 123, 125, 129, 130, 133, 137, 138, 188, 212, 221, 227, 229, 232, 239, 243, 245, 247, 249, 251, 292, 304, 308
 Trubar Primož 16, 30, 33, 41, 42, 225, 247, 274, 304, 308, 333
 Tschermak Gustav 303
 Tunckelsteiner Gašper 221

 Ubel Stella 302, 347, 348
 Ughelli Ferdinand 229, 231
 Ulepitsch Karl (ps. Laurent Jean) 337
 Umek Ema 301
 Urbančič Ivan 330
 Uršič Milena 302, 307, 312, 333, 351

Valenčič Vlado 36
 Valvasor Adam 52, 54, 61, 62, 63, 286, 291
 Valvasor Adam Seifried 61, 62, 291
 Valvasor Ana Elizabeta, roj. Auersperg 63, 64, 65, 66, 292
 Valvasor Ana Kristina, roj. Schrattenbach 64, 292
 Valvasor Ana Maksimila, roj. Zetscher 95, 170, 178, 267, 301, 315
 Valvasor Ana Marija, roj. Rauber 55, 56, 59, 60, 64, 71, 73, 289, 290, 292
 Valvasor Ana Rosina, roj. Barbo 64, 292
 Valvasor Ana Rosina, roj. Graffenweger 91, 92, 94, 95, 101, 170, 266, 301, 318
 Valvasor Ana Terezija 101
 Valvasor Dominik 39
 Valvasor Elizabeta, 16. stol. 49, 283
 Valvasor Elizabeta, 17. stol. 59, 266

Valvasor Emerencijana, roj.
 Khisl 40, 44, 45, 46, 54, 64, 292
 Valvasor Franc Adam 290
 Valvasor Franc Engelbert 268
 Valvasor Franc Jožef (1686—1687)
 101
 Valvasor Franc Jožef (1705—1795)
 65, 68, 293
 Valvasor Hieronim 47, 51, 52, 53,
 54, 55, 64, 65, 286
 Valvasor Hieronim, škof 39
 Valvasor Ivana 101, 266
 Valvasor Janez Dietrich 59, 68,
 290
 Valvasor Janez Gottlieb 101
 Valvasor Janez Herbard 59, 60, 62,
 63, 64, 291
 Valvasor Janez Karel 54, 63, 64,
 65, 66, 68, 291, 292
 Valvasor Janez Krstnik (+1581)
 40, 41, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 53,
 54, 64, 282, 283, 284, 285, 286
 Valvasor Janez Krstnik (+1650)
 61, 62, 291
 Valvasor Janez Ludvik —
 Donatus 101, 266, 267
 Valvasor Janez Volf Engelbreht
 — Štefan 101, 266, 267
 Valvasor Jernej 52, 54, 55, 56, 57,
 58, 59, 60, 64, 71, 73, 266, 289, 290,
 292, 296
 Valvasor Jurij Seifried 65
 Valvasor Jurij Žiga 63, 68, 291
 Valvasor Karel 59, 60, 61, 62, 63,
 64, 68, 78, 93, 266, 290, 291
 Valvasor Karel Jožef 54, 65, 68,
 291
 Valvasor Katarina Frančiška 267
 Valvasor Maksimila Kordula 101
 Valvasor Marija Elizabeta, roj.
 Dornberg 55, 64, 292
 Valvasor Marija Saloma, roj.
 Moscon 63
 Valvasor Marija Sidonija 101
 Valvasor Neža (Agnes), roj.
 Scheyer 53, 54, 64, 292
 Valvasor Regina Sidonija, roj.
 Barbo 61, 62, 291
 Valvasor Surmonika 49
 Valvasor Volfgang Franc 66, 67,
 68, 295
 Valvasor Volfang Jernej 52, 57,
 59, 266
 Valvasor Volfgang Jožef 66, 68,
 69, 295

Valvasor Volfgang (Volf) Vajkard
 — Alojzij 101, 266
 Vašte-Burger Ilka 274, 335
 Verbec (Verbezius) David 18
 Vetter von der Lilie Janez
 Vajkard 51
 Vidmair (Vidmayr) Andrej 73, 296
 Vidmayer Volfgang Andrej 33
 Vilfan Sergij 325, 327, 347
 Vischer Jurij Matevž 29, 37, 111,
 112, 114, 115, 116, 132, 304
 Vodnik Jakob 271
 Vodnik Valentin 30, 272, 289, 334
 Vodopivec Peter 322
 Vramec Anton 246
 Vresnik Drago 348
 Vrhovec Ivan 295, 313
 Vrhovnik Ivan 285, 312, 313, 332,
 341, 345
 Vrhunc Polonca 286
 Vuga Saša 287
 Vurnik Stanko 335

 Wabl Peter 73, 296
 Wahrig Gerhard 286, 318
 Wallach Joseph Friedrich 282
 Wegleiter Krištof 83, 201, 298, 319
 Weigel Krištof 138
 Weisskirchner Wolf 104, 160
 Werex Peter 115
 Wernek Janez Jurij 170
 Wester Josip 311, 313, 346
 Wiener Pavel 45, 283
 Winter Pavel 305
 Wiriex (Wierix, Werex) Johann
 111, 115, 116, 119, 120, 304, 305,
 307, 317
 Witt Hendrik-Cornelius de 311
 Witting Johann Baptist 293, 340,
 341
 Wotton William 178, 182
 Wubitsch (Bobič) Jurij 104, 302
 Wurzbach Constant 285, 287
 Wyche Cyrill 178, 182

 Zahn Josef 304, 313
 Zajec Franc Ksaver 272, 300, 335
 Zeiller Martin 156, 169, 219, 246
 Zetschker Franc Engelbreht 157,
 268
 Zetschker Franc Erazem 170
 Zetschker Marija Sidonija, roj.
 Tattenbach 170

Zingarelli Niccola 282

Zois Karel 151

Zois Michelangelo 25, 293

Zois Žiga 151, 272, 274, 333

Zor Leopold 303

Zrinjski Nikolaj (+ 1566) 297

Zrinjski Nikolaj (+ 1664) 22, 79, 84,
163, 297

Zrinjski Peter 22, 297

Zupan Jakob 274, 335

Zupančič Jelena 293

Zwitter Fran 36, 322, 346, 348

Žargi Matija 335

Žumer Lojze 293

SEZNAM SLIK

BARVNE SLIKE

Simon Tadej Volbenk Grahovar, rodbinski grb Valvasorjev, Knjiga
Dizmove bratovščine
Jernej Valvasor, rodbinska galerija portretov
Ana Marija Valvasor, rodbinska galerija portretov
Rojstna hiša Janeza Vajkarda Valvasorja na Starem trgu v Ljubljani s
strani proti Ljubljani
Rojstna hiša Janeza Vajkarda Valvasorja na Starem trgu v Ljubljani z
vhodne strani
Grad Bogenšperk
Grad Bogenšperk, Valvasorjeva delovna soba
Grad Bogenšperk, rekonstruirana grafična delavnica
Opus insignium armorumque, naslovni list
Opus insignium armorumque, list z grbom Valvasorjev
Theatrum mortis humanae tripartitum, naslovni list
Skicna knjiga za topografijo Kranjske, grad Goričane,
Skicna knjiga za topografijo Kranjske, grad Strmol
Skicna knjiga za topografijo Koroške, Gospa Sveta
Skicna knjiga za topografijo Koroške, skica za načrt mesta Celovca
Marijin steber v Ljubljani
Die Ehre deß Hertzogthums Crain, naslovni list
Valvasorjeva hiša v Krškem
Vladimir Štoviček, kip Janeza Vajkarda Valvasorja
Jurij Šubic, portret Janeza Vajkarda Valvasorja
Alojz Gangl, kip Janeza Vajkarda Valvasorja

ČRNO-BELE SLIKE

Knjigoveški list spredaj, zadaj

Prospekt Bogenšperka
Zemljevid Kranjske, Krasa, Istre in Slovenske marke

Predgovor

Matija Greischer, portret Janeza Vajkarda Valvasorja

Rodbina

Grad Šrajbarski turn
Nagrobnik Janeza Krstnika in Emerencijane Valvasor v Laškem
Latinska kopija oporoke Janeza Krstnika Valvasorja, začetek in list 6
Grad Medija
Grad Medija okoli leta 1910
Grad Gamberk
Grad Moravče
Grad Belnek
Grad Zavrh
Volfgang Franc Valvasor, Centrum universi in puncto juris, naslovni list
Volfgang Valvasor, Assertiones ex universa theologia

Mladost

Vpis Janeza Vajkarda Valvasorja v krstno knjigo
Spominska plošča na rojstni hiši na Starem trgu v Ljubljani
Jezuitska šola, cerkev in 1682 postavljeni Marijin steber

Grafični zavod

Grad Bogenšperk
Razvaline Lichtenberga
Grad Črni potok
Potrdilo o denarnih obveznostih Janeza Vajkarda Valvasorja
Različici Valvasorjevega ekslibrisa
1. zvezek grafične zbirke, naslovni list
Dominicae passionis icones, naslovni list
Dominicae passionis icones, list 15
Topographia Ducatus Carnioliae modernae, naslovni list
Topographia arcium Lambergianarum, naslovni list
Ovidii Metamorphoseos icones, naslovni list
Ovidii Metamorphoseos icones, list 2
P. Ovidii Nasonis Metamorphoses, Salzburg 1685, naslovni list
Topographia Archiducatus Carinthiae modernae, naslovni list
Topographia Archiducatus Carinthiae modernae, Residenz Mülstatt
Topographia Carinthiae Salisburgensis, naslovni list
Theatrum mortis humanae tripartitum, dekle iz Okića

Razširjeni načrti

Valvasor kot popotnik in raziskovalec pri izviru Bilpe
Perspektivni zemljevid Cerknškega jezera
Prelaz Ljubelj
Skica k razpravi o ulivanju kipov
Valvasorjevo pismo kranjskim deželnim stanovom, Wildon, 17. avg. 1683
Tiskani izkaz o opravljeni vojaški službi
Valvasorjevo spremno pismo k opisu Cerknškega jezera, Bogenšperk, 17. nov. 1687
Del zapisnika o izvolitvi Valvasorja za člana Kraljevske družbe
Valvasorjev prikaz delovanja Cerknškega jezera
Zadnje znano Valvasorjevo pismo Kraljevski družbi, Ljubljana, 15. nov. 1688

Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa,
naslovni list

Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa,
popis samostana Osoje

Slava vojvodine Kranjske

Die Ehre deß Hertzogthums Crain, naslovna slika

Jožef Sisentschelli, Zaštitno vošejne

Die Ehre deß Hertzogthums Crain, I. knjiga, galska vojščaka

Die Ehre deß Hertzogthums Crain, II. knjiga, prevoz konj čez Savo

Die Ehre deß Hertzogthums Crain, III. knjiga, vrag polhe pase

Die Ehre deß Hertzogthums Crain, IV. knjiga, načrt Podpeške jame

Die Ehre deß Hertzogthums Crain, V. knjiga, načrt rimske Emone

Die Ehre deß Hertzogthums Crain, VI. knjiga, tovarniki

Die Ehre deß Hertzogthums Crain, VII. knjiga, nesrečni konec
praznoverske navade

Die Ehre deß Hertzogthums Crain, VIII. knjiga, procesija na konjih v
Komendi

Die Ehre deß Hertzogthums Crain, IX. knjiga, grbi deželnih odbornikov

Die Ehre deß Hertzogthums Crain, X. knjiga, parada ob prihodu cesarja
Leopolda v Ljubljano

Die Ehre deß Hertzogthums Crain, XI. knjiga, grad Krumperk, dom
Vajkardove matere

Die Ehre deß Hertzogthums Crain, XII. knjiga, glavno mesto Zagreb

Die Ehre deß Hertzogthums Crain, XIII. knjiga, cesar Avgust oblega
Metulum

Die Ehre deß Hertzogthums Crain, XIV. knjiga, cesar Maksimin vkoraka
v Emono

Die Ehre deß Hertzogthums Crain, XV. knjiga, zmaga Kranjcev nad
bosenskim pašo

Zadnja leta

Mesto in grad Krško

Janez Gregor Dolničar, Annales urbis Labacensis, naslovni list

Zapis o smrti Janeza Vajkarda Valvasorja, Janez Gregor Dolničar,
Annales urbis Labacensis

Spominska plošča na Valvasorjevi hiši v Krškem

Janez Gregor Dolničar, Ectypon bibliothecae publicae Labacensis,
naslovni list

Zapis o delu in življenju Janeza Vajkarda Valvasorja, Janez Gregor
Dolničar, Ectypon bibliothecae publicae Labacensis

Opombe

Portret Janeza Vajkarda Valvasorja, 1853

Portret Janeza Vajkarda Valvasorja, 1865

France Zajec, model za kip Janeza Vajkarda Valvasorja

Wilhelm Hecht, portret Janeza Vajkarda Valvasorja

Josef Müllner, poprsje Janeza Vajkarda Valvasorja,

Miha Maleš, portret Janeza Vajkarda Valvasorja

Elko Justin, portret Janeza Vajkarda Valvasorja

Slavko Pengov, detajl freskovne kompozicije prikaza slovenske zgodovine

PREGLED VSEBINE

Predgovor	7
Prostor in čas	9
Rodbina	39
Mladost	71
Grafični zavod.	91
Razširjeni načrti.	143
Slava vojvodine Kranjske	193
Zadnja leta	265
Opombe	281
Bibliografija	337
Zusammenfassung	353
Summary	385
Kazalo osebnih imen	419
Seznam slik	429

Zbirka Kultura
Urednik Janez Mušič

Branko Reisp
KRANJSKI POLIHISTOR JANEZ VAJKARD VALVASOR

Povzetek v nemščino prevedla Neva Šlibar — Hojker
Povzetek v angleščino prevedel Dušan Gabrovšek
Korigirala Mojca Mihelič
Opremila in grafično oblikovala Edita Kobe
Arhivske dokumente preslikal ter barvne in črno-bele fotografije
napravil Srečo Habič
Valvasorjevo grafično gradivo je bilo po izvirnikih posneto
v Tiskarni Mladinska knjiga
Izdala in založila Založba Mladinska knjiga, Ljubljana
Glavni urednik Borut Ingolič
Za založbo Vid Štempihar
Natisnila Tiskarna Mladinska knjiga
Ljubljana 1983
Naklada 6000 izvodov
Delo je sofinancirala Kulturna skupnost Slovenije.

